

N.A. URSU
Contribuții la
ISTORIA CULTURII ROMÂNEȘTI

Domnului Prof. Stelian Dumitruțel,
omagiu și felicitări pentru
rezultatele remarcabile obținute
în cercetarea frazeologiei
limbii române.

N. A. Ursu

17 februarie 2003.

Lucrare publicată cu sprijinul
Ministerului Culturii și Cultelor

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale

URSU N.A.

Contribuții la istoria culturii românești / N.A. Ursu

Iași, Cronica, 2002

486 p.; 21 cm

ISBN: 973-8216-25-7

008 (498)

© Toate drepturile aparțin editurii „Cronica”

N.A. URSU

Contribuții la
ISTORIA CULTURII ROMÂNEȘTI

Studii și note filologice

Editura CRONICA
Iași • 2002

Cuvînt înainte

Așa cum am anunțat în prefața volumului Contribuții la istoria literaturii române. Studii și note filologice, Editura Cronica, Iași 1997, în acest nou volum de contribuții filologice includem cu precădere studii și note privitoare la paternitatea sau sursele necunoscute ale unor traduceri din epoca veche a culturii noastre. Nu a fost posibil să cuprindem aici și studii similare referitoare la unele traduceri din secolul al XVII-lea. Acestea vor fi publicate în alt volum.

Din diferite motive, numeroase traduceri vechi românești cu conținut variat (moral-religios, juridic, istoric, geografic, teologic, filozofic, literar, politic, didactic etc.), păstrate mai ales în copii manuscrise, sînt anonime. Cercetătorii care le-au studiat sub diverse aspecte au emis uneori și anumite ipoteze cu privire la paternitatea lor. În cîteva cazuri, paternitatea necunoscută a unor traduceri mai importante a generat îndelungate și pasionate controverse. De cele mai multe ori însă, cum arătăm în studiile și notele aflate în prezentul volum, traducerile anonime au fost atribuite de cercetători, în mod eronat, fie persoanelor care le-au copiat, menționate pe foile de titlu sau în epilogurile manuscriselor respective, fie unor persoane care doar au inițiat ori au finanțat efectuarea, copierea sau tipărirea lor. În felul acesta s-au răspîndit și au fost preluate în lucrări de sinteză ale istoriei literaturii și a culturii românești afirmații false privitoare la paternitatea și la sursele necunoscute ale multor traduceri, dintre care unele au devenit între timp texte de referință pentru istoria limbii române literare și pentru Dicționarul limbii române al Academiei. Noi înșine am preluat, în unele lucrări mai vechi, ipoteze neverificate sau am făcut afirmații ori presupuneri greșite cu privire la paternitatea anumitor traduceri.

Cu prilejul unor cercetări de istorie a limbii române literare din secolul al XVII-lea pînă în prima jumătate a secolului al XIX-lea am observat că majoritatea traducerilor anonime din diferite perioade au particularități lingvistice și stilistice comune cu scrierile unor autori sau traducători contemporani cunoscuți. Acest fapt ne-a fost confirmat, în fiecare caz, de rezultatele obținute prin comparația sistematică a limbii textelor respective. Căci intelectualii români capabili și interesați sau dispuși să facă traduceri din diverse limbi (slavonă, greacă, latină, rusă, polonă, italiană, franceză, germană sau maghiară) erau, îndeosebi în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, relativ puțini, unii dintre ei putînd fi deci solicitați mai des ori angajați la asemenea lucrări, în diferite moduri, de către domnitori, de unele instituții ale statului, de boieri, de înaltul cler și chiar de oricine avea nevoie de o anumită traducere. Am reușit astfel să identificăm în persoana unor autori sau traducători cunoscuți pe traducătorii anonimi ai unui mare număr de texte, îmbogățind istoria literaturii și a culturii românești cu numeroase și interesante informații noi, determinate prin metode filologice adecvate.

Dedic acest volum soției mele, Despina Ursu, cercetător științific, cu afectuoase mulțumiri și recunoștință pentru ajutorul pe care mi l-a acordat neobosit în procesul elaborării studiilor mele filologice, ea fiind totodată primul lor cititor și critic avizat.

Mulțumesc de asemenea Editurii Cronica pentru inițiativa și eforturile editării acestei lucrări, precum și Ministerului Culturii și Cultelor, care a sprijinit publicarea ei.

N.A.U.

Nicolae Costin, traducător al geografiei universale a lui Giovanni Botero

1. Manuscrisul 1556 de la Biblioteca Academiei Române conține textul unei geografii universale, copiat în anul 1766 de ieromonahul Antim de la mănăstirea Cozia. Foaia de titlu a manuscrisului are următorul cuprins: *Această carte ce să cheamă cosmografie, adecă izvodirea lumii, s-au scris în zilele mării sale prealuminatului Io Scarlat Grigorie Ghica voievod, cu porunca și cu toată cheltuiala sfinției sale părintelui chiriu chir Sofronie, arhimandritul și igumenul sfintei și dumnezeieștii mănăstiri Cozii, în anii de la zidirea lumii 7275, iară de la Hristos 1766¹. Același text se află și în ms. 1267 de la Biblioteca Academiei, copiat în anul 1774 de ierodiaconul Anatolie de la episcopia Rîmnicului, asupra căruia vom reveni mai jos.*

În ms. 1556, după un întins *Pinax*, adecă însemnare de toate cîte sînt întru această carte a Cozmografiei (f. 3-15), urmează o scurtă prefață, care începe astfel: "Meideanul lumii, care are întru sine 4 părți: Evropa, Asia, Africa, America, care cuprinde și scoate toată lumea în vedere, ce are întru sine cozmografie, adecă izvodirea lumii, unde să scriu hotarăle tuturor țărilor, țîrgurilor, bogățiile, obiceiurile și alte venituri a fieștecărui neam, și hidrografie, adecă izvodirea mării preste tot și cu toate ostroavele și peni[n]surile carele sînt aflate pînă la această vreme, și cuprinde și monarhológhia, adecă de să dă a

¹ Vezi și Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești. B.A.R., 1-1600*, București, 1978, f. 367-368. Însemnările de proprietate și cu privire la moartea năprasnică a copistului Antim, făcute de arhimandritul Sofronie pe f. 17^v și în josul foilor 17-25 ale manuscrisului, dovedesc că și însemnările mai întinse pe verso primei coperte și pe f. 1^r sînt scrise tot de el. Avem deci mostre ale scrisului acestui Sofronie din anii 1767-1781, necesare pentru a stabili dacă manuscrisele unor traduceri ale sale din aceeași perioadă sînt autografe.

ști de stăpînii cei mari și aleși în lume” (f. 16^r). În continuare prefața arată importanța călătoriilor și a descoperirilor geografice pentru cunoașterea întregii lumi, citînd pe cele ale lui Cristofor Columb, Amerigo Vespucci și ale altora. Urmează un mic paragraf intitulat *Mărturia lui Petru Beoții de cunoașterea pămîntului* (f. 17^r), la care ne vom referi mai jos, iar pe foile 17-154 se află descrise țările Europei, Asiei și Africii (începînd de la nord-est și urmînd litoralul pînă la Angola, unde textul se întrerupe). Lipsesc descrierile țărilor Africii de vest și de nord, pînă la Egipt, descrierea Americii, precum și celelalte părți anunțate la începutul prefeței.

În mod evident, această geografie universală este o traducere. Atît în ms. 1556 cît și în ms. 1267 nu se găsește însă nici o informație în legătură cu autorul sau scrierea după care a fost tradusă, nici cu privire la traducătorul ei. În lucrarea intitulată *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962, f. 13-16, am afirmat că textul respectiv este la origine o scriere apuseană, probabil franceză, tradusă în românește eventual prin intermediul unei versiuni rusești, iar cu privire la traducător credeam că acesta ar putea fi arhimandritul Sofronie, care studiasse “în țara Moscului, la școalele împărătești”, sau, eventual, chiar Antim, copistul manuscrisului 1556. Întrucît nu găsisem atunci, la o lectură grăbită a manuscrisului, suficiente probe pentru susținerea presupunerii făcute, am conchis prudent că “pînă la identificarea originalului și a traducătorului, aceasta rămîne o simplă ipoteză”.

2. Reluînd, în anul 1979, cercetarea acestei interesante traduceri, de data aceasta cu hotărîrea de a-i identifica originalul și traducătorul, am constatat în primul rînd că textul nu a fost tradus în Țara Românească, cum se putea deduce din faptul că cele două copii cunoscute pînă atunci în care se păstrează acest text sînt făcute la Cozia și la Rîmnic, ci în partea de nord a Moldovei, după cum arată o serie de particularități lingvistice și unele afirmații ale traducătorului. De asemenea, am identifi-

cat în text multe cuvinte de proveniență polonă, precum și unele referințe la stări de lucruri poloneze sau la autori poloni. Aceste fapte ne-au determinat să presupunem că geografia universală aflată în cele două manuscrise de la Biblioteca Academiei reprezintă o traducere din limba polonă. Cu ajutorul prețios al kolegei Natalia Cantemir, conferențiar la Facultatea de Litere din Iași, care era atunci lector de limba română la Universitatea din Lublin, și al colegilor Małgorzata Willaume, istoric, și Czesław Grzesiak, filolog, de la Universitatea din Lublin, precum și al colegilor bibliografi de la Biblioteca Centrală Universitară din Lublin, cărora le aducem și aici mulțumirile noastre, am reușit să identificăm originalul traducerii românești. Este cartea intitulată *Theatrum sviata wszytkiego*, apărută la Cracovia, în anul 1659². La rîndul ei, aceasta reprezintă traducerea din limba italiană a operei lui Giovanni Botero Benese, *Le Relationi universali*, apărută în primă formă, în trei părți, la Roma, în anul 1591, iar în ediție completă, în patru părți (cuprinzînd acum și descrierea Americii), la Veneția, în 1596. Atît în prima formă cît și în forma ei completă, opera aceasta a lui Giovanni Botero a avut numeroase ediții în limba italiană³. A fost tradusă în latină și în aproape toate limbile europene.

Giovanni Botero (1533-1617), autorul geografiei universale de care ne ocupăm, este un cunoscut învățat italian, iezuit, celebru prin opera sa fundamentală cu caracter politic, *Della Ragion di Stato* (Veneția, 1589), tradusă în limba latină (în 1616) și în alte limbi. Nu mai puțină celebritate i-a adus și opera sa geografică, *Le Relationi universali*, care în istoria geografiei este considerată o piatră de hotar. Spre deosebire de cosmografiile umaniste și istorice ale secolului al XVI-lea, opera

² Mulțumim Bibliotecii Jagelone din Cracovia, care, cu deosebită solici-tudine, a trimis Bibliotecii Centrale Universitare din Iași microfilmul acestei cărți.

³ Exemplare din cinci asemenea ediții, apărute în diferite localități din Italia, în anii 1596-1599, se află la Biblioteca Academiei Române.

lui Botero, concepută și sistematizată în mod original, oferă pentru prima oară date economice, sociale, politice și culturale privitoare la țările descrise. Ca atare, prin caracterul ei complex și sistematic, geografia lui Botero a constituit multă vreme un model de descriere geografică.

Traducerea în limba polonă a geografiei lui Botero s-a făcut de către un călugăr din ordinul bernardinilor și a fost publicată prima dată la Cracovia, în anul 1609, sub titlul, după original, *Relatiae powszechne*. Cu același titlu a apărut la Cracovia și ediția a doua, în anul 1613. A treia și ultima ediție a apărut, tot la Cracovia, în anul 1659, cu titlul *Theatrum świata wszytkiego*⁴. După cum rezultă din titlul menționat la începutul prefetei: *Meideanul lumii*, traducerea românească s-a făcut după a treia ediție a traducerii poloneze a operei lui Giovanni Botero. Cuvântul *theatrum* este tradus prin *meidean*, care în limba română veche avea și sensul de “priveliște, spectacol”.

Din părțile introductive, nepaginate, ale cărții poloneze sînt traduse în românește, cu unele fraze eliminate sau cu mici interpolări, doar prefața intitulată *Do czytelniká* și micul fragment extras din opera lui Petrus Bertius, *Breviarium totius orbis terrarum*, pe care traducătorul român îl intitulează *Mărturia lui Petru Berții de cunoașterea pămîntului* (ms. 1556, f. 17^r; *Beoții*, în loc de *Berții*, este o greșeală de copist). Indicele de materii al cărții, intitulat *Regestr rzeczy znaczniejszych w pierwszej częsci*, nu a fost (nu a putut fi), în mod firesc, tradus în românește. În locul lui traducătorul a alcătuit un similar *Pinax, adecă însemnare de toate cîte sînt întru această carte a Cozmografiei*, aflat pe 13 foi nepaginate de copist de la începutul ms. 1556, care are trimiteri la paginația originală a acestui manuscris, făcute, bineînțeles, de copistul Antim. Același *Pinax* se află și în copia din ms. 1267.

Cercetarea manuscriselor 1556 și 1267 întreprinsă de noi

⁴ Vezi Estreicher, *Bibliografia polska*, tom. 13, Bi – Bz, Cracovia, 1893, p. 291-293.

în anul 1979, ale cărei rezultate le-am comunicat în articolul intitulat *Versiunea românească necunoscută a geografiei universale a lui Giovanni Botero*, apărut în "Cronica", XIV, 1979, nr. 38, f. 7 (pe care, revizuit, îl reluăm în studiul de față), nu s-a soldat însă și cu identificarea traducătorului român al acestei geografii. Dificultatea identificării lui consta mai ales în faptul că, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (perioadă pe care o indică datările celor două copii ale textului din manuscrisele menționate), mai greu putea fi găsit în Moldova un învățat care să poată traduce o asemenea lucrare din limba polonă. Dezlegarea acestei probleme a devenit însă posibilă prin identificarea de către Gh. Chivu, în anul 1979, a unei copii necunoscute a traducerii, aflată în ms. 3515 de la Biblioteca Academiei Române⁵, care datează, după cum vom vedea, din prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

3. Manuscrisul 3515 conține 176 de foi in-octavo. După paginația originală, cu slove chirilice, îi lipsesc 20 de foi de la început și un număr de foi de la sfârșit, iar în interior foile 89 și 142. Nu are nicăieri vreo însemnare privitoare la data când a fost scris, la locul copierii, la copist ori la autorul sau traducătorul textului copiat. Gh. Chivu a conchis că "particularitățile sale lingvistice și grafice par să indice însă faptul că ne aflăm în fața unui text ardelenesc de la mijlocul secolului al XVIII-lea"⁶. Noi am constatat însă că textul este moldovenesc, fiind copiat de aceeași persoană care a scris foile 326 (mijloc) – 427 ale cronicii lui Ion Neculce din ms. 253 de la Biblioteca Academiei Române, denumit de Liviu Onu "copistul A" și presupus de d-sa a fi căpitanul Gavril Gherghel⁷. Reproducem alătu-

⁵ Vezi Gh. Chivu, *Stilul celor mai vechi texte științifice românești (1640-1780)*. I, în "Limba română", XXIX, 1980, nr. 2, p. 114.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Vezi L. Onu, *Aspecte din tradiția manuscrisă a cronicii lui Ion Neculce. Contribuția căpitanului Gavril Gherghel*, în "Revista de istorie și teorie literară", XXV, 1976, nr. 1, p. 83-93.

rat un fragment din f. 420^f a ms. 253 (fig. 1) și un fragment din f. 89^f a ms. 3515 (fig. 2), pentru a dovedi identitatea grafiei acestor texte.

Comparând textul aflat în ms. 3515 cu cel din ms. 1556, am ajuns la concluzia că ms. 1556 reprezintă o copie directă a ms. 3515, făcută pe vremea când acestui manuscris nu-i lipseau numeroasele foi menționate mai sus. Ieromonahul Antim a realizat o copie relativ fidelă, păstrînd, mai ales sub aspect lexical, multe dintre particularitățile lingvistice moldovenești ale textului pe care îl copia. De exemplu: *barilcă* "butoi mic" (f. 116^v), *bostan* "dovleac" (f. 22^v), *coșciug* "coș, paner" (f. 148^f), *harbuz* "pepene verde" (f. 47^f, 71^v, 140^f), *horilcă* "rachiu" (f. 97^f, 105^f), *hulub* "porumbel" (f. 129^v), *mai* "ficat" (f. 127^f), *omăt* (f. 32^f, 98^f), *perjă* "prună" (f. 148^v), *scrîmbiță* "scrumbie" (f. 54^v, 102^v), *șintirim* "cimitir" (f. 35^f), și altele. Formele cu palatalizarea lui *p* din ms. 3515, cum sînt *chept* (f. 77^v, 171^v), *cheptene* (f. 165^v), *chiperi* (f. 120^f, 130^f, 132^f, 139^v), au fost de regulă înlocuite în ms. 1556 cu formele corespunzătoare fără palatalizare: *piept* (f. 81^f, 139^f), *pieptene* (f. 134^v), *piperi* (f. 109^f, 115^f, 116^f, 120^f); uneori însă copistul muntean menține formele cu palatalizarea lui *p*: *chept* (f. 143^f), *chiperi* (f. 114^v). Și în alte cazuri copistul ms. 1556 înlocuiește unele particularități fonetice moldovenești cu cele specifice graiurilor dacoromânești sudice. De exemplu (indicăm ms. 3515 cu sigla A, iar ms. 1556 cu sigla B): *să hotărește* (A, f. 40^f, 43^f, 46^v, 79^v, 108^v, 133^v, 135^f) – *să hotăraște* (B, f. 55^v, 57^v, 60^f, 82^v, 102^v, 117^f, 127^v), *de pe* (A, f. 4^v, 88^f) – *după* (B, f. 33^f, 90^v), *adetiuri* (A, f. 49^f) – *hadetiuri* (B, f. 61^v), *îmblete* (A, f. 49^f, 155^v) – *umblete* (B, f. 61^v, 128^v), *destul* (A, f. 86^f) – *dăstul* (B, f. 90^f), *de* (A, f. 90^f) – *dă* (B, f. 91^v), *deplin* (A, f. 90^f) – *dăplin* (B, f. 91^v), *dezrădăcina* (A, f. 94^f) – *dăzrădăcina* (B, f. 94^v), înlocuirea consecventă a africateri *dz* cu fricativa *z*, și multe altele.

Dintre faptele care arată că ms. 1556 a fost copiat direct după ms. 3515 menționăm doar cîteva grafii identice, forme ne-

obișnuite sau greșeli de copist comune ambelor manuscrise, în aceleași fraze. De exemplu: *Depfinat* "Delfinat" (A, f. 2^v; B, f. 31^v), *rrea* (A, f. 8^v; B, f. 36^r), *clopoți* "clopote" (A, f. 26^r; B, f. 47^r), *ranton* "cantoane" (A, f. 61^v; B, f. 70^r), *giudnică* "ciudnică, minunată" (A, f. 83^r; B, f. 85^r), *osudariului* "gospodarului" (A, f. 117^r; B, 107^r), *Botforus* "Bosfor" (A, f. 118^r; B, f. 108^r), *Merha* "Mecha" (A, f. 156^r; B, f. 129^r), *Mamáhul* "Mamáluh" (A, f. 106^r; B, f. 131^v), și altele. Căci ms. 3515 conține numeroase greșeli de copist. Firește, în ms. 1556 sînt și unele greșeli de copist ale lui Antim, care a citit superficial sau nu a înțeles sensul unor cuvinte din ms. 3515. De exemplu: "capul *armelor*" (A, f. 24^v) – "capul *armenilor*" (B, f. 46^r), "s-au *dezbatut*" (A, f. 25^r) – "s-au *dezbatat*" (B, f. 46^r), "s-au *zăstănit*" (A, f. 38^r) – "s-au *zăticitnit*" (B, f. 54^v), *ținutul* (A, f. 98^v, 105^v) – *ținul* (B, f. 97^r, 100^v), *începutul* (A, f. 100^v) – *începul* (B, f. 98^r), "muierareți și *dza-cași*" (A, f. 155^v) – "muierareți și *jăcași*" (B, f. 129^r), și altele.

Nu știm în ce împrejurări a ajuns manuscrisul moldovenesc 1515 pe Valea Oltului, spre a fi copiat la Cozia (în 1766) și la Rîmnic (în 1774), dar o serie se însemnări de pe foile 1-22, 35, 48-50, 75^v, 87, 119, 123-128 și 143^v atestă că în anii 1823, 1831, 1866 și 1879 posesorii lui erau tot munteni din partea locului, pînă cînd a ajuns în proprietatea lui Gr. Tocilescu, din a cărui bibliotecă a trecut în Biblioteca Academiei Române, la 5 martie 1910⁸.

4. Faptul că traducerea românească a geografiei lui Botero s-a făcut într-adevăr prin intermediul versiunii polone menționate mai sus poate fi constatat imediat, prin comparația textelor respective. Traducătorul român a preluat din textul polon un mare număr de neologisme de proveniență latino-romană și unele cuvinte poloneze, cum sînt *câpliță* "capelă" (ms. 3515, f. 47^v, 153^v, 158^r; pol. *kaplica*), *coșciól* "biserică" (f. 43^v, 80^v,

⁸ Vezi și Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*. B.A.R., 3101-4413, București, 1987, p. 154-155.

86^v; pol. *kościół*), *crijác* “cavaler teuton” (f. 51^v, 74^r; pol. *krzyżak*), *grod* “cetate” (f. 114^r; pol. *grod*), *lóstosă* “somon” (f. 38^r, 75^r, 112^r; pol. *losós*), *mistru* “maestru” (f. 74^r; pol. *mistrz*), *opáte* “abate” (f. 44^r; pol. *opat*), *opátie* “abație” (f. 39^v, 40^r, 45^r, 45^v, 62^r, 69^r; pol. *opastwo*), *papíj* “papă” (f. 32^v, 56^v; pol. *papież*), *stái* “veche măsură de lungime” (f. 99^v, 100^v, 101^r, 151^r; pol. *stai*), *şcută* “scud, veche monedă în Europa occidentală” (f. 3^r, 17^r, 38^r, 43^r, 48^r, 56^v, 61^v, 81^v, 88^r, 107^v, 134^r, 137^r, 154^r, 161^r; pol. *szkuta*), *şpádă* (f. 58^v; pol. *szpada*), *şpitál* (f. 10^v, 31^v; pol. *szpital*), *şváiceri* “elvețieni” (f. 19^r; pol. *Szwajcar*), (*h*)*ugonot*, “hughenot” (f. 5^v, 12^r, 35^r; pol. (*h*)*ugonot*), și altele. Adu-nările reprezentative ale diverselor popoare sînt numite *seímuri* (f. 11^v, 57^r, 57^v, 61^v, 62^r, 68^r, 68^v; pol. *sejm*), iar distanțele sînt măsurate în *mile itálienesti* (f. 20^r, 30^r, 45^v, 46^v, 65^v, 78^r, 137^v, 142^r, 150^v) sau în *mile franțojești* (f. 45^r, 47^v, 71^r, 124^v, 155^r, 171^v), ca în originalul italian, cît mai ales în *mile leșești* (f. 33^r, 36^r, 36^v, 44^r, 61^r, 73^r, 82^r, 90^r, 97^r, 101^v, 102^r, 111^v, 114^r, 115^v, 118^r, 150^v, 151^r, 154^v, 155^r, 156^v, 163^v, 169^r, 170^r, 170^r, 171^v), în care au fost transpuse cele dintîi de către traducătorul polon al acestei geografii.

O altă dovadă că traducerea românească s-a făcut după versiunea polonă este aspectul fonetic polonez al numelor unor țări, provincii, ape, orașe sau persoane. De exemplu: *Augsburg* (f. 67^r; pol. *Augszburg*), *Hispania* (f. 25^r, 47^r, 54^r, 71^v; pol. *Hiszpania*), *Işpurg* (f. 65^r; pol. *Iszpurg*), *Londîn* (f. 115^v, 116^r; pol. *Londyn*), *Norimberg* (f. 68^r; pol. *Norymberga*), *Parij* (f. 7^v, 9^v, 15^v, 44^r; pol. *Paryż*), *Straşborg* (f. 61^r; pol. *Straszborg*), “*Vaflav*, cneadzul Brabantei” (f. 47^r; pol. *Wacław*), *Vidna* (f. 78^r; pol. *Wiedeń*), *Visla* (f. 54^v, 72^v, 73^v, 103^v; pol. *Wista*), și altele.

Mărturiile ale faptului că traducerea românească s-a făcut după versiunea polonă sînt și unele fraze care reprezintă intervenții ale traducătorului polon în textul lui Botero sau care explică cuvinte aflate numai în versiunea polonă a textului. De exemplu: “*Italia sau țara vloșilor*” (f. 22^r; în ed. pol.: “*Włoska*

ziemia, ábo Italia", p. 50), "dzic că *peștele care se cheamă leșește stocfiș sărat* face vinit de 50.000 șcute" (f. 38^r; în ed. pol.: "mowi iż *stokfiisz solanczyni* do 50 tyśiecy skutow...", p. 79), "postav de Arazzo, *leșește harassă*" (f. 39^v; în ed. pol.: "sukna z Arazzo, *po polsku hárassy*", p. 81), "sulitele lungi, făcute de fier, dintr-amîndoa capetele ascuțite, *cărora le dzicea leșii rohatne*" (f. 152^r; în ed. pol.: "włócznie długie, grotami, z obustron okowáne, *ktore my zowiemy rohatynami*", p. 198), și altele.

5. Traducătorul român necunoscut al geografiei lui Botero a făcut în numeroase locuri interesante interpolări, care, după cum vom vedea, ne-au înlesnit identificarea lui. La rîndul său, probabil și copistul manuscrisului 3515 a făcut unele mici interpolări. Acestuia i-ar aparține, credem noi, informația din care rezultă că ms. 3515 a fost scris între anii 1718-1739. Să vedem deci în ce context a făcut copistul interpolarea respectivă.

În cartea lui Botero, informațiile privitoare la Țara Românească și la Moldova sînt cuprinse într-un capitol comun, intitulat *Vallachia. Transalpina. Moldavia*. Cu cîteva mici interpolări, traducătorul polon reproduce în întregime acest capitol, sub același titlu (p. 130-132). Traducătorul român reproduce fidel, sub titlul *Valahia. Transalpina. Moldavia*, numai prima parte a textului lui Botero (ms. 3515, f. 83^r-83^v), iar în continuare introduce capitolele *Țara Muntenescă* (f. 83^v-84^r) și *Țara Moldovii* (f. 84^r-88^v), în care datele privitoare la aceste principate românești aflate în cartea lui Botero, învechite, confuze și cu multe inexactități, precum și unele date aflate în interpolările traducătorului polon au fost înlocuite cu informații din alte surse.

În capitolul privitor la Moldova, traducătorul îl citează pe Aenea Sylvius Piccolomini și extrage din opera istorică a acestuia datele cunoscute privitoare la proveniența numelui *vlah* de la numele generalului roman *Flaccus*, care ar fi colonizat în Dacia pe unii "vinovați" pe care Roma "nu-i pierdea, ce-i trimitea preste mare, și mai mult aicea unde-i Crîmul, pentru lucrul și alte slujbe, care pururea avea ce face cu sambacii, pavtii și cu

tătarîi” (f. 84^v-85^r), citează apoi informații dintr-o “cronică ungurească”, pe care nu o numește, iar mai departe afirmă: “De alte vremi supt ce stăpîn era ei în rînd vei afla la Ureche, ce-au fost vornic mare, care au scris a doa descălecătură a țării, de la Dragoș voivoda. Și la Miron Costîn, ce-au fost logofăt mare, de lucrurile țării pre rînd vei afla, că macară c-au scris de la Aron vodă încoace, iară deosăbit au scris descălecătura țării întăi, de la Traian, împăratul Rîmului. Iară noi, căci sîntem născuți într-însa și lăcuitoari ei, pomenim pre larg tîrgurile ei pre rînd”⁹. La unele informații cu caracter istoric date de traducător în acest capitol interpolat ne vom referi mai jos.

Capitolul intitulat *Țara Muntenească* este foarte mic, lăsînd să se vadă relativ puțina cunoaștere a principatului de peste Milcov de către traducătorul moldovean al cărții lui Botero. În ms. 3515, acest capitol conține însă o prețioasă informație privitoare la intervalul de timp în care a fost copiat textul aflat aici. Astfel, vorbind despre apele și tîrgurile Țării Românești, traducătorul (de fapt autorul acestui capitol) a scris următoarele: “Această țară este pusă pre șes și-i cu roadă. Are ape cîteva, cumu-i Ialomița, Dîmbovița, Prahova, Argișul, Teleajenul și altele cîteva. Tîrg de frunte, scaonul aceștii țări, era Tîrgoviștea. Astădzi este scaonul țării Bucureștii, pre apa Dîmboviței. Tîrg bun pre apa Buzăului, tîrgul Buzăul. Rîmnicul pre apa Rîmnicului. Ploieștii pre apa Teleajenului, și alte cîteva tîrguri care nu sînt pusă aicea” (f. 84^r; sublinierea noastră). După fraza al cărei sfîrșit l-am subliniat, sînt menționate încă două tîrguri, în fraza următoare: “Craiova, care acmu o au luat nemții, în anul []¹⁰, Brăila, care de cîțiva ani este pre mîna turcilor” (*ibid.*; sublinierea noastră). Considerăm că menționarea acestor două orașe după încheierea “și alte cîteva tîrguri care nu sînt pusă

⁹ Această lungă și interesantă interpolare a fost publicată de G. Nicolaiaș, după ms. 1267, în “Revista Arhivelor”, I, 1924-1926, nr. 1-3, p. 373-377.

¹⁰ Loc gol. Aceeași mîină, dar altă dată, a scris pe locul gol: *pe apa Olului*.

aicea” aparține unui copist, nu traducătorului operei lui Botero, care a redactat capitolul despre Țara Românească, iar informația privitoare la Craiova “*care acmu o au luat nemții*” arată că, fie chiar ms. 3515, fie manuscrisul după care va fi fost copiat acesta, *datează din perioada 1718-1739*, când Oltenia a fost sub stăpânire austriacă. Precizarea aceasta și faptul că grafia manuscrisului 3515 este identică cu cea a copistului A al cronicii lui Ion Neculce din manuscrisul 253 (copie adnotată de autor) constituie dovezi indiscutabile că ms. 3515 a fost copiat în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Copistul ms. 1556, ieromonahul Antim de la Cozia, a eliminat, pentru că nu mai avea rost, informația menționată referitoare la ocupația Craiovei de către austrieci. Totodată, el a amplificat micul capitol consacrat Țării Românești cu date istorice privitoare la unele mănăstiri și schituri de acolo. Copistul ms. 1267, ierodiaconul Anatolie de la episcopia Râmnicului, a introdus în cuprinsul acestui capitol textul integral al *Istoriei Țării Rumânești* atribuită stolnicului Constantin Cantacuzino¹¹.

6. După ce am stabilit faptul că ms. 3515 este un text moldovenesc copiat în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, ne-am întrebat care cărturar din Moldova a putut traduce atunci, sau mai devreme (dar după anul 1659), geografia de care ne ocupăm, după versiunea ei *în limba polonă*. Firește, ne-am gândit în primul rând la Miron Costin și la fiul său Nicolae Costin, care își făcuseră studiile în Polonia și care au folosit în cunoscutele lor scrieri istorice literatură în limba polonă, pe care o cunoșteau foarte bine. Raportarea limbii acestei traduceri românești a geografiei lui Botero și a numeroaselor interpolări ale traducătorului ei la limba și conținutul operelor celor doi cărturari ne-au dus la concluzia că *traducătorul anonim al geografiei lui Botero în limba română este Nicolae Costin*. Prezentăm

¹¹ Vezi și Gabriel Ștrempel, *op. cit.* la nota 1, p. 272.

în continuare principalele dovezi ale paternității sale asupra acestei traduceri.

6.1. În mai multe interpolări ale traducătorului sînt reproduse pasaje din opera lui Strjkowski, *Cronica polska litewska*, folosite și de Nicolae Costin, în primele capitole din *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii pînă la 1601*¹². În ambele locuri, traducerea acestor pasaje este identică sau foarte apropiată, ceea ce arată că ele au fost traduse de aceeași persoană, eventual la date diferite. De exemplu:

– la sfîrșitul capitolului *Greția sau Țara Grecească*, traducătorul interpolează următorul pasaj, intitulat *Pentru neamul grecilor*, care corespunde unui fragment din capitolul al cincilea al *Letopisețului de la zidirea lumii*, intitulat *De seminția și neamul lui Afet, al treilea fecior al lui Noe*: “Aicea am socotit să dăm a înțelege din cine s-ar trage neamul grecilor, și din cine au ieșit, pre scurt dară scriind. Grecilor le dzicea de demult ioni, de la Iavan sau Ion, sau Iaon, al patrule fecior a lui Iafet, fiiul cel mai mic a lui Noe. Iavan să înțelege lătinește «viclenitoriu sau amăgitoriu». Pentru acesta și grecii pururea își samănă cu porecla sa, pentru care vicleșug și amăgituri au cădzut supt giugul turcilor. Și pre acest Iavan grecii și latinii îl chema Ianus și-l zugrăviia cu 2 frunți și 2 obraze, unul din față, altul din dos, dzicînd Ian cu 2 frunți, așe cum și grecii și latinii tot dintr-însul au purces și s-au înmulțit. Și cînd vrea să înceapă vreun lucru, pururea pre dînsul ca pre un dumnedzău cu molitfă îl cinstiia și-l lăuda, și cătră aceasta încep anul nou de pre numele lui, luna întăi, ianuarie. Rîmlenii încă pe vremea oștii deșchidea beserica lui și cu liniște priviia. Și de aice au purces numele grecilor ioni, precum mărturisește prorocul Daniil, care cu acesta nume ioni închide toți grecii. Că răsipitoriu și stricătoriu monarhiiu persului anume îl cheamă Iavan, craiul grecilor și a machedonilor, carele au fost Alexandru cel Mare, că el au

¹² Trimitem la ediția întocmită de Ioan Șt. Petre, București, 1942.

supus pre Darie, cel mare monarh, și Persia și Vavilonul au stăpînit. Deci citește pre Cvint Curțium, cartea 4 și 5, *De lucrurile lui Alexandru cel Mare*. Și Iustin, cartea 11, Diodor Siculus, 2, Herodot, pre larg scriu. De pre acest Ioan s-au numit Ionium marea grecească. Feciorii lui Iavan aceștia sînt: întâi Cétim, adecă «bătînd», de pre care au purces machedonenii, precum cu dovadă ne arată cărțile Macaveilor că-i veche. Și Ștefan istoricul, și Carion, cartea 1, scriu că nu le dzicea machedoneni, ce jidovește mahetum, iară grecește mechégghi, și de aicea au scris numele macetin și machedon. Al doilea fecior a lui Iavan, Elessa, de la care au purces eholes, în Asia cea Mică, și aceștia sînt fruntea grecilor. Al treilea fecior a lui Iavan, Tarsus, care au făcut tîrg mare în Chilíschia, anume Tarsus, și au înmulțit chilíschii neamul Asiii. Dodanum, al patrăle fecior a lui Iavan, în Epir pre dodani au înmulțit, și dintr-acest Epir au fost cel vestit crai Pir. Tubal, al cincile fecior a lui, de la care au purces halibes. Și stă această țară a hălibilor în Asia cea Mică, numită de pre tîrgul Haleb, unde sînt vestiți munți pre săpătura vestită a fărmușilor argintului și a herului, de care au scris Omirul și Virghilius. Pentru acesta și la *Facere* pomenește pre Tubal Cain a fi întâi potcovariu și meșter fărmușilor de fier” (ms. 3515, f. 96^r-96^v; cf. N. Costin, *Let. zid. lum.*, p. 80-82);

– la începutul capitolului intitulat *Moscul* este interpolat pasajul următor, căruia îi corespunde un fragment din același capitol al *Letopisețului de la zidirea lumii*: “Mosoh, al 6-le fecior a lui Iafet, nepotul lui Noe, să înțelege de pre jidovie la lătinie, Telemanus Itella, «strîngînd» și «lățînd». Acesta Mosoh, fiul lui Iafet, nepot lui Noe, sau pentru trasul arcului, sau pentru lățire departe și depărtate hotară chemat. Și acesta este tatăl și patriarhul a toate țările [marg.: neamurile] moschicești, rusești, leșești, volinești, a sirbilor, a carbacilor și a tuturor cîte trăiesc împregiur cu limba slovenească” (ms. 3515, f. 112^v-113^r; cf. N. Costin, *Let. zid. lum.*, p. 83-84);

– la sfârșitul cărții întâi a geografiei, consacrată Europei, traducătorul interpolează pasajul următor, intitulat *Pentru feciorii lui Iafet și ce neamuri au izbucnit dintr-înșii*, care corespunde altui fragment din capitolul menționat al *Letopiseșului de la zidirea lumii*: “Iafet să înțelege «lățind sau lățime» și «frumos». Acesta Iafet au fost feciorul cel mai mic a lui Noe. Avut-au dară acesta Iafet 7 feciori, care sînt anume: Gomer, Magog, Madian, Tobal, Teras, Iavan și Mosoh. Gómer să talmăcește «obîrșind» sau «părăsind». Acesta, feciorul cel mai mare a lui Iafet, de la care au ieșit cimmericii, carii apoi chemvrii s-au chemat. De la acesta Gomer și urmașii lui cimbrilor au ieșit nemții, iară de la Tviscon, craiul Teutoniii, le-au dzis gottii. Așijderea polovcii, Litva, madzurii, Lotva, iarvezii, prusii cei vechi, curovii, dunii, șvedzii și filandii tot de la acesta Gomer, feciorul lui Iafet. Magog, care nume talmăcește Carion, cartea a 3, «neam supt corturi lăcuind», că *gog* să înțelege «cort sau ștreășină». Și de la acesta Magog, al doile fecior a lui Iafet, au ieșit scitii sau toți tătarîi, din tătarî turcii, precum mărturisește Berosius, cartea 5, că Magog au descălecat crăia unde stăpînesc astăzi turcii, măcar că și de urmașii lui Ham uneori de a lor s-au înmulțit. Dintr-acestiași și ungurii sau hugrii, de pre apa Hugri sau Iugri, care este în ținuturile moschicești, au ieșit și, trecînd preste apa Volgăi, pre gotti sau polovci, deasupra apei Donului și deasupra mării căriia-i dzicea Palus Meotidis, lăcuind moșii Litvii, i-au răsipit. Și apoi în anul de la Hristos 386, pre vremea lui Gratian împărat, au tras la Panonia, cu Radica și Reva, hatmanii și cnedzii săi. Și așe, gonind și a doa oară pre gotti din Panonia și răsipind de cîteva ori oaste Rîmului și oastea nemțască cu hatmanii lor Macrici și Tuzic, au stăpînit cu putere și au așădzat Panonia, unde-i Țara Ungurească, care de pre numele moșiii sale de unde au ieșit, Iuharea sau apa Húgri, i-au pus numele Țara Ungurească. Madian, al treile fecior a lui Iafet. De la acesta s-au chemat și s-au înmulțit midii” (ms. 3515, f. 118^v-119^r; cf. N. Costin, *Let. zid. lum.*, p. 79-80);

– în capitolul intitulat *Marea Roșie* este interpolat, în paranteză, următorul pasaj, căruia îi corespunde un fragment din capitolul al patrulea al *Letopiseșului de la zidirea lumii*, intitulat *Pentru seminția și neamul lui Ham*: “Mesraim, al doilea fecior a lui Ham, au stăpînit aceste părți, deasupra Mării Roșii și a Mării de Mijloc de Pămînt, pre lîngă apa Nil, care apoi s-au chemat Eghiptul, de la Eghipt craiul, care, gonind pre frate-său Danaa, au crăit în Eghipt 68. Și craii Eghiptului să chema farao, după cinstea crăiască. De aceasta foarte vechi istoric, întâi după Berosie, anume Manetam, scrie în carte de craii Eghiptului, și că părțile Eghiptului, Mesraim sau Mesraam, feciorul lui Ham, întâi, cu urmașii lui, au așădzat Eghiptul. Pentru aceea și astădzi turcii și arapii crăia Eghiptului o cheamă Mesrain sau Misră și Miser, și jidovii Micraim” (ms. 3515, f. 167^r; cf. N. Costin, *Let. zid. lum.*, p. 76-77).

6.2. În două interpolări, traducătorul geografiei lui Botero trimite la opera lui Nicolas-Christophe Radziwill (†1616), *Hierosolymitana Peregrinatio*, pe care o citează și N. Costin în următorul pasaj din *Letopiseșul de la zidirea lumii*, capitolul intitulat *Pentru crijecci ce neam au fost și de unde s-au izvodit în Țara Leșască*: “și cînd muriia vreun domn în țara aceea sfîntă, lăsa lucruri scumpe la acele bolnițe; de nemeriia acolo vreun oaspe cu nume știut, lăsa daruri la bolniță, poftind să aibă grijă de săraci, precum și *Ragivel* preoților Ierusalimului ce păziia mormîntul Domnului, de fac laudă lui Dumnedzău, le-au împărțit milostenii, *precum scrie el întru îmbletele sale prin țări streine*” (p. 202; sublinierile noastre). Remarcăm faptul semnificativ că lat. *peregrinatio* este tradus prin pluralul *îmblete* “călătorii” și în cele două interpolări din traducerea geografiei lui Botero:

– în capitolul intitulat *Sîria* este interpolată fraza: “Iosif jidovul în istoria sa scrie, *care mărturisește și Ragivil întru îmbletele sale*, cum aceasta apă în dzi de trei ori își schimbă floarea” (f. 157^v; sublinierea noastră);

– într-o întinsă interpolare privitoare la piramide, din capitolul intitulat *Eghiptul*: “De aceste piramide scrie și Ragivil în imbletele sale, cum au vădzut acele turnuri fiind acolo, într-acea țară a Eghiptului”. Iar mai departe: “De aceste piramide de vei să știi mai pre larg, citește *Peregrinația lui Ragivil*” (f. 174^v-175^r; sublinierile noastre).

6.3. În multe interpolări sînt relatate evenimente din istoria Moldovei și a unor state vecine, petrecute în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea (pînă la anul 1712). Majoritatea acestor interpolări sînt ale traducătorului și au evidente legături cu relatările acelorași evenimente din cronica anonimă a Moldovei de la 1661 pînă la 1709 (*Pseudo-Nicolae Costin*) și din cronica lui Nicolae Costin pentru anii 1709-1711. De exemplu:

– în capitolul intitulat *Austria* se află următoarea interpolare privitoare la asediul Vienei: “În anul 1684 de iznoavă s-au sculat mare puterea împărăției turcești cu hanul tătărăsc, cu mulțimea de oarde tătărăști, și domnul de Moldova și de Ucraina, anume Duca voievoda bătrînul, și domnul de Țara Muntească, Șarban voievoda, cu oștile sale. Și preste oștile turcești, care ca la 200.000 să număra, era vezir anume Karà Mustafâ pașe. Cu toții carei s-au pomenit, cam 400.000 oști, s-au pornit asupra Beciului, bătîndu-l 50 de dzile cu meteredzuri, făcînd lagumuri cîteva. O, puternice Doamne, Carele ești de mirat în lucrurile Tale! După dzilele trecute în care, vîrtos, și dzioa și noapte, nevoia cu mare năvală păgîinii să dobîndească scaonul racusilor, se scoborîsă și craiul leșesc, viînd într-agiutoriu împăratului nemțasc lui Leopold, anume Ioan al 3 Sobețskii, cu 20.000 de oaste, luînd și oastea nemțască, cum spun ca la 40.000. Dau veste limbile prinsă că să pogoară oștile nemțști cu leșești. S-au mirat turcii, necredzînd de leși că sînt, pentru legătura păcii care încă era între dînșii. Aședară, îndată veziriul au dat poroncă să iasă la război. Caută aicea vîlfa păgînilor, că pre o parte ieșia la război, iară cetatea tot bătea! Și așe, într-o

sîmbătă s-au lovit oștile. Milostive Doamne, și de acmu nu Te îndura de oamenii Tăi! Înfrînt-au oștile creștinești pre spudza păgînească. Lăsînd corturile, haznaoa, toată tabăra, plecat-au cu mare rușine de fugă. Căruia sfirșit dă, Doamne, spre binele creștinilor!” (ms. 3515, f. 78^v-79^r). Relatarea citată prezintă evidente asemănări cu relatarea corespunzătoare din cronica anonimă a Moldovei, *Pseudo-Nicolae Costin* (vezi ms. II-22 de la Biblioteca Centrală Universitară din Iași, f. 51^v-52^v), ambele deosebindu-se de relatarea lui Ion Neculce. De asemenea, apar în această interpolare două cuvinte specifice limbii lui Nicolae Costin. După cum am văzut, austrieii sînt numiți *racusi*: “nevoia cu mare năvală păgînii să dobîndească scaonul *racusilor*”. Cuvîntul *racus*, de proveniență polonă (cf. pol. *Rakusy* “Austria”, s.m. *rakuszanin* “austriac”, adj. *rakuski* “austriac”), se întîlnește și în textul tradus al geografiei lui Botero: “Austria sau țara *racusilor*” (f. 77^v), “în preajma tîrgului Dunărea face ostrovașă de bună primblare oamenilor din Beci și cnezilor *racusilor*” (f. 79^r). În textul tradus este folosit și numele polonez al Austriei, *Racusia (Racuzia)*: “mai toată țara pustiindu-să pre vremea oștilor trecute între casa *Racusiii* și Franția” (f. 44^v), “arhicnezii *Racuziei*” (f. 61^v), “în locul Belgradului întărisă cnezii *Racusiii* un ostrov” (f. 82^r). Aceste polonisme se găsesc și în *Letopisețiul de la zidirea lumii* al lui N. Costin: “căci tată-său o logodisă după Gvihelm, cneadzul *racuzilor*” (p. 185), “Gvihelm, cneadzul *Racuziii*” (p. 186). Cuvîntul *spuză* “mulțime”, folosit în această interpolare: “înfrînt-au oștile creștinești pre *spudza* păgînească”, apare într-un context similar și în *Letopisețiul de la zidirea lumii*: “pre urmă s-au lăsat turcii la cealaltă *spuză* de țară de i-au znoptit și i-au fărîmat” (p. 538). Cf. și derivatul *spudzime*, cu același sens, în cronica anilor 1709-1711 a lui N. Costin: “vădzînd ațta *spudzime* cădzînd asupra lor” (ms. II-22, f. 208^v);

– în capitolul intitulat *Țara Ungurească* se află următoarele interpolări: “Țară în anul 1684, pre vremea cînd au înfrînt

oastea nemțească pre oastea turcească, și luîndu-i în goană i-au mai bătut și a doua oară, tot întru acel an, supt Strigon, și au luat și Strigonul. Și Buda o au luat nemții de la turci în anul 1686, cu mare război și moarte, și Beligrádul în anul 1688. Iară la anul, cu vrerea lui Dumnedzău, Beligrádul iară s-au dat în mîna turcilor, pe cîrma lui Chiupriliólu veziriul, în anul 1689” (ms. 3515, f. 80^v), “Încăput-au acest tîrg [Pesta] iară pre mîna nemților, într-un an cu Buda” (f. 81^v), “[Belgradul] venisă în mînule creștinilor în anul 1688, înfrîngînd nemții pre sarascheriul Eghen pașe, și pre Galga soltan, și pre Techil groh. Iară la anul, cum s-au dzis mai sus, iară au cădzut la turci” (f. 82^r). Aspectul fonetic al numelui *Chiupriliólu* (cu *-ólu*, în loc de *-óglu*), din textul citat mai sus, amintește de cel al aceluiași nume, *Chiuprilióulu*, din cronica anonimă a Moldovei (*Pseudo-Nicolae Costin*) și din cronica lui Nicolae Costin pentru anii 1709-1711 (vezi ms. II-22 de la BCU Iași, f. 157^v, 183^v, 187^v, 198^r). Forma în *-ólu* poate fi și numai o grafie a formei în *-óulu*, datorată unui copist, și viceversa;

– în capitolul intitulat *Besarabia. Podolia* aflăm următoarele interpolări privitoare la cetatea Camenița și la unele orașe din Ucraina: “[Camenița] ape are pregiur Smotriciul, care mai în gios dă în Nistru. Această Cameniță, încăpînd în mîna turcilor, pricina pustiirei Moldovii [...] Barul, stricat de păgîni, cum și Iazlovățul, care are cetate bună într-un dîmbei. Iară în anii 1685 iarăși au cădzut pre mîna leșilor [...] Chiovul acmu (cum au fost orînduiala Ta, Doamne!) îl țin moscalii. Briatșlavul, iarăși supt acei stăpîni a Moscului” (ms. 3515, f. 102^r-102^v);

– într-un pasaj privitor la alegerea regelui polon, interpolarea: “și în dzilele noastre pre Sobetșkie, care au fost crai, Ioan al treile craiul Sobetșkii” (ms. 3515, f. 107^r);

– în capitolul intitulat *Moscul*, după un comentariu privitor la lipsa de vitejie a rușilor, la slăbiciunea lor la război, urmează interpolarea, în paranteză: “și mai încoace, în anul [loc gol], cînd marele cneaz și împărat Petř Alexiovici cu multă oaste au

venit pînă la Moldova, chemat de domnul muntenesc și moldovenesc, și s-au lovit față cu turcii la Stănilești, pre Prut, fiind vezir Baltigiul. Și după multă oștire, au făcut pace cu multă pagubă moscalilor, dînd turcilor și Azacul, și s-au întors înapoi la Mosc” (ms. 3515, f. 116^v). O referință similară la lupta dintre ruși și turci de la Stănilești se află la sfîrșitul interpolării traducătorului privitoare la tîrgurile Moldovei: “Venit-au aicea, în anul [loc gol], și Petră, marele împărat al Moscului, cu toată puterea, ca să izbăvească aceste țări de supt giugul turcilor, pre vremea lui Dumitrașco Cantemir vodă, și s-au lovit cu turcii la Stănilești, pre Prut. Ce iarăși nemică n-au isprăvit, și s-au întors la țară-și” (f. 88^v).

O interpolare care ar putea fi mai curînd a unui copist (eventual a celui care a scris ms. 3515) decît a traducătorului este următoarea, aflată, în paranteză, în același pasaj interpolat de traducător cu informații privitoare la orașele Moldovei: “[Hotinul] iară acmu, după vrerea lui Dumnezeu, pentru păcatele noastre, l-au luat turcii de l-au făcut raia, în anul [loc gol], rană nevindecată Moldovii” (ms. 3515, f. 86^r). Hotinul a devenit raia în anul 1712.

6.4. Dovezile hotărîtoare că traducerea în limba română a geografiei lui Botero a fost făcută de Nicolae Costin ni le-a oferit studiul limbii acestei traduceri. Lectura paralelă a scrierilor cunoscute ale lui N. Costin și a acestei traduceri anonime duce imediat la concluzia că limba lor este identică. Prezentăm în continuare o serie de particularități lingvistice și stilistice comune scrierilor lui N. Costin și traducerii anonime pe care i-o atribuim, începînd cu cîteva interesante *hapaxuri*:

– în traducerea de care ne ocupăm apare de două ori cuvîntul *haust* “rezervor, cisternă”: “tîrgul Micha are 6.000 casă și n-are altă apă fără 2 puțuri mari (sau *hausturi*)” (ms. 3515¹³,

¹³ Cităm faptele comentate după ms. 3515. Numai în cazuri excepționale recurgem la copia din ms. 1556.

f. 156^f; în ed. pol.: “*dwie wielkie cysterny*”, p. 201), “[în Egipt] au acolo pretiutindirea *fintîni și haústuri sau puțuri* foarte multe”(f. 169^v; în ed. pol.: *studzien y cystern*”, p. 213). Așadar, în ambele locuri traducătorul folosește termenul *haust* pentru cuvîntul *cystern* din textul polonez. El avea deci în vocabularul său acest cuvînt, nu i-a fost transmis de textul pe care îl traducea. După cîte știm, s.n. *haust*, care nu este înregistrat de nici o lucrare lexicografică a limbii române, mai apare numai în cunoscuta traducere din limba latină a lui N. Costin, *Ceasornicul domnilor*¹⁴: “Nu într-alt chip, ce ca în *hausturi* de apă doară, de nu vor putea cofele de la roate, înălțindu-să în sus, deșărți, și aciaa să suie carii gios, la pămînt, sînt pline de apă” (p. 181; în textul latin¹⁵: “Non aliter atque in *hausturis* aquariis, nisi modioli ad summa elati descendant vacui, non posunt illi ascendere, qui in imo aqua pleni sunt”, p. 546). N. Costin a tradus deci prin *hausturi* ablativul *hausturis* al s.n. pl. *haustra, -orum* “gălețile unei roți de scos apă”. În limba polonă există cuvîntul *haust* s.m., cu sensul “sorbire, înghițitură”, provenit din lat. *haustus* s.m., care are și acest sens, după cel de “scoatere (a unui lichid dintr-un vas, dintr-o cisternă)” (< *haurio, -ire* “a scoate, a trage (lichide); a absorbi, a sorbi, a înghiți”). Este posibil ca N. Costin să fi luat cuvîntul *haust* din limba polonă, unde va fi avut, în secolul al XVII-lea, și sensul de “rezervor, cisternă”, sau poate mai curînd este vorba aici de o extindere de sens făcută de el;

– un alt cuvînt rar folosit în traducerea geografiei lui Botoero, tot neînregistrat în dicționarele limbii române, este s.f. *sff-cliță* “cămin, cuptor”: “Iară casile nu sînt pre grijite, că tot într-

¹⁴ Cităm după ediția critică întocmită de Gabriel Ștrempel, București, 1976.

¹⁵ Folosim ediția Antonius Guevara, *Horologium principum* [...] Per Johannem Wankelium ex lingua castellana in linguam latinam adhibitis gallicis et italicis versionibus translatum [...] Editio sexta, Francofurti ad Moenum, anno MDCLXIV (exemplar aflat la Biblioteca Centrală Universitară din Iași, cota CR III-713).

un loc este cuhnia, grajdiul, *sficlițiile*, fără alte cahle” (f. 106^r; în ed. pol.: *komin*, p. 151). Cuvântul apare de două ori și în *Ceasornicul domnilor*: “în care mîncare cu dulceață și în căldură petrecea, și la *sficlițiile* cele bune, unde petrecea iarna” (p. 42; în alt ms. *sfeclițele*; în textul latin: “in quibus suavissime aestivabant, et *caminos* luculentos, ad quos per hyemen ludebant”, în *Prooemium speciale*, nepaginat), “că ce lucru poate mai mult a îndestula pre oamenii cei dezmierdați, decît a li să porunci iarna înaintea *sficliții* să dzacă și vara la umbră să șadză?” (p. 502; în textul latin: “quae enim gravior hominibus nimis delicatis in jungi potest satisfactio, quam ut hyberno tempore ante *caminos* prostrati et aestivo in umbra abjecti procumbant?”, p. 424). Așadar, atît s.m. *komin* din versiunea polonă a geografiei lui Botero cît și s.m. *caminus* din *Horologium principum* au fost traduse prin același s.f. *sficliță*. Nu am reușit să clarificăm etimologia acestui cuvînt. Este posibil să fie pol. *światlica* s.f. “odaie, cameră (de oaspeți); club, sală de reuniuni”, sau ucr. світлиця ori rus. светлица, cu aceleași sensuri;

– tot neînregistrat în dicționarele limbii române este și s.m. *chiuhăilan* (sau *chiuhiilan*) “cal frumos împodobit de călărie”, care apare atît în traducerea geografiei lui Botero: “cail de acolo [din Egipt] își samănă cu genetii sau cu *chiuhillanii*” (f. 171^r; ed. pol.: “konie tameczne maia podobieństwo z dzianetami”, p. 215), cît și în *Ceasornicul domnilor*: “nu cu urșinic să se îmbrace, ce cu arme să se îngreueze; nu cu *chiuhăileni* sau cal împodobit (pentru fala) să alerge împregiur, ce păzind vicleșugurile” (p. 42; în alt ms. *chiuhiileni*; în textul latin: “non serico se involvendo, sed armis onerando; non *mula nitida* (animi gratia) circumequitando, sed exitiosas insidias detegendo”, în *Prooemium speciale*, nepaginat). Nu am reușit să determinăm etimologia acestui cuvînt;

– în traducerea geografiei lui Botero, ca și în scrierile cunoscute ale lui N. Costin, verbul *brodi* are sensul de “a naviga”, înregistrat în *Dicționarul limbii române* al Academiei (cu men-

țiunea “numai la Dosoftei”) și în *Dicționarul limbii române literare vechi. Termeni regionali*, București, 1987 (elaborat de Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu și Florentina Zgrăon), cu citate în plus numai din *Ceasornicul domnilor* tradus de N. Costin, unde apare sub forma *brudi* (cf. și p. 18, 39, 266, 635), ca și în ms. 3515. Îl cităm în câteva fraze din acest manuscris: “carii nu de mult au început a *brudi* pre acea mare” (f. 168^v), “este acolo o coadă a Nilului [...], vestită nu pentru că s-ar putea *brudi* pre dînsa, ce că...” (f. 170^r), “*brudind* cu vasă preste coada Nilului” (f. 172^r). Același sens îl are verbul *brodi* și în *Letopisețul de la zidirea lumii*: “au *brodit* din Azia cu vasă pînă în Țara Grecească” (p. 82);

– în traducerea geografiei lui Botero apare frecvent verbul *sta* cu sensul de “a fi situat”. De exemplu: “Acvitanian *stă* între munții Pirenilor și între Garonna” (f. 2^v), “tîrgul de frunte *stă* pe o stîncă naltă” (f. 10^v), “această țară *stă* supt munții Alpes” (f. 21^r), “Taranto *stă* între 2 mări” (f. 26^r), “Spa este sat *stînd* între pădure” (f. 44^r), “Lovanium *stă* în loc foarte bun” (f. 46^v; cf. și f. 6^v, 7^r, 13^v, 14^v, 41^r, 45^v, 49^v, 50^r, 61^v, 65^v, 79^r, 81^v, 86^v, 87^v, 89^r, 100^v, 110^r, 146^v). Cu același sens este folosit verbul *sta* și în *Letopisețul de la zidirea lumii*: “despre apa Hugra sau Iugra, care *stă* în părțile moschicești” (p. 80), “care loc *stă* în vederea Misii” (p. 95), “Silivria, care *stă* pe malul Mării Albe” (p. 159), “acest tîrg *stă* deasupra unui iezer mare” (p. 337), precum și în cronică lui N. Costin pentru anii 1709-1711: “la satul lui la Bogdănești, care sat *stă* supt munți” (ms. II-22 de la BCU Iași, f. 167^r);

– în traducerea geografiei lui Botero apare de mai multe ori adjectivul *gigît*, pe care *Dicționarul limbii române* al Academiei (DLR) îl definește “slab, subțire, iute la mers”, pe baza a patru atestări ale cuvîntului în diferite surse moldovenești, începînd cu *Ceasornicul domnilor* tradus de N. Costin. După cum vom vedea, atestările lui *gigît* în traducerea de care ne ocupăm impun revizuirea definiției date în DLR, deoarece prin

acest adjectiv este tradus, în toate citatele următoare, pol. *kształtny* “bine făcut, chipeș”: “aceștia bea[r]nii sînt de naștirea lor veseli, isteți, *gigîți* la stat” (f. 5^r; ed. pol., p. 30), “are această țară [Cercasia] oameni iuți, ciudnici și *gigîți*” (f. 148^v; ed. pol., p. 194), “le e drag hispanilor a fi [caii] *gigîți* și iscusți, că nu e cu putință să zugrăvească calul cineva mai *gigît* și mai iscusit, sau mai isteț la arătare, decît este singur de sine” (f. 25^v; ed. pol., p. 16), “oamenii acolo sînt la stat de mijloc, negri, iară *gigîți* și sănătoși” (f. 151^v; ed. pol., p. 235). Același sens îl are acest cuvînt și în *Ceasornicul domnilor*: “acea nevoiță deșartă care o fac acei bătrîni ca să margă netedzi, isteți, împodobîți, curați și *gigîți*, nu pentru altă, ce să le pară că nu-s bătrîni, ce tineri” (p. 211; în textul latin: “omnen illam curam supervacuam, qua untuntur senes, ut nitidi, curiosi, sumtuosi, comiti, mundi et *vegeti incedant*”, p. 571);

– frecvent în traducerea geografiei lui Botero este s.f. *făptură*, cu sensul de “construcție, edificiu”. De exemplu: “sînt *făpturi* alese, cumu-i mănăstirea ce-i dzic a sfîntului Dominic” (f. 7^v), “[orașul] are zidiuri tari și *făpturi* frumoasă” (f. 10^v), “în ceealaltă crăie lipsește teslărie de *făptura* caselor” (f. 23^v), “între alte *făpturi* iscusite, mai ales este acolo beserica Sfîntului Petră” (f. 60^r), “*făptura* caselor mai iscusită decît a leșilor” (f. 74^v), “cu multe *făpturi* de casă iscusite și mari” (f. 75^v), “*făptura* caselor acolo este veche” (f. 139^v), “*făptura* caselor au de lut și acoperite cu paie” (ms. 1556, f. 144^v). Cu același sens este folosit cuvîntul și în *Ceasornicul domnilor*: “La Delfi [...] era capiște foarte scumpă, cu mare cheltuială făcută, iară [...] începută a să risipi, pentru că era și *făptura* mare, era și zidurile...” (p. 256), “Traian [...] avea mulți prea înțelepți și învățați în curtea sa și, oriunde mergea, să rădice *făptură* de casă mari, îi lua cu sine” (p. 272), “7 *făpturi* de casă prea scumpe” (p. 557), precum și în *Letopisețul de la zidirea lumii*: “în Vavilon mult clei să face, din care strîng grămăzi ca niște stînci, pentru *făpturi* ce sînt trăitoare de zidiri care să fac din cărămizi” (p. 70);

– locuțiunea adjectivală *de mirat* “surprinzător, uimitor, de mirare”, considerată rară de DLR (s.v. *mira*), are o mare frecvență în traducerea geografiei lui Botero. De exemplu: “și acolo să vedzi 2 făpturi așe de mare *de mirat*” (f. 15^v), “la un loc arătos *de mirat*” (f. 16^v), “nu departe de acest târg este iezer vestit și *de mirat*” (f. 40^r), “așijderea este și ratuș foarte iscusit cu turn *de mirat*” (f. 60^r), “are în sine munți nalți *de mirat*” (f. 65^r), “sînt oamenii aceia așe *de mirat* înțelepți” (f. 93^v), “Volga este apă *de mirat* de lungă cu cursul său” (f. 113^v), “și multe alte lucruri *de mirat* au făcut” (f. 119^v), “cu casă întregi dintr-o piatră, cu stîlpi mare *de mirat*” (f. 171^v). Această locuțiune apare și în *Letopisețul de la zidirea lumii*: “acel turn *de mirat* a Vavilonului” (p. 69, 70), precum și în *Ceasornicul domnilor*: “un lucru ce s-au prilejit acestui împărat, carele precum pre aceea vreme cu vedere *de mirat*, așe vrednic de însămnat” (p. 406);

– o mare frecvență în traducerea geografiei lui Botero are și locuțiunea adverbială de cauză (sau de scop) *pentru ce* “pentru (din) care cauză; în care scop”. De exemplu: “are văi cu roadă și dealuri de pășune, *pentru ce* oamenii de acolo mai mult pregiur vite să zăbăvăsc” (f. 5^v), “carea cetățuie să numără de o cetate de cele mai mare a franțojilor, *pentru ce* o laudă că-i mai de frunte...” (f. 13^v), “s-au apucat de precupii și de agonisite cu folos cineși șie, și răpublicii nici un folos. *Pentru ce*, neputîndu-să apăra [...], le-au căutat a să închina” (f. 24^v), “să adaoge numărul mare a cetăților, care să află acolo multe, *pentru ce* nu să poate asupri” (f. 33^v), “[tîrgul] stă în loc ales și de treabă în preajma Italiei, *pentru ce* acolo au fost colonia rîmlenilor” (f. 35^r), “are și iezere, și hălășteie, *pentru ce* sînt lunci de agiuns și pășuni” (f. 41^r), “iară vîrvurile lor [dealurile] așe sînt de verdzi și de vesele, cît să potrivește cu multe șesuri cuvioasă, *pentru ce* acolo să nasc mult dobitoc” (f. 61^r); cf. și f. 53^r, 68^r, 69^r, 81^v, 116^r, 169^r. Această locuțiune apare des și în scrierile lui N. Costin. De exemplu, în *Ceasornicul domnilor*: “iară credința cea priitenească nemăruia niceodată nu o slobod.

Pentru ce, carii întru împărăție să biruiesc cu putere și cu cinste, într-acela loc a trăi...” (p. 274), “că mare desfătare, și împărăția, și cei supuși, au când nasc domnii moștinatori. *Pentru ce nemuritoare haruri fac dumnădzăilor...*” (p. 361), “muierea [...] și pre sine și toate ale sale supt stăpînia și puterea a unuia bărbat le supune. *Pentru ce, de va îndrăzni muierea a vrea alta decît bărbatul...*” (p. 434), “dobînda toată carea au scos au împărțit oștenilor, cît nice măcar o piatră n-au pus în visterie. *Pentru ce, fiind pîrît tare căci n-ar fi întrebat de sfatul divanului...*” (p. 669), “și mînule tremurînd, aproape că ar fi moartea [...] *Pentru ce, vădzînd domnul acel prea bun ceasul acela nefericit că acmu sosește...*” (p. 677).

Înterupem prezentarea particularităților lingvistice comune traducerii anonime a geografiei lui Botero și scrierilor cunoscute ale lui N. Costin. Limba textelor respective fiind identică, această prezentare paralelă a unor fapte de limbă comune ar putea fi continuată, firește, pînă la amănunte. Considerăm însă argumentarea de pînă aici suficientă pentru a dovedi faptul că *traducerea românească a geografiei universale a lui Giovanni Botero, după versiunea ei în limba polonă, a fost făcută de Nicolae Costin.*

7. Cînd a efectuat N. Costin această traducere? Va fi tradus el mai mult decît textul cunoscut? Probabil că traducerea cărții lui Botero, începută eventual în tinerețe, a fost întreruptă, iar textul copiat în ms. 3515 reprezenta tot ce lăsase N. Costin în mapa acestei lucrări. Dacă referințele la bătălia dintre ruși și turci de la Stănilești (1711) aflate în cele două interpolări citate mai sus sînt ale sale, nu ale unui copist, avem dovada că N. Costin efectua traducerea (sau măcar o mai adnota) în jurul acestei date. În ultimii ani ai vieții șantierul său literar era deci impresionant, căci tot atunci el lucra la întocmirea *Letopisețului Țării Moldovei de la zidirea lumii*, la traducerea *Ceasornicului domnilor*, la cronica Moldovei pentru anii 1709-1711 și la cronica Moldovei pentru anii 1661-1709. (*Pseudo-*

Nicolae Costin), care, după cum am demonstrat în studiul Nicolae Costin, autor al cronicii anonime a Moldovei de la 1661 până la 1709, publicat în volumul nostru *Contribuții la istoria literaturii române. Studii și note filologice*, Iași, 1997, p. 94-153, este fără îndoială tot opera sa.

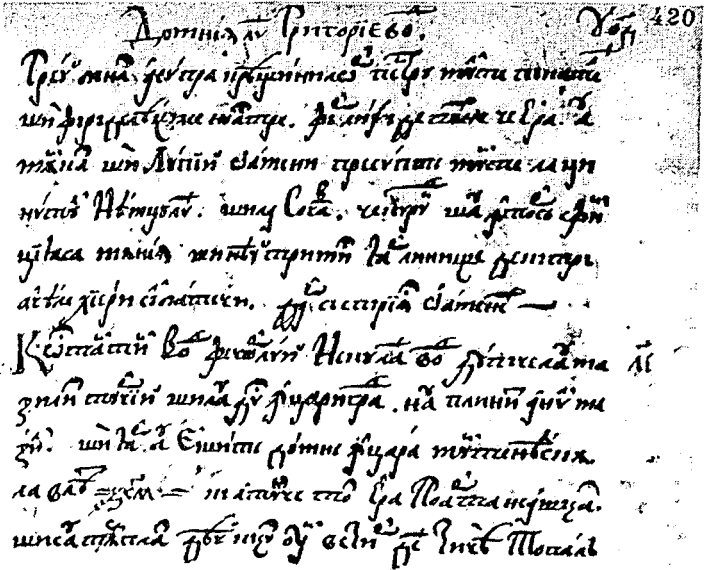

Fig. 1

ἰσχυρὰ ἔργα ἀνακατασκευάσθαι, ἀνεπίσημα
 ἀδελφὰ ἡλικιωτάτους ἐπὶ τῶν ἀσπίδων ἔργων ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς
 ἱστορίας ἀνακατασκευάσθαι, ἵνα ἐπισημασθῶν ἐν ἑλληνικῇ
 ἱστορίᾳ ἀνακατασκευάσθαι, ἀνεπίσημα ἀνακατασκευάσθαι.
 Ἡγεμονία (ἐπισημασθῶν ἐπὶ τῶν ἀσπίδων) ἀνεπίσημα
 ἱστορίας ἀνακατασκευάσθαι, ἵνα ἐπισημασθῶν ἐπὶ τῶν ἀσπίδων
 ἀνακατασκευάσθαι, ἀνεπίσημα ἀνακατασκευάσθαι, ἵνα ἐπισημασθῶν
 ἐπὶ τῶν ἀσπίδων ἀνακατασκευάσθαι, ἀνεπίσημα ἀνακατασκευάσθαι.
 Ἡγεμονία ἀνακατασκευάσθαι, ἵνα ἐπισημασθῶν ἐπὶ τῶν ἀσπίδων
 ἀνακατασκευάσθαι, ἀνεπίσημα ἀνακατασκευάσθαι, ἵνα ἐπισημασθῶν
 ἐπὶ τῶν ἀσπίδων ἀνακατασκευάσθαι, ἀνεπίσημα ἀνακατασκευάσθαι.
 Ἡγεμονία ἀνακατασκευάσθαι, ἵνα ἐπισημασθῶν ἐπὶ τῶν ἀσπίδων
 ἀνακατασκευάσθαι, ἀνεπίσημα ἀνακατασκευάσθαι, ἵνα ἐπισημασθῶν
 ἐπὶ τῶν ἀσπίδων ἀνακατασκευάσθαι, ἀνεπίσημα ἀνακατασκευάσθαι.

Fig. 2

Note la bibliografia lui Dimitrie Cantemir

1. Adnotări ale lui D. Cantemir pe un exemplar al Bibliiei de la 1688?

1.1. În articolul *Adnotări pe un exemplar al Bibliiei lui Șerban Cantacuzino*, publicat în "Manuscriptum", IV, 1973, nr. 4, p. 18-20, cercetătorul Lajos Demény a semnalat existența, la Secția de carte rară a Bibliotecii "V.I. Lenin" din Moscova, a unui exemplar din *Biblia* de la 1688 care conține, în diverse locuri, mai multe reflecții ale unui cititor pe marginea textului biblic și câteva observații ale sale privitoare la unii termeni folosiți de traducătorii români. L. Demény transcrie în întregime aceste adnotări, precum și următoarele două însemnări aflate în același exemplar al *Bibliiei*: "Biblia esti a mea. Hagi Manoli, vtori comis" (pe foile 4 și 5) și "Domnița, fiica fericitului întru pomenire Mihail Racoviță voievod, la anul de la Hristos 1778, săptămvri 7" (pe paginile 9, 11 și 13). Considerînd că grafia adnotărilor respective este în mod sigur a lui D. Cantemir, autorul le atribuie deci fostului domnitor moldovean: "Însemnările aparțin, categoric, lui Cantemir, căci grafia este, indiscutabil, a lui" (p. 19). Drept probă, L. Demény reproduce în fotocopie două dintre ele.

Acest articol, fără cele două fotocopii, a fost reprodus în volumul: Lajos Demény și Lidia A. Demény, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*, București, 1986, p. 261-270, precum și, într-o variantă mai dezvoltată, în "Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität", vol. VII, 1988, p. 265-273.

1.2. Argumentarea prin care L. Demény a atribuit lui Dimitrie Cantemir adnotările din exemplarul *Bibliiei* de la 1688 aflat la Moscova *nu este însă întemeiată pe probe documentare indiscutabile*. Autorul nu a demonstrat în articol, printr-o com-

parație obligatorie cu un text autograf al lui Cantemir, că scri-sul adnotărilor pe care i le-a atribuit este într-adevăr al său.

După cum se știe, Gr. Tocilescu a publicat, la sfârșitul edi-ției *Hronicului* lui D. Cantemir, București, 1901, facsimilul unei înștiințări *autografe* a autorului către cititor, pe care edito-rul a găsit-o în manuscrisul acestei opere, aflat la Moscova. Ci-tăm doar începutul ei: "Omenite cititoriule, de al patrulea rînd este acmu, cu acest de pre urmă, de am cercat greșelele aceștii trude a noastrei, unele ale noastre, iară altele și mai multe ale diacului care a scris-o de pe izvodu nostru; diacu dară, fiind ne-deplin știutoriu ortografiei românești, multă trudă ne-au dat cum să cade a o îndirepta, și poate încă în multe locuri să o fim trecut cu vederea, ce nedejduim că la îndreptarea tipografiei (de va vrea Dumnădzău până la acea vreme să ne lase cu suflare) toate să [să] îndreptedze". Comparînd grafia acestui text auto-graf al lui Cantemir (vezi fragmentul reprodus în fotocopia ală-turată, fig. 1) cu grafia unei adnotări mai mari din exemplarul respectiv al *Bibliei* de la 1688, reprodusă de L. Demény în arti-colul citat din "Manuscriptum" (vezi fotocopia alăturată, fig. 2), am constatat faptul, lesne de observat, că *cele două scrisuri sînt în mod categoric diferite*. Majoritatea slovelor au desene și ducturi diferite în cele două texte. Prin urmare, adnotările din exemplarul *Bibliei* de la 1688 aflat la Moscova *nu aparțin lui D. Cantemir*. De altfel, acest lucru rezultă și din modul cam simplist în care sînt făcute comentariile respective.

1.3. În adnotarea reprodusă în fotocopia alăturată (fig. 2) expresia latinească *sectare iustitiam* este scrisă cu caractere chirilice. D. Cantemir ar fi scris-o, fără îndoială, cu litere lati-ne.

1.4. Firește, constatarea faptului că adnotările din exem-plarul *Bibliei* de la 1688 aflat la Moscova nu sînt ale lui D. Cantemir anulează și presupunerile lui L. Demény privitoare la circulația acestei cărți, de la domnitorul Constantin Cantemir la Dimitrie Cantemir, apoi, după moartea sa, la sora lui, Safta

Cantemir, prima soție a lui Mihai Racoviță, iar de la ea la fiica sa Domnița. Căci este greu de crezut că o asemenea carte, în care s-ar fi aflat și adnotări ale lui D. Cantemir, ar mai fi putut ajunge, după moartea lui, din nou în Moldova, în posesia surorii sale Safta, și nu ar fi rămas în Rusia, moștenire unuia dintre cei cinci copii ai săi (Constantin, Șerban, Matei, Maria și Antioh) născuți de prima lui soție, Casandra (†1713), fiica lui Șerban Cantacuzino. În stadiul actual al cercetărilor, nu putem deci ști nici cui aparțin adnotările de pe această carte, nici în ce împrejurări a ajuns ea, după anul 1778, în Rusia.

2. Cu privire la adnotările lui D. Cantemir de pe o copie a operei lui M. Costin, *De neamul moldovenilor*

2.1. Tot în anul 1973, în articolul *Tradiție și continuitate în "Hronicul" lui Dimitrie Cantemir. Contribuții*, apărut în "Studii. Revistă de istorie", XXVI, 1973, nr. 5, p. 947-956, Lajos Demény a atribuit lui D. Cantemir adnotările anonime făcute pe marginea unei copii a operei lui Miron Costin, aflată la Biblioteca "M.E. Saltîkov-Șcedrin" din Sankt-Petersburg. Acest text fusese descoperit de Ioan Bogdan, prin demersurile căruia a fost adusă în țară o fotocopie integrală a lui, folosită de C. Giurescu la întocmirea ediției critice a operei lui Miron Costin, *De neamul moldovenilor*, București, 1914. Între timp acea copie fotografică s-a pierdut. P.P. Panaitescu a pus în circulație afirmația greșită că și textul original nu mai există, fiind distrus în anul 1945, la Varșovia (vezi Miron Costin, *Opere*, București, 1958, p. 395). Din fericire, prețiosul text nu a fost distrus, putînd fi cercetat de către L. Demény, cu rezultate deosebit de importante. Biblioteca Centrală de Stat din București posedă un microfilm al acestui text (mf. 1520), după care am obținut și noi o copie.

Manuscrisul a fost descris și comentat astfel de C. Giurescu, în introducerea ediției menționate: “este în folio, avînd 24 foi, nepaginate; începutul și o foaie de la mijloc lipsesc. Scrierea este frumoasă; titlurile și inițialele sînt în roșu. N-are nici o însemnare cu privire la autor ori scriitor; după scriere se vede însă că e unul din manuscriptele copiate de Axintie uricarul, care l-a scris, cred, pe la 1712-13. Citatele latinești, corecte și frumos scrise, sînt de altă mînă, probabil a unuia din secretarii lui Nicolae Mavrocordat, din ordinul căruia bănuiesc că s-a făcut copia. Manuscriptul cuprinde cartea *De neamul moldovenilor*, împărțită în 7 capitole, subdivizate fiecare în paragrafe (zacele). Textul prezintă mai multe note marginale, cu lămuriri și adaose, făcute însă de altcineva decît de scriitorul manuscriptului. Foile care lipsesc cuprindeau predoslovia și lista istoricilor cari au scris despre descălecatul dintîi, precum și o parte din primul capitol” (p. XI-XII).

2.2. L. Demény a atribuit lui D. Cantemir textele scrise marginal pe f. 11^r, 11^v, 15^v, 17^v, 18^r, 18^v, 19^r, 19^v, 20^r și 20^v. În mod surprinzător, autorul nu a observat însă că textele de pe f. 11^r și 11^v, pe care le și reproduce în fotocopii drept mostre de adnotări ale lui D. Cantemir, *nu sînt scrise de el*, ci de copiiștii manuscriptului respectiv. Ambele sînt scrise cu o cerneală mai închisă și au ca semn de trimitere, în text sau marginal, obișnuita mînă strînsă, cu degetul arătător întins înainte, în timp ce textele marginale de pe celelalte foi menționate mai sus nu au nici un semn de trimitere și sînt scrise cu o cerneală mai deschisă, fapt care a făcut ca reproducerea lor pe microfilmul de la BCS să fie mai puțin clară.

Grafia textului latinesc scris marginal pe f. 11^r este identică cu grafia cuvintelor *colonia romana* din textul manuscriptului, precum și cu cea a textelor latinești aflate pe f. 3^v, sus, și pe f. 18^r, jos. În toate aceste trei locuri, copistul textului chirilic al manuscriptului a lăsat gol spațiul necesar pentru copierea textului latinesc, operație făcută, cum a constatat C. Giurescu, de al-

tă persoană. Giurescu nu a observat însă că grafia textului latinesc scris marginal pe f. 11^r este identică cu cea a textelor latinești de pe f. 3^v, sus, și 18^r, jos, și diferă de cea a cuvintelor *Gothia* și *hereditas*, scrise marginal pe f. 18^r, respectiv 19^r, care sînt, cum a arătat L. Demény, adnotări ale lui D. Cantemir.

Nici textul marginal de pe 11^v nu este o adnotare a lui D. Cantemir, cum l-a considerat L. Demény, ci un fragment de frază sărit la copiat și scris apoi pe margine de același copist, cum atestă identitatea grafiei lui cu cea a paginii respective a manuscrisului (vezi fotocopia alăturată, fig. 3). El se găsește, la locul lui, și în alte copii ale acestei opere a lui M. Costin (vezi ediția citată a lui C. Giurescu, p. 34, rîndurile 2-5, cu trimiteri la copiile din ms. 353, 580 și 2715 de la Biblioteca Academiei Române).

Restul textelor marginale aflate pe foile menționate din acest manuscris sînt într-adevăr adnotări ale lui D. Cantemir, așa cum a arătat L. Demény. Grafia lor chirilică este identică cu grafia înștiințării autografe a lui D. Cantemir aflată în *Hronic*, din care am reprodus un fragment în fotocopia alăturată (fig. 1). Nu putem însă reproduce, pentru comparație, și fotocopia uneia dintre aceste adnotări ale lui Cantemir, pentru că, după cum am spus, imaginea adnotărilor respective pe unicul microfilm al textului existent în țară este cam palidă și nu permite transpunerea lor în fotocopii suficient de clare. L. Demény a indicat și pasajele din *Hronicul* lui Cantemir în care sînt reluate mai pe larg unele dintre adnotările sale de pe acest manuscris. Noi am constatat că informațiile aflate în adnotarea de pe f. 15^v, privitoare la valul lui Traian, și cea de pe f. 19^r, privitoare la presupusa cetate a taifalilor de pe Prut, în ținutul Fălciului, au fost folosite și în *Descriptio Moldaviae* (vezi ediția critică a acestei opere, București, 1973, p. 77 și 89).

2.3. Au rămas nesoluționate următoarele trei chestiuni privitoare la acest manuscris: identitatea copiștilor (al textului chirilic și al celui latinesc), anul în care a fost (a putut fi) efectuată

copia și modalitatea în care a ajuns ea la dispoziția lui D. Cantemir. Am văzut (2.1.) că C. Giurescu a atribuit copierea textului chirilic lui Axinte Uricariul, iar a textului latin unuia dintre secretarii lui Nicolae Mavrocordat, probabil, presupunând că din porunca acestui domnitor a fost efectuată copia, prin anii 1712-1713. În mod evident însă, grafia textului chirilic din manuscris *nu este a lui Axinte Uricariul*, bine cunoscută cercetătorilor avizați din numeroasele documente scrise de el. L. Demény nu și-a comunicat opiniile cu privire la nici una dintre cele trei chestiuni enunțate mai sus. În articolul *O veche controversă: paternitatea redacției în șapte capitole a scrierii De neamul moldovenilor*, apărut în "Revista de istorie", XXIX, 1976, nr. 9, p. 1345-1367, și XXX, 1977, nr. 7, p. 1275-1299, Dumitru Velciu a încercat să argumenteze opinia sa că manuscrisul aflat la Sankt-Petersburg a fost copiat de ieromonahul Sava de la mitropolia din Iași, în împrejurările în care Nicolae Mavrocordat, în prima lui domnie în Moldova (6 noiembrie 1709 – 23 noiembrie 1710), ar fi inițiat întocmirea unei colecții de cronică moldovenești. Autorul presupune că lucrarea aceasta, cerută de către domnitor lui Nicolae Costin, nu a putut fi terminată de redactat și copiată pînă la plecarea sa din scaunul Moldovei; ca atare, "noul domn, Dimitrie Cantemir, interesat de istoria Moldovei pentru amplele sale planuri istoriografice, și-a apropiat, desigur, exemplarul luxos, întocmit anume pentru o față domnească, cum se poate deduce din descrierea sa exterioară, și l-a dus cu sine, împreună cu numeroase alte cărți și manuscrise care îi constituiau biblioteca, în exilul din Rusia, după înfrîngerea de la Stănilești, din iulie 1711" (p. 1294-1295). În monografia intitulată *Cronica anonimă a Moldovei, 1661-1709. Pseudo-Nicolae Costin*, București, 1989, p. 66-71, D. Velciu a încercat să demonstreze și printr-o comparație de grafie că manuscrisul de la Sankt-Petersburg este copiat de ieromonahul Sava, dar cele două pagini din acest manuscris reproduse de el în fotocopii, alături de cîteva documente *autografe* ale ieromonahului (p.

255-261), arată cât se poate de clar că manuscrisul de care ne ocupăm *nu este copiat de ieromonahul Sava*. D. Velciu consideră puțin probabilă ipoteza că manuscrisul a fost copiat de Sava ieromonahul din dispoziția și în timpul domniei lui Dimitrie Cantemir, conchizînd că, în orice caz, textul a putut fi copiat numai în a doua jumătate a anului 1710 sau în prima jumătate a anului 1711, căci numai în această perioadă putea el să ajungă în posesia lui Cantemir.

Păreră noastră este că această copie a scrierii *De neamul moldovenilor* a fost efectuată prin grija lui Nicolae Costin și dată de el lui Dimitrie Cantemir, fie în timpul celei de-a doua domnii a lui Antioh Cantemir (1705-1707), cînd D. Cantemir a mai venit în Moldova, fie în timpul domniei sale (decembrie 1710 – iulie 1711). Dat fiind interesul lui D. Cantemir pentru orice informație privitoare la istoria românilor, în speță a moldovenilor, este posibil ca între el și învățatul cronicar N. Costin, care a deținut în acea perioadă, inclusiv în domnia lui D. Cantemir, funcții înalte în divanul domnesc, să fi avut loc și discuții privitoare la diferite probleme de istorie. Iar dacă, într-o asemenea împrejurare, D. Cantemir a aflat că N. Costin posedă izvodul lucrării *De neamul moldovenilor* a tatălui său, care îl interesa în mod deosebit, probabil că el și-a exprimat dorința de a avea o copie a acestei lucrări, iar N. Costin i-a oferit textul de care ne ocupăm. Nu este exclusă posibilitatea ca revizuirea și interpolarea de către N. Costin a lucrării tatălui său să fi fost determinată de cererea ei de către Dimitrie Cantemir, cronicarul dorind astfel să pună la dispoziția învățatului principe un text mai bogat în informații, dintre care unele proveneau, pe cale orală, tot de la Miron Costin. În versiunea dată lui Cantemir, predoslovia va fi avut la sfîrșit unele explicații și fraze protocolare adresate principelui, precum și semnătura lui Nicolae Costin, elemente care trebuiau să fie în concordanță cu formulări ca acestea din cuprinsul lucrării: “spunea tată-nostru să să fie aflat...” (f. 10^v), “iară aceasta am vrut să scriu mai pre larg, căci

răposatul tată-mieu Miron logofătul, în izvoadele sale, scrie cum...” (f. 12^v), “care spunea tată-nostru să fie audzit cu urechile sale trecînd...” (f. 16^r), și altele. Căci Dimitrie Cantemir, citînd în *Hronic* această lucrare, o consideră drept operă a lui Nicolae Costin: “Cătră aceasta, *mai scrie Neculai Costin logofătul* precum să mai fie văzut o piatră [...] Așijderea *pomeneste Neculai Costin* precum tatăl dumisale, Miron Costin logofătul, să fie citit pe un ban...” (ediția Gr. Tocilescu, p. 162; sublinierile noastre). La acest lucru ar trebui să mai reflectăm, dacă nu este mai potrivit ca versiunea din manuscrisul de la Sankt-Petersburg a operei *De neamul moldovenilor* să fie editată, cu explicația de rigoare, sub numele lui Nicolae Costin, așa cum edităm sub numele său, în *Letopiseșul de la zidirea lumii*, versiunea interpolată de el a *Letopiseșului Țării Moldovei pînă la Aron Vodă* întocmit de Simion Dascălul.

Am comparat grafia textului chirilic din acest manuscris cu grafiile mai multor copiști de manuscrise și documente românești din jurul anului 1710, dar nu am reușit să-l identificăm pe copistul căutat. Citatele latinești, “corecte și frumos scrise”, cum a observat C. Giurescu, sînt copiate, probabil, de N. Costin, prin grija căruia a fost întocmit manuscrisul.

Un traducător puțin cunoscut: ieromonahul Cozma Vlahul de la mitropolia din Iași

1. În anul 1754 a fost efectuată la Iași traducerea din grecește a unui voluminos și important cod juridic ecleziastic, intitulat *Cîrja arhierilor*. Această culegere de canoane bisericești a fost alcătuită în anul 1645, de către arhimandritul (apoi arhiepiscopul) Iacob din Ioanina, și a circulat numai în copii manuscrise, dintre care trei se află la Biblioteca Academiei Române (ms. gr. 220, 229 și 800), iar una la Biblioteca Centrală Universitară din Iași (ms. VI-11, fost 303). În original este intitulată Βακτηρία τῶν ἀρχιερέων. Textul integral al traducerii românești s-a păstrat în manuscrisele 1266, 1271 și 1468, iar o copie fragmentară în ms. 109, toate patru de la BAR¹. Numele traducătorului este menționat numai pe foaia de titlu a ms. 1468: “*Vactiría adecă cîrja arhierescă, acum întîi tălmăcită după limba elinească pre limba moldovenească, cu osîrdia și toată cheltuiala preaosfințitului mitropolit al Moldovei, chir Iacov.*”

¹ Vezi Constantin Erbiceanu, *Însemnări extrase dintr-un manuscript grecesc. Sintagma lui Iacob Ioanitul*, în “Biserica Ortodoxă Română, XV, 1891-1892, p. 902-905, *Descrierea manuscriptului arhim. Iacob Ioanitul. Sintagma sa alfabetică. Formatul și conținutul*, în “Biserica Ortodoxă Română, XVI, 1892-1893, p. 31-60, 140-156, și Ștefan Gr. Berechet, *O sintagma în românește necunoscută*, în “Revista critică”, III, 1929, nr. 2-3, p. 210-213, *Vrednice obraze bisericești: Cosma monahul*, în “Mitropolia Moldovei și Sucevei”, VI, 1930, nr. 4, f. 102-107, *Dreptul bizantin și influența lui asupra legislației vechi românești*, Iași, 1931, p. CLXXI-CLXXII, *Istoria vechiului drept românesc. I. Izvoarele*, Iași, 1933, p. 130-131, 415-419, 531-532, 537-543, 545, *Legături dintre dreptul bizantin și românesc. Vol. I, partea I. Izvoarele*, Vaslui, 1937, p. 80-82, XXX-XXXII, *Descoperirea a două manuscrise juridice românești*, în “Întregiri. Buletinul Institutului de istoria vechiului drept românesc”, I, 1938, p. 18-24, 27-28. Șt. Gr. Berechet, care are meritul de a fi semnalat și comentat în repetate rânduri această importantă traducere, a cunoscut numai manuscrisele 1271 și 1468.

Iară tălmăcitor al aceștii cărți au fost cuviosul întru ieromonași chir popa Cozmă, la anii 7262, fiind și diortosită de dascălul Duca de la Thasos". În manuscrisul acesta se păstrează și primele două pagini din prefața traducătorului, adresată mitropolitului Iacob. După cum mărturisește traducătorul în acest început de prefață, paginile respective sînt *autografe*: "... mîinile mele, și ticăitile degete, și mi le întărește a coprinde condeiu și a scrie însumi această sfîntă carte...". De traducător este scrisă și foaia de titlu a ms. 1468, pe care se află imprimată "poarta" de pe foaia de titlu a *Antologhionului*, Iași, 1755, xilografiată de tipografii Grigorie și Sandul. Ieromonahul Cozma intenționa deci să omagieze pe mitropolit cu o copie personală a traducerii sale. Prefața lui a rămas însă neterminată (foile 3-5 ale manuscrisului, rezervate pentru restul prefeței, au rămas nescrise), iar textul traducerii a fost copiat de alte două persoane, dintre care copistul foilor 79-310 este ieromonahul Nicanor de la mitropolia din Iași².

Referindu-se în prefață la dificultatea traducerii și la necesitatea folosirii unor glosări pentru înțelegerea de către cititorii mai puțini învățați a unor cuvinte latinești sau grecești, ieromonahul Cozma apreciază astfel cultura lui Duca Sotiriovici și colaborarea sa la definitivarea traducerii: "Pecum și preaosfinția ta, ca milostivul meu arhipăstori, te-ai milostivit, după cerirea mea, de mi-ei dat diortositori bărbat înțelept și întru aceste trei limbi: elinești, latinești și moldovenește bine învățat, dumnealui Duca dascălul, de patrie fiind grec de la Thasos, cu carele dimpreună, de zi și de noapte ostenind, am procutit, luînd sama lexurilor, din cuvînt în cuvînt, pînă la sfîrșitul cărții. Și pre rare locuri, unde s-ar fi întîmplat a să nemeri cîte un lex rîmlenesc sau elinesc, pentru scurtă limba moldovenească, l-am împregiurat mai cu multe cuvinte, și aceasta nu pentru alta, socotind

² Vezi G. Ștrempelel, *Copiști de manuscrise românești pînă la 1800*, București, 1959, p. 160.

să fie și celor mai proști vădite și arătate, după cum și dumisale cu dreptul i s-au socotit aceasta, și din multe lexicoane dimpreună le-am îndreptat” (f. 2^v). Într-o notă, aflată în ms. 1468 pe f. 118^r, ieromonahul Cozma arată că nu a tradus 53 de paragrafe ale cărții, privitoare la 53 de eresuri necunoscute în părțile noastre, pentru că s-a grăbit să termine lucrarea cât mai curînd. Vom vedea mai departe (4.) care era motivul grabei sale.

2. Problema identității acestui ieromonah Cozma nu este încă soluționată. În 1937, Șt. Gr. Berechet a afirmat că a fost “fără îndoială, macedonean”, adică macedoromân, dar nu citează nici o mărturie din care să rezulte acest lucru³. În 1984, Constantin A. Stoide a presupus că este aceeași persoană cu “preacuviosul Cozmă ieromonah Vlahul”, diortositorul *Psaltirii* apărută la Iași, în anul 1748, în tipografia lui Duca Sotiriovici⁴, din care un exemplar (se pare singurul cunoscut pînă acum) a fost descoperit de Carlo Tagliavini în Biblioteca Universității din Bologna⁵. “Cozmă ieromonah Vlahul” diortosește și *Penticostarul* apărut la Iași, în anul 1753, la tipografia mitropoliei⁶. După cum vom vedea, el era dacoromân, iar faptul că își spunea *Vlahul* arată că era originar din Țara Românească. Originea sa munteană este confirmată de numeroasele particularități lingvistice muntenești aflate în copiile traducerii *Cîrjei arhierilor*, în care apar însă și particularități ale graiului moldovenesc, introduse în textele respective de către copiii lor moldoveni ori aflate în manuscrisul traducătorului, care locuia de mai mulți ani la Iași. Cităm, spre exemplu, următoarele fonetisme și

³ Vezi *Legături dintre dreptul bizantin...*, citat la nota 1, p. 80.

⁴ Vezi articolul *Duca tipograful de la Thasos*, în “Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»”, XXX, 1984, p. 392.

⁵ Vezi *O psaltire românească necunoscută din 1748*, în “Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii literare”, seria III, tomul XI, 1941-1942, p. 173-184 + 5 facsimile. Cf. și *Bibliografia românească veche (BRV)*, IV, p. 69.

⁶ Vezi BRV II, p. 123-126.

cuvinte specifice graiurilor dacoromânești sudice aflate în copia din ms. 1468, care se datoresc desigur traducătorului: trecerea lui *u* la *o* în *coprinde* (f. 2^v); rostirea dură a lui *d* în *dășchi-de* (f. 2^r), *îndăstula* (f. 2^r); epenteza lui *i* consonat în *cține* (f. 41^v, 44^r, 135^v, 339^r, 340^r, 448^v), *mține* (f. 118^r, 345^v, 349^r, 609^v), *mțini* (f. 32^r, 48^v, 83^r, 129^r, 145^v, 159^v, 186^v, 202^r, 255^r, 266^r, 267^r, 280^v, 356^v, 357^r, 361^v, 433^r, 436^r, 462^v, 616^r, 622^r), *pține* (f. 47^r, 114^r, 181^r, 186^v, 189^r, 189^v, 190^v, 191^v, 361^v, 363^v, 364^r, 408^v, 409^r, 443^r, 445^r, 464^v, 482^r, 485^r, 497^v, 498^r, 525^v, 533^v, 688^v); trecerea lui *î* la *u* în *unbla* (f. 11^v, 13^v, 19^r, 29^v, 47^r, 56^r, 90^r, 99^v, 129^v, 179^v, 193^v, 217^r, 383^v, 292^v, 296^v, 341^r, 342^r, 437^r, 469^r, 473^r, 485^v, 597^r, 625^r, 668^r, 684^r), *umblătoare* (f. 11^v, 53^r, 351^r, 560^r); fricativa *j* în *ajuna* (f. 110^v, 114^r), *ajunge* (f. 132^r, 146^v, 148^r), *ajuta* (f. 81^v, 147^v), *joc* (f. 16^r), *jos* (f. 8^v, 83^r, 89^v, 129^r, 140^v), *judeca* (f. 84^v, 85^r, 88^v, 136^v, 137^v, 141^v), *judecată* (f. 88^v, 137^r), *judecător* (f. 88^v, 140^v), *jumătate* (f. 145^r, 153^r, 159^r), *jura* (f. 115^r, 132^r), *jurământ* (f. 121^r, 132^r, 133^r); rostirea dură a consoanelor *r*, *ș* și *j*, înainte de *ea*, în poziție “moale”, în *hoiărăște* (f. 157^v, 209^r, 211^v, 214^r, 217^v, 289^v), *izvoraște* (f. 235^v), *ocăraște* (f. 66^v), *pîraște* (22^r, 25^v, 32^v, 35^r, 36^r, 50^r, 147^r, 389^r, 516^r, 519^v, 570^v), *uraște* (f. 120^r, 122^r, 333^v, 368^v), *greșale* (f. 8^v, 34^r, 36^r, 124^r, 140^r, 148^v), *săvîrșaste* (f. 41^v, 135^v), *șade* (f. 18^r), *șapte* (f. 19^v, 28^r, 94^r, 115^r, 128^v, 220^v, 238^r, 246^r, 269^r, 270^r, 325^r, 345^v) *șarpe* (f. 79^v), *șase* (f. 26^v, 59^v, 133^v, 291^r, 396^v, 422^v), *slujaște* (f. 32^v, 45^v, 124^r, 135^v, 140^r, 160^r, 367^r, 485^v, 687^v), *vitejaște* (f. 679^r), *vrăjaște* (f. 32^v, 39^v, 710^r); formele cu fonetismul etimologic *genuchi* (f. 17^v, 193^r, 193^v, 258^r, 348^v, 349^r, 458^r, 468^v, 472^r, 546^r, 641^v, 642^r, 642^v), *mănuchi* (f. 82^v); folosirea peste tot a fricativei *z*, în locul africateri *dz* (< *d* + *e*, *i* latin), în *Dumnezău* (f. 27^v, 48^r, 52^r, 55^v), *Dumnezeu* (f. 79^r, 93^r, 116^v, 119^v, 120^r, 122^r, 125^r, 140^v, 162^r), *zice* (f. 15^r, 25^v, 29^v, 48^v, 54^v, 86^r, 86^v, 89^v, 90^r, 114^r, 151^v) etc.; *găina* “a (se) găinața” (f. 668^v), *găurî*, în textul “furul ce găurește casă” (f. 40^r), *livade*

sg. (f. 453^r, 524^v), *ovrei* (f. 92^v, 249^r), *urloi* “jgheab, uluc” (f. 292^v, 455^r), *ușure* “ușor” (f. 367^r), *zăpadă* (f. 179^v, 710^v).

La elaborarea traducerii *Cîrjei arhierilor* ieromonahul Cozma a consultat și traducerea codului canonic similar *Îndereptarea legii*, Tîrgoviște, 1652. Acest lucru este dovedit de prezența în textul *Cîrjei* a unor particularități lingvistice ale lui Daniil Panoneanul, traducătorul *Îndereptării*, cum sînt: forma neobișnuită *vrentro* “în vreo” (f. 431^r, 483^r), rezultată prin introducerea între părțile componente ale adjectivului pronominal nehotărît *vreo* a prepoziției *întru*, verbul (*a se*) *amesteca* “a avea relații sexuale” (f. 231^r), locuțiunea conjuncțională *deaca vreme ce* “de vreme ce” (f. 231^r), și altele. Pentru întărirea unor reglementări, într-un loc din *Cîrja arhierilor* se află o trimitere “la Pravilă, cap. 201, frunza 192” (f. 231^v). Trimiterea, desigur a traducătorului, este la *Îndereptarea legii*, unde, într-adevăr, la pag. 192, în cap. 201, se găsesc reglementări similare.

2.1. Numele unui ieromonah “Cosma din Valahia” este menționat și în însemnarea de proprietate, în grecește, aflată pe verso primei coperte a cărții lui Sevastos Kimenitis, *Dogmatikí didaskalía*, București, 1703, exemplarul de la BCU Iași (cota RV II-190): “A mea, a ieromonahului Cosma din Valahia”⁷. Prefețele acestei cărți au numeroase glosări marginale sau interliniare, majoritatea în românește, restul în grecește. Comparînd grafia acestor glose în limba română cu grafia paginilor autografe ale lui Cozma din ms. 1468 (foaia de titlu și cele două pagini cu începutul prefeței sale), am constatat că scrisul este același, iar unii termeni grecești sînt glosați aici prin aceleași cuvinte românești cu care sînt ei traduși în *Cîrja arhierilor*. Prin urmare, cartea a aparținut aceluiași ieromonah Cozma Vlahul, care prin anii 1748-1753 corecta cărți în tipografia lui Duca Sotiriovici, apoi în cea a mitropoliei din Iași, iar în 1754 a

⁷ Vezi Nicos Gaidagis, *Însemnări privitoare la istoria românilor, de pe cărți vechi*, în “Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»”, XI, 1974, p. 223

tradus din grecește *Cîrja arhierilor*. El era desigur român, căci dacă ar fi fost grec nu avea nevoie să gloseze în românește unii termeni din cartea respectivă grecească pe care o studia.

2.2. În anul 1928, N. Iorga a presupus că ieromonahul Cozma Vlahul, diortositorul *Penticostarului* apărut la Iași în 1753, este "viitorul mitropolit muntean, cred"⁸. Biografia acestui prelat nu au cunoscut, probabil, ori au respins tacit ipoteza lui Iorga. Ca atare, ei nu stabilesc nici o legătură între ieromonahul Cozma Vlahul de la Iași și Cozma Popescu, viitorul episcop al Buzăului (1763-1787), apoi mitropolit al Țării Românești (1787-1792)⁹. Este însă vorba de una și aceeași persoană, așa cum a presupus N. Iorga? Comparația grafologică pe care o efectuăm mai jos confirmă această ipoteză.

Cele două pagini *autografe* din prefața ieromonahului Cozma Vlahul la traducerea *Cîrjei arhierilor*, păstrate în copia din ms. 1468 de la BAR (vezi fragmentul din prima pagină reprodus în fotocopia alăturată, fig. 1), au particularități grafice comune cu semnăturile episcopului Cozma al Buzăului de pe unele anaforale adresate de el domnitorului Țării Românești în anii 1764, 1765 și 1781 (vezi reproducerea acestor semnături în fotomontajul alăturat, fig. 2)¹⁰. Deși în paginile prefetei la

⁸ Vezi *Istoria literaturii românești*, ediția a doua, revăzută și larg întregită, vol. II. *De la 1688 la 1780*, București, 1928, p. 594.

⁹ Vezi Gabriel Cocora, *Episcopul Cosma al Buzăului (30 septembrie 1763 – 9 octombrie 1787)*, în "Glasul Bisericii", XXII, 1963, nr. 7-8, p. 714-731, T.G. Bulat, "Titularii episcopiei Buzăului în secolul al XVIII-lea", în "Glasul Bisericii", XXXIII, 1974, nr. 11-12, p. 1156-1192, Ion Vasile Voinea, *Cosma Popescu, mitropolitul Ungrovlahiei*, în "Biserica Ortodoxă Română", XCIII, 1975, nr. 3-4, p. 447-455.

¹⁰ Documentele respective, privitoare la niște vii și la o moșie a episcopiei, se află la Arhivele Statului din București, fond Episcopia Buzăului. Le menționăm în ordinea lor cronologică, după cum sînt reproduse semnăturile corespunzătoare în fotomontaj: 1. Doc. XLIV/6, din 26 mai 1764 ("Cozmă ep. Buzăului"), 2. Doc. LXXII/32, din 30 mai 1765 ("Cozma episc. Buz."), 3. Doc. LVI/44, din 13 iunie 1765 ("Cozma episc. B."), 4. Doc. XXVI/103, din 27 mai 1781 ("Cozma episc. Buz.").

Cîrja arhiereilor unele slove au cîte două, trei sau chiar mai multe variante grafice, se poate cu ușurință recunoaște în desenul și ductul unora dintre ele grafia *identică* a slovelor corespunzătoare din semnăturile episcopului Cozma. Edificatoare în această comparație este îndeosebi grafia semnăturii mai simple a episcopului, din anul 1764, în care el își scrie numele cu *omicron* și cu accent grav pe *a*, așa cum este scris numele ieromonahului Cozma pe foaia de titlu a copiei din ms. 1468 a traducerii *Cîrjei arhiereilor* și în mențiunile lui ca diortositor al celor două cărți tipărite la Iași (*Psaltirea* din 1748 și *Penticostarul* din 1753). Puțin mai tîrziu episcopul Cozma își modifică semnătura, stilizîndu-i unele slove și scriindu-și numele cu *omega* și fără accent pe *a*. Semnificativ este și faptul că episcopul își scrie numele cu *z*, *Cozma*, ca și ieromonahul Cozma, în foaia de titlu a copiei din ms. 1468 a *Cîrjei arhiereilor* și în mențiunea lui ca diortositor al *Psaltirii* din 1748.

Grafia slovelor *k* și *m* din numele *Cozma* aflat în semnătura din 1764 a episcopului și a slovei *a* din același nume aflat în toate cele patru semnături ale sale este *identică* cu grafia aceluiași slove din următoarele cuvinte aflate în fragmentul din prima pagină a prefeței ieromonahului Cozma la traducerea *Cîrjei arhiereilor* reprodus în fotocopia alăturată (fig. 1): *k* în *cuget* (rîndul 1); *m* în *pămîntescul* (r. 1), *mîna* (r.3), *smeriți* (r. 5), *mîntea* (r. 6), *smerenie*, *multă* (r. 11), *inimi*, *mă* (r. 12), și altele; *a* în *proaste* (r. 2), *ta* (r. 4), *sa*, *darului*, *care* (r. 7), *mai nainte* (r. 8), *carele* (r. 10), și altele. Și slovele cuvîntului *Buzăului*, din prima semnătură a episcopului Cozma, au grafia *identică* cu cea a slovelor corespunzătoare aflate în diferite cuvinte din prefața autografă a ieromonahului Cozma la traducerea *Cîrjei arhiereilor*. De exemplu, în același fragment din prefață reprodus alăturat (fig. 1), *b* în cuvintele *limba* (r. 2), *zăbală*, *zăbavnică* (r. 3), *împodobit* (r. 10); *u*, prima variantă, în *pămîntescul*, *neputinciosul*, *nepreceptul* (r. 1), *mult* (r. 2), *dumnezăiasca* (r. 9), *așternut* (r. 12), *pămîntul*, *dînsul* (r. 15); *z* în *zăbavnică* (r.

3), *Dumnezeu* (r. 5, 10), *zărind*, *razile* (r. 14), *încălzește* (r. 15); *ă* în *stăpîne* (r. 2), *zăbală*, *zăbavnică* (r. 3), *sfială* (r. 4), *mă* (r. 5, 11), *dășchide* (r. 6), *să află* (r. 13), *pămîntul* (r. 15); *u*, a doua variantă, în *căzută* (r. 4), *întru* (r. 8, 9), *cu* (r. 10), *multă* (r. 11); *l* în *silabe* (r. 1), *zăbală* (r. 3), *sfială* (r. 4), *carele* (r. 10), *află* (r. 13); *i* suprascris, la sfîrșit de cuvînt sau de rînd, în *smeriți* (r. 5), *sfînțiții* (r. 9), *și* (r. 11, 13), *plecatii* (r. 12).

Grafia slovei *i*, asemănătoare cu a unui *n* cursiv latin, din prescurtarea cuvîntului *episcop* aflată în ultimele trei semnături ale episcopului Cozma reproduse în fotomontajul alăturat (fig. 2), este la fel și în următoarele cuvinte aflate în fragmentul din prima pagină a prefeței ieromonahului Cozma (fig. 1): *osfințite*, *milostive* (r. 2), *ține* (r. 3), *luminează mintea* (r. 6), *mai nainte* (r. 8), *prin* (r. 9, 10), *inimi* (r. 12), *luminînd* (r. 13), *razile* (r. 14), *luminează* (r. 15) și altele, precum și în următoarele cuvinte aflate în pagina a doua a prefeței (vezi fotomontajul alăturat, fig. 3): *trebuință*, *din* (r. 1), *săninații* (r. 2), *însumi*, *fiindu-i*, *cuvinte* (r. 3).

De asemenea, grafia slovei *u*, cu brațul drept ușor rotunjit și înclinat spre stînga, din prescurtarea cuvîntului *Buzăului* aflată în două dintre semnăturile episcopului Cozma reproduse alăturat, se întîlnește frecvent în cele două pagini din prefața ieromonahului Cozma. De exemplu, în fragmentul din prima pagină, reprodus alăturat (fig. 1), în cuvintele: *neputinciosul*, *nepreceptul*, *cuget* (r. 1), *Dumnezeu* (r. 5, 10), *luminează* (r. 6), *luminînd* (r. 13), *după*, *lui* (r. 14), precum și în următoarele cuvinte din pagina a doua, reproduse în fotomontajul alăturat (fig. 3): *urmă* (r. 1), *împregiurat*, *mieu* (r. 2), *însumi*, *fiindu-i*, *cuvinte* (r. 3).

Firește, identitatea grafiei unor slove din cele două pagini autografe ale prefeței ieromonahului Cozma la traducerea *Cîrjei arhierilor* și din semnăturile episcopului Cozma al Buzăului poate fi ilustrată și cu alte exemple. Mai elocvent este modul în care sînt legate între ele anumite slove. Am reprodus în

fotomontajul alăturat (fig. 3) câteva cazuri întâlnite în pagina a doua a prefetei. De exemplu, grafia silabei *bu* din cuvintele *bu-nă trebuință* (r. 1) și cea a sunetelor *lu* din cuvântul *dascalul* (r. 1) este identică cu grafia silabei *bu* și a sunetelor *lu* din cuvântul *Buzăului*, aflat în prima semnătură a episcopului Cozma (vezi fig. 2); legătura dintre slovele cu care sînt notate sunetele *giu* în *împregiurat* (r. 2), *eu* în *mieu* (r. 2), *su* în *însumi* (r. 3), *du* în *fiindu-i* (r. 3) și *cu* în *cuvinte* (r. 3) este identică cu cea a slovelor care notează silaba *bu* din grafia perscurtată a cuvîntului *Buzăului* aflată în semnătura a doua a episcopului Cozma; duct similar au și legăturile dintre slovele *mu* în *multe* (r. 1, 2), *mă* în *urmă* (r. 1), *să* în *săniinații* (r. 2), *lă* în *află* (r. 2), *ce* în *cele* (r. 2), *cî* în *cîte* (r. 3), din același fotomontaj (fig. 3). Grafia slovei *k* din *cuvinte* și *cîte* (r. 3) este identică cu cea din semnătura de la 1764 a episcopului Cozma. Legături identice sau asemănătoare între diferite slove se găsesc și în fragmentul reprodus din prima pagină a prefetei (fig. 1); *su* în *neputinciosul* (r. 1), *dînsul* (r. 15); *lă* în *zăbală* (r. 3), *sfială* (r. 4), *află* (r. 13); *nă*, *du*, și *mă* în *nădăjduindu-mă* (r. 5); *cu* în *ascultători* (r. 6); *su*, *pu*, *du*, și *mă* în *supuindu-mă* (r. 11), și altele.

Identitatea grafiei celor două pagini autografe ale prefetei ieromonahului Cozma la traducerea *Cîrjei arhierelor* cu grafia semnăturilor episcopului Cozma al Buzăului constituie dovada peremptorie a faptului că ieromonahul Cozma Vlahul, diortositorul *Psaltirii* (Iași, 1748), apărută în tipografia lui Duca Sotiriovici, și al *Penticostarului* (Iași, 1753), apărut în tipografia mitropoliei, este una și aceeași persoană cu viitorul episcop al Buzăului, apoi mitropolit al Țării Românești, așa cum a presupus N. Iorga.

2.3. Biografia episcopului Cozma al Buzăului a fost alcătuită de Gabriel Cocora, în anul 1963¹¹. Era fiul preotului Nica și al prezviterii Stanca din satul Flămînzești, județul Argeș. În mi-

¹¹ Vezi studiul *Episcopul Cozma al Buzăului...*, citat la nota 9.

renie s-a numit Mihail. Era frate cu șetrarul Iordache Popescu, cu polcovnicul Badea Popescu, cu căpitanul Tudor Popescu (apoi monahul Teodosie, care a ctitorit biserica din Ursoaia, județul Buzău) și cu un anume Bărbucean. A fost crescut de mic și educat de ieromonahul Grigorie, fost egumen al mănăstirii Colțea din București, apoi mitropolit titular al Mirelor (1748-1760) și mitropolit al Țării Românești (1760-1787). A studiat, probabil, la academia domnească din București. În anii 1756 și 1757 este atestat eclesiarh al mitropoliei din București, în 1762 era protosinghel al mitropoliei, iar în 1763 a fost ales episcop al Buzăului, unde a păstorit pînă în anul 1787, cînd, la moartea părintelui său duhovnicesc, i-a urmat acestuia în scaunul mitropolitan. A murit de ciumă, în anul 1792.

Gabriel Cocora preia cu rezervă informația că mitropolitul Cozma ar fi murit la vîrsta de 62 de ani. Această informație se află în ms. 3748 de la BAR, într-un studiu consacrat mitropolitului Dionisie Lupu, ucenicul lui Cozma, de către I.D. Petrescu, fost institutor și revizor școlar la Țîrgoviște, în a doua jumătate a secolului trecut, care avea veleități de istoric. Verificînd sursa menționată, am constatat că informația privitoare la anii vieții mitropolitului Cozma este, într-adevăr, nesigură, provenind din amintiri tîrzii ale unor colaboratori ai mitropolitului Dionisie. Identitatea ieromonahului Cozma Vlahul de la mitropolia din Iași cu viitorul episcop Cozma al Buzăului, stabilită prin comparația grafologică efectuată mai sus, ar putea fi deci un indiciu că mitropolitul Cozma a murit la o vîrstă puțin mai înaintată. Căci, dacă el este ieromonahul atestat la Iași în anul 1748, probabil că avea atunci mai mult de 18 ani.

3. Presupunînd că, în timpul celor opt ani petrecuți la mitropolia din Iași, tînărul ieromonah Cozma Vlahul a făcut și alte traduceri, fie pentru tipograful Duca Sotiriovici, fie din însărcinarea mitropolitului Iacob Putneanul (1750-1760), am comparat limba unor traduceri anonime elaborate atunci la Iași cu limba traducerii *Cîrjei arhierilor*, iar datele obținute ne-au

confirmat ipoteza. Am constatat astfel că ieromonahul Cozma a mai tradus, tot din grecește, *Viața Marelui Petru, samoderjeț a toată Rosia*, rămasă în copii manuscrise, iar din slavonește *Alfavita sufletească*, tipărită în anul 1755, și *Sinopsis adecă adunare de multe învățături*, tipărit în 1757.

3.1. Textul traducerii efectuate în Moldova a *Vieții Marelui Petru, samoderjeț a toată Rosia* s-a păstrat în următoarele trei manuscrise de la BAR: 49 (datat 1756), 122 (datat 1765) și 2581 (datat 1799)¹², precum și într-un manuscris aflat la Biblioteca "M.E. Saltîkov-Șcedrin" din Sankt-Petersburg (datat 1755)¹³. Această biografie a lui Petru cel Mare este opera scriitorului grec Antonios Katiforos, care a scris-o în limba italiană și a publicat-o la Veneția, în anul 1736. Pînă în anul 1792 a fost reeditată de cîteva ori¹⁴. Tot în anul 1736 a apărut la Veneția și versiunea ei în limba greacă, tradusă din italiană de Alexandros Kanhellarios. Ediția grecească are două volume: primul cuprinde cărțile 1-4 ale operei, iar al doilea cărțile 5 și 6. Primul volum al acestei versiuni grecești a *Vieții Marelui Petru* a fost tradus în limba română și în Țara Românească, de către Matei Fărcășanu, în anul 1749¹⁵. Traducerea făcută la Iași, după aceeași versiune în limba greacă a lui Kanhellarios, conține întreaga operă a lui Katiforos.

Traducătorul din Moldova al *Vieții Marelui Petru* nu este menționat în nici una dintre cele patru copii cunoscute ale traducerii. Din foaia de titlu a copiei de la Sank-Petersburg rezultă

¹² Vezi descrierea lor la Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești. B.A.R., I-1600*, București, 1978, p. 23, 41, și vol. II, *B.A.R. 1601-3100*, București, 1983, p. 321.

¹³ Vezi Paul Cernovodeanu, *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVII-e et XVIII-e siècles*, în "Revue des études sud-est européennes", XII, 1975, nr. 1, p. 86-90.

¹⁴ Vezi Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des grecs au dix-huitième siècle*, tom. I. Paris, 1918, p. 254-255, 264, 365, 369.

¹⁵ Se păstrează în ms. 204, 2355 și 2668 de la BAR.

că traducerea s-a făcut din inițiativa mitropolitului Iacob Putneanul.

3.1.1. Ca și în cazul traducerii *Cîrjei arhierilor*, copiile traducerii *Vieții Marelui Petru* conțin un amestec de particularități lingvistice muntenești și moldovenești, acestea din urmă datorate mai ales copiștilor moldoveni ai traducerii. Cităm câteva fonetisme și cuvinte specifice graiurilor dacoromânești sudice aflate în copia din ms. 49, care aparțin desigur limbii traducătorului: rostirea dură a lui *d* în *dăzbrăca* (f. 9^v), *dăzrădăcina* (f. 11^r); trecerea lui *ă* la *u* în *mulțumi* (f. 118^r, 123^r, 127^v, 140^r, 143^r, 146^r, 150^r, 154^r); epenteza lui *i* consonat în *cîine* (f. 40^r), *mîini* (f. 11^v, 28^r, 79^r, 93^r, 94^v, 100^r, 116^v, 153^v, 154^v), *pîine* (f. 98^v, 116^r, 162^r); trecerea lui *iu* la *i* în *mincinos* (f. 146^v); trecerea lui *î* la *u* în *umbla* (f. 36^r, 36^v, 42^v), *umplet* (f. 19^r, 90^r, 168^v), *umple* (f. 48^r); fricativa *j* în *ajun* (f. 39^v), *ajunge* (f. 15^r, 21^r, 22^r, 24^r, 25^v, 33^v, 113^v, 115^v, 130^r) *ajuta* (f. 8^r, 14^v, 33^v, 115^v, 136^r), *ajutóri* (f. 14^v, 15^r, 19^v, 30^v, 33^r, 38^r), *ajutorință* (f. 12^v, 80^v, 101^v, 131^r), *jos* (f. 24^v), *judeca* (f. 8^r, 115^r, 118^v, 134^v, 138^r, 161^v), *jumătate* (f. 45^r), *jurămînt* (f. 139^r, 151^r); rostirea dură a consoanelor *r*, *ș* și *j* înainte de *ea*, în poziție "moale", în *hotărăște* (f. 144^r), *ocărăște* (f. 164^r), *greșale* (f. 28^v, 160^r, 181^v), *șapte* (f. 2^r), *șase* (f. 47^v), *vitejaște* (f. 177^v, 203^r); folosirea aproape peste tot a fricativei *z* în locul africateri *dz* (< *d* + *e*, *i* latin) în *Dumnezeu* (f. 11^r, 160^v, 162^r, 164^r, 167^r, 181^r), *zi* (f. 19^v, 24^r, 29^v, 42^v, 44^r, 120^r, 125^v, 126^r, 142^r, 161^v), *zice* (f. 9^v, 17^r, 20^r, 22^v, 26^r, 28^v, 30^v, 43^r, 45^v, 112^v, 127^v, 128^r) etc.; proteza lui *h* în *halai* (f. 34^r); prepoziția *dupe* "după" (f. 2^r, 8^r, 22^v, 34^v, 38^v, 49^r, 49^v, 80^r, 101^r) și "de pe" (f. 10^r, 32^v, 65^v, 73^v).

3.1.2. Faptul că *Viața Marelui Petru* a fost tradusă de același ieromonah Cozma Vlahul, traducătorul *Cîrjei arhierilor*, este dovedit de *identitatea* limbii acestor două traduceri. Ilustrăm acest lucru în primul rînd prin următoarele trei cuvinte și o sintagmă cu caracter particular prezente în ambele texte. În demonstrația filologică pe care o facem în acest studiu folosim

pentru textele comparate următoarele sigle: CA = *Cîrja arhierilor*, ms. 1468 de la BAR; VP = *Viața Marelui Petru, samoderjeț a toată Rosia*, ms. 49 de la BAR; AS = *Alfavita sufletească*, Iași, 1755; S = *Sinopsis adecă adunare de multe învățături*, Iași, 1757.

1. În CA am întîlnit verbul neobișnuit **împrieteșugi** “a (se) împrieteni” (derivat de la s.n. *prieteșug* cu prefixul *în-*), care nu este înregistrat în *Dicționarul limbii române* al Academiei (DLR) sau în alte dicționare ale limbii române: “s-au întărit și către Dumnezeu s-au priimit și s-au împrieteșugit” (f. 107^v). Același cuvînt apare de cîteva ori și în VP: “să împrieteșugi cu toți cei ce eră numiți la vreun meșterșug” (f. 43^v), “să întărească mijlocirea ce aducé craiul lor pentru să împrieteșugească pe împăratul Rosiii cu Șfeția, după cum mai nainte [...] împrieteșugisă și pe crăia Danimarcăi” (f. 184^v); cf. și s.f. (**im**)**prieteșugire**: “aceeași priință a *prieteșugirii* și a bunii cugetări” (f. 106^v, cf. și 188^v), “bucurîndu-se între dînșii pentru această vecinică *împrieteșugire*” (f. 204^r).

2. S.m. **exarh** “locțiitor, împuternicit” (< gr. ἑξάρχος) este glosat în CA prin s.m. **încungiurător**: “să să facă *exarhi*, ce să zice *încungiurători*, care să *încungiure* pin sate și prin orașe mici...” (f. 700^v). În VP, prin s.f. **încungiurare** este tradus, în două locuri, s.f. περιήγησις “voiaj, turneu, tur”: “hotărî să mai facă fără veste încă o *încungiurare*, ca să vază cetatea Parijului, pre care nu o văzuse la întăie primblare a lui” (f. 138^r), “cuvinte care înșămna *încungiurările* pin țări și primblările ce făcusă împăratul Petru” (f. 141^r), iar în alt loc s.f. περίοδος “curs, perioadă; tur, călătorie”: “îndulcește-te dar cu adevărat de neputredele roduri ale ostenelelor tale, cu desăvîrșită sănătate, întru a multor ani *încungiurare*” (f. 191^v). Tot prin s.f. *încungiurare* a glosat marginal ieromonahul Cozma termenul περίοδος în prefața cărții de la BCU Iași, menționată mai sus.

3. S.f. **priviriște** “priveștiște, vedere; spectacol”. În CA: “cei ce joacă pe la nunți și pe la iarmaroace, sau pe la alte *pri-*

viriiști" (f. 240^v), "nici pe mimusi, adecă pe mascaragii, nici *priviriștile* să le privești" (f. 352^v), *priviriștile* și alergările de cai să nu să facă nici în zioa duminicii, nici la praznicul vreunui sffint" (f. 353^v), "casa ce să face mai pe urmă nici deșchidere, nici *priviriște* să-i facă" (f. 413^r), cf. și f. 353^r, 437^r, 675^v. În VP: "dede împăratului a înțălege bine acea *priveriște* înfricoșată ce-i pusesă înainte" (f. 120^v; în orig.: θέατρον), la acea biruință de mai sus zisă, a căriei *priviriște* mai acum o povestim" (f. 129^r; în orig.: θρίαμβον), "poronci împăratul să să puie toate corăbiile cele de război [...] în rînduală de *priviriște*" (f. 202^r; în orig.: ἀμφιθέατρον). Prin s.f. *priviriște* glosează ieromonahul Cozma cuvîntul θέατρον și în prefața cărții menționate de la BCU Iași. Forma *priviriște* este neobișnuită. În DLR sînt înregistrate, cu aceleași sensuri, numai formele *prăviriiște* și *priveiiște*.

4. Locuțiunea adverbială **din puțin în puțin** "puțin cîte puțin". În CA: "de voi dărui cuiva casa și *din puțin în puțin* o voi înnoi-o" (f. 453^r). În VP: "îl sui *din puțin în puțin* la acele întăi vrednicii" (f. 69^v), "deci *din puțin în puțin* am început a mă grețului și a urf nu numai lucrurile cele..." (f. 168^r, cf. și 109^r). Este traducerea locuțiunii corespunzătoare grecești ἀπ' ὀλίγον κατ' ὀλίγον.

Celor patru particularități lingvistice comune *Cîrjei arhierilor* și *Vieții Marelui Petru* menționate mai sus le adăugăm o nouă serie de cuvinte și sintagme comune acestor două traduceri, care, deși se întîlnesc și în alte texte vechi românești, constituie, împreună cu cele prezentate mai sus, elemente definitive pentru limba și stilul ieromonahului Cozma Vlahul. Ca atare, pot fi și ele invocate drept dovezi că *Viața Marelui Petru* a fost tradusă de același ieromonah Cozma.

1. S.f. **frunză** "foaie (de hîrtie), filă; pagină". În CA: "la Pravilă, cap. 201, *frunza* 192" (f. 231^v), "într-o *frunză* de hîrtie înaintea marturilor să scrie" (f. 268^v). În VP: "[la fabrica de hîrtie] luo calupul și vărsă deodată o *frunză* de hîrtie" (f. 43^v),

“la a lui istorie, la *frunza* 208” (f. 48^v), “în cartea ce s-au scris [...], la *frunza* 33” (f. 49^v).

2. S.f. **începătorie** “început; principiu, origine”. În CA: “anatema să fie și cei ce ar zice că sînt doao *începătorii*, împrovititoare între sine” (f. 126^r), “anatomisesc și pe cei ce zic că trupul este alcătuit din cea rea *începătorie*” (*ibid.*), “cea prea puternică stăpînire a prea înaltei *începătoriei* domniei tale [a lui Dumnezeu]” (f. 195^v), cf. și f. 589^v. În VP: “lăsînd eu într-o parte aceea ce privește sau spune de întăia *începătorie* a împăraților, de vreme că poate să fie plină de bănuiri, precum este și la *începătorie* altui norod” (f. 3^v).

3. Vb. IV **împărtăși** “a participa”, s.f. (**îm**)**părtășire** “participare; parte”. În CA: “ce *părtășire* este credinciosului la cel necredincios, sau carea este *părtășire* luminii cătră întuneric?” (f. 120^r). În VP: “să temé ca nu cumva *împărtășindu-să* împăratul Petru la război, vrea pohti să aibă *împărtășire* și la cîștiguri” (f. 60^r), “strejarii cetății ce era pre zidiuri videa războiul și pohtea ca să fie și ei *împărtășii*” (f. 67^r), “să ia alți feciori în loc de fii, de a căroră neam nimica nu sînt *împărtășii*” (f. 163^v), “carii luară *părtășire* de ace vitejie vrednică de pomeni-re” (f. 92^r), “acelora ce ar fi avut *părtășire* cu viclenia lui Alexie” (f. 173^v), “carii n-au avut nici o *părtășire* la acea nedreptate” (f. 187^v), cf. și 186^v. Prin *împărtăși*, (**îm**)*părtășire* sînt traduse cuvintele corespunzătoare grecești μετέχω și μετοχή.

4. S.f. **priimință** “primire”. În CA: “pentru *nepriimința* arhiereului ce nu va să meargă...” (f. 10^v, 172^r), “nevrednic de *priimință*” (f. 512^v). În VP: “fu priimit la Stocolm cu *priimința* cu care fusese priimit și șfedul cel trimis” (f. 186^r). În DLR cuvîntul este înregistrat cu numai două atestări, din Radu Greceanu și Antim Ivireanul.

5. Folosirea frecventă a pronumelui reflexiv **sine** și pentru persoanele I și a II-a, în aceste cazuri întărit prin formele neaccentuate corespunzătoare ale pronumelui personal. În CA: “mă fac de *sinemi* stăpînitori” (f. 446^v), “acestuiasi Dumnezeu ca-

rele prin *sineși* grăiește” (f. 2^r), “să ne curățim pre *sinene* prin pocăință” (f. 48^r, 501^r). În VP: “lăsându-mă pe *sinemi* întru a ta voie” (f. 150^r), “văzându-mă pe *sinemi* întru desăvârșită slobozenie” (f. 168^r), “ai zis cum că nu te încrezi pe *sineși* a fi vrednic” (f. 144^r), “de nu și ai la *sineși* o ființă sănătoasă” (f. 145^r), “de vei păzi întru *sineși* vreo taină” (f. 171^r), “noi pre *sinene* ne punem la toată marea primejdie” (f. 152^r), “să simțim în *sinene* milă pentu dînsul” (f. 157^r).

6. Folosirea frecventă a adjectivului **puțin**, ca determinant al adjectivelor pronominale nehotărâte **oarece** și **oarecare** “ceva, întrucîtva”. În CA: “mai cu asupră vor afla urgia lui Dumnezeu, precum și Ahav, fără *puțin oarece*” (f. 163^r), “numai una și *puțină oarece* pricină cerci ca să ne mîntuiești” (f. 197^v), “a dezlega pe cel canonisit, ori desăvârșit, ori *puțin oarece*, pentru vreo primejdie” (f. 322^r), “au cheltuit *puțin oarece* și au făcut multă dregere acelu lucr” (f. 532^r), “[cupă de aur], carea avea și *puțin oarece* vicleșug” (f. 609^v), cf. și f. 397^r, 442^v, 451^v, 499^v, 505^r. În VP: “vom povesti mai întăi *puține oarece* pentru locul și țara...” (f. 34^v), “carele să simtă *puțină oarice* spăimîntare de primejdie” (f. 56^v), “aflîndu-ne *puțin oarece* departe de cetate” (f. 61^v), “prințipa era certată *puțin oarice* cu Alexis, mirile său” (f. 125^v), “au împărățit *puțină oarecare* vreme supt chivernisire mîne-sa” (f. 6^r), “să povestim *puține oarecare* ce să tind spre spunerea anului de care ne ținem” (f. 131^v), cf. și f. 57^r, 96^r, 168^v, 199^v.

7. Locuțiunile adverbiale explicative **ce să zice** și **cum am zice** “adică”. În CA: “pentru ofîchii, *ce să zice* dregătorii” (f. 54^v, 561^r), “fatria, *ce să zice* sfătuirea rea” (f. 68^r, 648^v), “boiangii, *ce să zice* văpsitori” (f. 238^r), “apofasis, *ce să zice* hotărîre” (f. 243^r, 399^v), “pronomii, *ce să zice* dobînzi” (f. 323^v), “aritmitichî, *ce să zice* numărătoare” (f. 536^v), “cîtețimea, *ce să zice* soma” (f. 571^v), “iconomia, *ce să zice* purtare de grijă” (f. 702^r), cf. și f. 115^v, 275^r, 304^v, 313^r, 318^v, 325^v, 331^r, 336^v, 339^r, 692^r, 700^v, 703^v; “*cum am zice*, ca cînd ar vrea...” (f.

561^f), “Petru și Pavel, *cum am zice*, au făcut tovărășie...” (f. 663^f), cf. și f. 237^f, 299^v, 301^f. În VP: “tarsana, *ce să zice* loc unde este și sînt corăbiile împărătești” (f. 17^f), “logofăt mare, *ce să zice* vizir” (f. 20^f), “sfatul turcului, *ce să zice* divan” (f. 30^v), “pe apa Boristen, *ce să zice* pe Nipru” (f. 38^v), “navcli, *ce să zice* meșteri de vasă de pe apă” (f. 45^v), “apa Istrului, *ce să zice* Dunărea” (f. 113^v), “conhilile, *ce să zice* văpselile” (f. 141^f), cf. și f. 55^v, 74^f, 87^v, 111^v, 114^f, 115^f, 124^v, 131^v, 177^f; “să le de supărare, *cum am zice* să-i strîmtoreze” (f. 113^v), “șfedul va să puie lege marelui soltan, sau *cum am zice* să-l învețe minte” (f. 124^v), “cetatea Petrupol, pre care o făcuse *cum am zice* din inimă” (f. 132^f), cf. și f. 169^f, 210^v, 213^v.

8. În ambele traduceri este folosită frecvent locuțiunea conjuncțională cu sens temporal **în vreme cînd** “în timp ce”. De exemplu, în CA: “*în vreme cînd* îl întărită...” (f. 120^v), “*în vreme cînd* va începe însuși a-și chivernisi lucrurile” (f. 147^f). În VP: “*în vreme cînd* l-au botezat” (f. 85), “să-l ucigă *în vremea cînd* ar fi năvălit el” (f. 39^v), cf. și f. 7^v, 20^f, 27^v, 38^v, 60^v, 69^v, 81^f, 88^f, 188^f, 193^v.

9. În mod firesc, atît traducerea *Cîrjei arhierilor* cît și cea a *Vieții Marelui Petru* conțin numeroase cuvinte de proveniență greacă, în general cu aspectul lor fonetic original, pe care traducătorul, în mod obișnuit, le glosează în text, uneori prin aceleași cuvinte în ambele traduceri. De exemplu, în CA: “*apófasis*, ce să zice hotărîre” (f. 243^f, 399^v), “*elefteria* sau slobozenia” (f. 327^v), “pentru *parétisis* a arhierilor” (f. 581^v, cf. și 471^v, 582^f, 700^f). În VP: “*apófasis* adică hotărîre” (f. 160^f, cf. și 172^v, 182^f), “le hărăziia *elefteria*, ce să zice îi sloboziia din robie” (f. 100^v), “pentru *parétisis* al scaunului ce făcuse craiul...” (f. 79^v, cf. și 82^v, 150^v).

10. Știind și limba slavonă, ca toți intelectualii români din epoca veche a culturii noastre, ieromonahul Cozma folosește în traducerile sale din grecește și termenii corespunzători slavoni, pe care de asemenea îi explică uneori în text. De exemplu, în

CA: *blagorodie* “noblețe” (f. 467^r), *blagorodnic* “nobil” (f. 282^v, 328^v), *blagoslovie* “teologie” (f. 346^r, 404^r), *ciudotvoret* “făcător de minuni” (f. 97^r), “*iuboste* “dragoste” (f. 122^r, 369^r, 573^r, 687^r), *namesinic* “locțiitor” (f. 91^v, 93^r, 94^v), *oceaianic* “deznădăjduit” (f. 430^r), “*oceaianie*, ce să zice deznădăjduire” (f. 325^v), *otrețanie* [...], ce să zice lepădare” (f. 318^v, 430^r), *po-caianie* “pocăință” (f. 467^v), *predanie* “tradiție” (f. 237^v, 477^v, 546^v, 643^r), *samoderjeț* “autocrat” (f. 168^v), *slavoslovie* “slăvire, mărire” (f. 294^v, 493^v), *stepenă* “treaptă” (f. 173^r, 221^r, 272^v, 684^v) și altele. În VP: *blagorodie* (f. 13^v, 206^v), *blagorodnic* (f. 92^r), *samoderjeț* (f. 5^v), *stepină* (f. 112^r).

3.2. Originalul slavon al *Alfavitei sufletești* a fost determinat de Émile Picot, în 1905: “*Alphabet spirituel*, traduit de l’Алфавитъ Духовный composé par saint Démètre, métropolitain de Rostov. L’original avait paru pour la première fois à Kijev en 1710 et avait été réimprimé en 1713, 1717 et 1719”¹⁶. Din următoarele versuri ale monahului Evloghie, dascălul de slavonă al școlii domnești din Iași, aflate la sfârșitul cărții: “Această Alfavită, fiind întîi slovenească, / S-au scos acum în limba rumânească, / Cu porunca sfinției sale Iacóv mitropolitul, / Dar diortosită de mine, Evloghie smeritul” rezultă că traducerea s-a făcut de altă persoană, nenumită, iar Evloghie numai a *diortosit-o* (= a revizuit-o, a corectat-o) și a supravegheat tipărirea ei.

3.2.1. Limba *Alfavitei* abundă în particularități ale graiurilor dacoromânești sudice, dintre care menționăm fonetismele și cuvintele următoare: forma de accentuare *bolnáv* (f. 32^r, 191^r);

¹⁶ Vezi *Notice bibliographique sur le protopope Mihail Strélbickij*, Paris, 1905, p. 18. Multă vreme s-a crezut că versiunea românească a apărut în anul 1785 (vezi BRV II, p. 300-301). Un exemplar complet al cărții, descoperit în 1937, a stabilit faptul că ea a apărut în 1755 (vezi BRV IV, f. 73). Necunoscînd informația oferită de Picot, Ștefan Gr. Berechet a descris, în nota *Originalul slavon al “Alfavitei sufletești” din 1755*, din “*Revista istorică*”, XXIV, 1938, p. 242-243, un exemplar complet al textului slavon.

epenteza lui *i* consonant în *cîine* (f. 44^v, 70^v), *mîine* (f. 108^v, 202^r), *mîini* (f. 9^r, 135^r, 152^v, 153^v, 156^r, 188^r, 226^r), *pîine* (f. 45^v, 134^r, 199^r, 206^r); trecerea lui *iu* la *i* în *mincinos* (f. 137^r, 148^r, 181^r, 209^v); trecerea lui *î* la *u* în *umbla* (f. 16^v, 36^r, 39^r, 96^v, 105^r, 121^v, 162^v, 180^r, 188^v, 206^r, 226^r), *umple* (f. 27^r, 97^v, 206^v, 219^v); fricativa *j* în *ajunge* (f. 20^v, 43^v, 79^v), *ajuta* (f. 100^v, 113^r, 249^v,), *ajutóri* (f. 84^v, 105^r, 108^r, 112^r, 180^v), *înjuga* (f. 119^r), *jos* (f. 13^v, 14^r, 77^v), *judeca* (f. 119^v, 123^r), *judecatã* (f. 6^v, 79^r, 119^v, 123^r, 194^r), *jurãmînt* (f. 3^v, 244^v) și altele; rostirea durã a consoanelor *r*, *ș* și *j*, înainte de *ea*, în poziție “moale”, în *amãraște* (f. 32^v), *uraște* (f. 39^v, 41^v, 157^r), *covîrșaste* (f. 151^r), *greșale* (f. 12^v, 131^v, 165^v), *greșaste* (f. 36^r, 120^v, 122^v, 123^r, 128^r), *împãrtășaste* (f. 30^r), *sãvîrșaste* (f. 23^v), *șfîrșaste* (f. 2^v, 31^r, 206^v, 207^v), *șade* (f. 206^v), *șapte* (f. 20^v, 103^r), *necãjaște* (f. 3^r), *veștejaște* (f. 54^v); folosirea peste tot a fricativei *z*, în locul africateri *dz* (< *d* + *e*, *i* latin), în *Dumnezãu* (f. 5^r, 5^v, 8^r, 12^v, 13^r, 31^r, 32^r, 48^r, 58^v, 59^v, 88^v, 112^v, 160^v, 178^r), *zi* (f. 20^v, 59^v, 189^r), *zice* (f. 4^v, 11^v, 19^r, 22^v, 27^r, 27^v, 35^r, 39^r, 44^v, 45^r, 45^v, 47^r, 128^r, 135^r, 188^r, 207^r) etc.; variantele fonetice *nor* (f. 8^v, 213^v, 227^r, 249^v), *paiajin* (f. 117^v), *scuipi* (f. 9^r, 91^v, 166^r, 179^v, 250^r); forma de imperativ *vino* (f. 64^v, 150^v, 212^r); cuvintele *grindinã* (f. 6^r), *prilaz* “pîrleaz” (f. 177^v), *staul* (f. 57^v), *vãpaie* (f. 158^v, 168^v, 192^r), *zãpadã* (f. 138^v), *zbor* “adunare” (f. 126^v).

3.2.2. O serie de cuvinte, forme sau sintagme mai rare care apar în traducerea *Cîrjei arhierelor* sau în cea a *Vieții Marelui Petru* se întîlnesc și în traducerea *Alfavitei sufletești*. De exemplu:

1. Adj. **fiitor** “existent, în ființă”, în sintagma *pururea fiitor*. În CA: “dreptatea este pururea înfloritã și pururea fiitoare” (f. 292^r), cf. și “împreunare de sineși fiitoare a celor doao firi” (f. 106^v). În AS: “desfãtarea cea vecinicã și pururea fiitoare” (f. 43^v), “viață și bucurie pururea fiitoare” (f. 55^v), “sã ne unim cu cel pururea fiitori” (f. 80^r), “cela ce ești totdeauna pururea

fiitori” (f. 232^v), cf. și f. 58^r, 62^r, 64^v, 74, 76^v, 138^v, 150^r, 151^r, 209^v, 210^v, 212^v, 215^v, 222^v, 229^r, 231^r.

2. S.m. **devstvenic** “bărbat cast, fecior”. În CA: “cele trei cete ale celor ce să spășesc: robii, năimiții și fiii, și celor ce să țin curați în cununa lor, și al *devstvenicilor*” (f. 189^r), “pentru cleric, că mai nainte de a să hirotoni diacon să însoară, sau rămîn *devstvenici*” (f. 403^r). În AS: “nimeni altul nu va putea cînta [înaintea scaunului lui Dumnezeu, n.n.], fără numai aceștia carii nu s-au spurcat cu muierile, căci *devstvenici* sînt” (f. 64^v). Cuvîntul provine din slavonul bisericesc ДѢВЪСТВЕНИКЪ, cu același sens. Sub această formă, el nu este cunoscut din alte texte vechi românești. H. Tiktin înregistrează cu semnul întrebării, în *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, s.m. *devstvenic* “reiner Junggeselle”, atestat în *Cazania* de la Govora, din 1642, căruia îi indică etimologia: ksl. *děvǐstvĭnu*, și s.f. *devstvenicie* “Keuschheit, Jungfräulichkeit”, atestat în *Șapte taine*, Iași, 1644.

3. Varianta **moștean** a s.m. *moșnean* “moștenitor”, care apare în VP: “să să facă vrednic *moștean* împărățiii” (f. 144^r), “*moștean* unii împărății mari” (f. 153^r), “rămăsă *moștean* aceii împărății” (f. 192^v), se găsește și în AS: “să va face *moștean* vieții cei vecinice” (f. 201^r), “*moștean* împărăției tale cei cerești m-ai făcut” (f. 251^r). Tiktin, în dicționarul citat, înregistrează varianta *moștean* la *moștean* și trimite la *Îndereptarea legii*, Tîrgoviște, 1652. DLR înregistrează această variantă la *moșnean* și trimite la sursa indicată de Tiktin. În alte dicționare istorice ale limbii române nu este înregistrată varianta *moștean*.

4. În traducerea *Cîrjei arhierilor* și în cea a *Vieții Marelui Petru* sînt des folosite vb. IV **îmbulzi** “a strîmtora, a necăji” și s.f. **îmbulzire** și **îmbulzeală**. De exemplu, în CA: “ori să sloboadă pîra, ori mai mult să o *îmbulzască*” (f. 377^v), “să rămîie săracii *îmbulziți* de lipsă” (f. 586^v), “de multe *îmbulziri* și tulburări s-au dat în lature” (f. 93^r), “fără nici o nevoie, nici *îmbulzeală*, nici de munci...” (f. 132^v). În VP: “socoti să *îmbul-*

zească pe Petră” (f. 14^r), “să-i strîmtoreze și să-i *îmbulzască*” (f. 43^v), “să vre *îmbulzi* și să vre supăra părinții” (f. 165^v, cf. și 42^v, 137^r, 193^v), “mersăsă [...] la atîta *îmbulzire* și nevoie” (f. 76^v), “să dea oarecare *îmbulzire* craiului” (f. 80^v, cf. și f. 33^r, 78^v, 117^r). S.f. *îmbulzeală* apare des și în AS: “să fim noi în lumea aceasta întru *îmbulzele* și în scîrbe” (f. 175^v, cf. și f. 105^v, 175^r, 176^v, 215^r), “întru nevoi, întru *îmbulzele*, în bătai” (f. 178^v).

3.3. Tot numai *diortosit* de Evloghie este și *Sinopsisul* apărut în 1757, cum arată următoarea mențiune de pe foaia lui de titlu: “S-au tipărit de Grigorie Stanovici tipograf și s-au diortosit de Evloghie monah”¹⁷. Din prefața acestei cărți, redactată în numele mitropolitului Iacob, ar rezulta că antologia este alcătuită de traducătorul român, care ar putea fi însuși mitropolitul. Peste fragmentul subliniat de noi în următoarea frază tipărită inițial în prefața cărții: “căci aceasta acum întîi (prin multă osteneala *tălmăcirii de pre altă limbă am scos-o*” a fost lipită o bandă de hîrtie pe care se află tipărit textul “alcătuită din multe scripturi”. Probabil că adevărată este afirmația din prima redacție a frazei citate, iar traducătorul nu poate fi mitropolitul Iacob. Nu am avut posibilitatea să identificăm originalul traducerii, desigur slavon.

3.3.1. Limba *Sinopsisului* conține numeroase particularități ale graiurilor dacoromânești sudice, precum și alte particularități lingvistice comune cu limba *Alfavitei sufletești*, care este însă mai “muntenească” decît cea a *Sinopsisului*. Aici apar, sporadic, și unele particularități ale graiurilor dacoromânești

¹⁷ Vezi BRV II, p. 139-141. Cartea intitulată *Adunare de multe învățături*, pe care autorii BRV II, p. 121, o consideră, după *Disertația* lui Popp, ca fiind apărută în anul 1753, nu este altă carte, ci însuși *Sinopsisul* de care ne ocupăm, pentru că Scarlat Ghica, menționat pe foaia de titlu a cărții despre care se afirmă că ar fi apărut în 1753, a domnit în Moldova în anii 1757-1758, fiind menționat ca atare pe foaia de titlu a *Sinopsisului*, apărut în 1757.

nordice, introduse probabil de tipografi. Dintre particularitățile lingvistice dacoromânești sudice aflate în *Sinopsis*, cităm, spre exemplu, fonetismele și cuvintele următoare: epenteza lui *i* consonat în *mîine* (f. 50^r), *mîini* (f. 2^r, 17^v, 28^r, 34^v, 35^v, 36^v), *pîine* (f. 2^r, 2^v, 6^r, 7^r, 15^r, 16^r, 17^r, 19^r); trecerea lui *iu* la *i* în *mincinos* (f. 43^r, 55^r); trecerea lui *î* la *u* în *umbla* (f. 21^v, 41^v, 44^r, 56^r), *umple* (f. 10^r); fricativa *j* în *ajun* (f. 12^r), *ajutóri* (f. 7^r), *împrejur* (f. 29^r), *joc* (f. 45^r), *joi* (f. 28^r, 51^v), *jos* (f. 13^r, 62^r), *juca* (f. 45^r), *judeca* (f. 9^r, 58^v), *judecată* (f. 4^r, 11^r), *județ* (f. 39^r, 58^r), *jura* (f. 43^r, 58^v), *jurămînt* (f. 59^v), *jurător* (f. 59^r), *umejune* (f. 28^v); rostirea dură a consoanelor *r*, *ș* și *j*, înainte de *ea*, în poziție “moale”, în *hotăraște* (f. 37^v, 39^v), *ocăraște* (f. 11^r, 14^r, 55^r, 58^r), *greșale* (f. 8^r, 47^v), *greșaste* (f. 1^v, 2^v, 4^v, 10^v, 11^r, 12^v, 13^r, 13^v, 14^r, 15^v, 16^r, 22^v, 26^r), *săvîrșaste* (f. 2^r, 2^v, 3^r, 12^r, 15^r, 15^v), *șade* (f. 14^v), *șarpe* (f. 39^r), *șapte* (f. 1^r, 41^r), *șase* (f. 7^r, 9^v, 39^v, 41^r), *jale* (f. 4^r), *slujaște* (f. 6^r, 14^r, 16^r, 19^r, 20^r, 22^r, 23^v, 61^v, 62^r); folosirea aproape peste tot a fricativei *z*, în locul africateri *dz* (< *d* + *e*, *i* latin), în *Dumnezeu* (f. 1^r, 6^r, 7^v, 40^v, 53^v, 56^r), *Dumnezău* (f. 8^r, 12^r, 16^r, 30^r, 39^r, 40^r, 41^r, 50^v, 51^r), *zece* (f. 12^r, 41^r), *zi* (f. 4^v, 29^v, 32^r, 41^v, 51^v, 61^r, 62^v), *zice* (f. 15^v, 16^r, 17^r, 18^r, 21^v, 58^v, 59^r, 62^v); variantele fonetice *dejghieța* (f. 22^r, 24^v), *dejghina* (f. 39^v), *mumă* (f. 41^r), *nor* (f. 54^r), *paianjin* (f. 21^r, 32^v, 33^r), *prescure* “prescură” (f. 25^r), *scuip* (f. 8^v); cuvintele *brezaie* (f. 52^v), *văpaie* (f. 47^v).

3.3.2. Cităm două cuvinte mai rare care apar atît în traducerea *Cîrjei arhierelor* sau în cea a *Vieții Marelui Petru* cît și în traducerea *Sinopsisului*.

1. S.f. **umivanie** “1. Spălarea de către Iisus a picioarelor ucenicilor săi adunați la cina cea de taină. 2. Lighean în altarul unei biserici, cu scurgere adînc în pămînt, în care preotul slujitor își spală mîinile sau curăță anumite obiecte de cult”. În CA: “Și cînd făcu cina, atunci dede jărtva, atunci săvîrși și cele ale *umivaniei*” (f. 190^r). În S: “iară de va cădea muscă în sfîntul potiri [...], să o scoață și în *umivanie* să o dea” (f. 21^r), “iară de

va fi păianjin sau altceva otrăvitori [...], după săvârșirea liturghiei vinul acela să-l verse în apă curătoare, sau în *umivanie*" (f. 21^v). În dicționarul menționat, Tiktin înregistrează cuvântul numai cu primul sens, pentru care citează un text din condica de ceremonial a lui Gheorgachi. Tot numai cu primul sens și cu trimitere la condica lui Gheorgachi este înregistrat și în *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, de I.-A. Candrea. Cuvântul provine din slavonul bisericesc оумывание. Cu sensul al doilea menționat mai sus era folosit în limba română veche îndeosebi s.f. *umivalniță* (și *omivalniță*).

2. În S apare varianta **zvori** a vb. IV *dvori* "a sluji, a îndeplini anumite servicii (la o curte domnească)": "căruia înainte îi *zvoraște*" (f. 14^r). Cuvântul se găsește și în VP: "ca să *zvorească* lângă dînsul" (f. 26^r), "toți cei ce îi *zvorie*" (f. 129^r). În dicționarul citat, Tiktin înregistrează la *dvori* și *dvorean* variantele *zvori*, *zvorean*, cu trimitere la condica de ceremonial a logofătului Gheorgachi, care era originar din Țara Românească. Alte atestări ale variantelor cu *zv-* în texte de proveniență munteană citează Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu și Florentina Zgraon, în *Dicționarul limbii române literare vechi (1640-1780). Termeni regionali*, București, 1987, p. 124-125, 330.

3.3.3. Cîteva sintagme semnificative sînt comune traducerii *Alfavitei sufletești* și celei a *Sinopsisului*. Unele dintre ele apar și în traducerea *Cîrjei arhierelor* sau în cea a *Vieții Marelui Petru*, constituind astfel noi dovezi că *Alfavita* și *Sinopsisul* sînt traduse de ieromonahul Cozma Vlahul. De exemplu:

1. Sintagma alcătuită din adjectivul **puțin**, determinant al adjectivului pronominal nehotărît (sau pronomelui nehotărît) *oarece*, folosită frecvent și în CA și VP (vezi 3.1.2.). În AS: "pentru *puțină oarece* bună plăcere" (f. 10^r), "a mulțemi doftorului celuia ce tămăduiește *puțin oarice* de vreo oarecare nepuțință a boalei" (f. 248^r). În S: "a să înfrîna de mîncare și de băutura de seară, sau foarte *puțin oareșce* să guste" (f. 4^r), "și va rămînea *puțin oarice* în potiri" (f. 22^v).

2. Sintagma alcătuită din adjectivele pronominale nehotărîte **alt**, **altă**, determinante ale pronumelor (sau adjectivele pronominale) nehotărîte **oarecare**, **oarece**, care apare și în **CA** și **VP**. De exemplu, în **AS**: “nici *altă oarecare* jivină, ci om” (f. 7^r), “nici dobitoc, nici *altă oarecare* jivină” (f. 247^v). În **S**: “pentru *alte oarecare* cuvinte” (f. 19^v). În **CA**: “împrumutează neștine sau face *alt oarecare* schimb” (f. 261^v), “cu arc, sau cu *alt oarece*” (f. 434^r), “țarină sau *altă oarece* ocină” (f. 525^r), “la *altă oarece* împlare” (f. 663^v, cf. și 616^r). În **VP**: “să să isprăvască *alt oarece* scopos” (f. 186^r).

3. Sintagma **cît de puțin**. În **AS**: “nu te mîndri măcar *cît de puțin*” (f. 96^r), “*cît de puțin* ceva simțînd” (f. 51^r), “nici *cît de puțin* nu rabzi” (f. 187^r), “să rabde *cît de puțin* ceva” (f. 191^v), “nici *cît de puțin* nu te grijești” (f. 199^v, cf. și 220^v). În **S**: “de va gusta măcar *cît de puțin* mîncare” (f. 4^r, cf. și 5), “lăsînd măcar *cît de puțin*, greșești” (f. 10^r), “sau va fi *cît de puțin* muced” (f. 16^r). În **CA**: “să aibă oarece *cît de puțină* faptă bună” (f. 468^v).

3.4. Am văzut mai sus că *Alfavita sufletească* și *Sinopsisul* au fost doar diortosite de monahul Evloghie, nu traduse de el. Traducerea din slavonește a acestor două cărți nu poate fi atribuită nici lui Vartolomei Mazereanu, pe care mitropolitul Iacob l-a chemat, în 1754, din Rusia (unde stătuse vreo zece ani), “pentru treaba tălmăcirii cărților de pe limba slovenească pe limba moldovenească”¹⁸, deoarece în ele nu apar cunoscutele particularități ale limbii sale. Cele “cîteva cărți” traduse de Mazereanu în anul 1754 (după întoarcerea sa din Rusia) și pînă la 16 august 1755 (de cînd datează gramata de numire a lui în funcția de arhimandrit al Putnei), la care se referă gramata, fără

¹⁸ Vezi *Gramata de numire a lui Vartolomei Mazereanu în funcția de arhimandrit al mănăstirii Putna*, primul capitol al studiului *Informații noi privitoare la viața și activitatea arhimandritului Vartolomei Mazereanu*, din prezentul volum.

să le numească, sînt, probabil, numai acestea: *Pavecernic întru carele sînt canoanele de rugăciune către preasfînta, de Dumnezeu Născătoarea și pururea Fecioara Maria, carele să cîntă la pavecerniță în toate zilele, după rînduiala Octoiului*, tradus din slavonește cu porunca și cheltuiala mitropolitului Iacob, și *Cartea a preacuviosului părintelui nostru Efrem Sirianul, carea cuprinde întru sine cuvinte de multe feliuri de învățătură, spre folosul și mîntuirea a tot sufletul creștinesc*, ambele copiate în anul 1754, la mitropolia din Iași, de către ieromonahul Natanail, în actualul ms. 1390 de la BAR, fără mențiunea traducătorului, precum și *Apostegmata adecă cuvinte vitievești sau filosofești*, traducere din limba rusă făcută de Vartolomei Mazereanu cu porunca mitropolitului Iacob, datată 1755 și păstrată în copia din ms. V-1 de la BCU Iași.¹⁹

Dintre colaboratorii apropiați ai mitropolitului Iacob Putneanul din anii 1750-1755, în afară de dascălul Evloghie și de Vartolomei Mazereanu, numai ieromonahul Cozma Vlahul ar mai fi putut să traducă din slavonește *Alfavita sufletească* tipărită în anul 1755 și *Sinopsisul* apărut în 1757. Faptul că unele particularități lingvistice ale acestor texte se întîlnesc și în traducerea *Cîrjei arhiereilor* sau în cea a *Vieții Marelui Petru* arată că ele au fost, într-adevăr, traduse de Cozma Vlahul. După întoarcerea lui Cozma la București, spre sfîrșitul anului 1755, căci gramata de numire a lui Vartolomei Mazereanu în funcția de arhimandrit al mănăstirii Putna, datată la 16 august 1755, este scrisă de mîna sa (compară fragmentul reprodus în fotocopia alăturată, fig. 4, cu textele reproduse în fig. 1 și 3), traducerea *Sinopsisului*, rămasă în manuscris, a fost revizuită de către Evloghie dascălul și tipărită sub supravegherea lui.

4. În sfîrșit, să vedem în ce împrejurări a putut veni tînărul ieromonah muntean Cozma la Iași și cum a ajuns el un colabo-

¹⁹ Vezi *Primele traduceri ale arhimandritului Vartolomei Mazereanu*, al doilea capitol din studiul menționat în nota precedentă.

rator important al mitropolitului Iacob Putneanul. După cum ne informează cronicarul Ienache Cogălniceanu, domnitorul Constantin Mavrocordat, în a doua domnie a sa în Moldova (1741-1743), a poruncit "de au adus și cărți pi-nțăles din Țara Românească, căci în Moldova nu se afla Evangheliile, Apostole și Leturghii, dînd poroncă mitropolitul aceste cărți să le cetească pe-nțăles pe la bisărici, mai poroncind domnul mitropolitului și episcopilor să facă tipografie fieșticari la eparhie lui, ca să să tipărească cărți pe înțăles"²⁰. Fiind cam dezorganizată, tipografia mitropoliei din Iași își încetase activitatea încă din anul 1732, iar mitropolitul Nichifor (1740-1750) nu a putut să o reorganizeze. El a îndeplinit deci porunca domnitorului concesionînd tipărirea cărților bisericești întreprinzătorului grec Duca Sotiriovici din Thasos. Acesta, un om cultivat, care știa bine limba română, a întemeiat la Iași, în anii 1742-1743, o tipografie proprie, în care a tipărit, pînă în anul 1752, mai multe cărți românești, între care *Psaltirea* (1743), *Sinopsis* cu diferite rugăciuni și învățăături (1747), *Liturghierul* (1747), *Triodul* (1747), din nou *Psaltirea* (1748), *Ceaslovul* (1749), *Octoihul* cel mare (1749), *Rînduiala osfeștaniei mici* (1749), *Canonul Sfîntului Spiridon* (1750), *Sinopsis adecă adunare a celor șapte taini* (1751), *Adunare de rugăciuni din Psaltire* (1751), *Tîrmosanie* (1752). Unele dintre aceste cărți (de exemplu, *Liturghierul* și *Triodul*) reproduc întocmai ediții apărute în Țara Românească, altele (*Octoihul*, *Canonul Sfîntului Spiridon*) sînt declarate traduceri ale sale.

Faptul că Duca Sotiriovici era un om învățat și că știa bine limba română, menționat de Cozma Vlahul, după cum am văzut, în prefața la traducerea *Cîrjei arhierelor*, este afirmat și în hrisovul prin care domnitorul Constantin Mavrocordat îi acordă, în anul 1749, unele privilegii pentru activitatea sa tipografică.

²⁰ Vezi Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopiseșul Țării Moldovei de la domnia înfii și pînă la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat (1733-1744)*..., ediție critică de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, București, 1987, p. 16.

că, înnoite în anul 1750, printr-un alt hrisov, al domnitorul Constantin Racoviță: “alesul dintru obște Duca Sotiriovici de la Thasos ne-au arătat hrisov de la prea iubit fratele nostru domnia sa Constantin Neculai voievod, întru care scrie pentru mai susul numit că, aflîndu-să împodobit cu învățatură elinească și letinească, și de altele, și știind bine și limba moldovenească, întru care poate să tălmăcească orice carte, ispitindu-să de domnia sa mai cu de-adinsul cu tălmăcirea *Octaihului* celui mare și cu alte, și s-au aflat vrednic”²¹. Referințe similare aflăm și într-un zăpis din 15 iunie 1755 al biv vel logofătului Iordache Cantacuzino: “adeverim cu această scrisoare a noastră că, avînd trebuință de cîteva istorii de învățături și altele ce ne-au trebuit a le scoate din cărțile grecești pre limba moldovenească, am pohtit pre dumnalui Duca Sotiriovici tipograf de le-au scris și le-au tălmăcit, și la alte scrisori ce ne-au trebuit, grecești, tot dumnalui ne-au scris. Și căsătorindu-să în Moldova, noi l-am cununat”²².

În schița biografică a lui Duca Sotiriovici, Const. A. Stoi-de a presupus că el ar fi venit în Moldova din Rusia, invocînd drept dovadă, între altele, sufixul slav al numelui său²³. Sufixul *-ovici* apare însă frecvent în onomastica românilor ortodocși din secolul al XVIII-lea. De exemplu, aproape toți tipografii din Țara Românească și Moldova aveau nume în *-ovici* sau *-evici*: Gheorghe *Radovici* (la Tîrgoviște), Stoica *Iacovici*, Dimitrie *Pandovici*, Iordache *Stoicovici*, Stanciu *Tomovici* (la București), Vlad *Gheorghievici*, Mihai, Gheorghe și Constantin *Atanasievici* (la Rîmnic), Ioan *Stoicovici* (la Buzău), Ieremia *Marcovici*, Ioan *Simeonovici*, Grigore *Stanovici* (la Iași). Avînd în vedere faptul că traducerile pe care Duca Sotiriovici le de-

²¹ Vezi Arhivele Statului București, fond. Doc. ist., CLXXVI/22, din 30 martie 1750, hrisov întărit de același domnitor la 27 mai 1756.

²² Vezi N. Iorga, *Studii și documente*, vol. V, partea I, București, 1903, p. 108.

²³ Vezi *art. cit.* la nota 4, p. 391-392.

clară ale sale (*Octoiul* și *Canonul Sfintului Spiridon*) abundă în particularități lingvistice muntenești, presupunem că acest tipograf a venit în Moldova din Țara Românească, unde va fi urmat cursurile academiei domnești și a învățat limba română. Tot acolo se va fi inițiat în meșteșugul tipografiei. Este posibil ca venirea sa în Moldova să se fi produs prin anii 1741-1742, la începutul celei de a doua domnii în Moldova a lui Constantin Mavrocordat, când domnitorul a poruncit mitropolitului și episcopilor eparhioți de aici să înființeze tipografii. Mitropolitul Nichifor, grec din Peloponez, va fi cerut în acest scop sprijinul mitropolitului Neofit al Țării Românești (1738-1754), grec din Creta, care i-l va fi recomandat pe grecul Duca Sotiriovici din Thasos.

În cărțile tipărite de Duca Sotiriovici nu sînt menționate, pe foaia de titlu sau la sfîrșit, numele tipografilor cu care a colaborat el. Doar la sfîrșitul *Psaltirii* din 1748 este menționat faptul că această carte a fost diortosită de "Cozmă ieromonah Vlahul". Prin bună înțelegere, în anul 1753 mitropolitul Iacob retrage lui Duca Sotiriovici concesiunea tipăririi cărților de cult în limba română și reactivează tipografia mitropoliei din Iași. *Penticostarul* apărut în 1753 la tipografia mitropoliei este cules de "Ioan Simeonov tipograf", probabil fost colaborator al lui Duca Sotiriovici, și diortosit de același ieromonah Cozma Vlahul care diortosise *Psaltirea* tipărită de Duca în 1748, iar *Molitvenicul* apărut în 1754 la tipografia mitropoliei este cules tot de "Ioan Simionovici, tipograf ardelean" (în mod curios, Ieremia Marcovici, vechiul tipograf al mitropoliei din Iași, semnase *Antologhionul* și *Octoiul* tipărite de el în anul 1726: "Ieremia Simeon"; să fi fost Ioan Simeonov(ici) fratele lui Ieremia Simeon (Marcovici) ?). Spre sfîrșitul anului 1754 sau la începutul anului 1755, mitropolitul Iacob aduce din Țara Românească pe tipografii și gravorii Grigore Stanovici (Brașoveanul) și Sandul (fiul lui Ieremia Marcovici), iar sarcina de diortositor o încredințează monahului Evloghie.

Revenind la activitatea tipografică a lui Duca Sotiriovici, observăm că, după apariția *Psaltirii* din 1743 (pe care o va fi tipărit cu colaborarea lui Ieremia Marcovici), el nu a mai editat nici o carte, pînă în anul 1747. Cauzele acestui mare gol de producție pot fi: lipsa utilajului necesar ori a unor lucrători tipografi, care trebuiau aduși din Țara Românească sau din Transilvania, precum și concurența vînzării în Moldova a cărților bisericești tipărite în Țara Românească. Presupunem că una din cauze a fost și faptul că la mitropolia din Iași nu exista, în anii pistoriei lui Nichifor, un cleric învățat care să corecteze cărțile bisericești apărute în tipografia particulară a lui Duca Sotiriovici și să garanteze astfel, în numele mitropoliei, canonicitatea textului lor. În această situație, mitropolitul Nichifor îl va fi rugat pe mitropolitul Neofit al Țării Românești să-i trimită un cleric român învățat, iar acesta i l-a trimis pe tînărul ieromonah Cozma, căruia la Iași i s-a spus (ori și-a spus el însuși) Vlahul. Este posibil ca ieromonahul Cozma să fi venit la Iași spre sfîrșitul anului 1746 sau la începutul anului 1747, iar venirea lui să fi determinat intensificarea activității tipografice a lui Duca Sotiriovici, în anul 1747 și în anii următori. Este de asemenea posibil ca el să fi colaborat cu Duca Sotiriovici la traducerea unor cărți apărute în tipografia acestuia. Probabil lui Cozma Vlahul și lui Duca Sotiriovici le aparține inițiativa de a reproduce întocmai unele cărți de cult și de învățătură după ediții ale lor tipărite în Țara Românească, cum sînt, de exemplu, *Liturghierul* și *Triodul* apărute 1747, în tipografia lui Duca Sotiriovici, și *Penticostarul* din 1753, apărut în tipografia mitropoliei din Iași²⁴, lucru firesc, de altfel, atîta vreme cît cărțile respective se difuzau atunci în Moldova prin comerț, fiind importate, după cum am văzut, și din poruncă domnească. La factorii care au determinat "muntenizarea" limbii cărților bisericești tipărite în

²⁴ Vezi Ion Gheție, *Contribuții la problema unificării limbii române literare. Momentul 1750*, în "Limba română", XX, 1971, nr. 2, p. 113-124.

Moldova, spre mijlocul secolului al XVIII-lea, ne-am referit pe larg într-un studiu mai vechi²⁵.

Se poate ca pentru scaunul episcopiei Buzăului să fi fost avut în vedere, încă de pe cînd se afla la Iași, ieromonahul Cozma, iar pentru scaunul mitropolitan al Țării Românești, fostul egumen al mănăstirii Colțea, Grigorie, care era deja sfințit, în 1748, mitropolit titular al Mirelor. Acest lucru s-a îmfăptuit însă mai greu decît se credea. În 1754, mitropolitul Grigorie nu reușește să obțină scaunul mitropolitan din București, fiindu-i preferat grecul Filaret, episcopul Buzăului (1749-1754). Grigorie va fi ales mitropolit al Țării Românești abia în 1760, după moartea lui Filaret, iar ucenicul său Cozma va fi ales episcop al Buzăului abia în anul 1763, după retragerea din scaun, datorită bătrîneții, a grecului Rafail²⁶. Mitropolitul Grigorie și Episcopul Cozma au păstorit eparhiile respective pînă în anul 1787.

²⁵ Vezi *Cu privire la "momentul 1750" în dezvoltarea limbii române literare*, în "Limba română", XXXIV, 1985, nr. 6, p. 520-531.

²⁶ Vezi T.G. Bulat, *Titularii episcopiei Buzăului...*, în loc. cit. la nota 9, nr. 7-8, p. 706-721, și nr. 11-12, p. 1156-1192.

I. ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰

Fig. 1

1. *Κομα ε: ονδου λυ*

1

2. *Κομα ε: ονδου λυ*

2

3. *Κομα ε: ονδου λυ*

3

4. *Κομα ε: ονδου λυ*

4

4. *Κομα ε: ονδου λυ*

Fig. 2

Informații noi privitoare la viața și activitatea arhimandritului Vartolomei Mazereanu

“O, cum trecu vreme me scriind cărți de apururea”*

1. Gramata de numire a sa în funcția de arhimandrit al mănăstirii Putna

1.1. În depozitele Arhivelor Statului din Suceava, sub cota Doc. III/62, se află actul de numire a lui Vartolomei Mazereanu¹, la 16 august 1755, în funcție de arhimandrit al mănăstirii Putna, document de mare importanță pentru istoria culturii românești din secolul al XVIII-lea². Această gramată conține o serie de știri privitoare la prima parte a vieții lui Mazereanu, *neconoscute pînă acum*, care, după cum vom vedea, corectează unele date eronate din biografia lui, introduse în istoria noastră culturală, de peste un secol, prin *documente false* și prin afirmațiile necontrolate ale unor cercetători. Totodată, ea conține încă o mărturie a preocupării susținute a mitropolitului Iacob Putneanul pentru îmbogățirea literaturii române cu noi traduceri.

Pentru ca cititorii să poată aprecia în deplină cunoștință de cauză importanța datelor noi din biografia lui Vartolomei Mazereanu aflate în acest document, pe care le vom comenta mai jos, este necesar să transcriem gramata în întregime. Facem

* Text scris de Vartolomei Mazereanu pe f. 181^v a ms. 4241 de la Biblioteca Academiei Române, la sfârșitul unor traduceri autografe ale sale din anii 1766-1767. Această frumoasă frază este, probabil, începutul unei însemnări, pe care el nu a mai continuat-o.

¹ Folosim grafia *Mazereanu*, nu *Măzăreanu*, pentru că astfel își scria numele, în mod consecvent, acest cărturar. În zona din nordul Moldovei de unde era el originar se pronunță *mazere*, nu *mazăre*.

² Vezi *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente, 1393-1849*, întocmit de Vasile G. Miron, Mihai Ștefan Ceaușu, Gavril Irimescu și Sevastița Irimescu, București, 1983, p. 304, fișa 923. Asupra acestui document ne-a atras atenția regretatul coleg Iuliu Ciubotaru.

acest lucru și pentru a evidenția valoarea literară aparte a documentului, care s-a dovedit a fi scris de ieromonahul Cozma Vlahul de la mitropolia din Iași. Probabil că el a și redactat această gramată³. Firește, datele respective au fost puse la dispoziția ieromonahului Cozma de către Mazereanu însuși, sau va fi redactat chiar de el, în ciorne, unele fragmente din text.

“Iacov, din mila lui Dumnezeu arhiepiscop și mitropolit Socevei și a toată Moldova.

Facem știre tuturor cui să cade a ști, iară mai vîrtos voao, cinstiților ieromonași sobornici, și ierodiaconilor, și monașilor, și tuturor poslușnicilor carii vă aflați lăcuiitori în sfînta și marea mănăstire Putna, unde este hramul a cinstitei Adormiri a Preacuratei de Dumnezeu Născătoarea și Pururea Fecioarei Mariei. În anul trecut 1754, iunie 20 dzile, au venit la noi cuviosul arhimandrit acei sfînte mănăstiri Putnii, chir Nichifor, și ne-au dat răvaș cu care au arătat cum că el au îmbătrînit foarte, și este neputincios, și nu mai poate purta de grijă acestei mănăstiri, și pentru neputința lui ca să nu să facă vreo scădere acei sfînte mănăstiri, și cu multă cucernicie s-au rugat ca să-l iertăm de arhimandria acei sfînte mănăstiri și să margă la postrigul său în sfînta mănăstire Bisericanii, unde este hramul a Bunevestiri a Preacuratei de Dumnezeu Născătoarea și Pururea Fecioare Mariei. Deci noi, văzînd bătrînețele și neputința cuvioșiii sale, ne-am încredințat cum că, pentru multa slăbiciune cuvioșiii sale, mai mult n-a purta grijă acei sfînte mănăstiri, și după dorirea cuvioșiii sale l-am iertat de arhimandrie aceștii numitei mănăstiri și rînduit să viețuiască la acea mai sus numită mănăstire Bisericanii, făcîndu-i orînduială de toate cele trebuincioase. Și după aceea, făcînd noi cercare cine ar fi vrednic ca să fie arhimandrit la acea sfîntă mănăstire Putna, și după cercarea ce am făcut, am socotit pentru cinstita viață a cuvioșiii sale chir Vartolomei, de ună vreme că cuvioșie sa, în anul 1733, din mici tinerețile lui, este călugărit în rasofoar și hirotonisit ierodiacon de fericitul întru pomenire răpăosatul Antonie, ce-au fost mai nainte mitropolit Moldoviei, iară în mantie este călugărit și în ieromonah hirotonisit de fericitul întru pomenire chiriu chir Nichifor, mitropolitul Moldovii, în anul 1743. Iară după moartea celui mai sus pomenit mitropolit chiriu chir Antonie

³ Vezi studiul *Un traducător puțin cunoscut: ieromonahul Cozma Vlahul de la mitropolia Iași*, în prezentul volum.

(care au fost în Belgrád), în anul 1748, octom. 1 dzi, au fost proizvodit igumen de preaosfințitul episcop al Belgrádului, chiriu chir Ioasaf, la o sfință mănăstire ce este în eparhia Belgrádului, numele acei mănăstiri Volnoveski, unde să cinstește hramul a Sfintei și de viață făcătoarei Troițe (după cum ne-am înștiințat din cartea cea iscălită de mai susul numit episcop). Îară în anul 1754, după cerirea noastră, pentru treaba tălmăcirii cărților de pe limba slovenească pre limba moldovenească, Sfințitul a toată Rósie îndreptătoriu Sinod l-au slobozit și i-au dat ucaz de au venit la noi în Moldova, și după ce au venit, au tălmăcit cîteva cărți, cu care nu puțin folos au făcut patriei sale Moldovei. Deci noi, văzînd că cuvioșia sa, cum în ierodiaconie, așa și în ieromonășie, și în igumenie, și pănă acmu petrecea viață cinstită și fără nici o prihană, am socotit că este vrednic a fi arhimandrit și purtători de grijă acei sfinte mănăstiri Putna. Și într-acest an 1755, avgust în 15 zile, pre acest mai sus numit igumen Vartolomei, cu darul și puterea a Preasfîntului și de viață făcătoriu-lui Duh, l-am proizvodit arhimandrit la acea pomenită și mare mănăstire Putna și i-am dat voie și putere ca să fie purtători de grijă acei sfinte mănăstiri Putnei, cum pentru orînduiala și tipicul sfintei biserici, și pentru povățuirea sufletilor a tuturor fraților ce să află acolo lăcuitori, așa și pentru toate celelalte din lăuntru și den afară lucruri, mișcătoare și nemîșcătoare, dupe cum să cade unui arhimandrit. De toate de acestea înștiințîndu-vă voi, cinstiților ieromonași sobornici, ierodiaconi, monași și toți poslușnicei carii vă aflați lăcuitori la acea sfință mănăstire Putna, pre numitul arhimandritul vostru Vartolomei să-l priimiți cu cinste și să-l ascultați la toată poslușania sfintei mănăstiri, plinînd poronca lui Dumnezeu, care au zis-o prin gura fericitului apostol Pavel: «Fraților, ascultați pre mai marei voștri și vă supuneți lor, că aceia priveghează pentru sufletile voastre, ca nu suspinînd să facă acestea». Datori este și cuviosul arhimandrit Vartolomei, pre frații cei ce or face poslușanie sfintei mănăstiri fără cîrteală și fără de nici o scandălă, să-i aibă la cinste și la toată mila, după cum li să cade, ca văzînd acestea și ceilalți să să nevoiască a face toată ascultarea, iară pre frații cei împrotivnici și neascultători să-i îndrepteze cu duhul blîndeților, iară pre cei ce vor face fapte rele, făcînd sobor să-i certe după vina lor. Și pentru mai bună încredințarea a tuturor ce s-au scris mai sus, dat-am cuvioșiii sale lui chir Vartolomei arhimandritului această arhipăstorească a noastră grămată, de mîna noastră iscălită și cu pecetea sfintei mitropolii pecetluită. La anul de la Hristos 1755, avgust 16 dzile. Iacov mitropolit Moldaviei”.

1.2. Din această gramată rezultă deci următoarele:

1. Nu este adevărat că Vartolomei Mazereanu a fost *ucenicul* viitorului mitropolit Iacob Putneanul, cum afirmă unii istorici literari sau ai bisericii. Iacob și Vartolomei au fost călugăriți și hirotoniți diaconi în același an (1733), fiind *amîndoi ucenicii ieromonahului putnean Antonie*, viitorul episcop de Rădăuți, apoi mitropolit al Moldovei (1730-1739), care a emigrat în Rusia. Faptul că Vartolomei a fost ucenicul mitropolitului Antonie este menționat de mai multe ori în manuscrisele sale. În condica vitelor și a stupilor mănăstirii Putna, scrisă de el în aprilie 1762 (manuscris aflat în biblioteca mănăstirii Putna), arhimandritul Vartolomei consemnează informația prețioasă că tot ucenicii lui Antonie au fost mitropolitul Iacob Putneanul, mitropolitul Gavriil Calimah și episcopul Dositei Herescu: "Scrisu-s-au această condică în zilele prealuminatului, de Hristos iubitoriului domnului nostru Grigorii Ioan voievoda, fiind mitropolit țării preosfințitul chirio chir Gavriil, unchiul mării sale, și episcop Rădăuțului chirio chir Dositei, *amîndoi ucenici preosfințitului Antonii mitropolit*, ce-au murit în Țara Moschi-cească în anul 1748, ghen. 1, fiind trăitor în sfînta mănăstire Putna preosfințitul Iacov, proin mitropolit Moldovii, *iarăși ucenic Antoniii mit.*"⁴. Probabil că Vartolomei, călugărit "din mici tinerețile lui", era puțin mai în vîrstă decît Iacob (născut în anul 1719). Este posibil ca Iacob și Vartolomei să fi fost și să fi rămas toată viața lor prieteni.

2. După ce a fost hirotonit ieromonah (în 1743), Vartolomei a plecat în Rusia, la Belgorod (oraș la nord de Harkov, între Harkov și Kursk), spre a fi în preajma mitropolitului Antonie, fostul său stareț, care era bătrîn. Firește, de acest lucru nu putea fi străin Iacob, care în anii 1744-1745 era stareț al mănăstirii Putna, apoi episcop la Rădăuți.

⁴ Vezi Dimitrie Dan, *Arhimandritul Vartolomei Măzereanu. Schiță biografică și bibliografică, cu mai multe anexe*, București, 1914, p. 18-19. Su-
blinierea noastre.

3. Din Rusia, Vartolomei a încercat să trimită în dar mănăstirii Putna un *Octoih* mare, în două volume (tipărit la Moscova, în 1708), pe care l-a dăruit acestei mănăstiri abia în anul 1777 (se păstrează acum sub cota 1679/inventar 456, a, b). În primul volum al acestei cărți, în josul foilor 2-7, se află următoarea însemnare, repetată în volumul al doilea, în josul foilor 3-8: "Acest Osmoglasnic moschicesc l-am dăruit sfintei mănăstiri Putnii, pentru a mea vecinică pomenire și a părinților miei, ieromonah Ghenadii, Sanda. 1777, septemvrii 1. Arhimandrit Vartolomei Mazerean". Pe verso foi de titlu a primului volum cartea are însă și următoarea însemnare a lui Vartolomei din anul 1744 (?): "Dat-am această carte *Octoih* (întru care sînt patru glasuri: 1, 2, 3, 4), împreună cu altă carte *Octoih* (iară cu patru glasuri: al 5, 6, 7, 8), sfintei mănăstiri Putnii, întru pomenire păcătosului meu suflet și a părinților miei. *Stareț, igumen Vartolomei Mazerean. Vlet 7253, noiev. 25*" (sublinierile noastre). Datarea acestei însemnări este însă discutabilă. Dacă Vartolomei nu a greșit cumva, în numărul anilor, cifra unităților, atunci ar fi posibil ca mitropolitul Antonie să-i fi încredințat, imediat după sosirea sa în Rusia, egumenia vreunei mănăstiri de la Belgorod sau din împrejurimi, fapt consemnat în această însemnare. Căci, așa cum arată gramata, la mănăstirea Volnoveski Vartolomei a fost numit stareț de episcopul Ioasaf, la 1 octombrie 1748, după moartea mitropolitului Antonie. Gramata nu se referă și la altă egumenie a lui Vartolomei. Se poate deci, mai curînd, ca Vartolomei să fi scris greșit, în numărul anilor, slova-cifră 3, în loc de 7, 8 sau 9; în această eventualitate, el va fi încercat să trimită *Octoihul* respectiv mănăstirii Putna într-unul din anii 1748, 1749 sau 1750, cînd era stareț al mănăstirii Volnoveski. Nereușind să-l trimită atunci, l-a adus cu el în anul 1754.

4. Nu este adevărat că Vartolomei Mazereanu ar fi urmat în tinerețe cursurile academiei (seminarului) din Kiev. După cum rezultă din gramată, plecarea lui în Rusia, databilă între

anii 1743-1747, cînd el era vîrstă de aproximativ 25 de ani, a fost nu pentru studii, ci pentru a fi aproape de părintele sufletec și nașul său de călugărie Antonie, atunci mitropolit al Belgorodului. Dacă Vartolomei ar fi studiat la academia din Kiev, acest fapt important din biografia sa de pînă la anul 1755 putea fi menționat în gramată, fie ca o remarcă a îndeplinirii cu cinste și osîrdie a unei asemenea ascultări dată lui de soborul mănăstirii care l-a trimis la studii, fie ca o motivare a chemării lui în țară "pentru treaba tîlmăcirii cărților de pe limba slovenească pre limba moldovenească".

5. Informațiile din gramată clarifică și sensul mențiunii "de cînd au venit de la Țara Moschicească, de la Beligrad", din următorul titlu al unei liste de cărți traduse și scrise de Vartolomei Mazereanu, aflată la sfîrșitul ms. 1733 de la Arhivele Statului din Iași: *Cîți cărți au tîlmăcit și au și scris arhimandritul Varfolomei Mazireanu de cînd au venit de la Țara Moschicească, de la Beligrad, și unde sînt aceli cărți* (f. 378-379)⁵. Ms. 1733 este o copie din anul 1785, făcută de Ștefan Țicău, a compilației *Letopiseșului Țării Moldovei* scrisă de Vartolomei Mazereanu în anul 1773, după o compilație mai veche, și continuată pentru anii 1741-1769 cu o succintă cronică întocmită de el; în vederea traducerii întregului letopiseș al țării în limba rusă, efectuată tot de el, în același an, la cererea feldmareșalului Piotr Rumianțev⁶. Lista de cărți respectivă a fost întocmită, desigur, de însuși Vartolomei Mazereanu, iar mențiunea "de cînd au venit de la Țara Moschicească" se referă la întoarcerea lui în

⁵ Lista aceasta a fost editată de V.A. Urechia, în studiul monografic *Arhimandritul Vartolomei Măzăreanu (1720-1780). Notîță biografică și bibliografică*, București, 1889, p. 35-37, de Dimitrie Dan, în monografia citată la nota precedentă, p. 41-42, și de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, în anexa III a ediției Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopiseșul Țării Moldovii [...]*, București, 1987, p. 185-187.

⁶ Vezi N.A. Ursu, *Cronica lui Vartolomei Mazereanu, nu a lui Ioan Canta*, în "Cronica", XXX, 1995, nr. 3, p. 3, 15.

Moldova din anul 1754, nu la revenirea în țară din anul 1757, cum s-a crezut pînă acum, cînd a fost trimis în Rusia de către mitropolitul Iacob Putneanul, în scopul de a aduna milostenii pentru restaurarea mănăstirii Putna⁷.

Această listă de cărți a fost adăugată de Mazereanu la sfîrșitul compilației sale de cronici mai tîrziu, nu în anul 1773, de cînd datează manuscrisul respectiv, pentru că în ea sînt menționate și cărți pe care el le-a tradus și scris după anul 1773. De exemplu, între cărțile aflate la Dositei, episcopul Rădăuțului, este menționat și *Catihisisul în scurt*, tradus de el în anul 1775, după cel al ieromonahului Platon, viitorul episcop al Tverului, apoi mitropolit al Moscovei, Platon Levșin⁸, iar cu mențiunea că se află "la sfînta mănăstire Neamțul" este înregistrată o carte cu titlul probabil corupt de copist, *Scorbiia iutașan*, care nu poate fi decît culegerea de rugăciuni traduse de Mazereanu din *Trebnicul* lui Petru Movilă, în anul 1776, "prin oserdia și cheltuiala a preacinstiului sobor de la sfînta mănăstire Neamțul". Manuscrisul autograf al acestei traduceri (început de scris în august 1776, la mănăstirea Neamț, și terminat de scris în octombrie 1776, la mănăstirea Putna) se află la BAR, sub cota ms. rom. 2951 provenit de la mănăstirea Rîșca⁹. Tot la BAR, în ms. 2986 (f. 1-138), se află o copie a ei din anul 1808 (făcută după alta din 1789), provenită de la aceeași mănăstire Rîșca. Rugăciunile traduse și scrise de Mazereanu în ms. 2951 de la BAR sînt menționate astfel, pe foaia de titlu a manuscrisului: "rînduiala pentru cei bolnavi, și altă rînduială, pentru izbăvire celor neputincioși de înviforarea și nășîlnicia de duhurile cele necurate, și împreună s-au scris și molitvele cele de blăstăm

⁷ D. Dan, în *op. cit.* la nota 4, p. 41, a făcut deci pe drept cuvînt următoarea observație la titlul listei: "Unele din cărțile înșirate în următorul izvod Măzereanu le-a scris înainte de ce merse în Rusia".

⁸ Vezi D. Dan, *op. cit.* la nota 4, p. 46.

⁹ Vezi descrierea lui la G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești. B.A.R., 1601-3100*, București, 1983, p. 409.

asupra acelorași duhuri necurate. Așijderea și alte rînduiele de rugăciuni pentru fărmece, pentru boalele vitelor i proci”. Așadar, titlul acestei culegeri de rugăciuni scris de Mazereanu în lista de cărți traduse de el, care în copia din ms. 1773 este transcris *Scorbiia iutașan* (D. Dan l-a copiat *Scorpiia iutașan*¹⁰) a fost, probabil, *Zaclinanie* (< slavon. ЗАКЛИНАНИЕ “exorcism”). Întemeiem această ipoteză pe faptul că în textul autograf al traducerii lui Vartolomei Mazereanu din ms. 2951 (f. 39^v) sînt folosite cuvintele *zaclinanie* și *zaclinatel* “cel care rotește exorcismele” (< slavon. ЗАКЛИНАТЕЛЬ), iar într-o însemnare a copistului ms. 2986 apare o coruptelă a cuvîntului *zaclinanie*: “Această carte ce să numește *Zaclalniahnă* s-au prescris de mine...” (f. 138^v). Nu putem ști dacă această coruptelă, datorată necunoașterii de către copist a termenului respectiv slavon, aparține copistului ms. 2986, sau celui care a efectuat copia intermediară necunoscută din anul 1789¹¹.

Lista cărților traduse și scrise de Vartolomei Mazereanu, întocmită de el prin anii 1776-1777, elucidează și problema traducerii *Prologului*, din care Mazereanu a tradus doar trei volume, nu patru. În monografia sa, D. Dan afirmă: “Aici trebuie să adaogem că în inventarul mănăstirii Putna ex 1863 este însemnat cum că al IV tom din Prolog, pe care Măzereanu se pare că l-a tradus în anul 1762, s-a pierdut”¹². Presupunerea din inventarul citat al mănăstirii Putna nu are însă nici o bază documentară. Atît în lista de cărți întocmită de Mazereanu cît și în amănunțitul său testament datat la 1 ianuarie 1779, el spune că a tradus și a dăruit mănăstirii Putna doar *trei* volume din *Prolog*, adică cele pe lunile septembrie-noiembrie, decembrie-februarie și martie-mai, care se află și acum în biblioteca acestei

¹⁰ Vezi *op. cit.* la nota 4, p. 42 și 63. V.A. Urechia îl copiase *Scorpiia iutașan*.

¹¹ Vezi și G. Ștrempele, *Catalogul...*, citat la nota 9, p. 423.

¹² Vezi *op. cit.* la nota 4, p. 18.

mănăstiri, sub cotele ms. 1886/14, 1888/16 și 1882/19¹³.

6. Supoziția unor cercetători că Vartolomei Mazereanu mai trăia în anul 1789, când ar fi scris în mănăstirea Neamț culegerea de rugăciuni menționată mai sus, se bazează pe următoarea consemnare de pe foaia de titlu a copiei din ms. 2986 de la BAR a aceleiași text: “Și s-au scris în sfânta mănăstire Neamțul de smeritul și mult păcătosul Vartolomei Mazăreanu arhimandritul. Anii de la Hristos Mîntuitorul nostru 1789, iulie 18”. Or, acest lucru nu poate fi adevărat. Scribul copiei necunoscute din 1789 a înlocuit doar data din fraza respectivă de pe foaia de titlu a manuscrisului autograf al lui Mazereanu, din 1776, pe care îl copia. Mazereanu nu ar fi putut spune, în iulie 1789, că a scris cartea “cu blagoslovenie preosfinții sale mitropolit și esarh Gavriil”, pentru că mitropolitul Gavriil Calimah, pe care îl menționează el pe foaia de titlu a manuscrisului autograf din 1776, murise în anul 1786. Comparăția foilor de titlu ale ms. 2951 și 2986 de la BAR lămurește pe deplin această problemă.

Vartolomei Mazereanu a murit la Putna, probabil în anul 1780 sau puțin mai târziu, după ce și-a întocmit, la 1 ianuarie 1779, un interesant testament. Ultima lui traducere cunoscută este datată decembrie 1779¹⁴.

2. Primele traduceri ale lui Vartolomei Mazereanu

După cunoscuta perioadă de înflorire din anii păstoriei mitropolitului Dosoftei (1671-1786), când au fost traduse și tipărite la Iași *Liturghierul*, *Psaltirea*, *Molitvenicul*, *Parimiarul* și *Proloagele* sau *Viața și petrecerea svinților*, activitatea culturală desfășurată în cadrul mitropoliei Moldovei a cunoscut o lungă perioadă de relativă stagnare, pînă spre mijlocul secolului al

¹³ *Ibidem*, p. 41 și 56.

¹⁴ Vezi Simeon Reli, *Un manuscris inedit al lui Vartolomei Măzăreanu*, extras din revista “Candela”, XLIX, 1938.

XVIII-lea. Revirimentul acestei activități s-a produs în urma unei porunci date de domnitorul luminat Constantin Mavrocordat, în a doua domnie a sa în Moldova (1741-1743), mitropolitului și episcopilor eparhioți ca să înființeze tipografii și să editeze cărți de cult "pe înțales", adică în limba română. Mitropolitul de atunci al Moldovei, Nichifor "peloponiseanul", nu a putut reactiva tipografia cam dezorganizată a mitropoliei. Ca atare, el a îndeplinit porunca domnească prin concesionarea tipăririi cărților de cult întreprinzătorului grec Duca Sotiriovici din Thasos, care își organizează o tipografie proprie și tipărește la Iași, între anii 1743-1752, mai multe cărți de cult și de învățatură religioasă¹⁵.

Între timp, în scaunul mitropolitan al Moldovei a fost ales, în anul 1750, Iacob Putneanul, episcopul de Rădăuți. Avea doar 32 de ani și era animat de înalte sentimente patriotice. Nu i se cunoaște obârșia. Probabil că era fiul unei familii de boieri sau boiernăși români din nordul Moldovei¹⁶. Deși a durat numai zece ani, păstoria lui Iacob Putneanul la mitropolia Moldovei reprezintă un moment însemnat în istoria culturii românești. Pe lângă faptul că el a reorganizat tipografia mitropoliei din Iași, în care au apărut, între anii 1753-1759, mai multe cărți de cult și de învățatură, din inițiativa și cu cheltuiala lui s-au făcut atunci câteva traduceri importante din grecește și slavonește, dintre care unele au rămas în manuscris. Persoanele antrenate de mitropolitul Iacob Putneanul la efectuarea lucrărilor respective sînt: Duca Sotiriovici, care a tradus din grecește și a tipărit pentru mitropolie rînduiala tîrnosaniei, apărută în 1752, ieromonahul Cozma Vlahul, viitorul episcop al Buzăului, apoi mitropolit al Țării Românești, Cozma Popescu, cum a presupus N. Iorga,

¹⁵ Vezi N.A. Ursu, *stud. cit.* la nota 3.

¹⁶ Vezi Nicolae Grigoraș, *Mitropolitul Iacob I Putneanul (20 ianuarie 1719 - 15 mai 1778)*, în "Mitropolia Moldovei și Sucevei", XXXIV, 1958, nr. 9-10, p. 791-810, și Teoctist, mitropolitul Moldovei și Sucevei, *Mitropolitul Iacob Putneanul*, Mănăstirea Neamț, 1978.

traducătorul din grecește al *Cîrjei arhierelor*, lucrarea lui Iacob din Ioanina, și al *Vieții Marelui Petru, samoderjeț a toată Rosia* a lui Antonios Katiforos, iar din slavonește al *Alfavitei sufletești*, tipărită în 1755, și al *Sinopsisului* tipărit în 1757, monahul Evloghie, dascăl de slavonă la școala domnească din Iași, care a tradus din slavonește *Viețile sfinților* pe lunile septembrie, octombrie, noiembrie, martie, aprilie și mai, după cunoscuta antologie hagiografică a lui Dimitrie al Rostovului¹⁷, și Vartolomei Mazereanu, întors din Rusia, la chemarea mitropolitului Iacob, în anul 1754, ale cărui prime traduceri le prezentăm mai jos.

2.2. După cum am văzut, în gramata de numire a lui Vartolomei Mazereanu în funcția de arhimandrit al mănăstirii Putna este specificat faptul că el a fost chemat din Rusia “pentru treaba tălmăcirii cărților de pe limba slovenească pe limba moldovenească” și că, “după ce au venit, au tălmăcit câteva cărți, cu care nu puțin folos au făcut patriei sale Moldovei”. Chemarea lui în țară a fost, probabil, determinată și de iminenta întoarcere la București a ieromonahului Cozma Vlahul, situație în care mitropolitul Iacob pierdea un bun și productiv traducător. Nu știm în ce perioadă a anului 1754 a sosit în țară ieromonahul Vartolomei. Care sînt însă acele “câteva cărți” pe care le-a tradus el de la întoarcerea în țară și pînă la 16 august 1755, de cînd datează gramata de numire a sa în funcția de arhimandrit al Putnei?

1. Prima traducere a lui Vartolomei Mazereanu cunoscută pînă acum este considerată a fi culegerea de sentințe morale și filozofice comentate intitulată *Apostegmata, adecă cuvinte vitevești sau filosofești în scurt, cu învățăături pentru obiceiul minții omenești. Trei cărți, întru care cărți sînt pusă multe feliuri*

¹⁷ Cele șase manuscrise cu viețile sfinților pe lunile menționate, dintre care cinci sînt copiate de Gheorghe Evloghie, fiul monahului Evloghie, care în 1776 este atestat dascăl la școala domnească din Iași, se păstrează în biblioteca mănăstirii Putna.

de întrebări și de răspunsuri, viața și orînduiala, vorbele și așazămîntul a mulți filozofi vechi. Tălmăcită din limba moschicească pre limba moldovenească, cu porunca preaosfințitului chiriu chir Iacov, arhiepiscop și mitropolit Mold[ovei], de smeritul arhimandrit Vartolomei Măzereanu. Anul de la zidirea lumii 7263 [= 1755]". Se păstrează într-o copie anonimă și nedată, aflată la BCU Iași, ms. V-1 (82 de foi; lipsesc cîteva foi de la sfîrșit)¹⁸. La rîndul lui, textul rusesc al acestei culegeri de cugetări morale și filozofice ale unui mare număr de oameni celebri ai antichității, apărut în anul 1711 la Moscova, care a avut pînă în 1781 zece ediții, este tradus după o versiune în limba polonă, apărută în anul 1614, avînd ca sursă un florilegiu similar al lui Erasmus din Rotterdam¹⁹. La BAR (cota I-43913) există un exemplar din ediția apărută la Sankt-Petersburg, în anul 1765, iar o fotocopie a exemplarului respectiv se găsește la biblioteca Filialei Iași a Academiei Române. Este surprinzător faptul că traducerea românească a acestei interesante cărți a scăpat atenției lui Alexandru Dușu, în studiul *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, 1972.

2. Înainte de *Apoftegmata*, Vartolomei Mazereanu a mai făcut însă două traduceri, pe care le-am identificat în ms. 1390 de la BAR, copiat în anul 1754, la mitropolia din Iași, de către ieromonahul Natanail, unul dintre călugării putneni din anturajul mitropolitului Iacob, în primii ani ai păstoriei sale la Iași²⁰.

Pe foile 2-81 ale ms. 1390 se află textul intitulat: *Pavecernic, întru carele sînt canoanele de rugăciune cătră Preasfînta*,

¹⁸ O prezentare mai largă a acestui manuscris a făcut D. Dan, în *op. cit.* la nota 4, p. 10. Manuscrisul original al traducerii s-a aflat în posesia mitropolitului Iacob Putneanu, după cum atestă lista de cărți tălmăcite și scrise de Vartolomei Mazereanu, discutată mai sus.

¹⁹ Vezi Gheorghie Mihailovici, *Srpska bibliografija XVIII veka*, Beograd, 1964, p. 71.

²⁰ Vezi descrierea lui la G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești B.A.R., 1-1600*, București, 1978, p. 314.

de Dunnedzäu Născătoarea și Pururea Fecioara Maria, carele să cîntă la Pavecerniță în toate zilele, pe opt glasuri, după rînduiala Octoihului, acum întru acest chip scrise și întîi scoase și tălmăcite de pre limba slovenească pre limba moldovenească, cu porunca și cheltuiala, și blagoslovenia preosfințitului mitropolitului a toată Țara Moldovei, chiriu chir Iacov, în zilele mării sale preluminatului domn și oblăduitori a toată Țara Moldovei, Io Matei Ghica voievod. Deși numele lui Vartolomei Mazereanu nu este menționat ca traducător al acestui *Pavcernic*, stilul în care este redactată foaia de titlu citată și particularitățile lingvistice ale textului, aflate și în alte scrieri ale sale, arată că traducerea a fost făcută de el. Presupunem că porunca dată de mitropolitul Iacob ieromonahului Vartolomei ca să extragă din Octoih acest pavcernic cu canoanele Maicii Domnului a fost motivată de dorința lui de a se cînta aceste rugăciuni în limba română la mănăstirea Putna, al cărei hram este Adormirea Maicii Domnului. În anul 1767, Vartolomei Mazereanu a întregit traducerea *Pavcernicului*, în manuscrisul autograf 1862/28 din biblioteca mănăstirii Putna (204 foi in-folio), în a cărui foaie de titlu afirmă: "spre folosul cel de obște, tălmăcit-am di pe slovenie și am scris pre moldovenie această carte *Pavcernic*, adecă toate canoanele a 8 glasuri, ci să citesc în toate dzilele la povecerie, și am dăruit-o sfintei mănăstiri Putnii..."

Foile 84-165 ale ms. 1390 conțin textul intitulat: *Cartea a preacuviosului părintelui nostru Efrem Sirianul, carea cuprinde întru sine cuvinte de multe feliuri de învățătură, spre folosul și mîntuirea a tot sufletul creștinesc*. Îi lipsește sfîrșitul, foile respective fiind pierdute. Deși în manuscris nu este menționat numele traducătorului, particularitățile lingvistice ale acestui text arată, ca și în cazul *Pavcernicului*, că traducerea lui a fost făcută de Vartolomei Mazereanu, din slavonește. Este posibil ca ieromonahul Natanail să-l fi copiat după textul autograf al lui Vartolomei, tradus și scris de el pentru Leon Gheuca, viito-

rul episcop al Romanului, apoi mitropolit al Moldovei, căci în lista de cărți traduse și scrise de Vartolomei Mazereanu, menționată mai sus, între cele aflate "la preosfinție sa chiriu chir Leon, episcop Romanului" este menționată întâi *Carte Efrem Sirii*, apoi cea intitulată *Carte Itica ieropolitica*, pe care Vartolomei a tradus-o în anul 1764, la dorința aceluiași Leon, atunci protosinghel al mitropoliei din Iași²¹. Probabil că, în anul 1754, printre călugării putneni din anturajul mitropolitului Iacob se afla și Leon Gheuca. S-ar putea stabili astfel o legătură directă între prestigioasa activitate culturală și politică desfășurată atunci de Iacob Putneanul la Iași și cea promovată mai târziu, cu un orizont mult mai larg, de Leon Gheuca la episcopia din Roman. Căci episcopul Leon nu poate fi considerat ucenic al mitropolitului Gavriil Calimah, cum afirmă unii cercetători, chiar dacă în timpul păstoriei acestuia, după anul 1760, el a urcat, în mod firesc, câteva trepte în cinul călugăresc și în ierarhia bisericească.

3. Tot la cererea mitropolitului Iacob Putneanul, Vartolomei Mazereanu a tradus, în anul 1755, și cunoscuta scriere a lui Ilie Miniati, Πέτρα σκανδάλου, după cum rezultă din următoarea foaie de titlu a copiei târzii aflată în ms. 935 de la BAR: "Arătare începutului și pricina shizmiei sau despărțirii a besericii Răsăritului cu biserica Apusului. *Piatra smintirii* (sau a scandalii), cu cinci felii de despărțiri care nu să tocmăsc, făcută de iubitorul de Dumnezeu episcop al Kernekului și al Kalavistrului (ce este în Peloponisa), de chir Ilie Miniati chefalonițeanul. Tălmăcită di pe limba slovenească pe limba moldovenească, cu porunca preosfințitului chiriu chir Iacov, arhiepiscop și mitropolit Sucevii și a toată Moldova, de smeritul stareț Mihail [sic!] Mazereanul, în anul de la Hristos 1756, gheanuarie 6 zile". Copia din ms. 935, fragmentară, a fost făcută de către

²¹ Manuscrisul autograf al acestei traduceri a lui Vartolomei Mazereanu se află la BAR, ms. 67.

Constantin Veisa de la Visterie și este datată 13 februarie 1792. Mihail Mazereanul, în loc de *Vartolomei*, este desigur o greșeală de copist.

2.3. Pentru interesul lor documentar, considerăm potrivit să consemnăm aici și unele date mai puțin cunoscute privitoare la activitatea de caligraf și la cea literară a copistului ms. 1390, ieromonahul Natanail, apoi Natan (Dreteanul sau Dreteanovschi, fiu duhovnicesc al schitului Sihăstria Putnei), mort la 26 decembrie 1784²². Fiind un talentat caligraf, el a fost solicitat să scrie mai multe pomelnice, pe ale căror foi de titlu semnează în calitate de copist, oferind totodată și alte date autobiografice interesante. Astfel, în anul 1754 a scris pomelnicul mitropoliei Moldovei, aflat acum la BAR, ms. 1567²³, unde semnează "Natanail ieromonah Grigorievici"; în 1756 a scris pomelnicul mănăstirii Putna, păstrat în biblioteca acestei mănăstiri, ms. 437 / inv. 9, unde semnează "Natanail Dreteanul duhovnicul, de la Pășcani"; în 1758 a scris pomelnicul schitului Doljești, de lângă Roman, păstrat la BCU Iași, ms. V-33, unde semnează "Natanail Putneanul"; în 1759 a scris din nou pomelnicul schitului Doljești, refăcut, păstrat tot la BCU Iași, ms. V-23, unde semnează "Natanail Dreteanovschi, eclisiarhul sfintei mănăstiri a Putnei"²⁴; în anul 1768 a scris pomelnicul schitului Sihăstria Putnei, păstrat în biblioteca mănăstirii Putna, ms. 444 / inv. 23, unde semnează "ieroshimonah Natán, fiu al aceștii sfinte săhăstriei". Trei dintre aceste pomelnice au foile de titlu încadrate în chenare ornamentate cu motive imitate după cele tipografice de

²² Vezi Teofilact Ciobică, *Renovarea schitului "Sihăstria Putnei" (205 ani de la desființare, 1785-1990)*, în "Mitropolia Moldovei și Bucovinei", LXVI, 1990, nr. 5-6, p. 154-158.

²³ Vezi descrierea acestui manuscris la G. Ștrempele, *Catalogul...*, citat la nota 20, p. 371.

²⁴ Tot pentru schitul Doljești a scris Natanail, în anii 1759 și 1763, niște extrase din pomelnicul mare, pentru uzul slujbelor curente, care se păstrează în ms. III-57 și 58 de la BCU Iași și în ms. 529 de la BAR.

epocă. Pe foaia de titlu a pomelnicului mănăstirii Putna este imprimată frumoasa "poartă" a *Antologhionului* (Iași, 1755), xilografată de tipografii și gravorii Grigorie și Sandul, iar foaia de titlu a pomelnicului schitului Sihăstria Putnei are un elegant chenar ornamentat cu motive florale.

Avînd și velehități literare, ieromonahul Natanail a scris pe verso foii de titlu a fiecărui pomelnic, tot în chenare ornamentate, o compoziție în versuri de factură populară, influențată de unii psalmi, pe care a intitulat-o *Stihuri 21 făcute în versuri, pentru venirea omului în lume, și viața, și ieșirea lui din lume, și ce-i lui mai de folos din lume* (în pomelnicul mitropoliei Moldovei), *Stihuri în versuri politicești, pentru venirea ticălosului om în lume, și pentru deșertăciunea lui în lume, și pentru ieșirea lui din lume, și pentru care om este mai fericit ieșind din lume, i proci* (în pomelnicul mănăstirii Putna și, cu mici modificări, în cele ale schitului Doljești) și *Cuvînt făcut și tocmit pe stihuri poeticești în versuri, pentru viața ticălosului a fieștecare om întru această lume* (în pomelnicul schitului Sihăstria Putnei). Cele 42 de versuri (21 de distihuri) inițiale ale acestei compoziții, din pomelnicul mitropoliei, au fost sporite pînă la 48 și, în puține cazuri, ușor modificate în celelalte pomelnice menționate.

Aceste versuri ale lui Natanail au fost copiate și în cîteva pomelnice de mai tîrziu. De exemplu, în pomelnicul mănăstirii Pîngărați, scris în anul 1793 de ieromonahul hagi Gherasim Putneanul (aflat acum la BAR, ms. 4612), în pomelnicul boierilor Sturzești, ctitori ai mănăstirii Bărboi din Iași, scris în anul 1833 de ierodiaconul Ghenadie Șandru (aflat acum la BAR, ms. 4097), în pomelnicul schitului Tarcău, construit între anii 1828-1833 (aflat în biblioteca acestui schit)²⁵. Le-am întîlnit și în cîteva manuscrise miscelane de la începutul secolului al

²⁵ Vezi I. Ivan, *Schitul Tarcău*, în "Mitropolia Moldovei și Sucevei", XLV, 1969, nr. 5-6, p. 365.

XIX-lea, aflate la BAR: ms. 827, f. 184^f, copiate la 19 septembrie 1837, ms. 1209, f. 46^f-47^v, unde sînt intitulate *Stihuri în versuri scoasă de părintele Natanail ieroshimonahul de la sihăstrie mănăstirii Putnii*, și ms. 5744 (fost ms. 5911), f. 20^v.

Alte versuri compuse de ieromonahul Natanail în anul 1754 se află pe verso foii de titlu a *Pavecernicului* din ms. 1390 de la BAR, la care ne-am referit mai sus (vezi 2.2.). Într-un chenar ornamentat aidoma celor de pe foaia de titlu a poemnicului mitropoliei, Natanail scrie 20 de distihuri, tot de factură populară, intitulate *Stihuri poeticești de rugăciune în versuri 20 către Preasfînta de Dumnezeu Născătoarea și Pururea Fecioara Maria*, și 6 distihuri similare cu titlul *Alte stihuri poeticești în vers. 6 către Domnul nostru Is. Hs.*

3. Două documente false privitoare la "academia" lui Vartolomei Mazereanu de la mănăstirea Putna

3.1. Despre existența la mănăstirea Putna, în anul 1778, a unei școli teologice în care se studiau "Ceaslovul, Psaltirea, Octohiul, Catihisul moldovenește și rusește, Alcătuirea scrișorilor moldovenește, Psaltichia după melodia grecească, Gramatica, Gheografia cea tălmăcită de episcopul Amfilohie după Bufier, Retorica, Piatra scandalii asupra despărțirii bisericii Răsăritului de Apusului, Epistolie arhiepiscopului Evghenie, Istorie besericească după Evsevie și alți istorici de la începutul creștinității până la veacul al noole și până la soborul din Florenție, și scurtata Teologhie platonească" vorbește pentru prima dată Isidor Onciul, în articolul *Ceva despre mersul și dezvoltămîntul culturai teologice și clericale în Bucovina*, publicat în "Candela", II, 1883, p. 3-4. Onciul ia informațiile respective dintr-un document rămas "în original" printre hîrțile lui Isaia Băloșescu (1763-1834), fost egumen al mănăstirilor Dragomirna și Putna, apoi episcop al Bucovinei (1823-1834), prin a cărui stăruință s-a înființat, în anul 1826, institutul teologic din

Cernăuți. Acest document, care i-a fost pus la dispoziție “din parte amicală” și pe care Isidor Onciul îl reproduce în întregime, este un atestat școlar, eliberat la 1 aprilie 1778 de către arhimandritul Vartolomei Mazereanu, “mădulari al academiceștii teologhii Kievului și îndreptători școalelor domnești, episcopești și monastirești a Moldaviei”, și de ieromonahul Ilarion, “mădulari a filosofilor Patmosului și învățători Psaltichiei școalelor Moldaviei”, fostului lor elev Ioan, viitorul episcop Isaia, fiul preotului Gheorghe Vasilievici Băloșescul din Putna. După ce a studiat în școala respectivă “de la fiirea lui cea de cinci până acum la vârsta lui cea de doisprezece ani”, Ioan a fost călugărit, sub numele Isaia, iar pentru că, deși “în vîrstă mică”, era “în pricepere bună”, profesorii lui îl recomandă “pentru cinul ierodiaconiei, ca după aceea să fie și al doile dascăl în școala de aice”. Actul este semnat de “Arhimandrit Vartolomei Mazereanu”, de “Ilarion ieromonah, mădulari a filosofilor Patmosului” și de episcopul Dositei al Rădăuțului, care îl întărește prin formula: “Am văzut, blăgoslovim și întărim”. Negăsind în documentele mănăstirii Putna sau în însemnările de pe manuscrisele și cărțile vechi aflate în biblioteca ei nici o altă știre care să confirme existența școlii respective, Isidor Onciul încheie articolul său cu următoarele observații: “Dară de cînd și de cine a fost întemeiată acea școală, ce învățători au funcționat la ea, cît ținea cursul și pînă cînd a esistat, acum nu se mai știe. Zic bătrînii cum că învățătorul din urmă să fi fost grec, carele, pentru niște fapte necuviincioase, temîndu-se de «stăpînirea noauă (austriacă), trecu cordonul» și așa se desființă și școala”.

Trei ani mai tîrziu, acest document este republicat de către posesorul lui, Gheorghe Popovici, sub titlul *Opt documinte române privitoare la mănăstirea Putna (1707-1778)*, în “Candela”, V, 1886, p. 557-567. Vorbind despre importanța documentelor respective, G. Popovici afirmă: “Documentul publicat sub VIII, testimoniul viitorului episcop Isaia Băloșescu, reclamă un interes aparte pentru lumina ce o revarsă asupra organi-

zației școalelor mănăstirești și a persoanei arhimandritului Măzăreanu, căruia îi datorim o sumă de copie de cronici și de condici de documinte” (p. 557), iar în descrierea lui face următoarele observații: “Acest prețios act este scris pe o jumătate de coală de hîrtie groasă și gălbie, și anume în partea inferioară a paginei dintăi. Dimensiunea coalei este: 30,7 cm. lung. 44 cm. înălțime. Slovele sînt caligrafice, dar încep a se înalbi. Aruncăturile sînt rare. În stînga subscrierii episcopului Dositei Herescu vine pecetea episcopiei de Rădăuți (întipărită în negru). Celalalte doauă sînt pecețile călugărilor subscriitori; aceste sînt întipărite în ceară roșie, dar imaginea lor nu se poate bine discerne. Liniamîntul semnului de fabrică [= filigranul hîrtiei] este: [urmează desenul respectiv]” (f. 567).

În anul 1886, cu prilejul unei călătorii de studii în Bucovina, V.A. Urechia achiziționează documentul, pe care îl publică în același an, în cuprinsul unei note la ediția Miron Costin, *Opere complete*, tom. I, București, 1886, p. 684-685, precedat de următoarea observație: “Cum că *Măzăreanu*, în care noi am fost ghicit pe un bărbat serios și învățat, era în adevăr așa, ar putè dovedi numeroase documente din Bucovina. Noi dăm aice minunata *diplomă* ce eliberează *Măzăreanu* unui școlar al său din mănăstirea Putna, unde pe la 1778 dirigea o școală românească, al căreia program este indicat de chiar diploma de mai jos” (p. 684; sublinierile autorului).

V.A. Urechia reproduce documentul și în studiul monografic *Arhimandritul Vartolomei Măzăreanu (1720-1780)*, București, 1889, f. 26-27, însoțit de următoarele comentarii: “Ne rămîne a arăta că arhimandritul *Măzăreanu* a fost unul din apostolii învățămîntului între români [...]. Astfel, pe la 1778 poartă titlul de «îndreptătoriu al școalelor domnești, episcopești și mănăstirești a Moldovei» [...] Titulatura aceasta a inspectorului suprem al școalelor este o întregă revelațiune pentru istoria școalelor române și clasificățiunea lor. De această cestiune însă aiurea mă voi ocupa. Aici voi să arăt că *Măzărea-*

nu era nu numai «îndreptătoriu» sau inspector școalelor, dar că, pe la 1778, ținea – și încă de mulți ani – școală în mănăstirea Putna, împreună cu ieromonahul Ilarion, «mădulariu a filozofilor Patmosului și învățătoriu Psaltichiei în școalele Moldovei». Rezultă aceasta din o diplomă ce ambii dau școlarului lor «tinerelul Ion, fiul preotului Gheorghe Vasilievici Bălășescul» de absolvire a școalei. Anexez această diplomă, ce am dobândit dintre actele mănăstirii Putna, în Bucovina, în 1886, în toată întinderea ei. Ea pare să fie scrisă întregă de către învățatul îndreptător al școalelor, care o și semnează” (p. 24-26; sublinierile autorului). Însoțit de comentarii similare, documentul este reprodus de V.A. Urechia și în *Istoria școalelor de la 1800-1864*, tom. I, București, 1892, p. 41-42.

Mai târziu, atestatul respectiv este reprodus în întregime de către Dimitrie Dan, în monografia *Arhimandritul Vartolomei Măzoreanu*²⁶, după transcrierea lui V.A. Urechia din ediția citată a operelor lui Miron Costin, și de către Ion Nistor, în lucrarea *Istoria bisericii din Bucovina și a rostului ei național-cultural în viața românilor bucovineni*, București, 1916, p. 211-212, după transcrierea din 1883 a lui Isidor Onciul. Din comentariile lui I. Nistor pe marginea acestui document reținem următoarele observații: “Pe vremea Moldovei exista la Putna o Academie teologică, condusă cu adâncă pricepere de eruditul arhimandrit *Vartolomei Măzoreanul*. Școala aceasta își continuă activitatea un timp oarecare și după ocuparea Bucovinei. Dintr-un certificat de studii care s-a eliberat la 1778 unui absolvent al acestei Academii, lui Isaia Baloșescu, episcopul de mai târziu al Bucovinei, cunoaștem și materiile care se predau la acest așezământ de înaltă cultură bisericească [...]. După anul 1778 nu se mai pomenește nimic despre Academia de la Putna; se vede că ea fu desființată scurtă vreme după anul aceasta, fiindcă continuarea vechilor așezăminte moldovenești nu era după placul noilor

²⁶ Vezi *op. cit.* la nota 4, p. 54.

stăpînitori ai Bucovinei” (p. 27-28). Puțin mai departe, vorbind despre institutul teologic înființat la Cernăuți, în anul 1826, de către episcopul Isaia Băloșescu, I. Nistor afirmă: “Noul Institut avea organizația unei școli superioare pentru disciplinele teologice, întocmită după modelul *Academiei de la Putna*, la care își făcuse studiile episcopul Isaia. Numai cu privire la limba de predare a materiilor bisericești se observă marea deosebire între Academia lui Vartolomei Măzăreanu de la Putna și cea a învățăcelului său Isaia de la Cernăuți. La noua Academie teologică din Cernăuți [...], *în limba română*, ca limbă oficială a eparhiei, *nu se împărtășea nici o singură disciplină teologică*” (p. 45-46; sublinierile autorului).

3.2. Prin lucrările citate, prin istoriile literare și prin diferite studii de istorie bisericească și de istorie a învățămîntului, care au preluat și au comentat în mod similar informația oferită de acest document, în istoria culturii românești s-a statornicit credința, întemeiată “documentar” (!), că la mănăstirea Putna a existat, pe la 1778, o atare “academie teologică”²⁷, încît ar putea să surprindă afirmația noastră, pe care o vom demonstra în continuare, că, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, *nu a existat la mănăstirea Putna o asemenea academie*, că Vartolomei Mazereanu *nu a fost membru al academiei din Kiev și nici dascăl și inspector școlar al Moldovei*, că *nu a existat atunci la Putna un dascăl grec de psaltichie numit Ilarion*, care să fi studiat în insula Patmos, iar documentul care “atează” toate aceste lucruri *este un fals*. Faptul că acest document se dovedește a fi fals și, în consecință, informațiile luate din el și introduse în istoria noastră culturală nu mai pot constitui mărturii documentare, oricît de mare ar fi prestigiul științific al cercetătorilor care le-au folosit între timp în diverse lucrări, nu trebuie să mire sau să neliniștească pe nimeni. În istoria culturii românești, ca și în

²⁷ Vezi, de exemplu, *Istoria învățămîntului din România*, vol. I (de la origini pînă la 1821), București, 1983, p. 254.

istoria altor culturi, au fost identificate numeroase falsuri similare, plătuite cu diferite scopuri, inclusiv în sprijinul unor acțiuni patriotice, pe care cercetătorii le-au studiat cu spirit critic și fără prejudecăți, dovedind caracterul lor fals și stabilind împrejurările reale în care au fost ele plătuite. Cităm doar un singur exemplu, din istoria mitropoliei Moldovei. În anul 1989, istoricul Ștefan S. Gorovei a demonstrat că cele patru exemplare "originale" ale hotărârii unui sinod al bisericii ortodoxe a Moldovei, care ar fi avut loc la Iași, în ziua de 1 ianuarie 1752, prin care se interzicea accesul clericilor greci la scaunul mitropolitan și la cele episcopale ale bisericii Moldovei, *sînt false*. În realitate, pretinsul sinod din 1752 nu a existat, iar cele patru documente care îl "atestă", aflate acum la Arhivele Statului din București, "au fost confecționate în cursul anului 1787, din inițiativa unui grup de pămînteni, clerici și boieri, în dorința de a păzi biserica Moldovei de toate agresiunile fanariote", fapt motivat de încercarea din 1786 a unui cleric grec de a ocupa scaunul mitropolitan, după moartea mitropolitului Gavriil Calimah, care cleric grec a reușit totuși să obțină (pentru puțin timp, căci a murit) scaunul episcopal de la Roman, în locul lui Leon Gheuca, ales mitropolit²⁸. Un atare document aparține deci categoriei așa-numitelor *falsuri patriotice*, ca și atestatul școlar de care ne ocupăm.

Intrigat de faptul că existența "academiei" lui Mazereanu nu este confirmată de nici un alt document sau însemnare contemporană, că Vartolomei Mazereanu însuși, care în numeroasele sale manuscrise autografe consemnează diverse lucruri, nu menționează nicăieri existența unei atare școli, nici faptul că ar fi fost dascăl și inspector școlar, că atestatul respectiv conține o serie de afirmații exagerate, puțin verosimile, am supus acest

²⁸ Vezi Ștefan S. Gorovei, *Semnificația unor documente false din secolul XVIII. I. "Cartea sobornicească" din 1 ianuarie 1752*, în "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»", XXVI, 1989, partea I, p. 431-480.

document unei atente cercetări, pentru a-i verifica autenticitatea. Printr-o întâmplare fericită, s-a păstrat și "originalul" documentului, putînd deci să-l cercetăm și sub aspect grafic. După ce l-a publicat de trei ori, V.A. Urechia a depus documentul la Biblioteca Academiei Române, iar de aici a fost transferat la Arhivele Statului din București²⁹. Un examen diplomatic al acestui document nu s-a făcut pînă în prezent. Pentru a putea fi mai bine urmărită argumentarea noastră că documentul este fals, îl transcriem mai jos, așa cum l-a editat Isidor Onciul în anul 1883, iar în fotocopia alăturată (fig. 1) reproducem textul "original".

"Smeritul Archimandritu³⁰ Mănăstirii Putnii Varftolomeiu Mazeranul, mădulariu alu academiceștii Teologii Kievului și îndreptătoriu școalelor domnești, episcopești și mănăstirești a Moldovei; Așijderea eu Ilarionu ieromonachu, mădulariu alu filosofilor Patmosului și învățătoriu psaltichiei școalelor Moldaviei, dăm adeverință cu această carte a noastră cum că tinerelul Ioanu, fiul preotului Georgie Vasilieviciu Băloșescu de aice, s-a ținutu în grija noastră de la fiirea lui cea de cinci pînă acum la vîrsta lui cea de doisprăzece ani și s-a învățatu de noi și prin ai noștri vătavi ai școalei de aice Ceaslovul, Psaltirea, Octoichul, Catechisul moldovinește și rusește, Alcătuirea scrisorilor moldovenește, Psaltichia după melodia grecească, Gramatica, Geografia cea tălmăcită de Episcopul Amfilochie după Bufier, Retorica, Piatra Scandeliu asupra despărțirii bisericii răsăritului de a apusului, Epistolia Archiepiscopului Eugenie, Istoria bisericii după Eusevie și alți istorici de la începutul creștinătății pînă la veacul alu noauălea și pînă la soborul din Florenția, și scurtata Theologie Platonească, toate bine, unele și de rostu și cu înțelegere. Și astăzi, cu voia tatălui său zisu mai susu și a maicii sale Anastasiei născută Gherle, și cu Blagoslovenia părinților duhovnici Gherman și Zenovie, s-a îmbrăcatu în cinul monahicesc și i s-a pusu numele din cinu Isaie. Așa, dacă și este elu în vîrstă mică, dar în pricepere bună, îl afiorisim noi pentru cinul ierodiaconiei, ca după aceea să fie și alu doile dascăl în școala de aice. S-au scrisu în mănăstirea Putna la 1 Aprilie

²⁹ Fond *Documente istorice*, CXX/2.

³⁰ Nu a putut fi marcat tipografic caracterul consonat al lui *u* final din acest text.

1778. Archimandritu Varftolomeiu Mazeranu m.p. Ilarionu ieromona-chu, mădulariu al filosofilor Patmosului m.p. Am văzutu, blagoslovim și întărim, Dosofteiu Episcopu Rădăuțului m.p. ”.

Principalele particularități grafice, lingvistice și stilistice care demonstrează că acest document este fals sînt următoarele:

1. Grafia chirilică a textului prezintă particularitatea că, în majoritatea cazurilor (de 35 de ori) sunetul *d* este notat cu slova *d* cursivă din alfabetul rusesc. Doar în cinci locuri apare obișnuitul *d* chirilic românesc. Cum însă grafia textului este identică cu grafia semnăturii lui “Ilarion ieromonah, mădulari a filosofilor Patmosului” (vezi fig. 1, dreapta jos), fapt care arată că el ar fi scris documentul, ar trebui să admitem că grecul respectiv scria românește cu acel *d* cursiv rusesc, care apare cu totul sporadic în textele românești ale secolului al XVIII-lea. Căci documentul nu este scris de Vartolomei Mazereanu, cum a presupus V.A. Urechia.

2. Semnătura lui Vartolomei Mazereanu (vezi fig. 1, dreapta jos) nu este autentică, după cum se poate cu ușurință constata prin raportarea ei la semnăturile din manuscrisele sale autografe aflate la BAR, la BCU Iași, la mănăstirea Putna și în alte locuri. Semnătura lui din acest fals atestat școlar este mai regulată, mai caligrafică, iar desenul unor slove este aici diferit de cel al slovelor corespunzătoare din textele autografe și semnăturile lui autentice.

3. În mod evident, neautentică este și semnătura episcopului Dositei al Rădăuțului. Cea autentică este bine cunoscută din documentele semnate de el³¹. Pentru comparația grafiei frazei de întărire și a semnăturii episcopului Dositei din acest document fals (vezi fig. 1, stînga jos) și grafia unor texte *autografe* ale sale, semnate de el, reproducem în fotocopiile alăturate o scrisoare a sa din 18 martie 1758, aflată la Arhivele Statului din

³¹ Un facsimil al semnăturii episcopului Dositei Herescu a publicat Dimitrie Dan, în *Cronica episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, ilustrația nr. 4.

București, fond Doc. ist., LXXXII/174 (vezi fig. 2) și sfârșitul unui zapis al său din 28 martie 1786, aflat în același loc, fond Doc. ist., CCLXXVIII/138 (vezi fig. 3). După cum se poate cu ușurință constata, multe slove din fraza de întărire și din semnătura episcopului Dositei de pe falsul atestat școlar diferă total de slovele corespunzătoare aflate în cele două texte autografe ale sale. De exemplu, desenul slovei *a*, din cuvintele *am* și *Radaușului* (fig. 1) este diferit de cel al slovei *a* din cuvintele *frate*, *Vartolomei*, *arhimandrit*, *altele*, *mai* etc. (fig. 2, r. 1 și 2) sau din *acești*, *bani*, *soma*, *arătată* etc. (fig. 3, r. 1); desenul slovei *m* din cuvântul *am* (fig. 1) este de asemenea diferit de cele ale slovei *m* din cuvintele *Vartolomei*, *arhimandrit*, *mai*, *mîna* etc. (fig. 2, r. 1, 2, 4) sau din *soma*, *mie*, *mîna*, *me* (fig. 3, r. 1, 2); desenul slovei *v* din cuvintele *văzut* și *blăgoslovim* (fig. 1) diferă de cel al slovei *v* din cuvintele *Vartolomei*, *zdrastvii*, *vremi*, *vară* etc. (fig. 2, r. 1, 2 de sus și 2, 3 de jos) sau *Vasilie* (fig. 3, r. 3); desenul slovei *z* din cuvântul *văzut* (fig. 1) diferă de cel al slovei *z* din cuvintele *zdrastvii*, *zapis* (fig. 2, r. 1, 7), iar episcopul Dositei ar fi scris cuvântul *văzut* cu slova care reprezintă africata *dz* ($< d + e, i$ latin), cum sînt scrise de el cuvintele *dzic*, *așădze* (fig. 2, r. 10 de sus și r. 2 de jos); desenul slovei cu care sînt notate sunetele *în* în cuvântul *întărim* (fig. 1) este diferit de cel al slovei corespunzătoare din cuvintele *între*, *în*, *împreună* (fig. 2, r. 2, 6, 7, 9, 12, 16, 17) sau *întîmpla*, *împărțală*, *în* (fig. 3, r. 2); desenul slovelor *d*, *s* și *t* (tita) din cuvântul *Dositei* (fig. 1) diferă de cel al slovelor corespunzătoare din semnăturile autentice ale episcopului *Dositei* (fig. 2 și 3). De asemenea, observăm că scrisul frazei de întărire și al semnăturii episcopului Dositei din atestatul școlar este mai regulat, mai caligrafic decît scrisul mai dezlînat al celor două texte autografe ale sale, primul din perioada deplinei maturități, al doilea de la bătrînețe.

4. Cum a observat George Popovici, în anul 1886, imaginile peceților în ceară roșie ale lui Vartolomei Mazereanu și ale

lui Ilarion “nu se pot bine discerne”. Ele nu se pot “discerne” pentru că, fiind false, în mod intenționat au fost făcute să fie ilizibile. Autentică este numai pecetea episcopiei din Rădăuți, pentru că aceasta a mai putut fi găsită la episcopia Bucovinei, la data când a fost falsificat documentul.

5. Textul documentului este redactat într-un stil administrativ mai nou decât cel obișnuit în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. De exemplu, în fraza: “cu voia tatălui său zis mai sus și a mamei sale Anastasiei *născută* Gherle”, folosirea adjectivului *născută* cu sensul “din familia...” este specifică stilului administrativ modern, creat sub influența limbilor occidentale, în secolul al XIX-lea. În limba română din secolul al XVIII-lea se foloseau în astfel de cazuri sintagmele *fiica lui...* sau *din neamul...* Datarea documentului, în fraza: “s-au scris în monastirea Putna, la 1 Aprilie 1778” (numele lunii fiind scris cu majusculă, ca în secolul al XIX-lea și mai târziu!) este, de asemenea, modernă. În secolul al XVIII-lea era încă în uz citarea *inversă* a datelor calendaristice: întâi anii (de la geneză sau de la Hristos), apoi luna și ziua. Tot modernă este și folosirea prepoziției *după* în frazele: “gheografie cea tălmăcită de episcopul Amfilohie *după* Bufier”, “istorie besericii *după* Evseviev și alți istorici”.

6. Redactorul sau copistul documentului nu cunoaște forma corectă a verbului de proveniență neogreacă *afierosi* “a consacra, a dedica”, frecvent în limba română din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În text apare forma coruptă *afiorisi*: “îl *afiorisim* noi pentru cinul ierodiaconiei”, pe care este imposibil să o vedem trecând prin pana ieromonahului grec Ilarion, dacă un grec ar fi scris acest document.

7. Faptul puțin verosimil relatat în acest atestat școlar este că elevul Ioan ar fi urmat cursurile școlii respective *de grad gimnazial*, cu o programă destul de încărcată, de la vârsta de cinci până la doisprezece ani, când a fost călugărit. Or, în mod firesc, cursurile unei școli mănăstirești, mai ales la un asemenea nivel, nu puteau fi urmate de un elev de vîrstă preșcolară,

iar în monahism nu putea fi primit un copil de doisprezece ani, oricît de dezvoltat și de capabil ar fi fost el. Se știe însă acum că Isaia Băloșescu s-a născut în anul 1763; deci în 1778 avea cinsprezece ani, nu doisprezece, cum afirmă falsul atestat (această diferență de trei ani nu poate fi neobservată la acea vîrstă).

8. Lista materiilor care s-ar fi predat la acea școală conține, de asemenea, unele exagerări. De exemplu, alcătuirea unui curs de istoria bisericii după opera lui Eusebiu din Cezareea și după scrierile altor istorici ai creștinismului, pînă la soborul de la Florența, ar fi fost o sarcină deosebit de grea, dacă nu imposibilă, pentru Vartolomei Mazereanu. La fel de dificilă ar fi fost și predarea unor cursuri de teologie polemică, după cunoscuta scriere a lui Ilie Miniati, Πέτρα σκανδάλου (tradusă de Vartolomei Mazereanu, pentru mitropolitul Iacob Putneanu, în 1755), sau după *Scrisoarea contra latinilor* a lui Evghenie Vulgaris, tradusă în românește de un anonim moldovean, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

9. După cît se pare, persoana care a elaborat acest fals certificat școlar a citat în el drept materii predate la "academia" putneană două texte românești pe care le-a putut cunoaște numai sub forma lor tipărită mult după anul 1778. În această situație sînt "scurtata teologhie platonească", despre care credem că este *Gramatica teologhicească*, tradusă din rusește de Amfilohie Hotiniul, după *Învățătura ortodoxă* a lui Platon Levșin, mitropolitul Moscovei (am văzut mai sus, la 1.2., punctul 5, că și Vartolomei Mazereanu a tradus, în anul 1775, *Catihisisul în scurt* al lui Platon Levșin, pentru episcopul Dositei al Rădăușului), și "Gheografie cea tălmăcită de episcopul Amfilohie după Bufier", care este cunoscuta *Gheografie de obște*, ambele tipărite la Iași, în anul 1795. În eventualitatea că Amfilohie a tradus cărțile menționate pînă în anul 1778, este greu de presupus că, după anexarea Bucovinei de către austrieci, în anul 1775, unele copii după aceste traduceri au mai putut ajunge la mănăstirea

Putna, spre a fi predate de Vartolomei Mazereanu în "academia" de acolo. Probabil însă că Amfilohie Hotiniul, care traduce geografia lui Buffier după o ediție italiană din anul 1775³², nu a efectuat această lucrare pînă în aprilie 1778, cînd i s-ar fi eliberat actul respectiv fostului elev Isaia Băloșescu, ci mult mai tîrziu.

10. Numele și calitatea lui "Ilarion ieromonah, mădulari a filosofilor Patmosului și învățători psaltichiei școalelor Moldaviei" sînt, de asemenea, invenții. În documentele autentice și în diversele însemnări privitoare la mănăstirea Putna din această perioadă nu apare numele unui Ilarion, dascăl de psaltichie, care, dacă ar fi existat, nu putea fi cu totul ignorat. Dimitrie Dan a crezut că "acesta se strămută mai tîrziu la mănăstirea Neamțul, unde trăduse în anul 1782 din grecește un *Exaimeron*"³³, identificîndu-l astfel în persoana ieromonahului Ilarion dascălul din obștea lui Paisie Velickovski de la Dragomirna, apoi de la Secu și Neamț, care însă era român, originar din Țara Românească. În anul 1778 acesta era duhovnic la Secu și colaborator apropiat al lui Paisie³⁴.

Interpretînd în mod eronat, sub influența celor afirmate în acest fals atestat școlar, o mențiune din testamentul lui Vartolomei Mazereanu, D. Dan a crezut că "Măzereanu conducea în Putna o școală «mare», pentru clerici și fiii de boieri, și una «mică», pentru copiii începători și cei din popor"³⁵. În realitate, Mazereanu afirmă în testamentul său, sub titlul: *Cele ce am făcut întăi la mănăstire veche*, adică la biserica de lemn din satul Putna, despre care legenda spune că ar fi fost adusă de Ștefan

³² Vezi Claudio Isopescu, *Il vescovo Amfilohie Hotiniul e l'Italia*, Roma, 1933, extras din revista "L'Europa Orientale", fasc. IX-X, 1993, p. 19-25.

³³ Vezi D. Dan, *op. cit.*, la nota 4, p. 54.

³⁴ Vezi N.A. Ursu, *Dascălul Ilarion, primul traducător și comentator român al Exaimeronului sfîntului Vasile cel Mare*, în "Teologie și viață" (seria nouă a revistei "Mitropolia Moldovei și Sucevei"), III (LXIX), 1993, nr. 11-12, p. 64-76, sau studiul *Școala de traducători români din obștea starețului Paisie...*, în prezentul volum.

³⁵ Vezi D. Dan, *op. cit.* la nota 4, p. 53.

cel Mare de la Volovăț, că a făcut, între alte reparații și acareturi, “o școală mare” și “o școală mică, tot supt un acoperemînt”, deci o clădire pentru școală, cu două săli de clasă. Paragraful următor al testamentului este intitulat: *Ce am mai dat mănăstirii vechi după ce am venit de la mănăstire Solca*, unde Mazereanu fusese stareț în anii 1768-1774. Așadar, el a construit acea școală cu două săli de clasă, la biserica veche din satul Putna, înainte de anul 1768, iar în testament se referă la ea în ordinea unor obiecte și acareturi, deci la o *clădire*, nu la o *instituție școlară*³⁶.

De peste o sută de ani, istoricii învățămîntului românesc din Moldova, precum și istoricii mănăstirii Putna, împletesc, în mod eronat, datele fictive aflate în documentul fals de care ne ocupăm cu informațiile autentice privitoare la *școala elementară din satul Putna*, care a fost înființată în anul 1759, fiind atunci organizată și îndrumată de către mănăstirea Putna. Școala respectivă funcționa în sat, pe lângă așa-numita “mănăstire veche”, adică la vechea biserică de lemn din Putna. Pînă la construirea unei noi biserici în satul Putna, “mănăstirea veche” a fost multă vreme folosită drept biserică a satului. Școala de pe lângă această biserică a fost înființată pentru *copiii satului*, nu pentru călugări, cum atestă hrisovul domnitorului Ioan Teodor Calimah, din 25 iunie 1759, prin care, la propunerea mitropolitului Iacob Putneanul, se creează la Putna primul post de învățător plătit de stat, din fondul special alocat școlilor, constituit din dajdea anuală a preoților: “Iarăș ne mai arată sfinția sa părintele mitropolitul că la monastirea Putnei este trebuință ca să se afle o școală, *căci, fiind loc depărtat, nu pot copiii a ajunge pe la celelalte școale*, și mai ales că se află acolo un dascal, care de cîțiva ani învață cu mare folos a ucenicilor. Deci domnia me și acolo să fie dascal și școale am întărit, hotărînd ca, de acum înainte, dascalul ce va fi acolo să aibă a lua din banii

³⁶ *Ibidem*, p. 61.

școalelor, ce este obicei de strîng de pe preoți, cîte 60 lei pe an, adecă 30 lei la Sfîntul Dimitrie, și 30 lei la Sfîntul Gheorghie, pentru osteneala sa, și aceasta să fie una din celelalte școale ce sînt numite în hrisovul domniei sale Grigorie Voievod³⁷. Mențiunea aceasta din hrisovul de la 1759 constituie deci actul de înființare a postului de învățător și a școlii elementare din satul Putna, nu a unui post de dascăl în obștea mănăstirii Putna. Sprijinul acordat de mitropolitul Iacob Putneanul pentru înființarea acestei școli, desigur la insistențele sătenilor, a inspirat, probabil, acțiunea ctitoricească a lui Vartolomei Mazereanu, care, cîțiva ani mai tîrziu, cu prilejul efectuării unor lucrări de renovare a “mănăstirii vechi”, a construit aici, pentru școala sătească, un local cu două săli de clasă.

Dascălii putneni menționați în însemnările aflate pe unele manuscrise din acea perioadă sînt laici, foști învățători la această școală elementară înființată în anul 1759 la “mănăstirea veche”, *singura școală care a existat la Putna în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*. Astfel, pe foile unui manuscris miscelaneu “cam din 1776”, descris de Dimitrie Furtună, sînt menționate numele unui “Ștefan dascal din mănăstirea Putnii”, care pe o *Alexandrie* aflată la mănăstirea Vorona semna, la 1 iulie 1791: “Ștefan Rahirez vel dascal Putnii”, al unui “Ilie dascal ot Putna, vlet 1786”, care în 1794 era “diacon i dascal” și trăia retras în satul Zamostea, județul Dorohoi, și al unui “Vasile dascal Putnii”³⁸. O *Alexandrie* aflată în ms. 1296 de la BAR a fost copiată în anul 1781 de un “Gheorghie dascal”, în școala Putnii, în mănăstirea Putnii³⁹.

³⁷ Vezi Teodor Codrescu, *Uricarul*, vol. I, Iași, 1852, p. 69. Sublinierea noastră.

³⁸ Vezi D. Furtună, *Esopia dascălului Ștefan de la Putna*, în “Tudor Pamfile”, II, 1924, nr. 4-12, p. 49-52, și N.C. Enescu, *Ștefan vel dascăl de la Putna*, în “Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLV, 1969, nr. 5-6, p. 348-353.

³⁹ Vezi G. Ștrempele, *Copiști de manuscrise românești pînă la 1800*, București, 1959, p. 78.

În fondul de documente al Arhivelor Statului din Suceava se află trei dări de seamă ale eparhiei Rădăuțului, din anii 1766 și 1767, privind încasarea impozitului datorat de preoți și plata, din acest fond, a dascălilor de la școlile din eparhie înființate prin hrisoavele domnești din 1747, 1759 și 1766⁴⁰. Astfel, în darea de seamă din 22 iunie 1766 (Doc. IV/49) școala mănăstirii Putna este menționată cu 30 de lei, pe prima jumătate de an, alături de cea din Botoșani, cu 40 de lei, și cea de la episcopia din Rădăuți, cu 40 de lei; în darea de seamă din [26 octombrie] 1766 (Doc. IV/51) școala de la Putna este menționată cu 30 de lei, pe a doua jumătate de an, alături de cea de la Rădăuți, cu 40 de lei; în darea de seamă din 8 iunie 1767 (doc. IV/57) plata dascălului de la Putna, cu 30 de lei, pe jumătate de an, este menționată alături de cea dascălilor din Rădăuți, cu 40 de lei, din Dorohoi, cu 20 de lei, din Botoșani, cu 40 de lei, și din Cîmpulung, cu 20 de lei⁴¹. Așadar, școala de la Putna este menționată aici în rîndul școlilor destinate *instruirii elementare a copiilor* din ținuturile respective, care aveau dascăli plătiți de stat, din fondul constituit în acest scop prin perceperea impozitului anual datorat de cler, fond administrat, sub controlul Vistieriei, de către mitropolia Moldovei.

Arhimandritul Vartolomei Mazereanu nu a funcționat însă nici ca dascăl, nici ca director al școlii de la "mănăstirea veche" din satul Putna. Acolo își amenajase doar locuința, în preajma unei mari livezi plantate de el, din care o parte a lăsat-o prin testament obștii mănăstirii Putna. Ca atare, dascălii menționați de la "școala Putnii" nu pot fi considerați elevi sau colaboratori ai săi de la pretinsa "academie" a mănăstirii Putna. Căci Mazereanu a fost, fără îndoială, un om cultivat și cu oarecare talent literar, dar nu în măsura, evident exagerată, în care ni-l prezintă

⁴⁰ Vezi Teodor Codrescu, *Uricarul*, vol. I, Iași, 1852, p. 62 și 69 și vol. XIV, Iași 1889, p. 191.

⁴¹ Vezi catalogul de documente citat la nota 2, p. 368, fișa 1114, p. 371, fișa 1125, și p. 376, fișa 1139.

istoria literară de pînă acum. Preocupările lui erau mai modeste (de traducător și copist, cu plată) și mai practice, cum afirmă el însuși în testamentul său: “Eu, păcătosul, în toată viața me m-am silit cu sfințele beserici, cu chiliile, cu livezile i proci, la care înnoiri și faceri mi-am cheltuit toți banii”. El nu spune că s-ar fi “silit” și cu *dăscălia* sau cu organizarea unor școli. Aureola lui Mazereanu (creată de istoria literară) de dascăl învățat, membru al academiei din Kiev, de inspector școlar și de ctitor al unei “academii teologice” la mănăstirea Putna are la bază numai afirmațiile din *falsul atestat școlar atribuit lui*, datat 1 aprilie 1778 și publicat prima dată în anul 1883.

Din cele arătate mai sus rezultă în mod limpede că atestatul respectiv este fals. Se pune acum întrebarea: cînd și cu ce scop a fost comis acest fals? Firește, la această întrebare nu se poate da un răspuns precis. Admițînd faptul că documentul a fost găsit, într-adevăr, printre hîrtille rămase de la episcopul Isaia Băloșescu, s-ar putea presupune că el a fost alcătuit prin anii 1822-1824, la episcopia din Cernăuți, în cercul apropiaților lui Isaia Băloșescu, fie cînd se pregătea alegerea lui în funcția de episcop al Bucovinei (în anul 1823), pentru a dovedi autorităților austriece că are studii academice, fie cînd Isaia Băloșescu milita pentru înființarea unui institut teologic la episcopia din Cernăuți (în anii 1824-1825), pentru a se dovedi cu actul respectiv că în Bucovina a mai existat o asemenea instituție de învățămînt teologic. Exagerările privind înzestrarea intelectuală excepțională a copilului Ioan, viitorul episcop Isaia, și călugărirea lui la vîrsta de 12 ani aruncă însă o îndreptățită îndoială asupra posibilității ca documentul să fi fost alcătuit de Isaia Băloșescu sau cu știrea lui. Este posibil deci ca documentul să fi fost alcătuit și mai tîrziu, de către un cărturar bucovinean, eventual de la mănăstirea Putna, care a vrut să demonstreze prin el că în provincia sa, ocupată atunci de austrieci, a existat în secolul al XVIII-lea o școală românească de grad mai înalt.

3.3. Al doilea document fals privitor la existența “acade-

miei” de la Putna a fost publicat de Petru Rezuș, sub titlul *Vechea școală teologică de la Putna. O scrisoare inedită a lui Vartolomei Măzăreanu. La 225 de ani de la nașterea lui*, în “Altarul Banatului”, II, 1945, nr. 3-4, p. 150-156 (cu un rezumat în limba franceză). Este vorba de o scrisoare pe care ar fi trimis-o Vartolomei Mazereanu, la 15 ianuarie 1774, monahului Teodosie Scînteie de la Solca, prin care îl invită pe acesta să vină cît mai curînd la Putna, ca să urmeze cursurile “academiei duhovnicești” de acolo și să-l ajute la “tipărnicitu cetaniile” (!) sale. Petru Rezuș afirmă că această “scrisoare inedită” a lui Mazereanu, “scrisă cu pre frumoase litere chirilice”, a ajuns “vremelnic și accidental” în posesia sa, “totuși destul pentru a o descifra și a o împărtăși și altora, cu minunatele sale flori stilistice și comori de informație istorică ce le cuprinde”, și că a transcris-o cu litere latine “cu stricta observare a textului, doar ici-colo îndulcind arhaismele prea anevoie de înțeles pentru vremurile și oamenii de azi” (p. 151). Editorul nu a comunicat însă unde se află originalul scrisorii. După un deceniu, P. Rezuș a republicat această scrisoare, cu comentariul puțin refăcut, în “Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XXXI, 1955, nr. 9, p. 496-500, sub titlul *În legătură cu Academia duhovnicească de la mănăstirea Putna*. Nici de data aceasta d-sa nu a comunicat unde se află documentul respectiv.

Observînd că scrisoarea publicată de P. Rezuș ar putea fi falsă, ne-am adresat d-sale, la 13 martie 1984, cu următoarea rugămintă: “Vă rog foarte mult să-mi spuneți dacă originalul ei se mai află în posesia Dv., iar dacă nu o mai aveți, Vă rog să-mi indicați biblioteca, arhiva sau persoana particulară care o deține în prezent”. Cu promptitudine și deosebită amabilitate, P. Rezuș ne-a răspuns, la 17 martie 1984, următoarele: “Adeveresc prin prezenta scrisoare că documentul lui Vartolomei Măzăreanu există și mi-a fost pus la dispoziție în anul 1945 de prof. dr. Dimitrie Cioloca, un colecționar pasionat, însă zgîrcit. Din întreg Banatul adunase o adevărată comoară (icoane, tablo-

uri, documente, monede romane, obiecte preistorice etc.). Casa lui era un adevărat muzeu. Nu mai înșir cărțile rare pe care le avea. Studiind în Bucovina și dînd doctoratul, a fost găzduit la Mănăstirea Putna. Avea manuscrise și hrisoave. Cu mare greutate m-a lăsat să copiez documentul la care vă referiți. Prețul cerut mi-a fost inaccesibil [...] Înainte de a pleca la Facultatea din Suceava, aparținînd Universității ieșene (1947)⁴², am încercat să fac o fotocopie, dar nu am reușit. Prof. Cioloca a murit prin 1950, și tot ce a adunat a rămas moștenitorilor (2 feciori). Ce s-a întîmplat cu minunata lui colecție, unde sînt documentele, nu mai pot ști. Sînt convins, totuși, că ele se află în posesia cuiva care a avut alte posibilități materiale [...] V-am scris cu multe amănunte întreaga istorie a unui *original* document cercetat de mine, dar, deocamdată, risipit cu întreaga colecție a prof. Cioloca în alte mîini”. Scrisoarea din care am citat pasajele de mai sus este în posesia subsemnatului.

3.4. Reproducem mai jos această pretinsă scrisoare a lui Vartolomei Mazereanu, așa cum a publicat-o P. Rezuș în anul 1945, pentru ca cititorul să poată urmări mai bine argumentarea noastră că ea este falsă.

“Ție, frate întru Hristos Teodosie Scînteie, osîrduitor monachu⁴³ la svînta Monastire a Solcâi, carte cu pohtire hierbinte de la noi, iar de la bunul Dumnezeu toate harurile, scriu eu Archimandritul Varftolomeiu Mazeranul, mādulariu al Academiceștii Theologhii Chievlului i îndreptătoriu școalelor domnești, episcopești i monastirești a[le] Moldaviei, den svînta Monastire Putna.

Să afle de știre Frăția Ta că noi avem a ne afla cu bine i cu sănătate la mîndra ctitorie a lui Ștefan Vodă ot Putna i ne ostenim cu lucrul nostru știutu, care iaste cetania svintelor cărți, punerea lor de pre limba moschicească pre românie, acmu dentăia oară, apoi grija de tipărnicitu, pe lîngă care ni sau mai adaus grijă nouă.

⁴² Este vorba de Facultatea de Teologie, unde P. Rezuș a fost profesor.

⁴³ Nu a putut fi marcat tipografic caracterul consonat al lui *u* final din text. Croșetele sînt ale “editorului” scrisorii. Am reprodus întocmai și ortografia textului.

Stămu toți cu ascultarea i cu dragostea la poalele înalt preaosfințitului proin mitropolit Moldovii Iacov, care cu de la sine voie sau prostit din scaun i își petrece aicea ceale de pre urmă zile a[le] veleatului său, cu cinste proslăvindu pomenirea adormiților părinților săi Adrian i Mariana, a[le] căror oseminte i țărână au fost adăpostite aicea de la Rădăuț. Precum se are a ști încă de pre vremea vlădiciei sale la Rădăuț, apoi la Iași, iaste acest vlădică mare iubitoriu de știință theologhicească, dreptu care a deschis, în chiliile de la obștejitia Putnii, o Academie duhovnicească, aidoma după chipul celeia de la Chievlul Ucrainiților, den svînta lavră Pecersca, pre unde noi ne-am ostenit a pribegire cu ființa noastră becnisnică mai istan, căreia zmerenia me sa învrednicitu a hi îndreptătoriu i înainte stătătoriu.

Să nu ai a te zăticni și a afla zăbavă den vre o pricină oarecare, Frăția Ta, ci să ai a agiungere aicea cu sîrg ați adăpa mintea la izvorul cunoștințelor noastre umilite și a[le] precinstiților vătaji de la școala de aicea. Ai a învăța ceaslovul, psaltirea, catehisitul moldovenesc i rusăsc, alcătuirea scrisorilor moldovenește, gramatica, geografia, retorica, piatra scandelei, epistolia arhiepiscopului Evghenie, precum istoria bisericii după Eusebie și alți istorici de la începutul creștinătății i scurtata theologie platonească, dar mai cu seamă ai o auzire cîntarea svîntă, cum mai măiastră nu se poate alta, de la dascălul nostru ilin de psaltichie, ieromonachu Ilarionu, care a avut a veni tocmai den țara Eladei, de pre un ostrov care se află în marea Eghee, cu numele Patmosu, aflîndu-se a hi vestit mădular al filosofilor de acolea.

Duhulu strămoșilor, carele pluteaște aicea preste toate lucrurile i faptele noastre, are a te împlera, dar mai cu seamă îmi ai a sta cu priință întru ajutoriu la tipărnicitu cetaniile meale.

Te îmbrățișez, frate întru Domnul Teodosie, pre tine i pe igumen Artimonu ot Solca, dorînduă spăsenie sufletească. Așteptute la Putna vechiului Ștefan Voievod cel Mare, pînă în vară. Archimandritu ot Putna Varftolomeiu, întru al cincizeci și patrulea an al pămînteastei meale petreceri, vleato 7282 [= 1774], Ghenarie dnia 15”.

Verificînd autenticitatea acestei scrisori, am observat de la început că ea este falsă. În mod surprinzător însă, în pofida asigurărilor privind autenticitatea ei, date de P. Rezuș în “informațiile” citate mai sus, am constatat cu amărăciune că *plăsmuitorul acestei pretinse scrisori a lui Vartolomei Mazereanu este însuși P. Rezuș*, care avea să se compromită mai tîrziu și prin

publicarea unor mistificări similare privitoare la scriitorul Ion Creangă. Aducem în continuare câteva dovezi în sprijinul afirmației noastre, care probează în același timp că, între altele, *P. Rezuș nu cunoștea limba și stilul scrierilor lui Vartolomei Mazereanu*, ca să le poată imita în plăsmuirea sa.

1. În primul rând, considerăm cu totul naivă atribuirea unei asemenea scrisori-prospect lui Vartolomei Mazereanu. Admițând că despre existența la mănăstirea Putna a unei "academii duhovnicești" (!), pe care ar fi înființat-o fostul mitropolit Iacob Putneanul, nu s-ar fi știut încă nimic în mănăstirile învecinate (ceea ce este incredibil), era nevoie ca Vartolomei Mazereanu să recurgă la o dezlînată și siropoasă scrisoare, pentru a-și invita, cu o jumătate de an înainte, un cunoscut de la Solca să vină la studii la Putna? Era mănăstirea Solca în altă țară, în altă provincie? Apoi, trimiterea unui monah la studii avea și caracter de "ascultare", încît o asemenea invitație nu i se putea face direct, ci prin intermediul obștei și al starețului mănăstirii de care aparținea.

După cum se știe, în secolul al XVIII-lea, ca și mai înainte sau mai tîrziu, relațiile dintre mănăstirile românești erau foarte strînse, circulația călugărilor de la o mănăstire la alta fiind destul de intensă. Îndeosebi hramurile mănăstirilor respective și pelerinajul la moaștele unor sfinți ori la anumite icoane "făcătoare de minuni" prilejuiau vizite între monahi, iar diversele informații se transmiteau astfel pe cale orală. Admițând totuși că Vartolomei Mazereanu i-ar fi scris, în ianuarie 1774, cunoscutului său de la Solca, ce rost avea să-i amintească, cu vorbe pompoase, o serie de lucruri bine cunoscute atunci nu numai de călugări, ci și de țaranii din nordul Moldovei: că Putna este ctitoria lui Ștefan Vodă și că acolo viețuia fostul mitropolit Iacob, retras din scaunul mitropolitan al Moldovei în anul 1760, precum și amănuntul că acesta a mutat de la Rădăuți la Putna "osemintele i țărna" părinților săi "Adrian i Mariana"?

2. Între anii 1763-1775, în obștea lui Paisie Velicikovski

de la mănăstirea Dragomirna se adună un mare număr de călugări români, atât din Moldova cât și din Țara Românească ori din Transilvania. Acolo s-au făcut, de către ieromonahii Macarie și Ilarion, numeroase traduceri din literatura patristică greacă, după care s-au efectuat multe copii. O parte dintre aceste copii, cu variate și prețioase însemnări, s-au păstrat pînă în zilele noastre⁴⁴. Este de mirare faptul că nu s-a aflat pînă în prezent nici o însemnare de epocă, fie și aluzivă, privitoare la existența în acea perioadă a unei atare "academii" la mănăstirea Putna. Dacă o asemenea academie ar fi existat, nu se putea ca ea să nu fie menționată în diverse însemnări de unii din absolvenții ei, atât din mănăstirea Putna cât și din mănăstirile învecinate.

3. Dovada incontestabilă a falsității acestei scrisori o constituie datarea ei *15 ianuarie 1774* și menționarea la acea dată a lui *Artimon* ca egumen al mănăstirii Solca. În lucrarea *Ctitoria voievodului Ștefan Tomșa al II-lea de la Solca (1613-1785-1938)*, Cernăuți, 1939, p. 117-135, Erast Costea (Hostiuc) a arătat că, după arhimandritul Vartolomei Mazereanu, la Solca a fost egumen ieromonahul *Metodie* în anii 1774-1782, după care a urmat arhimandritul *Meletie*, în anii 1782-1783, iar abia după fuga acestuia din Bucovina i-a urmat ieromonahul *Artimon*, fostul dichiu al Solcâi, care, în 1785, a trecut de asemenea în Moldova, cu o bună parte din banii mănăstirii, fapt care, între altele, a cauzat desființarea acestei mănăstiri. Așadar, Vartolomei Mazereanu nu ar fi putut să-i transmită, *la 15 ianuarie 1774*, un mesaj "*igumenului Artimon ot Solca*", deoarece el a predat egumenia Solcâi lui *Metodie*, nu lui *Artimon*. Prima atestare documentară cunoscută pînă acum a lui *Metodie* în funcția de egumen al Solcâi datează din *29 iulie 1774*⁴⁵. Probabil însă că el nu a devenit egumen în ianuarie 1774, ci puțin

⁴⁴ Vezi studiul *Școala de traducători români din obștea stareșului Paisie de la mănăstirile Dragomirna, Secu și Neamț*, în prezentul volum.

⁴⁵ Vezi catalogul de documente al Arhivelor Statului din Suceava, citat la nota 2, p. 420, fișa 1259.

mai târziu. Este posibil deci ca la 15 ianuarie 1774 să fi fost încă egumen al Solcăi însuși Vartolomei Mazereanu.

4. După cum lesne se poate constata prin comparația scrisorii publicate de P. Rezuș cu atestatul școlar datat 1 aprilie 1778, această scrisoare este o pastişă a atestatului respectiv, făcută de către o persoană și mai puțin familiarizată cu limba română a secolului al XVIII-lea, în speță cu limba numeroaselor texte autografe ale lui Vartolomei Mazereanu. Ca atare, scrisoarea este plină de formulări care imită în mod nefericit limba română veche: “să afile de știre Frăția Ta că noi *avem a ne afla* cu bine i cu sănătate”, “precum *se are a ști* încă de pre vremea vlădiciei sale la Rădăuți”, “să nu ai a te zăticni și a afla zăbavă [...], ci să ai a *agiungere* aicea cu sîrg”, “îmi ai a sta cu priință întru ajutoriu la *tipărnicitu cetaniile* meale”. Firește, asemenea formulări artificiale nu apar (nu pot să apară) în scrisul lui Vartolomei Mazereanu. Formularea “la *tipărnicitu cetaniile* meale”, mai ales, este de-a dreptul absurdă⁴⁶.

5. Falsificatorul a folosit în scrisoare, aproape peste tot (de treisprezece ori), conjuncția slavonească și rusească *i* (“ascultarea *i* dragostea”, “Adrian *i* Mariana”, “moldovenesc *i* rusăsc”, “lucrurile *i* faptele” etc.), în locul conjuncției corespunzătoare românești *și*, care este folosită în mod curent în scrisul lui Mazereanu.

6. Falsificatorul folosește în mod impropriu verbul *a pribegi*, în fraza: “den svînta lavră Pecersca, pre unde noi ne-am ostenit *a pribegire* mai istan”, pentru că Mazereanu nu putea să afirme că *a pribegit* în Rusia, nici în 1757, când a fost trimis de către mitropolitul Iacob Putneanul pentru milostenii, nici în anii 1769-1770, când a făcut parte dintr-o solie a Moldovei la împărăteasa Ecaterina a II-a.

7. Falsificatorul folosește neologismul *osemeninte*, în fra-

⁴⁶ La mănăstirea Putna nu a existat niciodată o tipografie, iar cea de la episcopia Rădăuțului a funcționat numai în anii 1744-1745.

za: “a[le] căror *oseminte* i țărână au fost adăpostite aicea”. Acest neologism (< fr. *ossements*, lat. *ossamenta*) apare în limba română abia către mijlocul secolului al XIX-lea (vezi *Dicționarul limbii române* al Academiei, tomul VII, partea a 2-a, litera O, București, 1969, p. 337-338).

8. În scrisoare apar multe fraze grandilocvente, cu aspect modern: “la *mîndra ctitorie* a lui Ștefan Vodă”, “*duhulu strămoșilor*, carele pluteaște aice preste toate lucrurile”, “la Putna *vechiului Ștefan Voievod cel Mare*” și altele. Formularea din ultimul citat a fost decupată de falsificator din titlul *Cuvîntului de pomenire vechiului Ștefan Voievod...*, editat de M. Kogălniceanu în “Arhiva românească” din 1841 și atribuit de N. Iorga lui Vartolomei Mazereanu, sub al cărui nume l-a republicat Ioan Bianu, în anul 1904. Textul aparține însă ierodiaconului Gherasim Putneanu de la episcopia Romanului⁴⁷.

9. Falsificatorul a reprodus în scrisoare informațiile privitoare la “academia” de la Putna după pretinsul atestat școlar din 1778, uneori cu aceleași fraze sau sintagme. Astfel, titlurile lui Mazereanu și ale lui Ilarion, precum și materiile predate sînt menționate cu aceleași cuvinte și în aceeași ordine. Apare și aici fraza: “istoria bisericii *după* Eusebie și alți istorici”. “Informațiile” în plus pe care le conține pretinsa scrisoare a lui Mazereanu față de atestatul din 1778 sînt, în intenția falsificatorului, precizări la unele chestiuni “neelucidate” de atestat. De exemplu, în scrisoare este “dezvăluit” faptul că academia a fost înființată de fostul mitropolit Iacob Putneanu, retras, după anul 1760, la mănăstirea Putna. De asemenea, printr-o mențiune neverosimilă din fraza de încheiere a scrisorii, ni se “descoperă” în mod indirect anul nașterii lui Vartolomei Mazereanu, *necunoscut pînă în prezent*.

⁴⁷ Vezi N.A. Ursu, *Un scriitor român necunoscut din secolul al XVIII-lea*, în “Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»”, XXIII, 1986, partea I, p. 239-254, și *O bijuterie a literaturii noastre vechi*, în “Mitropolia Moldovei și Bucovinei”, LXVI, 1990, nr. 4, p. 126-150.

10. Atragem atenția și asupra felului în care a fost “transcrisă” scrisoarea, relevând unele particularități grafice care ni-l dezvăluie pe falsificator. Cuvintele *archiepiscop*, *archimandrit*, *ieromonach*, *monach* sînt scrise cu *ch*, nu cu *h*. Dacă P. Rezuș ar fi transcris textul, așa cum afirmă d-sa, după “originalul” scris “cu preafrumoase litere chirilice”, cuvintele menționate nu puteau fi transcrise, în anul 1945, decît cu *h*, așa cum se scriau ele cu ortografia de atunci a limbii române. Căci în chirilică trebuiau să fie scrise tot cu *h*. Faptul că P. Rezuș le scrie cu *ch* arată că d-sa le-a luat ca atare, împreună cu contextele în care apar, din edițiile citate mai sus ale atestatului școlar pe care l-ar fi eliberat Mazereanu la 1 aprilie 1778, în care *h* chirilic din cuvintele respective a fost transcris prin *ch*, potrivit uzului ortografic al vremii. O altă particularitate grafică, anume transcrierea literei chirilice θ prin *ft*, nu prin *t* sau *th*, în cuvîntul *Varftolomeiu*, ne indică chiar și ediția atestatului din 1778 pe care a utilizat-o P. Rezuș la alcătuirea noului fals: cu *ft* a fost transcris acest cuvînt de către Isidor Onciul, în ediția din 1883 a atestatului respectiv, iar de aici textul a fost reprodus (cu păstrarea lui *ft*, în cuvîntul *Varftolomeiu*) de către Ion Nistor, în lucrarea citată, din anul 1916. Dacă P. Rezuș ar fi transcris din chirilică acest nume, în anul 1945, l-ar fi scris *Vartolomei*, așa cum îl scrie în studiul respectiv, în care vorbește despre Mazereanu. Neavînd însă cultura filologică necesară pentru a face ca scrisoarea falsă pe care o comitea să pară autentică, P. Rezuș a crezut că grafiile cu *ch* și *ft* din cuvintele menționate, aflate în ediția din 1883 a atestatului, reprezintă particularități ale scrisului lui Vartolomei Mazereanu și, ca atare, le-a introdus și pe acestea în scrisoare, ca să-i confere autenticitate.

11. Am citat mai sus cîteva exemple de formulări artificiale aflate în scrisoarea atribuită lui Mazereanu. Este vorba în primul rînd de folosirea formei compuse din indicativul prezent al verbului *a avea* + infinitivul altor verbe, cu valoare de indicativ prezent. După cum au constatat și autorii *Dicționarului limbii*

române al Academiei (tomul I, partea I, A-B, București, 1913, s.v. *avea*, p. 384), în textele vechi românești asemenea forme compuse au diverse sensuri (în general de viitor), dar nu și pe cel de indicativ prezent. Faptul că forme artificiale similare cu cele citate din scrisoare se întâlnesc și în romanele istorice scrise de P. Rezuș, unde sînt folosite de autor cu intenția de a sugera aspectul arhaic al limbii personajelor respective, constituie o evidentă legătură stilistică între aceste romane și scrisoarea atribuită de P. Rezuș lui Vartolomei Mazereanu. Cităm doar cîteva exemple din romanul lui P. Rezuș, *Dumbrava Roșie* (Editura Militară, București, 1984): “Acestea sînt lucruri pe care le *are a ști* mai bine fiul nostru” (p. 52), “Vulpea crede că acesta-i semn de slăbiciune, dar iarăși *are a se înșela*” (p. 66), “războiul acesta nu ține mult, ca toate războaiele pe care le *are a duce măria sa în acest sfîrșit de veac*” (p. 69), “În privința aceasta *are a semăna* mai mult mamei” (p. 72), “Mai *are a spune* acel dușman al nostru că...” (p. 87), “Nouă [...] *nu au a ne place* unele lucruri care se petrec sub ochii noștri” (p. 215).

12. Alt element de legătură lingvistică între romanul menționat a lui P. Rezuș și scrisoarea atribuită lui Vartolomei Mazereanu îl constituie cuvîntul *ucrainîț* “ucrainean”. În scrisoare: “la Kievul *Ucraînților*”. În roman: “Cei care o duc mai greu sînt *ucraînții* cei de o lege cu noi “ (p. 21), “Aceștia sînt *ucraînți* de legea noastră” (p. 84). După cîte sîntem informați, cuvîntul acesta nu este atestat în limba română veche. A fost creat, probabil, de P. Rezuș după ucr. sau rus. *ukrainetș* ori după pol. *ukrainiec*, dar artificialitatea lui este evidentă. În limba română veche, “ucrainenii” erau numiți fie *cazaci*, fie *ruși*.

Din cele arătate rezultă în mod limpede că scrisoarea atribuită lui Vartolomei Mazereanu este, în realitate, un produs literar al lui P. Rezuș. Ca atare, “adeverința” din răspunsul pe care ni l-a dat la 17 martie 1984 și “informațiile” oferite de domnia sa în legătură cu soarta “originalului” scrisorii lui Mazereanu din 1774, citate mai sus, sînt tot invenții, menite să inducă

în eroare cercetarea textului "transcris din chirilică" pe care l-a publicat.

4. Versiunea românească a cărții *Îndreptarea păcătosului cu duhul blîndețelor* (Iași, 1765), remaniată într-o copie a lui Vartolomei Mazereanu

În anul 1765 a apărut la Iași, în tipografia mitropoliei, cartea cu următoarea foaie de titlu: *Îndreptarea păcătosului cu duhul blîndețelor, precum dohtorilor celor duhovnicești așa și celor ce să dohtoresc de la dînșii, păcătoșilor celor ce să pocăiesc, întru folos așezată. În Temișvarul Banatului, la anul 1765, luna lui iunie, 8.* Are trei foi nenumerate și 168 de pagini numerotate, format in-cvarto. Paginile din stînga conțin textul slavonesc al scrierii, iar cele din dreapta traducerea lui în românește. Prefața este semnată: "Cu mila lui Dumnezeu pravoslavnic episcop al Temișvarului, și al Lipovii, și al altor districturi care să cuvin, Vichenti Ioanovici Vidác".

Pe prima pagină a cărții se află notița: "Și s-au tipărit cu voia și cu blagoslovenia preosfințitului mitropolit al Moldaviii, chiriu chir Gavriil, în tipografia sfîntei mitropolii, în Iași", iar din obișnuitul epilog al tipografiei aflăm că "această cărțuție în limba slovenească și rumânească, în care carte este învățatură duhovnicească, însă așezată de sfînția sa Vichentie, episcopul Timișvarului, dară tipărită de Grigorie Stanovici [...] Și s-au diortosit de Evloghie monah, iară așezători slovelor Damaschin diacon. Și Ilie zățari". Împrejurările în care a ajuns această lucrare a episcopului timișorean să fie tipărită la Iași nu se cunosc.

Faptul că în acest text apar în mod consecvent particularitățile limbii române literare din Țara Românească și din alte regiuni sudice ale teritoriului dacoromân, așa cum a observat Ion Gheție⁴⁸, lasă loc presupunerii că episcopul Vichentie a trimis

⁴⁸ Vezi *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975, p. 393-394.

spre publicare la Iași atît textul original slavon al lucrării sale cît și traducerea lui în limba română. Căci, dacă traducerea s-ar fi făcut în Moldova, era de așteptat ca textul să conțină, fie și sporadic, unele particularități ale graiurilor românești din această regiune.

Am cercetat mai atent această problemă, după ce am aflat că foile 1-33 ale manuscrisului coligat 1300 de la Biblioteca Academiei Române⁴⁹ conțin textul românesc al cărții lui Vichentie Ioanovici Vidác scris de mîna arhimandritului Vartolomei Mazereanu (vezi în fotocopia alăturată, fig. 4, foaia de titlu a acestui text). În manuscris nu se află și prefața cărții. În foaia lui de titlu este menționat faptul că lucrarea a fost întocmită “de preosfinție sa chiriu chir Vichentii Ioanovici, pravoslavnicul episcop al Temișvarului i proci”, frază care lipsește în foaia de titlu a textului tipărit, dar este, completă (fără *i proci*), în semnătura de la sfîrșitul prefeței, citată mai sus. Firește, ne-am întrebat dacă textul scris de arhimandritul Vartolomei este o copie a celui aflat în tipăritura de la Iași, cum l-a considerat Gabriel Ștrempel⁵⁰, sau poate constitui, eventual, dovada că versiunea românească a lucrării episcopului Vichentie Vidác îi aparține lui Vartolomei Mazereanu. Am examinat deci diferențele dintre textul tipărit și cel aflat în manuscris, precum și particularitățile lingvistice ale ambelor texte, în comparație cu particularitățile limbii lui Vartolomei Mazereanu, iar rezultatele obținute ne-au dovedit faptul că textul din ms. 1300 este, într-adevăr, o copie a celui din tipăritură și că harnicul traducător Vartolomei a remaniat în copia sa această traducere.

O dovadă că textul din ms. 1300 a fost copiat după cel tipărit este greșeala de copist comisă de Vartolomei pe f. 5^v, în transcrierea următoarelor trei rînduri din tipăritură, p. 23, pe care le separăm prin bare oblice: “...după cele zece porunci ale

⁴⁹ Vezi descrierea acestui manuscris la G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești...*, citat la nota 20, p. 281

⁵⁰ Vezi *op. cit.* la nota 39, p. 147.

legii, / ca să văză călcăt-au vreo poruncă de ale legii, / și cele ce sînt mărturisite bine să le...". Derutat de prezența cuvintelor *ale legii* la sfîrșitul primelor două rînduri citate, Mazereanu a sărit, din neatenție, peste rîndul al doilea, fraza fiind astfel lacunară în manuscrisul său: "după cele dzece poronci ale legii, și cele ce sînt mărturisite bine să le...". În manuscrisele vremii se întîlnesc frecvent asemenea greșeli de copist. Pot fi citate în-să și alte dovezi, mai ales de ordin lingvistic, că textul din ms. 1300 este o copie a celui tipărit.

Copia aceasta al lui Vartolomei Mazereanu prezintă un deosebit interes pentru istoria limbii române literare a acelei perioade, atît prin faptul că el a înlocuit în textul pe care îl copia unele particularități lingvistice muntenești, care începuseră să se generalizeze în limba literară a epocii, mai ales în cea a cărților bisericești, cu particularitățile moldovenești ale traducerilor sale (de exemplu, *j* înlocuit cu *ğ*, în *giudeca*, *giudecată*, *z* cu *dz*, în *cădzut*, *Dumnedzău*, *Dumnedzăesc*, *dzicînd*, și altele) cît și prin faptul că a remaniat traducerea respectivă, care este în general prea tributară sintaxei originalului slavon. Probabil că acesta este motivul pentru care a efectuat el copia. Cităm, pentru comparație, trei pasaje din textul tipărit, paralel cu pasajele corespunzătoare din ms. 1300, subliniind în ambele texte cuvintele, formele și sintagmele diferite.

I

Textul tipărit, p. 11: "*Nu este cu puțință să trăiască omul în veacul acesta desăvîrșit fără păcat, așa ca niciodată și întru nimic să nu zminească poruncile dumnezeiești, și să nu să zminească, sau cu făpta, sau cu cuvîntul, sau cu gîndul. De unde ucenicul lui Hristos cel iubit așa glăsuiește: [...] Arătat vedem aceasta și din mărturisirile ale singur lui Dumnezeu, precum vine gînd omului foarte spre cele rele din tinerețele lui*".

Ms. 1300, f. 3^r: "*omului nu-i este cu puțință, trăind în lume aceasta, și să nu greșască, și să fie desăvîrșit fără de păcat, adecă ca niciodată să nu greșască și întru nimic să nu smin-*

tească poroncile cele dumnezăiești, și să nu să împiedece, sau cu fapta, sau cu cuvîntul, sau cu gîndul. Pentru care ucenicul cel iubit a lui Hristos așa dzice:”[...] Aeve vedem aceasta și din mărturiile ale lui Dumnezău, precum vine gînd omului încă din tinerețele lui foarte spre cele rrele”.

II

Textul tipărit, p. 15-17: “Dar nu în zadar adaoge apostolul zicînd: cu duhul blîndețelor, pentru că păcătoșii cei mari întru toate | sînt asemenea omului *ce au căzut* în tîlhari, și cu multe rane s-au îngreuiat. Pre carele, *de* va începe dohtorul a-l lecu cu *leacuri* tari, cu *înghimpoase cîrpe* legînd ranele lui, nu numai nu-i va tămădui *buba* lui, ci mai rău scărpinîndu-i ranele, în mai mare durere, și *în singură* moarte îl va *duce*. Asemene să va întîmpla acelora *carii* să vor *lecu* cu duhul iuțimii, pentru că așa *tămăduindu-să*, în loc *a să tămădui*, *mai tare* să va răzvrăti și să va *iuți*”.

Ms. 1300, f. 4^r: “Și nu în zadar adaoge apostolul *dzicînd*: cu duhul blîndețelor, pentru că păcătoșii cei mari întru toate sînt asemenea omului *ce-au cădzut* în tîlhari, și cu multe rane s-au îngreuiat. Pre carele, *dacă* va începe dohtorul a-l lecu cu *dohtorii* tari, și cu *înghimpoasă pîndzături* legînd ranele lui, *apoi* nu numai *că* nu-i va tămădui *rana* lui, ci și mai rău scărpinîndu-i ranele, în mai mare durere, și *chiar la* moarte îl va *aduce*. Asemene să va întîmpla și acelora *ce* să vor *dohtori* cu duhul iuțimii, pentru că așa *dohtorindu-să*, în loc *ca să să tămăduiască*, să vor răzvrăti și să vor *împietri*”.

III

Textul tipărit, p. 27: “Și ca să aibă fiiul lui cel duhovnicesc *simfitoare frica* lui Dumnezeu, și să o simfă întru sine, poate părintele cel duhovnicesc să-i aducă aminte și aceasta, să nu fie nebăgători de samă pentru *păcatul* cel făcut, *ce* cît va *putea* mai în grabă și mai bine să aducă *cătră* Dumnezeu cu *lacrimi pocăință*, pentru că viața *omenească* ca umbra trece, și *sănătatea* ca *floarea* să *veștejaște*, iară ceasul morții este nești-

ut, și *moartea cea năprasnică* pre cei nepocăiți mai în grabă îi răpește. Iară lângă aceasta, în ce va afla *Dumnezeu* pre cel ce au murit, întru aceea îl va *judeca*, sau pre cel pocăit cu *judecata* milii, sau pre cel nepocăit cu *judecata pierzării* cei vecinice”.

Ms. 1300, f. 6^v: “Și pentru ca să aibă fiii lui cel duhovnicesc *frica ce simțitoare a lui Dumnedzău*, și să o simță întru sine, poate părintele cel duhovnicesc să-i aducă aminte și aceasta, *adecă* să nu fie nebăgători de samă pentru *păcatele lui ce-au făcut*, ci cu cât va *puté* mai în grabă și mai bine să aducă lui *Dumnedzău lacrimi cu pocăință*, pentru că viața *omului* ca umbra trece, și *sănătate ca floare* să *veștedzește*, iară ceasul morții este neștiut, și *moarte ce năprasnică* pre cei nepocăiți mai *degrabă* îi răpește. Iară pre lângă aceasta, în ce îl [va] afla *Dumnedzău* pre *acela ce-au* murit, întru aceea îl va și *giudeca*, sau pre cel pocăit cu *giudecata* milii, sau pre cel nepocăit cu *giudecata pierdzării* cei vecinice”.

Așadar, copia din ms. 1300 a textului tipărit al *Îndreptării păcătosului cu duhul blîndețelor* este dovada rezistenței arhimandritului Vartolomei Mazereanu, deliberată sau nu, față de procesul de unificare a normelor limbii române literare prin generalizarea unor particularități ale graiurilor dacoromânești sudice. Aceeași atitudine o manifestă în scrisul lor și alți clerici cărturari moldoveni de atunci, cum sînt ierodiaconul Gherasim Putneanul de la episcopia Romanului, arhimandritul Gherasim de la mitropolia din Iași și episcopul Amfilohie Hotiniul. De unde se vede că unificarea limbii române literare în cărțile de cult și în alte texte cu conținut religios, prin impunerea unor particularități ale graiurilor dacoromânești sudice, realizată în cursul secolului al XVIII-lea, a fost un proces relativ lent și anevoios, care s-a produs mai ales sub influența unor importanți factori conjuncturali: difuzarea intensă, atît în Moldova cît și în Transilvania, a cărților de cult și de educație religioasă, traduse și tipărite în Țara Românească, îndeosebi la București și la Rîmnic, și prezența în tipografiile eparhiale din Moldova

și din Transilvania a unor tipografi sau diortositori aduși din Țara Românească. În Moldova, la “muntenizarea” limbii române literare au contribuit atunci și unii traducători veniți din Țara Românească, absolvenți ai academiei domnești din București, cum sînt ieromonahul Cozma Vlahul de la mitropolia din Iași (între anii 1747-1755), logofătul Toma Dimitriu de la mitropolia din Iași (între anii 1760-1775) și ieromonahii Macarie, Ilarion și alții din obștea starețului Paisie de la mănăstirile Dragomirna, Secu și Neamț (din anul 1763 pînă după anul 1800), care au făcut numeroase traduceri din slavonește sau din grecește, atît religioase cît și laice.

5. Ce reprezintă fragmentul de geografie a Moldovei tradus din rusește prin anii 1770-1771, a cărui traducere a fost atribuită arhimandritului Vartolomei Mazereanu?

5.1. M. Kogălniceanu a publicat, în “Arhiva românească”, I, 1841, p. 327-334, textul intitulat *Traducere dintr-o scriere geografică tipărită în Rosia la anul 1770. Pentru Moldova*, iar în nota la acest titlu afirmă: “Această traducere se află întocma între sus pomenitele documenturi; trebuie însă să însemnăm că cuprinde cîteva idei nedrepte”.

Documentele la care se referă Kogălniceanu au fost publicate de el în aceeași revistă, p. 172-326, sub titlul *Corespondenții cu Rosia* (în sumarul revistei sînt intitulate *Corespondenții din vremea ocupației Moldaviei și Valahiei de armiiile rusești, de la 1769 pînă la 1774*). Ele conțin corespondența feldmareșalului Petru Rumianțev și a altor generali ruși cu mitropolitul Gavriil al Moldovei, precum și o serie de acte administrative și politice din perioada 21 iulie 1769 – 21 iunie 1771 privitoare la războiul ruso-turc din acei ani, la ocuparea și administrarea Moldovei și a Țării Românești de către trupele rusești și la încercarea împărătesei Ecaterina a II-a de a anexa

atunci aceste principate imperiului rusesc. La sfârșit se află scrisoarea lui Rumianțev către mitropolitul Gavriil, din 28 iulie 1774, prin care feldmareșalul îi comunică mitropolitului stipulațiile păcii de la Küciuk-Kainargi, care a pus capăt războiului ruso-turc din anii 1769-1774 și ocupației rusești a celor două principate românești în timpul aceluși război.

Dintr-o relatare a spătarului Antohi Sion, publicată și comentată de M. Kogălniceanu în aceeași revistă (p. 133-139), rezultă că aceste documente deosebit de interesante pentru istoria Moldovei și a Țării Românești se aflau în arhiva mitropoliei din Iași, de unde au fost copiate într-un manuscris al său, alături de *Cuvînt de îngropare vechiului Ștefan voievod, domnul Moldaviei* și alte patru scrieri literare anonime, de către logofătul mitropoliei, Grigoraș⁵¹. Astfel constituit, manuscrisul logofătului Grigoraș a circulat prin copii, integrale sau parțiale, dintre care două, parțiale (dar care se completează reciproc) se păstrează în ms. 348 și 1667 de la Biblioteca Academiei Române. Copia din ms. 348, căreia îi lipsesc cele cinci scrieri literare de la început, aflate în ms. 1667, conține, pe f. 58^v-116^r, 42 de documente în plus, din perioada 11 iulie 1771 – 9 august 1774, puțin cunoscute sau chiar ignorate de cercetători, care au avut în vedere mai ales documentele publicate de Mihail Kogălniceanu. La importanța deosebită a unora dintre aceste documente ne vom referi însă cu alt prilej.

5.2. Fragmentul de geografie a Moldovei publicat de Kogălniceanu, care se găsește și în ms. 348 și 1667, are la început

⁵¹ Cu privire la paternitatea scrierilor literare respective și la identitatea acestui logofăt Grigoraș, vezi N.A. Ursu, *Un scriitor român necunoscut din secolul al XVIII-lea*, citat la nota 47, studiu revăzut, îmbogățit și republicat, sub titlul *Ierodiaconul Gherasim Putneanu de la episcopia Romanului, un scriitor căutat timp de un secol și jumătate*, în volumul nostru de *Contribuții la istoria literaturii române. Studii și note filologice*, Iași, 1997, p. 285-319, și Ștefan S. Gorovei, *Un cărturar uitat: logofătul Grigoraș*, în "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»", XXIII, 1986, partea a II-a, p. 681-698.

câteva date istorice privitoare la originea daco-romană a poporului român și la întemeierea Moldovei de către voievodul Dragoș (inclusiv legenda vânătorii zimbrului, a înecării căței Molda în apa numită apoi Moldova, de la care și numele țării, precum și a adoptării capului de zimbru drept stemă a Moldovei), după care sînt menționate hotarele țării, principalele râuri, cu afluenții unora dintre ele indicați numeric, și câteva lacuri mai mari, apoi împărțirea administrativă a Moldovei în Țara de Jos și Țara de Sus, cu mențiunea tuturor ținuturilor și a târgurilor mai importante aflate în fiecare ținut, inclusiv în Basarabia, deoarece “mai demult și Basarabia au fost de Țara Moldovii, ca a triia parte a acestei țări”. La sfîrșit se află descrierea Valului lui Traian. În ediția lui Kogălniceanu textul a fost în oarecare măsură modernizat, îndeosebi sub aspect fonetic. Ca atare, în puținele fragmente pe care le cităm din el reproducem textul aflat în ms. 348.

Încercînd să identificăm acea “scriere gheograficească ce s-au tipărit în Rosiie la anul 1770”, din care au fost extrase informațiile privitoare la Moldova aflate în acest text, am constatat că, în *Svodnii katalog russkoi knighi grajdanskoii peciati XVIII veka, 1725-1800*, vol. I-V, Moscova, 1962-1967, nu este înregistrată nici o geografie universală rusească sau tradusă în rusește care să fi apărut în anul 1770. Nu era însă de așteptat ca într-o geografie universală din acea perioadă să se găsească informații atît de bogate și de exacte privitoare la Moldova, cum sînt cele din textul de care ne ocupăm. În mod obișnuit, informațiile privitoare la Moldova și la Țara Românească aflate în asemenea geografii sînt sumare și, uneori, greșite. Informații mai bogate conține doar lucrarea lui Anton Friedrich Büsching (1724-1793), *Neue Erdbeschreibung*, partea I, vol. II (am consultat ediția a patra, Hamburg, 1760, p. 1346-1349), dar nici ele nu corespund în întregime celor din fragmentul de geografie a Moldovei publicat de M. Kogălniceanu.

Pentru că în acei ani opera lui Dimitrie Cantemir, *De-*

scriptio Moldaviae, a fost tradusă în limba germană și publicată prima dată în "Magazin für die Historie und Geographie der neueren Zeit", vol. 4, Hamburg, 1770, am comparat textul în discuție și cu partea geografică a lucrării lui Cantemir. În mod surprinzător, am constatat imediat că acest text reprezintă un *compendiu al informațiilor aflate în primele patru capitole ale operei lui Cantemir*, care în traducerea ei în limba română, după versiunea germană, tipărită la mănăstirea Neamț, în anul 1825, sub titlul *Scrisoarea Moldovei*, sînt intitulate astfel: "Cap. întâi. Pentru numele cel vechi și cest de acum al Moldaviei" (p. 31-35), "Cap. al 2. Pentru starea locului Moldaviei, și pentru hotarăle ei cele vechi, și cele noao, și pentru văzduhul ei" (p. 35-42), "Cap. al 3. Pentru apele Moldaviei" (p. 42-49), "Cap. al 4. Pentru ținuturile și tîrgurile cele de acum ale Moldaviei" (p. 49-75). Cităm doar cîteva exemple de concordanță a informațiilor din lucrarea lui Cantemir (după traducerea menționată mai sus) cu cele din textul publicat de Kogălniceanu (după copia aflată în ms. 348 de la BAR).

1. La *Cantemir*: "Și părăie încă are Moldova mai nenumărate, din care voim să arătăm aicea numai pre cele mai mari, pentru a căroră nume am înțăles. Acestea curg: în Sireti: Bănila, Molnița, Șómușul cel Mare și Șómușul cel Mic, Valea Neagră, Faraon, Racatău, Gerul, Sohulul, și Milcovul și Putna să unesc amîndoao, și Sirețelul deosebi curge în Sireti" (p. 45; sînt menționate deci 12 *pîraie*) [...] "Bîrladul să adaoge cu Bîrlăzelel, Șocovețul, Țelna, Rebricea, Vasluiul, Vasluiuețul, Racova, Crasna, Lohán, Docolina, Holbana, Horiáta, Smila, Curóva, Berheciul, Zeletinul, Corádul" (p. 46; sînt menționate deci 17 *pîraie*) [...] "Prutul duce cu sine Colacínul, Cosmán, Cuciúru, Ciúhur, Bașeul, Coróvia, Camínca, Căldărușa, Jijia, Gîrla Mare, Valea Bratulenii, Mójna, Nírnova, Calmíciul, Lăpușna, Strîmba, Sărata cea despre apus și cea despre răsărit, Cighírșul cel lat și Elanul" (p. 46; sînt menționate deci 20 *de pîraie*).

În *fragmentul de geografie*: "Iară părăi mai mici sînt o

multă mulțime, că numai în Prut întră mai mult decît 20 *părai*, din cari unili pot să să numască și rîuri, în Bîrlad întră 17, în Sireti 12 (i proci)” (f. 14^v; sublinierile sînt ale noastre).

2. La *Cantemir*: “În Moldova [nu] este așa lipsă de bălți cît și de apă, și dintre bălțile cele multe care sînt făcute atît din fire cît și din meșteșug, sînt vrednice cinci a să arăta deosebi, adică: 1. Brateșul, între Prut și între Sireti, la tîrgul Galații [...], 2. Balta Orheiului, carea este din apele Răutul și Cula, la același tîrg, șase mile de lung și doao de lat [...] 3. Balta Dorohoiului [...], 4. Balta Colacîmul, pe hotarul din Leșasca [...], 5. Cea mai de pre urmă și mai vestită este balta lui Ovidie, ce să numește de lăcuiori Lacul Ovidului, la Akerman, în Besarabia, și este osebit cunoscută pentru numele ei, pentru că să zice că Ovidie, poetul cel vestit al romanilor, ar fi fost acolo surgunit în ticăloșia lui...” (p. 47-49).

În *fragmentul de geografie*: “În numărul iezărilor celor mai mari să află Bratișul, întri Prut și Sireti, lîngă tîrgul Galații, iezărul Orheiului, în lung de 140 verste, iară în larg de 15, iezărul de la Dorohoi, Colacîmul, lîngă hotarul leșăsc, Lacul Ovidului, lîngă Cetatea Albă (Akerman), unde Ovidie, rîmleanul făcător de stihuri, [au fost surgunit – în ediția lui Kog., omis în ms. 348], și acolo au și murit” (f. 14^v).

3. La *Cantemir*: “În vremile vechi era Moldova împărțită în trei părți: în Țara de Jos, în Țara de Sus și în Besarabia, întru care se număra 23 de ținuturi. Iară după ce s-au luat Basarabia supt stăpînirea turcească, supuindu-să turcilor și Bendiriul cu patru ținuturi, prin prodosia lui Aaron voievod, apoi au rămas domnilor Moldaviei numai 19 ținuturi, și nici acestea întregi. Țara sau partea de jos cuprinde 12 ținuturi mai mici”. Sînt apoi prezentate, cu tîrgurile mai importante și alte informații, ținuturile Iași, Cîrligătura, Roman, Vaslui, Tutova, Tecuci, Putna, Covurlui, Fălciu, Lăpușna, Orhei și Soroca (p. 50-61). “Partea de sus, ce să zice de locuitori Țara de Sus, are șapte ținuturi mai mici”. Sînt apoi prezentate ținuturile Hotin, Dorohoi, Hîr-

lău, Cernăuți, Suceava, Neamț și Bacău (p. 61-66). "Besarabia. Odinioară a treia adecă și cea mai mare parte a Moldaviei. Tot pământul acesta este șes și nu are nici dealuri, nici codri, și să adapă numai cu Elpuvu, care curge neconținut [...] Acest pământ este împărțit în patru ținuturi sau raiele, adecă a Bugeagului, a Akermanului, a Chilieii și a Ismailului". Urmează prezentarea acestor patru ținuturi (p. 66-72).

În *fragmentul de geografie* publicat de M. Kogălniceanu toate informațiile din opera lui Cantemir menționate mai sus sînt reproduse pe scurt, dar în aceeași ordine și uneori, cu aceleași caracterizări sau precizări (f. 14^v-15^v).

4. La *Cantemir*: "Spre aceasta să adaoge și semnul acel de vecinică pomenire pentru pricina aceasta, adecă șanțul sau groapa împăratului Traian, care și pînă în zioa de astăzi își ține numele făcătorului ei [...] Aceasta, dupre cum eu însumi am văzut, să începe cu doao șanțuri, de la Petrevaradin în Țara Ungurească pînă la muntele Demurcapu, adecă Poarta de Fier, și de acolo numai cu un șanț merge prin Țara Românească, și prin Moldova, și taie prin Prut pre la satul Traian, și prin Botna pre la tîrgul Căușenii, și după ce trece prin toată țara tătărăscă, apoi să sfîrșește la apa Don. Și pînă în zioa de astăzi încă este preste doisprezece coți de adîncă, de unde lesne să înțălege căci, cînd s-au făcut, au trebuit să mai fi fost încă pre atîta de lată și de adîncă, împrotiva năvălirilor de cătră vrășmași o apărare prea bună" (p. 74-75).

În *fragmentul de geografie*: "În scriere Țărei Moldovei încă să mai cade a înșămna și pentru șanțul cel minunat a împăratului Traian, care și pînă acu se numește pe numele său (Troian). Acest lucru minunat l-au făcut mai înainte de 1500 ani, pentru apărare țărilor rîmlenești de năvălirile protivnicilor. Iară adîncime acelui șanț încă și pînă acu în multe locuri este de 12 arșini, și să începe de la Petrăvaradin în Țara Ungurească și mergi prin Vlahia și prin Moldova, taie apa Prutului lîngă satul Troian, și Botna lîngă orașul Caut, și trecînd prin țara tătărăscă,

să sfîrșește la apa Donului” (f. 15^v; *Caut*, în loc de *Căușeni*, este desigur o greșeală de copist, care se află în toate copiile cunoscute ale textului).

Presupunem că “scrierea gheograficească ce s-au tipărit în Rosiie la anul 1770”, din care a fost tradus acest fragment de geografie a Moldovei cu informații extrase din *Descriptio Moldaviae* a lui D. Cantemir, este broșura de 12 pagini în-cvarto, înregistrată în *Svodnii katalog russkoi knighi...*, citat mai sus, vol. I, p. 372, fișa 2408, sub numele autorului Venedikt Iakov Ignații, care are următoarea foaie de titlu: *Blagodarstvennaia reci o ștastlivom vziatii Kniajestva Moldavskago, govorennaia na nemețkom iazîke v maghistrate Fridrihsgavenskom 21 oktïabria 1769 goda, v prisutstvii ego prevoshoditelïstva gospodina ghenearal-porutcika, Leïbgvardii Izmaïlovskago polku primermaiora, deputatskago marșala i raznîh ordenov kavalera, Aleksandra Ilïicea Bibikova, kotorïa perevod ego prevoshotitelïstvu, v znak svoeia blagodarnosti s dostodoljneïșim vîsokopocitanïem, podnosit reghistrator Iakov Horoșkevici, febralia 1 dnia 1770 goda. Sankt-Petersburg, 1770.* (În traducere: “Cuvîntare de recunoștință pentru luarea cu succes a Principatului Moldovei, rostită în limba germană în magistratul Fridrihsgavenului, la 21 octombrie 1769, în prezența măriei sale domnului general-locotenent, primar-maior al regimentului de gardă Izmailov, mareșal al deputaților și cavalier al diferitelor ordine, Alexandru Ilici Bibikov, a cărei traducere măriei sale, în semn de grațitudine și cu mare admirație, a făcut-o registratorul Iakov Horoșkevici, la 1 februarie 1770. Sankt-Petersburg, 1770”).

Nu am avut posibilitatea să vedem această broșură, care nu se găsește în marile biblioteci din țara noastră. Nu știm nici unde putea fi localitatea Fridrihsgaven (sau *-hafen?*). Probabil că este vorba de un oraș-port din Prusia sau, eventual, de orașul-port danez *Fridrihshafen*, situat pe coasta est a insulei Seeland (vezi A.Fr. Büsching, *op. cit.*, partea I, vol. 1, p. 164), unde generalul rus A.I. Bibikov se va fi aflat într-o vizită oficială, cu

care prilej au fost adresate elogiile împărătesei Ecaterina a II-a și armatelor rusești pentru victoriile reputeate atunci asupra turcilor la Dunărea de jos și în Crimeea, în speță pentru recenta ocupare a Moldovei, căreia i s-a făcut și o scurtă descriere geografică. Este posibil ca autorul cuvîntării omagiale, Venedikt Iakov Ignații, să fi avut la dispoziție traducerea în limba germană a operei *Descriptio Moldaviae* a lui D. Cantemir.

După cum se știe, traducerea în limba germană a acestei lucrări a lui Cantemir s-a făcut cel mai târziu în anii 1768-1769, prin grija geografului german A.Fr. Büsching, de către Johann Ludwig Redslob, profesor al corpului de cadeți din Berlin. Probabil că, înainte de a fi tipărită această traducere, în anul 1770, o copie a ei a fost trimisă consilierului imperial G.F. Müller de la Sankt-Petersburg, care i-a pus la dispoziție lui Büsching textul în limba latină al operei lui Cantemir.

5.3. Traducerea în românește a acestui fragment de geografie a Moldovei a fost atribuită de N. Iorga⁵² arhimandritului Vartolomei Mazereanu, care știa rusește și a făcut parte din delegația Moldovei trimisă la Sankt-Petersburg, în decembrie 1769, spre a mulțumi împărătesei Ecaterina a II-a pentru eliberarea țării de sub "păgîneasca tirănie" a turcilor și, "ca niște robi prea plecați", să o asigure de "supunerea cea robască cu toată buna voință și priimire". Fără a fi demonstrată în vreun fel, atribuirea făcută de Iorga a fost acceptată de unii cercetători (Dimitrie Dan⁵³, Ion Gheție⁵⁴, Constantin Teodorovici⁵⁵ și alții). Particularitățile lingvistice ale textului arată însă că *traducerea nu aparține arhimandritului Vartolomei*, a cărui limbă este bi-

⁵² Vezi *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. I, București, 1901, p. 540.

⁵³ Vezi *op. cit.*, la nota 4, p. 54.

⁵⁴ În tratatul academic de *Istoria literaturii române*, vol. I, București, 1964, p. 716.

⁵⁵ În *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, București, 1979, p. 558.

ne cunoscută din numeroasele sale scrieri autografe.

După toate probabilitățile, acest fragment de geografie a Moldovei a fost extras din broșura menționată (care va fi ajuns nu prea târziu după publicarea ei și la comandamentul din Moldova al trupelor rusești) de către același translator, deocamdată necunoscut, care traducea în românește corespondența administrației militare rusești de atunci a Moldovei cu mitropolitul Gavriil și cu Divanul țării, iar în rusește corespondența mitropolitului și a Divanului cu feldmareșalul Rumianțev și cu alți reprezentanți ai administrației rusești a principatului. Traducerea fragmentului de geografie are mai multe particularități lingvistice comune cu cea a documentelor respective traduse din rusește, aflate în ms. 348 și 1667 de la BAR. Cităm doar câteva exemple:

– în fragmentul de geografie, unitatea de măsură pentru distanțe este *versta* (< rus. *versta*): “Țara Moldovii cuprinde împrejur 1659 *verste* roșiienești” (f. 14^v), “iezărul Orheiului în lung de 140 *verste*” (f. 14^v); cuvântul *verstă* apare, de exemplu, și în traducerea textului intitulat *Iarăș order cătră gheneral Korsakov, din 1771, iuli 11*, semnat G[raf] Romeanțov: “de unde până la Kafa rămîn numai 11 *verste*” (ms. 348, f. 58^v);

– în aceleași texte, unitatea de măsură pentru lungime este *arșinul* (< rus. *arșin*). În fragmentul de geografie: “adîncime acelui șanț încă și până acu în multe locuri este de 12 *arșîni*” (f. 15^v); “dinaintea varoșului a cetății Kafa, avînd și meterezure de [...] *arșîni* adînce” (ms. 348, f. 59^r).

– adv. *acum* apare uneori și sub forma *acu*. În fragmentul de geografie: “păn’ *acu*”, “până *acu*” (f. 15^v); în diverse documente din ms. 348: “până *acu*” (f. 43^r, 63^v), “și *acu*” (f. 66^r), “chiar *acu*” (f. 66^v). Vartolomei Mazereanu folosea în mod consecvent forma veche *acmu* (de exemplu, în traducerea cărții *Itica ieropolitica*, din anul 1764, păstrată în ms. 67 de la BAR, f. 10^v, 20^v, 46^v, 53^v, 59^v, 60^v, 67^r, 117^v, 128^r, 135^v, 181^v);

– vb. *dezrădăcina*, fig. În fragmentul de geografie: “și au

dizrădăcinat pe locuitorii de loc ș-au adus de au așăzat lăcuitorii rîmleni” (f. 14^r); într-un document din ms. 348: “pre acela din rădăcină cu tot l-au dizrădăcinat” (f. 24^v);

– forma *gunii* “hunii”, din fragmentul de geografie: “*gunii, și gutii, și saraținii*” (f. 14^r), este încă o dovadă că traducerea acestui text s-a făcut din rusește (cf. rus. *gynn*).

5.4. În anul 1770 a fost publicat în Rusia și un text în limba germană cu informații geografice privitoare la Moldova extrase din *Descriptio Moldaviae* a lui D. Cantemir. Este articolul *Kurzegeographische Beschreibung des Fürstentums Moldau und der zwischen dem Schwarzen Meere und der Kaspischen See gelegenen Ländern und Völker*, însoțit de o hartă a locurilor respective, apărut, sub semnătura *I.v.St.*, în “*Geographischer Kalender auf das Jahr 1770*”, publicat în Rusia, fără indicația locului de apariție. Acest articol a fost semnalat și comentat de P.P. Panaitescu, în anul 1928, după publicația bibliografică *Russische Bibliothek* din anul 1772, a lui H. Bacmeister, un bibliograf german din Riga. Bacmeister, care rezumă articolul, spune că descrierea Moldovei cuprinde 19 pagini și a fost făcută după manuscrisul lui D. Cantemir⁵⁶. Neputînd vedea textele respective, nu știm dacă între cuvîntarea lui Venedikt Iakov Ignații, tradusă în rusește de Iakov Horoșkevici, și acest articol al lui *I.v.St.* există o legătură directă.

5.5. Așadar, fără a li se cunoaște sursa, primele informații geografice privitoare la Moldova extrase din opera lui D. Cantemir sînt cele păstrate în textul menționat din ms. 348 și 1667 de la BAR, editat de M. Kogălniceanu în anul 1841. Ele sînt traduse după un text în limba rusă, dar nu de arhimandritul Vartolomei Mazereanu, cum s-a crezut.

⁵⁶ Vezi studiul *Contribuții la opera geografică a lui Dimitrie Cantemir*, în “*Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice*”, seria III, tom. VIII, 1927-1928, p. 187, citat în ediția jubiliară D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, București, 1973, p. 384. Cf. și comentariul făcut de Doru Mihăescu, în studiul *Bucovina și Basarabia*, Iași, 2000, p. 130, nota 6.

6. Concluzii

Datele privitoare la viața și activitatea lui Vartolomei Mazereanu prezentate și comentate mai sus, care se alătură celor comunicate între timp de alți cercetători, reclamă cu necesitate alcătuirea unui nou studiu monografic consacrat acestui cărturar, căci studiul din 1914 a lui Dimitrie Dan, de referință și astăzi pentru unele informații prețioase pe care le conține, este de multă vreme depășit. Vartolomei Mazereanu a fost identificat recent și ca autor al segmentului din letopisețul Moldovei pentru anii 1741-1769, atribuit pînă acum lui Ioan Canta⁵⁷. Acest lucru poate constitui un bun prilej pentru a i se aduna într-un volum toate însemnările sale cu conținut istoric, care, deși editate, sînt ca și necunoscute, fiind publicate în reviste sau în volume greu accesibile astăzi. Totodată, traducerile și scrierile originale ale lui Vartolomei Mazereanu, în majoritatea lor păstrate în manuscrise autografe, ar putea constitui obiectul unui interesant studiu lingvistic, căci contribuția sa la dezvoltarea limbii române literare este importantă, dar aproape total necunoscută.

⁵⁷ Vezi *art. cit.* la nota 6.

— $\frac{1}{2} \frac{d^2 x}{dt^2} + \frac{1}{2} \frac{d^2 y}{dt^2} + \frac{1}{2} \frac{d^2 z}{dt^2} =$
 $\frac{1}{2} \frac{d^2 x}{dt^2} + \frac{1}{2} \frac{d^2 y}{dt^2} + \frac{1}{2} \frac{d^2 z}{dt^2} =$
 $\frac{1}{2} \frac{d^2 x}{dt^2} + \frac{1}{2} \frac{d^2 y}{dt^2} + \frac{1}{2} \frac{d^2 z}{dt^2} =$

Fig. 3

Dim

Ѣррептарє пѣкъпосухѣи
къдѣхъла Блзндѣцелора

пакѣма
дохторилора чѣлора
дѣховниѣщи

ѣша ши

чѣлора ꙗсѣ дохторѣска
дѣла дѣншии

пѣкѣшнлора чѣлора
ꙗсѣ покѣска

Ѣпрѣ фолосѣ ѣшѣ сѣпѣ
де преосвѣщенїа Курїа къ Викентїи Іоанновнї
православникѣмъ Епїсѣпѣ ѣмъ Темїшевѣручїи
= ꙗ ѣнѣла = АѢѣе = ѣнїи = ꙗ =

campnat dela vedura profesorulu souy
Reicher din Bucuresti la 6/11/1900. —
(Din Fundul Stiinta Anatomic)

1796

ѣсѣтѣ ѣрѣнѣ ѣсѣтѣ ѣсѣтѣ ѣсѣтѣ ѣсѣтѣ
каѣтѣ 1796 = аѣтѣ = ѣ

Fig. 4

*Prima traducere românească a versiunii
comprimate a romanului Varlaam și Ioasaf din
Viețile sfinților*

1. După cum se știe, cea mai veche traducere în limba română a celebrului roman popular religios *Varlaam și Ioasaf*, efectuată în prima jumătate a secolului al XVII-lea și atribuită învățatului boier muntean Udriște Năsturel, a cunoscut o largă răspândire prin copii manuscrise, pînă la începutul secolului al XIX-lea. A fost și editată, în 1904, după o copie din anul 1673, de către generalul P.V. Năsturel, un descendent al presupusului traducător. Cu privire la diferitele copii ale acestei versiuni românești și la textul slavon după care a fost făcută traducerea există o bogată literatură, prezentată și comentată îndeosebi de Emil Turdeanu, în studiul *Varlaam și Ioasaf. Istoricul și filiațiunea versiunilor românești*, apărut în "Cercetări literare", I, 1934, p. 1-46, completat în "Biserica Ortodoxă Română", LII, 1934, nr. 7-8, p. 417-481, și reeditat de autor, în formă revizuită, sub titlul *Le roman Barlaam et Ioasaph en roumain*, în volumul domniei sale *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés Roumaines*, Leiden, 1985, p. 329-380 și 450, precum și de către Dan Horia Mazilu, în monografia *Varlaam și Ioasaf. Istoria unei cărți*, București, 1981. Într-un articol din "Cronica", XVI, 1981, nr. 43, p. 5, 8, noi am demonstrat, cu probe lingvistice de netăgăduit (pe care le-am îmbogățit între timp, într-un studiu mai amplu), că această primă traducere românească a romanului *Varlaam și Ioasaf* aparține în realitate monahului Daniil Andrean Panoneanu, traducătorul *Îndreptării legii* (Tîrgoviște, 1652). Atribuirea ei logofătului Udriște Năsturel s-a făcut nu pe baza mărturiei sale, consemnată în vreo însemnare sau declarație proprie, ci pe afirmații făcute de alții, în unele copii de mai târziu, din anii 1671 și 1673 (deci de

peste două decenii după moartea lui Udriște), afirmații neverificate, care se dovedesc a fi simple confunzii sau presupuneri neîntemeiate ale copiștilor respectivi ori ale unor persoane care le-au transmis lor această informație neadevărată.

În afara altor două traduceri, din secolul al XVIII-lea, făcute după versiuni prescurtate în limba italiană, de Vlad Boțulescu în 1764 și de Samuil Micu pînă în anul 1782, ambele rămase în manuscrisele autografe ale traducătorilor (manuscrisul traducerii lui Micu s-a pierdut între timp), romanul *Varlaam și Ioasaf* a avut în secolul al XVIII-lea și două traduceri ale versiunii lui comprimate din cunoscuta colecție a *Vieților sfinților* publicată de episcopul Dimitrie al Rostovului, la Kiev, în patru volume mari, apărute între anii 1686 și 1705. Această carte a fost reeditată de mai multe ori, atît la Kiev cît și la Moscova. Compendiul romanului *Varlaam și Ioasaf* se află în primul volum, în seria vieților sfinților prăznuiți în ziua de 19 noiembrie, alături de viețile altor sfinți cu numele Varlaam.

2. Traducerea *integrală* în limba română a *Vieților sfinților* publicate în rusește (în slavona rusă) de Dimitrie al Rostovului a fost făcută, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea de ierodiaconul Ștefan, unul dintre cei mai buni și mai talentați traducători din obștea stareșului Paisie de la mănăstirile Neamț și Secu. Pentru o mai lesnicioasă folosire a cărții, ierodiaconul Ștefan a reprodus în volume aparte viețile sfinților din fiecare lună (în original volumele sînt pe trimestre: vol. I, septembrie-noiembrie; vol. II, decembrie-februarie; vol. III, martie-mai; vol. IV iunie-august). În forma aceasta a fost și tipărită traducerea sa, primul volum probabil la Iași, iar celelalte unsprezece la Neamț, între anii 1807-1815. O nouă ediție a acestei traduceri, inițiată de mitropolitul Grigore Dascălul al Țării Românești (†1834), fost și el un bun traducător în obștea lui Paisie, a apărut la mănăstirea Căldărușani, în anul 1836. Mai tîrziu au fost publicate și alte ediții sau prelucrări ale traducerii ierodiaconului Ștefan, colecția hagiografică a lui Dimitrie al Rostovului de-

venind astfel principala carte de lectură a vieților sfinților în cultura românească modernă. "Jitiile" sfinților citite de secole în biserici, la sfârșitul slujbelor zilnice, sînt textele prescurtate aflate în mineiele grecești.

3. Vechea traducere a *Vieților sfinților* elaborată de ierodiaconul Ștefan din obștea paisiană este precedată de alte două traduceri românești ale aceleiași vaste lucrări a lui Dimitrie al Rostovului, *parțiale* însă și rămase în manuscrise, fapt pentru care sînt și prea puțin cunoscute. Prima a fost făcută în anii 1758-1760, la dorința și cu cheltuiala mitropolitului Iacob Putneanul, de monahul Evloghie, dascăl de limba slavonă la școala domnească din Iași, neobosit traducător de documente slavone și corector la tipografia mitropoliei Moldovei. Monahul Evloghie a tradus, tot în volume aparte pentru fiecare lună, viețile sfinților prăznuiți în lunile septembrie, octombrie, noiembrie, martie, aprilie și mai. Cinci dintre aceste volume sînt copiate de Gheorghe, fiul monahului Evloghie, ajuns și el, în anul 1776, dascăl la școala domnească din Iași, iar cel al lunii aprilie este copiat de altă persoană, necunoscută, și nu are nici mențiunea că traducerea e făcută de Evloghie. La retragerea sa din scaunul mitropolitan, în anul 1760, mitropolitul Iacob a dăruit aceste manuscrise mănăstirii Putna, unde se află și în prezent. Bineînțeles, în volumul pe luna noiembrie, nedat (ms. 1855, inv. 79), se găsește și *Viața preacuvioșilor părinților Varlaam și Ioasaf de la India* (f. 161^r-183^r), *prima traducere românească a acestei versiuni comprimate* a romanului *Varlaam și Ioasaf*.

A doua traducere parțială în limba română a antologiei hagiografice a lui Dimitrie al Rostovului a fost făcută de ieromonahul (apoi arhimandritul) Macarie de la mitropolia din București între anii 1775-1780. O schiță a vieții și a bogatei sale activități am făcut în articolul *Dascălul Macarie – autorul Gramaticii rumânești (1772) și al lexiconului slavono-român (1778)*, publicat în "Limba română", XXXIV, 1985, nr. 5, p. 445-449. Manuscrisele 1881-1887 de la Biblioteca Academiei

Române, autografele lui Macarie, conțin viețile sfinților pe lunile septembrie, noiembrie (de la 1 la 19), decembrie, ianuarie, martie (de la 1 la 15) și aprilie. Nu știm dacă el a reușit să traducă viețile respective și pentru restul lunilor anului. În orice caz, ms. 1882, care conține traducerea vieților sfinților prăznuți în luna noiembrie (până în ziua de 19), se termină cu textul intitulat (f. 712^v): *Pătimirea sfântului mucenicului Varlaamului a bătrînului*, întrerupt la începutul foi 712, restul acestei foi și câteva foi următoare rămînînd albe. Este posibil deci ca Macarie să nu fi tradus *Viața preacuvioșilor părinților Varlaam și Ioasaf de la India*, nici viețile sfinților de pînă la sfîrșitul lunii noiembrie.

4. În mod curios, recunoașterea de către unii cercetători a sursei versiunii românești comprimate a romanului *Varlaam și Ioasaf* aflată în cele două copii de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea (ms. 3186 și 63 de la Biblioteca Academiei Române) și în volumul pe luna noiembrie al *Vieților sfinților* tipărit la mănăstirea Neamț în anul 1811 s-a produs destul de greu, chiar și după ce E. Turdeanu a afirmat, în anul 1947 (în studiul *La littérature bulgare...*), că sursa respectivă este antologia hagiografică publicată de Dimitrie al Rostovului. De exemplu, D.H. Mazilu consideră afirmația lui E. Turdeanu doar o ipoteză încă neconfirmată: "Această ultimă ipoteză mi se pare cea mai acceptabilă, și nu numai pentru că ea include, printre argumente, chiar «declarația» editorilor: «S-au tipărit această sfîntă și prea folositoare carte ce cuprinde întru sine viețile sfinților din luna noiembrie, carea acum s-au tălmăcit din limba rusască în cea rumânească [...]». Din păcate, ea rămîne în stadiul de ipoteză și în aceste pagini, întrucît ne-a lipsit posibilitatea de a produce proba fundamentală: alăturarea «versiunii Neamț» de textul *Vieților* lui Tuptalo-Rostovski. Îi adăugăm doar cîteva elemente de sprijin desprinse din operațiile ce le-am putut întreprinde [...] Dovezile peremptorii le poate aduce, însă, numai confruntarea de care vorbeam" (*op. cit.*, p. 156-157; sublinierea auto-

rului). Posibilitatea confruntării textelor respective îi era însă cercetătorului prea la îndemână, căci la Biblioteca Academiei Române există atît volumul pe luna noiembrie al «versiunii Neamț» (sub cota CRV 799), folosit de D.H. Mazilu în lucrarea citată (p. 153-158), cît și textul original al *Vieților sfinților* publicate de Dimitrie al Rostovului, într-o ediție apărută la Kiev, în anul 1764 (aflată sub cota III-401095), și în alta apărută în același an la Moscova (sub cota IV-404192). Aceste texte se găsesc și la Biblioteca Centrală Universitară din Iași, în bibliotecile mănăstirilor Neamț și Putna, desigur și în alte biblioteci publice sau particulare din țară. Proba textologică a identificării anunțate de E. Turdeanu în 1947 a rămas astfel să fie făcută tot de domnia sa, în volumul *Études de littérature roumaine...*, citat mai sus, autorul dovedind aici că textul din *Viețile sfinților* editat la Neamț “respecte son original à la lettre” (p. 375).

5. Firește, E. Turdeanu a comparat cu textul publicat de Dimitrie al Rostovului și versiunea românească din ms. 3186 și 63 de la BAR, constatînd că “son texte suit fidèlement la version de Dimitrij de Rostov”. Drept probă domnia sa citează paralel cîteva fraze din textul rusesc și din cel românesc aflat în ms. 3186, după care continuă: “La fidélité de cette traduction exclue irrévocablement l’hypothèse d’une rédaction abrégée à partir de la version d’Udriște Năsturel. Comme nous l’avons déjà rectifié ailleurs [autorul citează aici, în notă, studiul *La littérature bulgare...*, din 1947], et comme le prouvent les textes cités, elle est entièrement tributaire de la rédaction de l’évêque Dimitrij de Rostov” (p. 174).

Comparînd apoi textul din ms. 3186 și 63 cu cel tipărit în 1811, E. Turdeanu a constatat că între ele există unele diferențe, mai mari sau mai mici. Aceste diferențe l-au determinat să presupună că textul din cele două manuscrise reprezintă copii independente ale aceleiași traduceri a ierodiaconului Ștefan, făcute înainte ca aceasta să fi fost revizuită, în vederea tipăririi: “L’édition de 1811 ne reproduit ni l’une ni l’autre des copies

antérieures [...] Un problème se pose alors: les mss 3186 et 63 sont-ils les copies imparfaites d'une rédaction fidèle à l'original russe, qui a fourni le texte de l'édition imprimée, ou bien le texte de cette édition a été révisé en comparaison avec l'original, avant d'être mis sous presses? Comme le traducteur, Ștefan, était mort depuis quatre ans au moment de l'impression, nous inclinons pour la probabilité que les écart des deux manuscrits sont dus à leurs copistes" (p. 375). După cum vom vedea, lucrurile stau însă cu totul astfel.

6. Adevărata explicație a deosebirilor dintre textul versiunii comprimate a romanului *Varlaam și Ioasaf* din ms. 3186 și 63 de la BAR și textul corespunzător tipărit la Neamț în anul 1811 am aflat-o comparând aceste versiuni cu prima traducere românească a aceluiași text făcută de monahul Evloghie, pe care am menționat-o mai sus. Am constatat astfel că *textele din ms. 3186 și 63 sînt copii ale traducerii monahului Evloghie*, păstrată la mănăstirea Putna, nu ale celei făcute de ierodiaconul Ștefan, tipărită la Neamț. Reproducem paralel, subliniind unele diferențe, cîteva fraze de la începutul celor trei texte, pentru a putea fi mai bine observate deosebirile dintre cele două traduceri, precum și faptul că în ms. 3186 (și 63) este copiată versiunea monahului Evloghie.

A. Ms. 3186, f. 1^r-1^v: "Viața precuvioșilor părinților noștri Varlaam și *Iosaf*, feciorul împăratului Avinir de la India. Este o țară în partea Răsăritului ce să cheamă India, cu norod mult și îndestulată cu toate bunătățile, și cu roduri mai multe decît într-alte părți, încungiurată cu mare și cu uscat, și să hotăraște cu țara persilor. Aceea au fost luminată oarecînd de sfîntul apostol Toma, ci n-au rămas toată țara întru credință. Că mulți, fiind întunecați cu mintea și cuprinși de înșălăciunea drăcească, n-au priimit învățătura cea de mîntuire. Iară după vreme mai mult au crescut necredința ca spinii și îneca sămînța cea bună a credinții, cît s-au făcut mai mult norod păgînesc decît creștinesc. Întra-acea țară era un împărat anume Avinir, cu putere și

cu bogăție mare, și slăvit, iară cu sufletul era foarte sărac, că era păgîn și slujia dracilor, iară nu lui Dumnezeu, închinîndu-să idolilor celor fără de Dumnezeu”.

B. Ms. 1855, inv. 79, de la mănăstirea Putna, f. 161^r-161^v: “Viața prea cuvioșilor părinților Varlaam și Iosaf de la India. Este o țară în partea Răsăritului ce să cheamă India, cu norod mult și îndestulată cu toate bunătățile și cu roduri mai multe decît alte țări, încungiurată cu marea și cu uscatul, și să hotărâste cu țara persilor. Aceea au fost luminată oarecînd de sfîntul apostol Toma, ci n-au rămas toată țara întru credință. Că mulți, fiind întunecați cu mintea și cuprinși de înșelăciunea drăcească, n-au priimit învățătura cea de mîntuire. Iară după vreme mai mult au crescut necredința ca spinii și îneca sămînța cea bună a credinții, cît s-au făcut norod mai mult păgînesc decît creștinesc. Întru acea țară era un împărat anume Avenir, cu putere și cu bogăție mare, și slăvit, iară cu sufletul era foarte sărac, că era păgîn și slujia dracilor, iară nu lui Dumnezeu, închinîndu-se idolilor celor fără Dumnezeu”.

C. Viețile sfinților, luna noiembrie, mănăstirea Neamț, 1811, f. 165^v-166^r: “Viața cuvioșilor părinți Varlaam și Iosaf indienilor. Este la răsărit o țară foarte mare carea se cheamă India, cu norod mult și cu tot felul de bogăție, și de roduri mai mult decît alte țări îndestulată, încungiurată cu mări și cu noianuri, iar cu starea locului să apropie de hotarale persești. Acea țară au fost luminată oarecînd prin sfîntul apostol Toma, ci nu lăsase pînă în sfîrșit păgînatatea idolească. Că mulți, fiind împietriți (cu inima), nu priimise învățătura cea mîntuitoare și să ținea de înșelăciunea cea drăcească. Iar după vreme au crescut păgînatatea mai mult ca spinii, și innădușind pre sămînța cea bună a bunei credințe, era mai mult norod necredincios decît credincios. Întru acea țară s-au rîdicat un împărat oarecarele cu numele Avenir, cu puterea și cu bogăția mare, și slăvit, iar cu sărăcia cea sufletească foarte cuprins, pentru că

era păgîn și slujia dracilor, iar nu lui Dumnezeu, închinîndu-să idolilor celor *fără de suflet*".

În *Études de littérature roumaine...*, p. 375, E. Turdeanu a semnalat faptul că fragmentul de frază: "Și au trimis prin toate laturile de supt stăpînirea lui scrisorile sale către domni și stăpînitori", existent în originalul rusesc și în ediția din 1811 (f. 166^r, r. 5-6), lipsește în copiile din ms. 3186 și 63. Acest text lipsește și în manuscrisul de la Putna (f. 161^v, r. 7), fiind probabil omis de monahul Evloghie la tradus.

*Școala de traducători români
din obștea starețului Paisie de la mănăstirile
Dragomirna, Secu și Neamț*

1. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea apare și se dezvoltă uimitor de repede în sînul bisericii ortodoxe românești o mișcare de reînnoire a vieții monahale, de reasezare a ei în spiritul tradiției athonite, pe baza unei mai bune cunoașteri și a punerii riguroase în practică a canoanelor ascetice. Inițiatorul acestei mișcări, numită în mod obișnuit *paisianism*, a fost *Paisie Velicovski* (1722-1794), ucrainean din Poltava, cu patru ani de studii la academia (seminarul) din Kiev, care, după doi ani petrecuți în schiturile Trăisteni din Moldova și Cîrnul din Țara Românească, pleacă în 1746 la Muntele Athos, de unde revine la Moldova, în anul 1763, cu o obște de 64 de călugări, în majoritate ucraineni și români, stabilindu-se la mănăstirea Dragomirna. După răpirea Bucovinei de către austrieci, în 1775, Paisie se mută cu 200 de membri ai obștii lui, care număra atunci 350 de frați, la mănăstirea Secu, iar de aici își transferă, în 1779, o parte din obște la Neamț, el fiind pînă la moartea sa, în anul 1794, starețul ambelor mănăstiri, care ajunseseră între timp la peste 700 de viețuitori. Cu privire la paisianism, care s-a răspîndit, prin ucenicii direcți sau indirecti ai starețului Paisie, în numeroase mănăstiri din Moldova, din Țara Românească și mai ales din Rusia, există o bogată literatură, atît în limba română cît și în rusește¹.

¹ Vezi îndeosebi N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. II, București, 1901, p. 390-398, *Mănăstirea Neamțului. Viața călugărească și munca pentru cultură*, Vălenii de Munte, 1912 (reedidată la Mănăstirea Neamț, în 1925), *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ediția a doua, revăzută și adăugită, vol. II, București, 1930, p. 175-191; D. Furtună, *Ucenicii starețului Paisie în mănăstirile Cernica și Căldă-*

2. Privind în general *nediferențiat* bogata activitate de traducere a literaturii patristice grecești în limbile română și slavono-rusă desfășurată în obștea starețului Paisie, cercetătorii români ai paisianismului au scos prea puțin în relief *școala românească de traducători* de la Dragomirna, Secu și Neamț, precum și volumul impresionant al traducerilor efectuate atunci în aceste mănăstiri, care prezintă o deosebită importanță atât pentru istoria preocupărilor teologice ale românilor cât și pentru istoria limbii române literare și a culturii românești în ansamblu. Căci starețul Paisie, ajutat de câțiva ucenici ucraineni și ruși, traducea mai ales în slavonește, pentru conașionalii săi, în timp ce trei generații de traducători români, între care Macarie, Ilarion, Isaac, Ștefan, Gherontie, Grigorie, Climent și Iosif, au tradus cu iscusință în românește, îndeosebi din grecește, dar și din slavonește, un număr mare de texte patristice, hagiografice, de polemică religioasă și altele, care s-au răspândit prin zeci de manuscrise în diverse mănăstiri și centre eparhiale din Moldova și Țara Românească². Unii dintre acești traducători își făcu-

rușani, cu un scurt istoric asupra acestor mănăstiri, București, [1928]; Sergheie Cetferikov, *Paisie, starețul mănăstirii Neamțului din Moldova. Viața, învățătura și influența lui asupra Bisericii Ortodoxe*. Traducere din rusește de episcopul Nicodim, starețul mănăstirii Neamț, Mănăstirea Neamț, 1933 (reeditată, tot la Neamț, în 1940); P.I. David, *Cuviosul Paisie cel mare (Velicikovski), un desăvârșit monah român. Noi cercetări și ipoteze*, în BOR, XCIII, 1975, nr. 1-2, p. 162-193 (o încercare naivă de a dovedi originea românească a lui Paisie); Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, București, 1981, p. 579-587; Ioan Ivan și Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, Iași, 1981, p. 120-124.

² Vezi N. Iorga, *Manuscriptele mănăstirii Cernica*, în BOR, XXVI, 1902-1903, p. 207-234 (fondul acesta de manuscrise a trecut între timp la BAR), *Două biblioteci de mănăstiri, Ghighiu și Argeș (întîia astăzi la Academia Română)*, București, 1904; Alex. Lăpădatu, *Manuscrisele găsite la monastirea Dălhăuți de domnii N. Iorga și F. Garboviceanu. (Aceste manuscrise se află acum la Academia Română)*, în BOR, XXVIII, 1904-1905, p. 539-545, *Manuscriptele de la Bisericiani și Râșca*, în BOR, XXVIII, 1904-1905, p. 1142-1152, și XXIX, 1905-1906, p. 685-701, 770-787, 909-918; D. Furtună, *Uce-*

seră studiile la academia domnească din București (Macarie, Ilarion, Gherontie și Grigorie), alții erau produsul școlii organizate de Paisie în obștea sa. Multe traduceri efectuate de paisienii Macarie, Gherontie și Grigore, Ștefan și alții au apărut, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în primii ani ai secolului al XIX-lea, în tipografiile din București, Râmnic și Iași. După înființarea tipografiei de la mănăstirea Neamț, în anul 1807, o parte dintre traduceri românești făcute de către dascălii mai vechi au fost revizuite și tipărite de unii dascăli mai noi și de ucenicii lor, ca o valoroasă moștenire culturală a epocii paisiene, iar în prefețele cărților respective, ca și în biografia lui Paisie, scrisă de Grigorie Dascălul și publicată în anul 1817, sînt

nicii stareșului Paisie..., citat în nota 1, p. 95-107, capitolul intitulat *Manuscrise și însemnări de la Căldărușani* (manuscrisele de aici se află în prezent la biblioteca Patriarhiei Române, preluate de la internatul teologic din București); D. Fecioru, *Un catalog vechi de manuscrise și cărți al bibliotecii mănăstirii Neamțului*, în BOR, LIX, 1941, nr. 7-8, p. 414-443 (unde manuscrisele menționate în acest catalog, aflat și în prezent la mănăstirea Neamț, au ajuns, pe diferite căi, la BAR, altele s-au pierdut, iar o parte au rămas pînă astăzi în bogata bibliotecă a mănăstirii), *Manuscrisele de la Neamțu. Traduceri din sfinții părinți și din scriitorii bisericești*, în ST, IV, 1952, nr. 7-8, p. 459-487, *Catalogul manuscriselor din biblioteca Patriarhiei Române. I. Manuscrisele românești de la internatul teologic*, în ST, de la anul XI, 1959, nr. 5-6, pînă la anul XVII, 1965, nr. 9-10 (sînt descrise în mod științific 164 de manuscrise); Mircea Păcurariu, *Manuscrisele românești din Biblioteca Episcopiei Romanului și Hușilor*, în MMS, XXXVII, 1961, nr. 7-8, p. 526-533, XXXIX, 1963, nr. 5-6, p. 288-290, XLI, 1965, nr. 5-6, p. 325-328 (sînt descrise șase manuscrise); Paul Mihail, *Manuscrise românești din biblioteca Mitropoliei Moldovei*, în MMS, L, 1974, nr. 5-6, p. 432-460, LI, 1975, nr. 1-2, p. 133-164, LII, 1976, nr. 1-2, p. 120-146 (sînt descrise 50 de manuscrise). Vezi și *Catalogul manuscriselor românești* de la BAR, tom. I, București, 1907 (întocmit de Ioan Bianu), tom. II, București, 1913 (întocmit de Ioan Bianu și R. Caracaș), tom. III, Craiova, 1931 (întocmit de Ioan Bianu și G. Nicolaiasa), tom. IV, București, 1967 (întocmit de G. Ștrempel, Fl. Moșil și L. Stoianovici), precum și Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, BAR, vol. I, 1-1600, București, 1978, vol. II, 1601-3100, București, 1983, vol. III, 3101-4413, București, 1987, și vol. IV, 4414-5920, București, 1992.

inserate prețioase informații privitoare la școala de traducători care și-a desfășurat activitatea timp de peste o jumătate de veac în obștea paisiană de la Dragomirna, Secu și Neamț.

3. Primele informații referitoare la această școală de traducători le aflăm în prefața dedicatorie către mitropolitul Veniamin a ieroschimonahului Dositei, starețul mănăstirilor Neamț și Secu, la *Viețile sfinților* pe luna septembrie, tipărite probabil la Iași, în 1807: "Cuviosul părintele nostru Paisie, viind din sfântul Munte al Athonului cu câțiva din părinți, și priimit fiind de blagocestivii stăpînitori în blagocestiva această țară, și în mănăstirea Dragomirna sălășluit, apoi în Secul și în Neamț, unde pînă acum petrecem noi nevrednicii ucenicii lui, văzînd pre neamul rumânesc blagocestiv adecă cu sufletul, dar lipsit de cele către blagocestie, pravoslavnic adecă cu credința, dar gol de armele credinții, priimitori de streini adecă, dar sărac de cele ce ajută cătră priimirea de streini, milostiv adecă, dar ori de prea puțini, ori de nimene neîndemnat, ci mai de sineși și de legea firii povățuit, s-au sîrguit mai întîi ca pre cinul monahicesc să-l îmbogățească cu cuvîntul lui Dumnezeu, carele este și împlinește toate cele de mai sus arătate. Că nu numai sfinția sa să sîrguia întru tîlmăcirea cuvîntului lui Dumnezeu, ci și pre ucenicii săi au pus, pre unii adecă să prescrie, iară pe alții să învețe gramatica și alte învățături elinești, ca să poată a tîlmăci cuvintele și învățăturile sfinților părinți, care lucru s-au și făcut. Deci după ce s-au tîlmăcit cam de-ajuns cărțile sfinților părinți cele învățătoare de viață monahicescă, nu au stătut pînă aicea, ci pre ucenicii săi i-au făcut să îndrăznească a tîlmăci și alte scripturi bogoslovești și tîlcuitoare la sfintele scripturi cele vechi și la cele noao. Și carii era știutori și de limba slovenească, să se apuce a tîlmăci și din limba aceasta, care ar fi fost de nevoie. Dintru aceștia era unul și răposatul părintele Ștefan ierodiaconul, pre care l-au pus să tîlmăcească viețile sfinților de pre limba slovenească, ca pre niște de obște învățătoare și potrivite la toată viața, și călugărească, și mirenească, și politicească, și ță-

rănească, și tuturor înțelese, ceea ce și mai sus s-au zis” (p. 3-4).

Date mai numeroase și mai concrete privitoare la școala paisiană de traducători se găsesc în biografia lui Paisie, scrisă de Grigorie Dascălul, viitorul mitropolit al Țării Românești, și tipărită ca prefață în volumul intitulat *Adunare a cuvintelor celor pentru ascultare* ale lui Paisie, apărut la mănăstirea Neamț, în 1817: “Și întru această vreme să îndeletnicea, lângă altele, întru cetirea dumnezeieștilor scripturi și în tălmăcirea sfintelor cărți ale purtătorilor de Dumnezeu părinți din limba elinească întru cea slavenească, întru carea și multe din cărți au tălmăcit, că atîta iubiiia Cuviosul acest lucru, a să tălmăci adecă și a să înmulți cuvîntul lui Dumnezeu în sobor întru-amîndoa limbile, cît, după ce au venit în sfînta monastire Neamțului, alegînd doi părinți din sobor, unul slovean, iară altul moldovean, cu ajutorul monastirii i-au trimis în București la școală, spre învățătura limbii elinești pentru tălmăcirea dumnezeieștilor cărți. Cătră carii au scris și o trimitere pentru nemîncarea de carne a călugărilor. Însă nu numai în limba cea slavenească tălmăciia Cuviosul, ce și în cea moldovenească, măcar puține, precum pre cartea sfîntului Nil de la Sorsca. Iară pricina au fost de au tălmăcit întru această limbă puține că în soborul părinților în limba slavenească numai sfinția sa era tălmăcitori, împreună și oarecarele ieromonah Dorotei, ce au fost și arhimandrit întru aceastași sfîntă monastire mai pre urmă, carele au tălmăcit pre cartea sfîntului Varsanufie din limba elinească în cea slavenească. Iară în limba moldovenească era mai mulți tălmăcitori. Că dintru acestași sobor au fost preacuviosul arhimandritul Macarie, carele au tălmăcit cartea sfîntului Macarie, ce s-au tipărit în București, și cartea sfîntului Isaac, ce este încă netipărită, și altele.³ Dintru acesta au fost, măcar deși nu călugărit dintru început, cuviosul ieromonah Ilarion, carele au tălmăcit cărțile

³ Informații suplimentare privitoare la traducerile și traducătorii menționați în această relatare dăm mai jos, în schițele bio-bibliografice consacrate principalilor traducători din obștea paisiană.

sfântului Călist, și *Exaimeron* al sfântului Vasilie, și altele, netipărite pînă acum. Dintru acesta cuviosul monah și al mieu cinstit stareț și duhovnicesc părinte Gherontie, carele au tălmăcit prăvilioara cea mică, și *Chiriadromion* cu cuvinte la evanghelii preste toate duminicile anului, care s-au tipărit în București, și tîlcuirea la Evanghelie a sfântului Teofilact, împreună și *Teologhicon* al sfântului Ioan Damaschin, care s-au tipărit în Iași, și *Checragarion* al sfântului Avgustin, care s-au tipărit aicea în monastire, și altele. Dintru acesta cuviosul ierodiacon Ștefan, carele au tălmăcit viețile sfinților de preste an din limba slavenească, care s-au și tipărit aicea în monastire. Dintru acesta cuviosul schimonah Isaac, carele au tălmăcit din limba elinească cartea sfântului Ioan al Scării, și *Octoihul* cel cu canoanele Preacuratei Maicii Domnului la pavecerniță, care s-au tipărit aicea în monastire, și din cea slavenească *Tipicul*, ce s-au tipărit la Iași, și altele pînă acum netipărite. Întru acesta sînt și acum carii tălmăcesc și încă, cu ajutorul lui Dumnezeu, vor tălmăci. Pentru aceasta zic (ca să ne întoarcem iarăși la pricina ce ne zace înainte) nu au tălmăcit Cuviosul prea multe în limba moldovenească, pentru că era aceștia carii tălmăcia. Destul însă era că prin sîrguința, și îndemînarea și înlesnirea sfințiii sale s-au tălmăcit cele ce s-au tălmăcit. Folos cu adevărat atîta de mare, nu numai soborului părinților, ce și a tot neamului nostru, cît de mult așa nu s-au făcut în neamul acesta, precum poate fieștecine socoti” (p. 29-32).

Amintiri edificatoare cu privire la activitatea școlii de traducători organizată de Paisie conține și prefața ieromonahului Iosif de la Neamț la cartea intitulată *Cuvintele și învățăturile preacuviosului părintelui nostru Isaac Sirul*, apărută la mănăstirea Neamț, în anul 1819: “Pre vremea preacuviosului părintelui nostru starețului Paisie, după ce cu multe osteneli și sudori de iznoavă au așezat și au alcătuit viața de obște în Moldova, carea acum mai să stinsese, veniia la dînsul pentru viețuirea cea îmbunătățită și lui Dumnezeu plăcută feliuri de frați, lîngă carii

să întîmpla de venia unii și din cei învățați întru învățăturile cele din afară ale școlii, iară mai vîrtos întru cele elenești. Și fiindcă el toată temelia vieții de obște o așezase pre cuvîntul lui Dumnezeu, fără de care nu este cu putință a să alcătui viața monahicească, și cam lipsă fiind atuncea de cărți în limba noastră, punea pre acei frați învățați de tîlmăciia de pre limba cea elenească în această românească. Încă și pre unii din frații care avea oserdie și rîvnă îi lăsa, iară mai vîrtos îi și îndemna, a să deprinde cît era prin putință de la acei învățați. Și așa să înmulțea cuvîntul lui Dumnezeu în limba noastră” (p. 5).

4. Buna desfășurare a activității acestei școli de traducători și întreaga acțiune de educație monahală și de învățatură teologică inițiată de Paisie erau alimentate de o bogată bibliotecă de care dispunea obștea sa. Informații prețioase cu privire la conținutul bibliotecii mănăstirii Neamț din epoca paisiană oferă manuscrisul intitulat *Condica pentru cărțile moldovenești întîi, și pentru cele grecești, cîte se află în vivliótica sfintei mănăstirii Neamțul*, de la biblioteca mănăstirii Neamț (cota actuală 94), editat în anul 1941 de D. Fecioru⁴. Acest catalog, alcătuit probabil între anii 1800-1825, “cu spirit științific și metodic”; dovedit în grija de a da “toate referințele unei bune bibliografii, în sensul modern al cuvîntului, adică de a nota: autorul, titlul, numărul paginilor, formatul, traducătorul, copistul”, cum observă pe drept cuvînt D. Fecioru⁵, arată că în biblioteca paisiană existau, alături de cărțile și manuscrisele grecești cu conținut teologic după care au făcut Paisie și ucenicii lui traduceri lor în slavonește și românește, numeroase lexicoane și gramatici, absolut necesare traducătorilor, precum și multe cărți de cultură generală: tratate de logică și retorică, de geografie, de istorie universală, ediții din Esop, Aristotel, Virgiliu și Voltaire, logica și fizica lui Nichifor Vlemidis, tratatele filozofice ale lui Te-

⁴ Vezi D. Fecioru, *Un catalog vechi de manuscrise...*, citat la nota 2.

⁵ *Ibidem*, p. 415-416.

ofil Coridaleu, fizica lui Nichifor Teotochis, o aritmetică și altele. În lista cărților și a manuscriselor românești sînt menționate probabil toate traduceri și numele traducătorilor români ai obștei paisiene, între care unii traducători necunoscuți din alte surse de informare, și cîteva traduceri mai importante, astăzi pierdute, despre a căror existență ne informează numai acest catalog. Biblioteca avea aproape toate cărțile românești mai importante apărute pînă în jurul anului 1800, cu excepția celor de cult, care nu sînt înregistrate în catalog.

5. Școala de traducători de la mănăstirea Neamț se bucura de un binemeritat prestigiu în mănăstirile și centrele eparhiale în care ajungeau numeroase copii după traduceri făcute acolo. Iată, de exemplu, referința episcopului Iosif al Argeșului, din prefața *Octoihului* apărut la Buda, în 1811: "Iar într-acești trecuți ani, trebuința îndemnînd ca iarăși după urmarea izvodului grecesc să se mai tipărească cartea aceasta al doilea, și știind eu multele greșale ce are la tălmăcire, am pus scopos spre îndreptarea lor și, aflînd pre oarecarii părinți din mănăstirea Neamțu, ce este în Moldova, procopsiți la învățătura elinească, și asemenea rîvnitori pentru folosul de obște, carii, însărcinîndu-se cu această osteneală, au îndreptat, pre cît au fost cu putință a se apropia limba noastră la originalul grecesc" (p. 2).

Despre calitatea superioară a traducerilor românești și despre buna cunoaștere a limbii elene de către primii doi traducători români din obștea paisiană, ieromonahii Macarie și Ilarion, vorbește Paisie însuși într-o scrisoare adresată arhimandritului Teodosie, conaționalul său, "care a cîrmuit schitul Poiana Mărului din Valahia și apoi a fost chemat de prințul Potemkin să treacă cu ucenicii săi în Rusia, ca să întemeieze săhăstria Sofronia (s-a păstrat scrisoarea starețului Paisie cătră el în școala teologică din București)"⁶. În monografia consacrată vieții și activității lui Paisie, rusul Serghie Cetferikov reproduce pasaje în-

⁶ Vezi Serghie Cetferikov, *op. cit.* la nota 1, p. 369.

tinse din această scrisoare, care este absolut edificatoare cu privire la programul lui Paisie de traducere în slavonește a literaturii patristice grecești și la recunoașterea de către el a superiorității traducerilor românești ale dascălilor Macarie și Ilarion, pe care le avea drept texte de referință. “Cînd ne-am așezat noi în mănăstirea Dragomirna – relatează Paisie –, am început să ne gîndim în tot felul cum să mă apuc de îndreptarea cărților patristice slavone, sau mai bine de o nouă traducere a scrierilor Sf. Părinți din limba greacă veche. Cu toate acestea, am întîmpinat nu puține piedici în calea acestui lucru. Întăia piedică fu aceea că traducătorul cărților trebuie să fie deplin cunoscător, și nu numai al gramaticii și ortografiei ambelor limbi, ci și al științelor mai înalte, cum sînt retorica și filozofia, dar în sfîrșit și teologia să nu o fi atins numai cu degetul. Eu însă, deși petrecusem în tinerețea mea patru ani în școala de la Kiev, dar învățasem acolo numai în parte gramatica limbii latine, iar urmarea mai departe a învățătorei fu întreruptă de gîndul călugăriei. Și apoi și cele puține cunoștințe pe care le dobîndisem în acea vreme cu timpul s-au irosit [...] A doua piedică fu neiscușința mea în ale ortografiei [...] A treia piedică era că nu aveam dicționarele trebuitoare [...] A patra piedică fu aceea că eu atuncea cunoșteam foarte puține cuvinte grecești și stăpîneam foarte puțin această limbă. A cincea piedică constă în aceea că vechea limbă greacă întrece toate celelalte limbi din lume prin înțelepciunea, frumusețea, profunzimea, bogăția și abundența zicătorilor și expresiilor, așa încît chiar și grecii din naștere și perfecți în cultură te miră de pot să pătrundă toată profunzimea ei [...] A șasea piedică era aceea că și preaslăvita noastră limbă slavă, care, după părerea mea, întrece multe limbi prin frumusețe, profunditatea și bogăția sa și se apropie mai mult decît toate de limba veche grecească, eu o știam într-o măsură așa de mică”⁷. Necesitatea imperioasă a acestor traduceri pentru desăvîrșirea

⁷ *Ibidem*, p. 189-190.

educației monahale a obștei sale l-a determinat însă pe Paisie să-și înfrîngă reținerile și, prin muncă asiduă, să înlătore piedicile menționate, pășind în sfîrșit cu încredere la realizarea programului său de traducere în slavonește a scrierilor patristice grecești. "Lucrarea mea – afirmă Paisie în continuarea scrisorii – am început-o în chipul următor: în vederea insuficienței lexiccoanelor, precum și a neexperienței mele, *am luat ca fir conducător pentru mine traducerea cărților Sf. Părinți din limba greacă veche în cea moldovenească, făcută de iubiții noștri frați: ieromonahul Macarie și dascălul Ilarion, oameni învățați și experienți în traducerea de cărți*. O parte a acestei traduceri era făcută de fratele Macarie, parte în sf. Munte Athos, parte în Dragomirna; asemenea și părintele Ilarion se ostenise cu traducerea sa în obștea noastră. *Luînd traducerile lor, după socoteala mea, ca neîndoielnic bune, am început să îndrept cărțile slavone, călăuzindu-mă de traducerea lor și urmărind textul grecesc*. Astfel am îndreptat eu următoarele cărți patristice: a lui Isihie, a lui Diadoh, a lui Macarie a doua, a lui Filoftei, a lui Nil despre rugăciune, a lui Talasie, a lui Grigore Sinaitul, a lui Simeon Noul Teolog cuvînt despre luare aminte și rugăciune, a lui Casian Romanul despre cele opt gînduri, și altele, *ținîndu-mă gînj, ca orbul de gard, de amintitele traduceri moldovenești, și astfel am terminat întîia îndreptare a cărților amintite*"⁸. În continuare Paisie relatează cum a îndreptat, prin anii 1770-1771, călăuzindu-se tot după versiunea românească, traducerea slavonă a cărții lui Isaac Sirul⁹. Vorbînd, în alt loc, despre dificultățile întîmpinate la traducerea în slavonește a cărții lui Calist și Ignatie, el se referă în următorii termeni superlativi la calitatea

⁸ *Ibidem*, p. 191. Sublinierile sînt ale noastre. După cum am văzut, traducerea de către Nicodim a textelor citate are ici și acolo unele sîngăcii de exprimare, care nu afectează însă înțelegerea deplină și corectă a frazelor respective.

⁹ *Ibidem*, p. 192, 195-196. Traducerea românească luată de Paisie ca text de referință era făcută de Macarie.

de traducător a lui Ilarion: "Dar și această carte, deși să vedea cu o ortografie mai bună decît a altora, nu e străină de așa erori, încît nici *părintele Ilarion, cel mai iscusit traducător din grecește în moldoveneste*, n-a putut în unele locuri să dea înțalesul adevărat, *ci a trebuit să traducă cum i s-a părut că ar fi mai bine. Părerea lui am urmat-o și eu în traducerea mea*"¹⁰. Așadar, după propria-i mărturisire, Paisie a avut de la început în obștea sa doi învățați dascăli români, pe ieromonahii Macarie și Ilarion, cu care starețul a învățat mai bine limba elină și ale căror traduceri românești din literatura patristică greacă i-au servit ca îndreptar pentru elaborarea traducerilor sale în slavonește.

6. După ce am arătat în ce consta, cum funcționa și prestigiul de care se bucura această școală românească de traducători, încă neînregistrată ca atare în istoria învățămîntului românesc, menționăm în continuare, sub formă de schițe bio-bibliografice, activitatea principalilor ei dascăli și traducători: *ieromonahul (apoi arhimandritul) Macarie, ieromonahul Ilarion, ieromonahul Isaac, ierodiaconul Ștefan, ieromonahul Gherontie și ierodiaconul Grigorie, ieromonahul Climent și ieromonahul Iosif*.

1. Ieromonahul (apoi arhimandritul) Macarie

Cu toate că este autorul uneia dintre primele gramatici ale limbii române¹¹ și al unui voluminos lexicon slavono-român, autor de versuri și al unei succinte poetici¹², precum și tradu-

¹⁰ *Ibidem*, p. 197. Sublinierile sînt ale noastre.

¹¹ Vezi Romulus Ionașcu, *Gramaticii români. Tractat istoric despre evoluția studiului gramaticii limbii române de la 1757 pînă astăzi*. Iași, 1914, p. 11-16, și Mariana Costinescu, *Normă și dialect în primele gramatici românești*, în *Studii de limbă literară și filologie*, vol. II, București, 1972, p. 9-12.

¹² Vezi N.I. Apostolescu, *L'ancienne versification roumaine (XVII-e et XVIII-e siècles)*, Paris, 1909, p. 69-75, Ion Peretz, *Poetica lui Macarie*, în "Convorbiri critice", IV, 1910, nr. 2, p. 65-74, și D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945, p. 169-170.

cător al unui mare număr de texte, “dascălului Macarie” nu i-au fost consacrate articolele convenite în *Dicționarul de lingviști și filologi români*, alcătuit de Jana Balacciu și Rodica Chiriacescu, București, 1978, și în *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, București, 1979. Ca atare, pentru că numeroasele știri de pînă acum privitoare la viața și activitatea acestui Macarie sînt risipite în diverse publicații ori în manuscrise încă necercetate, iar unele informații privitoare la persoana lui sînt controversate, vom elucida mai întîi problema identității sale¹³.

Ieromonahul Macarie, dascălul de elină și neobositul traducător din obștea lui Paisie de la Athos și Dragomirna, autorul gramaticii românești scrisă la schitul Sihla din Moldova, în anul 1772, este, în mod indiscutabil, așa cum a observat N. Iorga încă din anul 1901¹⁴, aceeași persoană cu ieromonahul Macarie, “dascălul sfintei mitropolii” din București, traducătorul *Omiliilor* lui Macarie Egipteanul (București, 1775) și “diortositorul” [= corectorul] *Octoihului* (București, 1774) și al *Psaltirii* (București, 1775), la sfîrșitul cărora își menționează, după semnătură, apartenența la obștea paisiană: “din sfînta mănăstire Dragomirna”, același ieromonah, apoi arhimandritul Macarie, predicatorul mitropoliei din București și viețuitor în mănăstirile Cernica și Căldărușani, autorul lexiconului slavono-român și al numeroaselor traduceri păstrate în manuscrisele autografe și în unele copii aflate la BAR și în alte biblioteci din țară. Dovada peremptorie că este vorba de aceeași persoană o constituie identitatea grafiei și a limbii *Gramaticii rumânești* (1772) și a

¹³ Vezi și N.A. Ursu, *Dascălul Macarie, autorul Gramaticii rumânești* (1772) și al lexiconului slavono-român (1778), în “Limba română”, XXXIV, 1985, nr. 5, p. 445-449. Reluăm aici unele informații și comentarii din acest articol, pentru întregirea și unitatea redacțională a prezentului studiu.

¹⁴ Vezi N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, citată la nota 1, p. 275-276, 279, 391, 394.

celorlalte manuscrise autografe ale lui Macarie de la BAR, din anii 1775-1787, între care și cel al lexiconului slavono-român (1778). A trăit pînă în jurul anului 1810. Ultimii ani ai vieții i-a petrecut în mănăstirea Căldărușani, unde a fost probabil și înmormîntat¹⁵.

C. Erbiceanu știa că “de origină este român, probabil din Transilvania, educat în Muntenia”¹⁶. În bibliografia lui Paisie, citată mai sus, Grigorie Dascălul consemnează următoarele informații privitoare la studiile lui Macarie și la faptul că i-a fost dascăl de elină lui Paisie, în timpul petrecerii lor la Athos: “Întru acea vreme au venit și un frate, anume Macarie, carele știa și elinește încă din București, pentru că învățase în școala cea de acolo. Și fiindcă Cuviosul deprinsese acum limba greacă cea proastă, de multe ori alătura octohiul cel slavenesc cu cel grecesc și, cît putea a pricepe, vedea multă deosebire între octoice. Pentru aceasta au socotit să învețe ceva limba elinească de la acel frate, ca ceea ce este izvorul din care au izvorît toate cărțile bisericești. Și așa apucîndu-să, au deprins Cuviosul și limba elinească cu lesnire, fiindcă știa pre cea latinească încă din școală, și au început așa a tălmăci, întîi prin povățuirea aceluia frate, după aceea și singur. Și întru acest timp au învățat Cuviosul și limba elinească, din carea mai mult și singur să folosii, și pre frați îi folosii” (p. 11-12).

La academia domnească din București, Macarie a studiat probabil în jurul anului 1750, cînd principalii ei profesori erau Alexandru din Tîrnovo și Teodor din Dristra, care predau la

¹⁵ Vezi și C[onstantin] E[rbiceanul], *Două manuscrise ale arhimandritului Macarie, predicatorul Evangheliei în metropolia de București*, în BOR, XVIII, 1894-1895, p. 298-307, C. Erbiceanu, *Cîteva cuvinte asupra a două manuscripte ce cuprind istoria bisericească a lui Theodoret*, *ibidem*, p. 695-696; N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, Vălenii de Munte, 1909, p. 171-172; D. Furtună, *Ucenicii stareșului Paisie...*, citat la nota 1, p. 63-67, 131-132.

¹⁶ Vezi primul articol citat în nota precedentă, p. 307.

cursurile lor de filozofie tratatele de fizică și logică ale neoaristotelicilor Teofil Coridaleu (1570-1646) și Nichifor Vlemidis (1197-1272), precum și comentariile lui Coridaleu la tratatul despre suflet și la alte tratate ale lui Aristotel. Tot acolo a învățat el limba elină, probabil și latina, și-a perfecționat studiul limbii slavone, și-a putut însuși cunoștințe temeinice de retorică, gramatică, literatură clasică, teologie și altele¹⁷.

Venit de la Athos în Moldova, împreună cu Paisie, în anul 1763, Macarie va rămâne în obștea paisiană din Dragomirna până în anul 1773, când pleacă la mitropolia din București. Pecetea lui inelară, imprimată pe câteva foi ale unor manuscrise autografe ale sale, poartă data 1773, care poate însemna un an important, de cotitură în viața lui, probabil anul întoarcerii la București, unde, bucurându-se de prețuirea și prietenia mitropolitului Grigorie al II-lea (1760-1787), a primit mai multe însărcinări, printre care și aceea de predicator la mitropolie, de “dascăl al Evangheliei”, cum își spunea el.

Traducerile lui Macarie efectuate la Dragomirna și cele făcute pe când se afla încă la Athos au rămas în biblioteca obștei paisiene, fiind menționate în catalogul bibliotecii mănăstirii Neamț alcătuit la începutul secolului al XIX-lea, pe care l-am amintit mai sus, în prima listă, *Cărțile moldovenesti*. În acest catalog sînt înregistrate următoarele traduceri care au numele său menționat la rubrica intitulată *Numele dascălului* [pe unele foi: *tălmăcitoriului sau prescriitoriului*]: “Antonie Marele, 170 capete” (in-cvarto)¹⁸, “Vasile cel Mare, pentru năravurile oamenilor” (in-folio), “Vasile cel Mare, 30 de cuv. Izvod” (in-folio), “Grigorie Sinaitul” (in-cvarto), “Fisichi a lui Nichifor Vle-

¹⁷ Vezi Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Tesalonic, 1974, p. 41-45, 388-397.

¹⁸ O copie a acestei traduceri se află în ms. 33 de la Patriarhia Română, provenit de la mănăstirea Căldărușani și descris de D. Fecioru în ST, XIII, 1961, nr. 1-2, p. 109; Cf. și D. Furtună, *Ucenicii stareșului Paisie...*, citat la nota 1, p. 98, 103.

midul" (in-folio, 536 de foi), Isaac Sirul. Izvod vechi" (in-folio, 270 de foi)¹⁹; "Isaac, 22 cuvinte" (in-folio, 81 de foi), "Iosif Vrienie, tom. 2" (in-folio, 1001 de foi), "Loghichí sau filosofia lui Nichifor Vlemidul. Izvod" (in-folio, 445 de foi), "Pentru botez, a 4 patriarși. Izvod" (in folio), "Macarie Eghiptean și din Pateric puțin" (in-folio)²⁰, "Petru Damaschin, cartea 2. Izvod" (in-cvarto)²¹, "Teodor Studit. Izvod scris" (in-folio)²², "Hotărârile pe larg a Marelui Vasile. Izvod" (in-folio, 133 de foi)²³.

Firește, cea mai importantă lucrare a ieromonahului Macarie din vremea petrecerii sale la Dragomirna este *Gramatica rumânească* alcătuită de el în 1772, al cărei manuscris autograf a rămas tot în biblioteca obștei paisiene, fiind înregistrat în același catalog de la Neamț, cu mențiunea: "facerea lui ierom. Macarie dascăl"²⁴.

¹⁹ Traducerea aceasta a lui Macarie, după ediția lui Nichifor Teotochis, apărută la Leipzig, în 1770, este, probabil, cea păstrată în copiile din ms. 153 (datat 1773) și 2113 (datat 1778) de la BAR, ms. 34 de la Patriarhia Română, provenit de la mănăstirea Căldărușani și descris de D. Fecioru, în ST, XIII, 1961, nr. 3-4, p. 226-232, ms. 9 de la mitropolia din Iași (data 1785), descris de Paul Mihail, în MMS, L, 1974, nr. 5-6, p. 451-457, în ms. 132 din biblioteca mănăstirii Neamț și în manuscrisul aflat în comuna Mînzălești, județul Buzău (datat 1802), semnalat de Sandu Tudor, în "Glasul Bisericii", XXXIII, 1974, nr. 9-10, p. 912-916. A fost revăzută și folosită, alături de traducerea ieromonahului Isaac, de către ieromonahul Iosif, în ediția apărută la mănăstirea Neamț, în anul 1819; vezi BRV, III, p. 297.

²⁰ Traducerea din Macarie Eghipteanul a fost publicată la București, în anul 1775.

²¹ Textul din ms. 1495 de la BAR, provenit de la mănăstirea Neamț, este probabil o copie a acestei traduceri a lui Macarie.

²² Probabil o copie a acestei traduceri, datată 1778, este cea din ms. 8 de la Patriarhia Română, provenit de la mănăstirea Căldărușani și descris de D. Fecioru, în ST, XI, 1959, nr. 7-8, p. 482-489.

²³ Vezi D. Fecioru, *Un catalog vechi de manuscrise...*, citat la nota 2, p. 419-430. Transcrierea titlurilor citate a fost confruntată de noi cu originalul.

²⁴ *Ibidem*, p. 421. Pentru conținutul și limba acestei gramatici, vezi studiul lui Romulus Ionașcu și pe cel al Marianei Costinescu, citate la nota 11.

Nu mai puțin importantă este și traducerea fizicii și a logicii lui Nichifor Vlemidis, tratate care îi erau desigur cunoscute lui Macarie din timpul studiilor sale la academia din București. Din nefericire, manuscrisele acestei unice traduceri românești a operei lui Vlemidis s-au pierdut ori stau neșemnalate în cine știe ce bibliotecă din țară sau din străinătate. Despre faptul că ele au existat nu ne putem însă îndoi, căci autorul catalogului citat menționează, după cum am văzut, atât numărul foilor cât și formatul manuscriselor respective. Am fi avut în această traducere mărturia eforturilor celui dintâi român care s-a încumetat să transpună din grecește în românește asemenea tratate de științele naturii și de filozofie, care a trebuit să adapteze sau să creeze în limba română literară de atunci, încă prea puțin dezvoltată și aptă pentru astfel de traduceri, terminologia științifică și filozofică necesară. Dar cunoscută fie și numai din consemnarea citată mai sus, informația că Macarie a tradus operele neoaristotelicului Nichifor Vlemidis, la Dragomirna, între anii 1763-1773, merită să fie reținută în istoria preocupărilor filozofice românești.

După întoarcerea sa la București, Macarie "diortosește" [= corectează] ediția *Octoihului* din 1774 și pe cea a *Psaltirii* din 1775, își publică, în 1775, traducerea *Omiliilor* lui Macarie Egipteanul, pe care o făcuse la Dragomirna, iar pînă în 1780 se ocupă cu traducerea din slavonește a *Vieților sfinților*, după cunoscuta antologie hagiografică alcătuită de Dimitrie al Rostovului, publicată la Kiev, între anii 1689-1705, și reeditată de mai multe ori în Rusia, în secolul al XVIII-lea. Manuscrisele 1881-1887 de la BAR, autografele lui Macarie, însumînd peste 4.000 de foi (cu scrisul său mare și dezlînat), conțin "viețile" pe lunile septembrie, noiembrie, decembrie, ianuarie, martie (de la 1 la 15) și aprilie²⁵. Nu știm dacă el a reușit să traducă

²⁵ Vezi Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești...*, citat la nota 2, vol. II, p. 89-92.

“viețile” respective și pe restul lunilor anului. Probabil că le-a tradus, dar manuscrisele s-au pierdut. Unele dintre manuscrisele menționate au la început versuri la stema țării sau alte versuri, predoslovii adresate domnitorului ori mitropolitului, precum și foi de titlu redactate pentru tipar, așa cum are și manuscrisul gramaticii lui Macarie. Astfel, la începutul ms. 1881, traducătorul alcătuieste mai multe distihuri (f. 1^r), în ms. 1883, scrie douăsprezece *Versuri acrostihuri asupra stemei preanălțatului domnului nostru* (f. 2^v) și o *Predoslóvie cătră mǎria sa Io Alexandrul Ioan Ipsilant voievod* (f. 3^r-20^v), iar în ms. 1886 scrie șaisprezece *Stihuri asupra peceții preanălțatului domnului nostru* (f. 2^v) și o predoslovie adresată mitropolitului Grigorie al Țării Românești (f. 3^r-12^v). Avînd desigur din partea patronilor respectivi promisiunea ajutorului material pentru publicarea textelor din ms. 1883 și 1886 (“viețile” pe lunile decembrie și martie), Macarie le redactează și foile de titlu pentru tipar.

Rod al experienței sale lingvistice ca traducător din slavonește al *Vieților sfinților*, Macarie a elaborat în aceeași perioadă dicționarul slavono-român, al cărui manuscris autograf, datat 22 septembrie 1778, se află, din anul 1903, la BAR, sub cota ms. rom. 2252. Este intitulat, pe foaia de gardă a manuscrisului, *Păcurariul sau Lexiconul păcurariului*, iar pe foaia de titlu, *Lexicon, adecă cuvinternicul sau vistieria limbii slovenești și a ceii rumânești*²⁶. Acest lexicon cuprinde aproximativ 20.000 de articole, dintre care au fost cunoscute pînă acum doar patru, fiind reproduse de Hasdeu în *Etymologicum Magnum Romaniae*. Grigore Crețu, care nu a putut vedea manuscrisul, pentru că era împrumutat de Hasdeu, din 1884, face, în introducerea ediției lexiconului slavono-românesc al lui Mardarie Cozianul, următoarele aprecieri asupra lexiconului lui Macarie,

²⁶ *Ibidem*, p. 226. A fost semnalat prima dată de I. Gîrleanu, în *Catalogul Bibliotecii Centrale*, București, 1865, p. 55, iar după el de B.P. Hasdeu, în *Cuvinte den bătrîni*, vol. I, București, 1878, p. 260.

după analiza celor patru articole reproduse de Hasdeu: "Aceste vorbe ar arăta că limba slavică din lexiconul lui Macarie e amestecată cu elemente din limbile slavice mai nouă și că această lucrare e independentă de cele anterioare, ceea ce s-ar pute induce chiar numai din mulțimea formelor aceluiași cuvânt românesc"²⁷. Mircea Seche, în cunoscutul său studiu de istorie a lexicografiei românești, s-a limitat la rezumarea aprecierilor lui Gr. Crețu²⁸, încât lexiconul lui Macarie a rămas pînă în prezent ca și necunoscut²⁹.

În anul 1779 Macarie a tradus din slavonește o interesantă *Bucoavnă sau buchernață*, pe care a încercat în repetate rînduri să o publice, dar nu a reușit. Se păstrează în două manuscrise autografe de la BAR (ms. 1615 și 3745), descrise de Onisifor Ghibu³⁰.

Din perioada 1782-1787 datează o nouă serie de traduceri ale lui Macarie, toate din limba elină, păstrate de asemenea în manuscrise autografe la BAR. Unele dintre ele au la început obișnuitele stihuri asupra stemei domnești sau alt gen de stihuri, precum și predoslovii adresate starețului Gheorghe al mănăstirii Cernica. Astfel, în anul 1782 traduce *Viața sfîntului Ioanului Damaschinului* (ms. 3573), *Înțelegătoarea scara lui Iacov sau oglindă sufletească* (ms. 1905)³¹ și "viața" sfîntului Nicolae (ms. 1946); în 1785, *Tîlcul Teodoritului, a fericitului episcopului Chirului, întru cea cătră romani și în 1 pos[lanie]*

²⁷ Vezi Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-românesc și filcuirea numelor din 1649*, editat de Gr. Crețu, București, 1900, p. 56.

²⁸ Vezi Mircea Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, vol. I. București, 1966, p. 14.

²⁹ O prezentare a ideilor lingvistice aflate în prefețele acestui lexicon am făcut în articolul citat la nota 13.

³⁰ Vezi Onisifor Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești. I. Bucovanele*, București, 1916, p. 61-66.

³¹ O copie a acestei traduceri, datată 4 august 1785, se găsea în biblioteca mănăstirii Căldărușani. Vezi D. Furtună, *Ucenicii starețului Paisie...*, citat la nota 1, p. 99.

cea cătră corinteni (ms. 2063); în 1786, *Patrusprezece epistolii ale lui Pavel tâlcuite de Teodorit* (ms. 2062); în 1787, *Tâlcul Teodoritului, a episcopului Chirului, întru "Cîntarea cîntărilor"* (ms. 1904)³². Patru dintre aceste traduceri au la sfîrșit cîte un mic glosar, în care sînt explicate diferite cuvinte mai greu de înțeles folosite de traducător³³.

Un manuscris aflat cîndva în biblioteca mănăstirii Căldărușani indică faptul că Macarie a tradus și tâlcuirea lui Ioan Gură de Aur la psalmul 140³⁴, iar C. Erbiceanu a descris, în 1894, un manuscris al lui Macarie, de 1111 pagini, datat 25 mai 1787, care cuprindea traducerea din grecește a istoriei bisericești a lui Teodorit³⁵.

Din sursele documentare privitoare la activitatea literară a lui Macarie rezultă că el a făcut și alte traduceri, dintre care unele s-au pierdut. Ultima lui traducere mai importantă, dintre cîte se cunosc pînă acum, este cea a manualului de pictură bisericească bizantină al lui Dionisie din Furna. A fost făcută în perioada 15 ianuarie-22 octombrie 1805, la mănăstirea Căldărușani, și s-a păstrat integral, într-o copie de epocă descoperită de Al. Tzigara-Samurçaș la mănăstirea Ciolanu din Buzău și editată de V. Grecu, în 1936, iar fragmentar se află în ms. 1801 și 1808 de la BAR, copii de la începutul secolului al XIX-lea³⁶.

³² Textul din ms. 42 de la Patriarhia Română, provenit de la mănăstirea Căldărușani și descris de D. Fecioru, în ST, XIII, 1961, nr. 7-8, p. 503-504, este probabil o copie a acestei traduceri, anterioară anului 1796.

³³ Vezi *art. cit.* la nota 13.

³⁴ Vezi D. Furtună, *Ucenicii stareșului Paisie...*, citat la nota 1, p. 99, și C. Erbiceanu, *Două manuscripte ale arhimandritului Macarie...*, citat la nota 15.

³⁵ Vezi C. Erbiceanu, *Cîteva cuvinte asupra a două manuscripte...*, citat la nota 15.

³⁶ Vezi Al. Tzigara-Samurçaș, *Fragment din "Ustavul sau ermînia zugrăviei"* în *Omagiu lui C. Dumitrașcu-Iași*, București, 1904, p. 291-296; Vasile Grecu, *Manualul de pictură al lui Dionisie din Furna în românește*, în "Codrul Cosminului", VII, 1931-1932, p. 51-59, și *Cărți de pictură bise-*

Traducerea s-a făcut după un manuscris grecesc, care întâmplător a ajuns în biblioteca mănăstirii Căldărușani, unde se găsea atunci Macarie. Manuscrisul editat de V. Grecu (atunci în proprietatea lui Al. Tzigara-Samurcaș) are următoarea foaie de titlu: *Carte numită gramatică ori ustav sau erminie, adecă închiuire și tâlcuire ori alcătuire a tot meșteșugului zugrăviei, acum scoasă și tălmăcită de pre elino-grecesca limbă întru cea rumânească, întru sfînta mănăstirea Căldărușanilor, la anul mîntuirii 1805, ianuarie 15.* Prefața traducătorului, semnată “proin smeritul arhimandrit al sfintei mitropolii, Macarie” și adresată cititorilor, cuprinde și cîteva cuvinte adresate “duhovnicescului fiu igumen”, care nu poate fi bătrînul arhimandrit Gheorghe, starețul de atunci al mănăstirilor Cernica și Căldărușani, căruia Macarie, în dedicațiile unor traduceri din anul 1782, i se adresa cu formula “duhovnicescului meu întru Domnul frate”, ci unul dintre ucenicii starețului Gheorghe, anume Dorotei, care se ocupa în numele starețului de administrația mănăstirii Căldărușani³⁷.

În prefața manualului de pictură Macarie se referă de două ori la o altă traducere a sa, intitulată de el *Iconomicon*, sau *Tacticon* și *Iconomicon*, cu o predoslovie adresată aceluiași “duhovnicesc fiu igumen”, despre care nu știm nimic mai mult.

Un manuscris autograf al lui Macarie, cu versuri românești și grecești, precedate de o predoslovie, a fost semnalat de N. Iorga în biblioteca mănăstirii Argeș, unde probabil se află și astăzi. Este intitulat *Mic prinis și smerit din inimă jos scriselor Preas[fințitei?]*. Nu este datat³⁸.

ricească bizantină. Introducere și ediție critică a versiunilor românești, atît după redacțiunea lui Dionisie din Furna tradusă la 1805 de arhimandritul Macarie, cît și după alte redacțiuni mai vechi, traduceri anonime, Cernăuți, 1936, p. 25-33, 43-313.

³⁷ Vezi D. Furtună, *Ucenicii starețului Paisie...*, citat la nota 1, p. 49.

³⁸ Vezi N. Iorga, *Două biblioteci de mănăstiri...*, citat la nota 2, p. 58.

2. Ieromonahul Ilarion

Disponem pînă acum de puține știri privitoare la viața acestui dascăl aproape necunoscut din obștea lui Paisie. Am văzut mai sus că Paisie îl considera “cel mai iscusit traducător din grecește în moldoveneste”. Majoritatea traducerilor lui, nu prea numeroase, se păstrau la începutul secolului al XIX-lea în biblioteca mănăstirii Neamț și sînt menționate în catalogul citat³⁹: “Grigorie Bogoslov, 2 cuvinte. Izvod (in-folio), “Exaimerion, o bucată, 5 vo-roave. Izvod” (in-folio), “Exaimerion și pentru rai, bucata den urmă” (in-cvarto), “Calist, cartea 1. Izvod (in-cvarto)⁴⁰, “Marco Efe-sean. Izvod (in-cvarto, 40 de foi), “Maxim Mărturisitorul, 400 de capete. Izvod (in-cvarto)⁴¹, “Talasie Livianul, 400 de capete” (in-cvarto)⁴². Alte traduceri ale sale, aflate acum la BAR, vor fi menționate mai jos, cu prilejul semnalării unor prețioase însemnări

³⁹ Vezi D. Fecioru, *Un catalog vechi de manuscrise...*, citat la nota 2, p. 421-430.

⁴⁰ Trei copii din această traducere se păstrează în prezent la mănăstirea Neamț; vezi D. Fecioru. *Manuscrisele de la Neamțu...*, citat la nota 2, p. 462. Două copii se află la în biblioteca Patriarhiei Române; vezi D. Fecioru, *Catalogul manuscriselor din biblioteca Patriarhiei...*, în ST, XIII, 1961, nr. 7-8, p. 506-515, și nr. 9-10, p. 606-613. În ms. 45 de la Patriarhie, descris de Fecioru, se află următoarea însemnare: “S-au tălmăcit din limba elinească de ieromonah Ilarion dascăl, 1779 iuni” (f. 255^v); D. Fecioru a constatat că “în multe locuri, traducerea românească prezintă fie lecturi deosebite, fie amplificări față de textul grec” (p. 507), observație care concordă cu mărturia lui Paisie, citată mai sus, privitoare la felul cum a tradus Ilarion această carte. Alte copii ale acestei traduceri se află la BAR, ms. 24, 195, 703 și 1957 (f. 15^v-218^v). Probabil că și textul din ms. 1409 de la BAR, provenit de la mănăstirea Neamț, este tot o copie după traducerea lui Ilarion.

⁴¹ O copie a acestei traduceri, din anul 1796, se află la BAR, ms. 478, iar alta, din 1826, la biblioteca Patriarhiei Române; vezi D. Fecioru, *Catalogul manuscriselor din biblioteca Patriarhiei...*, citat la nota 2, p. 504.

⁴² O copie a acestei traduceri, din anul 1818, se află în ms. 1841 de la BAR, p. 42-49, la sfîrșitul căreia copistul afirmă că “s-au prescris după izvodul părintelui Ilarion dascălul”. Vezi Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești...*, vol. II, p. 76-77.

din care rezultă că acest dascăl Ilarion era originar din Țara Românească și că studiasc la academia domnească din București.

În ms. 1552 de la BAR, la sfârșitul textului intitulat *Învăță-turi dintr-ale fericitului Isaii Pustnicul* (f. 1-138^v), se află următoarea însemnare a copistului: "Această sfântă și dumnezeiască carte a sfântului preacuviosului părintelui nostru Isaiei Pustnicul, cu bună voirea prea cuviinței sale, al meu după Dumnezeu suflesc bun povățuitori și trupesc chivernisitori, părintelui stareț Paisie, m-am îndemnat de o am prescris de pre alta, ce se află aici întru această sfântă mănăstire Dragomirna, scrisă de doritul nostru întru Hristos iubit frate Rafail monah, diortositoriul de la sfânta episcopie a Rîmnicului, tălmăcindu-o din elenie cuvioșia sa cel din neamul nostru rumânesc mult osârduitori întru învățătura dumnezeieștii scripturi chiriu chir Ilarion ieromonah și dascăl, tot de la aceeași sfântă episcopie a Rîmnicului" (f. 138^v). Numele copistului nu este menționat în această însemnare, dar un cititor al manuscrisului respectiv îl divulgă în însemnarea următoare: "cartea sfântului Isaia, care au scris părintele Sofronie în Dragomirna, în anul 1769, cînd au luat moscalii Hotinu, bătînd pe turci, și au intrat în Moldova" (f. 143^v). Din aceste două însemnări reținem următoarele informații privitoare la dascălul Ilarion:

1. El este traducătorul cărții lui Isaia Pustnicul, pe care acel Sofronie o copie, cu învoirea lui Paisie, în anul 1769, la mănăstirea Dragomirna;

2. Sofronie afirmă că a copiat textul după o altă copie, a lui Rafail monahul de la Hurez, "diortositoriul" [= corectorul] de la tipografia episcopiei Rîmnicului, aflată în mănăstirea Dragomirna. Rezultă că monahul Rafail, bine cunoscut de către Sofronie, a petrecut cîtva timp în obștea lui Paisie;

3. Același Sofronie știa că și dascălul Ilarion era venit tot de la episcopia Rîmnicului⁴³.

⁴³ Probabil că și acest Sofronie era originar din Țara Românească. Nu este exclus să fie acel "Ieromonah Sofronie, egumen ot mănăstire Vereșul [= Vieroș, din județul Muscel]", menționat în pomelnicele ctitoricești ale mănăstirii

Într-o însemnare autografă a lui Rafail de la Hurez, din martie 1768, aflată în ms. 5110 de la BAR (copie a unor scrisori ale stareților Atanasie și Paisie), acesta declară că, într-adevăr, el trecuse prin obștea lui Paisie: "Această cârticică s-au prescris de pre însăși slova și iscălitura acestor stareți, din cuvînt în cuvînt, de mai micul între monahi Rafail, monah de la sfînta mănăstire Hurezii, care, după întîmplare, vreun an de zile și eu, păcătosul, m-am aflat supt epistașia acestui sfînt stareț Paisie, fiind sfinția sa venit din Sfînta Gora la sfînta mănăstire Dragomirna, în Țara Moldovei, unde, aflînd această cârticică de prigonire la ucenicii sfinții sale, am luat izvod ca să am pentru evlavlia, și neuitarea, și dragostea ce am cătră acest sfînt stareț Paisie. Rafail monahul, mart, dni [fără zi], 7276 [= 1768]" (f. 93^v)⁴⁴.

Același Rafail, la sfîrșitul unei copii din 1772 a traducerii celor o sută de "capete pustnicești" ale lui Diadoh, aflată în ms. 3008 de la BAR, afirmă următoarele: "S-au prefăcut din cea prea cu anevoie de tîlmăcit limbă elinească pre a noastră limbă proastă rumânească de *chir Ilarion ieromonahul, ucenicul lui chir Manase*, în sfînta mănăstire Dragomirna. Și s-au scris de monahul Rafail, întru folosul celor ce vor ceti. Noiembrie, 23 dni, 1772" (f. 65^v)⁴⁵.

În ms. miscelaneu 1957 de la BAR, copiat în jurul anului 1800 la mănăstirea Cernica, la sfîrșitul textului intitulat: *Al celor prea mici între pustnici al lui Calist și Ignatie Xantopolii*

Neamț din anii 1812 și 1846 (vezi ms. 172, f. 20^r, și ms. 190, f. 64^v, din biblioteca mănăstirii Neamț), care va fi trecut în tinerețe prin obștea lui Paisie.

⁴⁴ Vezi G. Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești pînă la 1800*, vol. I, București, 1959, p. 198-199.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 199. Cuvintele subliniate sînt în limba greacă în original. O altă copie a acestei traduceri a lui Ilarion se află în biblioteca mănăstirii Neamț; vezi D. Fecioru, *Manuscrisele de la Neamțu...*, citat la nota 2, p. 463. Probabil că același text se afla în biblioteca mănăstirii Neamț și la începutul secolului al XIX-lea, căci în catalogul citat este menționat de două ori Diadoh, dar fără titlul cărții traduse; vezi D. Fecioru, *Un catalog vechi de manuscrise...*, p. 425-506, copiat la mănăstirea Cernica, în jurul anului 1800.

meșteșug și îndreptari [...], se află însemnarea: “S-au tălmăcit din limba elinească de ieromonahul Ilarion dascălul Bou Rău 1800, avgust” (f. 218^v). Cuvintele *Bou Rău* reprezintă, probabil, numele de familie al lui Ilarion, pe care copistul textului, monahul Teofil, compatriotul său, îl cunoștea.

Dascălul Ilarion mai este menționat ca traducător al “vieții” sfântului Anastasie (ms. 3168 de la BAR) și ca revizor al traducerii cărții lui Varsanufie, după cum rezultă din următoarea însemnare aflată în ms. 2146 de la BAR: “Tălmăcitu-s-au această sfântă și de suflet folositoare carte a sfântului Varsanufie acum din nou din limba elinească pre limba rumânească de oarecarele din cei prea mici mai dupre urmă ucenici ai starețului Paisie și s-au îndreptat din cuvînt în cuvînt de sfinția sa părintele dascălul Ilarion, întru anii de la Hristos 1787, în sfînta mănăstire a Neamțului”⁴⁶. După cum vom vedea mai jos, anonimul care a tradus cartea aceasta revizuită de Ilarion este Isaac dascălul, un alt traducător învățat din obștea lui Paisie.

Nu cunoaștem încă data și locul morții lui Ilarion. În pomelnicul ctitoricesc al mănăstirii Neamț, alcătuit în anul 1812 (ms. 172 din biblioteca mănăstirii Neamț), este menționat astfel: “Ieromonah Ilarion. Sfinția sa Ilarion dascăl” (f. 20^r), iar în același pomelnic, refăcut în anul 1846 (ms. 190 din biblioteca mănăstirii Neamț), calitatea sa de dascăl este subliniată în următoarea frază: “Sfinția sa au învățat aicea în mănăstire părinți la limba elinească” (f. 64^v).

Mărturiile citate mai sus arată în mod limpede că dascălul Ilarion era, ca și Macarie, originar din Țara Românească și că fusese elevul profesorului Manase Eliade, la academia domnească din București. Deoarece Manase Eliade, la rîndul său elev, prin anii 1755-1757, al profesorilor Alexandru din Tîrnovo și Teodor din Dristra de la academia bucureșteană, a fost

⁴⁶ Alte copii ale acestei traduceri, cu aceeași mențiune că a revizuit-o Ilarion, se află în ms. 507 de la BAR și în ms. 10 de la Patriarhia Română, descris de D. Fecioru, în ST, XI, 1959, nr. 9-10, p. 599-606.

profesor aici în două perioade (1757-1768 și 1775-1782?), Ilarion nu i-a putut fi elev decît în prima perioadă. După anul 1763 (și înainte de anul 1768, cum rezultă din însemnările citate mai sus) el se găsea în obștea lui Paisie de la Dragomirna.

Ca și profesorii săi menționați mai sus, Manase Eliade preda la academia domnească din București cursuri de filozofie alcătuite după tratatele neoaristotelice ale lui Teofil Coridaleu, cum sînt cele de fizică, de logică, tratatul despre suflet, tratatul despre cer, și altele. Cu Manase Eliade și, bineînțeles, cu alți profesori ai academiei Ilarion a mai putut studia aici retorica, gramatica și literatura elină, limba latină, teologia și alte discipline literare sau științifice din programul de studii al școlii respective, însușindu-și astfel o bogată cultură generală.

Cea mai importantă dintre traducerile dascălului Ilarion este cea a *Exaimeronului* sfințului Vasile cel Mare, elaborată și comentată de el la Dragomirna, în anul 1775. După cum se știe, această operă constă dintr-un ciclu de nouă omilii, în care este explicată concepția biblică despre geneza universului în cele șase zile (de aici titlul *Exaimeron*), cu referințe directe sau indirecte la teoriile cosmogonice ale mai multor filozofi ai antichității. Exegeții operelor lui Vasile cel Mare au încorporat în *Exaimeron* încă trei omilii (două privitoare la facerea omului și una despre rai), asupra cărora paternitatea sa este însă nesigură. Dascălul Ilarion a tradus în românește toate cele douăsprezece omilii ale edițiilor obișnuite ale *Exaimeronului*⁴⁷. Această tră-

⁴⁷ Traducerea s-a făcut după una din cunoscutele ediții de opere complete și comentate ale lui Vasile cel Mare, în trei volume, cu text paralel în limba latină, apărute la Paris, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. În mai multe locuri, traducătorul se referă, în note, la felul în care sînt traduse cuvintele sau frazele respective în latină. În biblioteca mănăstirii Neamț există, la începutul secolului trecut, trei exemplare dintr-o astfel de ediție a operelor lui Vasile cel Mare (vezi D. Fecioru, *Un catalog vechi de manuscrise...*, citat la nota 2, p. 431). Volumul întâi al unei atare ediții, din anul 1638, aflat la BCU Iași (cota VI-50), are pe marginea de jos a foilor 1, 3, 5 și 7 următoarea însemnare, în grecește: "Prezenta carte este a obștei răpo-

ducere a fost tipărită la București, în anul 1826, în volumul intitulat: *Cuvinte puține oarecare din cele multe ale celor întru sfinți părinților noștri Vasilie cel Mare și Grigorie Cuvântătorul de Dumnezeu, tălmăcite din limba elinească și acum întâi tipărite* [...], f-1-62. În prefața cărții este menționat faptul că traducerea s-a făcut din inițiativa episcopului Dositei Herescu al Rădăușului și că, în vederea publicării ei, a fost revăzută de Grigorie Dascălul, atunci mitropolit al Țării Românești.

Textul inițial al traducerii *Exaimerounului* se păstrează în următoarele manuscrise de la BAR: 896 (copie din anul 1789), 1080, f. 214-265 (fragmente), 1936 (copie nedată, probabil din secolul al XVIII-lea), 2047 (copie nedată, din jurul anului 1800), 3094 (copie din anul 1782), precum și în ms. 4 din biblioteca episcopiei Romanului (copie ante 1789), în ms. 198 din biblioteca mănăstirii Neamț (copie de la începutul secolului al XIX-lea) și în ms. VI-3 și 7 de la BCU Iași (copie din anul 1802, făcută de Grigore Hudici, pisarul episcopiei Romanului, pentru episcopul Gherasim Clipa al Hușilor). Textul aflat în ms. 1458 de la BAR, care are la sfârșit mențiunea: "S-au tălmăcit această carte a sfântului Vasile, ce să numește *Exaimeroun*, de Rafail, smeritul monah din soborul starețului Paisie, la anii 1805, spre folosul cel de obște" (f. 230^v), nu reprezintă o traducere nouă, cum pretinde Rafail, ci o versiune puțin remaniată a vechii traduceri a lui Ilarion. Același monah Rafail de la mănăstirea Neamț a tradus (sau a remaniat o traducere mai veche), în anul 1804, omiliile sfântului Ioan Gură de Aur, text aflat în ms. 1456 de la BAR. Probabil tot el este acel "Rafail, smeritul monah din sfânta mănăstire a Neamțului", care traduce din grecește, la București, cartea intitulată *Ușa pocăinței*, pe care o publică la Brașov, în 1812, însoțită de o întinsă și interesantă dedicație în versuri adresată lui Dositei, mitropolitul Țării Românești.

satului Paisie, arhimandritul mănăstirilor Neamț și Secu, iar pe numeroase pagini glosări marginale în grecește și în latinește.

Spre deosebire de textul editat în 1826, manuscrisele acestei traduceri, menționate mai sus, conțin, unele integral, altele numai în parte, și prețioasele note în care dascălul Ilarion a explicat o serie de noțiuni filozofice și științifice mai greu de înțeles aflate în cele nouă omilii ale *Exaimeroului*. Manuscrisele în care se găsesc toate notele lui Ilarion sînt numai cele trei aflate acum la Roman, la Iași și la mănăstirea Neamț, care au fost copiate în același centru cultural, la episcopia Romanului. În manuscrisul de la mănăstirea Neamț, pregătit pentru tipar de către învățatul arhimandrit Sofronie Clipa-Barbovschi, fratele episcopului Gherasim Clipa, notele respective sînt ordonate la sfîrșitul fiecărei omilii. În total sînt cinci sute de note, însumînd (în ms. de la Neamț) 208 pagini in-folio, care dezvăluie în persoana lui Ilarion un remarcabil om de cultură⁴⁸. Această traducere comentată a lui Ilarion merită să fie neîntîrziat editată.

3. Ieromonahul Isaac

Un alt harnic traducător și dascăl din obștea lui Paisie, rămas de asemenea aproape necunoscut, este ieromonahul Isaac, probabil elev a lui Ilarion, care i-a revizuit prima traducere. Este posibil să fi fost originar din Țara Românească și să fi studiat și el la academia domnească din București, înainte de a veni în obștea lui Paisie. Despre viața lui nu știm aproape nimic.

⁴⁸ Cu privire la datarea acestei traduceri, la revizia și tipărirea ei în anul 1826, la conținutul notelor descoperite în manuscrise și la identitatea traducătorului, confundat la un moment dat cu arhimandritul Sofronie Clipa-Barbovschi, vezi articolul nostru, *Dascălul Ilarion – primul traducător și comentator român al Exaimeroului sfîntului Vasile cel Mare*, în "Teologie și viață" (serie nouă a MMS), III (LXIX), 1993, nr. 11-12, p. 65-76. Datele bio-bibliografice ale dascălului Ilarion, din prima parte a acestui articol, au trebuit însă reluate aici, pentru întregirea și unitatea redacțională a prezentului studiu. Descoperirea și importanța deosebită a notelor respective le-am anunțat înfîi în articolul *Un cărturar român necunoscut din secolul al XVIII-lea*, în "Cronica", XX, 1985, nr. 35, p. 5.

Dintr-o însemnare de pe un manuscris aflat cîndva la mănăstirea Cernica și descris de N. Iorga în anul 1902 aflăm că “părintele Isaac schimonahul și dascălul au răposat la vâleat 1817, luna lui ianuarie, 25 de zile”⁴⁹. În același manuscris se află și cuvîntul rostit de Isaac la îngroparea starețului Paisie Velicikovski. Ca și lui Ilarion, în amintirea obștei paisiene i-a rămas calitatea de dascăl, cum atestă însemnarea din pomelnicul ctitoricesc al mănăstirii Neamț refăcut în anul 1846: “Schimonahul Isaac dascălul. Sfinția sa au tîlmăcit multe cărți din limba elinească pe limba românească. Au învățat și părinți la limba elinească” (ms. 190 din biblioteca mănăstirii Neamț, f. 82^v). Un elev al său a fost ieromonahul Iosif de la mănăstirea Neamț, de asemenea traducător și, în același timp, revizor și editor al unor traduceri rămase de la dascălul său. În prefața cărții intitulată *Cuvintele și învățăturile preacuviosului părintelui nostru Efreim Sirul*, apărută la mănăstirea Neamț, în anul 1818, Iosif afirmă: “Și tîlmăcitor au fost cel întru fericita pomenire dascălul și schimonahul Isaac, de la carele și eu începăturile învățaturii mele de a mă deprinde în limba elinească am luat aicea în sfînta monastire Neamțul”. Aceeași afirmație o face ieromonahul Iosif și în prefața la *Cuvintele și învățăturile preacuviosului părintelui nostru Isaac Sirul*, apărută la mănăstirea Neamț, în anul 1819.

Informații mai numeroase avem însă cu privire la bogata activitate de traducător a lui Isaac, mai ales din grecește, dar și din slavonește. Am văzut mai sus că, în biografia lui Paisie, publicată în anul 1817, sînt menționate trei traduceri ale sale: “cartea sfîntului Ioan al Scării”, tipărită la mănăstirea Neamț, fără mențiunea traducătorului, în 1814, “*Octoihul* cel cu canoanele Preacuratei Maicii Domnului la pavecerniță”, tipărit la mănăstirea Neamț, în 1816, tot fără mențiunea traducătorului, și *Tipicul*, tradus de Isaac după o ediție elino-slavonă și revizuit de mitro-

⁴⁹ Vezi N. Iorga, *Manuscriptele mănăstirii Cernica*, citat la nota 2, p. 219.

politul Veniamin Costachi, care îl tipărește la Iași, în 1816⁵⁰. Un număr impresionant de traduceri făcute de Isaac și rămase în manuscris se află menționate în catalogul bibliotecii mănăstirii Neamț de la începutul secolului al XIX-lea, citat mai sus: “Arătare de scripturile lui Ion Gură de Aur” (in-cvarto), “Varsanufie Marele. Isaac dascălul l-au scos și s-au îndreptat de Ilarion” (in-folio), “Duminicescul drum. Isaac dascal tălmăci.” (in-folio, 275 de foi), “Duminicescul drum, a doua carte. Izvoade. Tot de Isaac, la let 1798” (in-folio, 336 de foi), “Ervan. Izvod” (in-cvarto), “Efrem Sirul. Izvod” (in-folio), “Isaia, cartea 2. Izvod” (in-cvarto), “Ioan Gură de Aur, tîlcuire la Matei evanghelist. Izvod. Isaac dascăl au tălmăcit, la an. 1795” (in-folio)⁵¹, “Iustin filozoful. Isaac dascal tălm.” (in-folio), “Ioan Gură de Aur, tîlc la psalm 140” (in-cvarto), “Chiril ierusalimleanul. Izvod. Isaac dascal tălm.” (in-folio, 272 de foi)⁵², “Chiprian, tîlcuire la Cîntarea cînt. Izvod” (in-cvarto)⁵³, “Carte cu patru cuvinte la tundere. Izvod” (in-cvarto), “Carte cu cuvinte la praznice preste tot anul” (in-folio, 604 foi), “Tîlc. la Piatra smintelii. Izvod” (in-cvarto), “A acestuiaș [= dascăl Evghenie Vulgaris] cuvinte sfătuitoare” (in-cvarto), “Nichifor Teotoc., 4 cuv. la tundere, Isaac dascălul au tălm.” (in-cvarto), “Simeon Noul Bogoslov. Izvod. Isaac dascălul au tălmăcit, și au prescris Gherontie cel mic” (in-folio, 802

⁵⁰ Prefețele acestei cărți conțin relații prețioase privitoare la izvoare și la modul în care au fost făcute traducerile respective; vezi BRV III, p. 106-109, 155, 157-161.

⁵¹ O copie a acestei traduceri se afla la mănăstirea Căldărușani; vezi D. Furtună, *Ucenicii stareșului Paisie...*, citat la nota 1, p. 104; o altă copie, sau poate originalul, se află în biblioteca mănăstirii Neamț (inv. 500).

⁵² Probabil o copie a acestei traduceri, datată 1799-1801, provenită de la mănăstirea Căldărușani, se află acum în biblioteca Patriarhiei Române; vezi D. Fecioru, *Catalogul manuscriselor...*, citat la nota 2, în ST, XI, 1959, nr. 7-8, p. 474-482.

⁵³ O copie a acestei traduceri (nu după cea a tîlcuirii lui Teodorit, tradusă de Macarie, în 1787, la Cernica), este probabil cea din ms. 1560 de la BAR, făcută în anul 1818 la mănăstirea Secu.

foi), "Teodorit, episcopul Chirului, filcuire la psalmii lui David 150. Isaac dascălul au tãlmãcit, pe hîrtie trecapelion, la anul 1800" (in-folio), "Hotãrîri a s. sobor" (in-cvarto), "Psaltire filcuirã a lui Teodorit. Izvod. Isaac dascãl, pe trecapelion" (in-folio)⁵⁴. Dupã cum vedem, unele titluri se repetã în aceastã listã.

Manuscrisul intitulat *Duminicescul drum* (traducere a titlului Κυριακοδρομῆον), în douã volume, reprezintã desigur traducerea *Chiriacodromionului* lui Nichifor Teotochis, apãrut la Moscova, în anul 1796. Aceeași culegere de predici duminicale a lui Teotochis a mai fost tradusã atunci, în Țara Româneascã, de Gherontie și Grigorie, fiind tipãritã la București, în 1801, precum și de cãtre mitropolitul Veniamin Costachi, în timpul retragerii sale la mãnãstirea Neamț, în anii 1810-1812, a cãruia traducere s-a tipãrit la mãnãstirea Neamț, în 1811. Jeromonahul Isaac semneazã doar ca "diortositor" [= corector] al traducerii lui Veniamin.

Manuscrisul autograf al traducerii lui Isaac din Simeon Noul Teolog, datat 1802-1803, se pãstreazã în biblioteca mãnãstirii Neamț⁵⁵, iar o copie a textului respectiv, fãcutã "de pre însuși izvodul" de cãtre Nicodim Greceanu, în 1804, la Neamț, se pãstra la mãnãstirea Cãldãrușani⁵⁶.

Însemnãrile de pe o copie a tomului al treilea al traducerii de cãtre Isaac a operei lui Efreim Sirul, provenitã de la mãnãstirea Cãldãrușani și aflatã acum în biblioteca Patriarhiei Române, cuprinde informații prețioase asupra locului și a datei cînd s-a fãcut aceastã traducere: "Ale sfîntului pãrintelui nostru Efreim Sirului scripturile care sã coprint în tomul al treilea al tipãriturii ceii în Roma fãcute greco-latina, care s-au tipãrit în anul 1746, care acum întîi s-au tãlmãcit și pre limba noastrã cea

⁵⁴ Vezi D. Fecioru, *Un catalog vechi de manuscrise...*, citat la nota 2, p. 419-430.

⁵⁵ Vezi D. Fecioru, *Manuscrisele de la Neamțu...*, citat la nota 2, p. 407-483.

⁵⁶ Vezi D. Furtunã, *Ucenicii stareșului Paisie...*, citat la nota 1, p. 103.

rumânească în sf. Munte al Athosului, în sfântul schit al Înainte Mergătoriului, spre folosul rumânilor celor ce vor citi. S-au tălmăcit, zic, în anul 1804 și 1805, cu multă sîrguință și luare aminte, de smeritul între monahi Isaac paisiot dascăl” (foaia de titlu); “Sfîrșitul tălmăcirii tomului al treilea al scripturilor sfîntului părintelui nostru Efreem Sirului, martie 31, anul 1805, în Sfîntul Munte, în chilia Prodromului, ce este supt Lavră. Iară acum, la anul 1808, s-au prescris de pre însuși izvodul în sf. mănăstire Căldărușani” (f. 413)⁵⁷. Copia este făcută de ieromonahul Acachie, un cunoscut copist de la Căldărușani⁵⁸, care reproduce în însemnările citate și fragmente din însemnările originale ale traducătorului. Această traducere a lui Isaac a fost revăzută de ucenicul său, ieromonahul Iosif de la Neamț, și s-a tipărit la mănăstirea Neamț, în trei volume, în anii 1818, 1819 și 1823. În prefața volumului întâi, Iosif arată în ce împrejurări și după care ediții s-au făcut traducerea și revizia cărții⁵⁹.

Dascălul Isaac a tradus și *Cuvintele* lui Isaac Sirul, pe care același ucenic al său, ieromonahul Iosif, revizuiu-le cu o traducere mai veche, a ieromonahului Macarie, și cu ediția lui Nichifor Teotochis apărută la Leipzig, în anul 1770, le-a tipărit la mănăstirea Neamț, în 1819⁶⁰.

Un interes documentar deosebit prezintă traducerea de către Isaac, în anul 1787, a cărții lui Varsanufie. Aceasta este, probabil, prima lui traducere, pe care a revăzut-o dascălul Ilarion, cum atestă mențiunea citată mai sus din catalogul bibliotecii mănăstirii Neamț și însemnările de la sfîrșitul unor copii⁶¹.

⁵⁷ Vezi D. Fecioru, *Catalogul manuscriselor...*, citat la nota 2, în ST, XI, 1959, nr. 5-6, p. 348-356.

⁵⁸ Vezi G. Ștrempel, *Copiști de manuscrise...*, citat la nota 44, p. 1-2.

⁵⁹ Vezi BRV, III, p. 243-246.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 295-298.

⁶¹ De exemplu, în cea din ms. 2146 de la BAR, citată în schița bio-bibliografică a ieromonahului Ilarion; Cf. și ms. 10 din biblioteca Patriarhiei Române, descris de D. Fecioru, în ST, XI, 1959, nr. 9-10, p. 599-606.

D. Fecioru a remarcat prezența la începutul acestei traduceri a textului intitulat *Descoperire cătră cetitori pentru sfinții carii să pomenesc adeseori în cartea aceasta*, pe care îl și editează, deoarece a constatat că este un comentariu original al traducătorului român. "Este cel dintîi studiu de patrologie scris în românește – conchide Fecioru – și cu asta Isaac dascălul este cel dintîi patrolog român. În «Descoperirea» sa, Isaac studiază viața și opera sfinților Varsanufie, Ioan și Serida cu o metodă de cercetare și cu o informație care ar face cinste chiar unui cercetător contemporan"⁶².

În ms. 5580 (fost ms. 5958) de la BAR, într-un caiet de 24 de foi, datînd din anul 1815, se află slujba sfintei mucenice Filofteia de la Argeș, alcătuită de dascălul Isaac de la mănăstirea Neamț. Pe f. 24^v, manuscrisul are următoarea însemnare a episcopului Iosif al Argeșului, care, după cum am văzut, avea strînse legături cu școala de traducători de la Neamț: "Această slujbă s-au întocmit precum se vede de cuviosul dascăl chir Isaac din sfînta mănăstire Neamțu, spre slava lui Dumnezeu și întru cinstea și lauda sfintei mucenițe fecioarei Filoftiei, care scriindu-să curat, precum să vede, s-au dat la sfînta biserică domnească din orașul Argeșului, ca să fie nestrămutată, după carea de acum înainte să să urmeze pomenirea sfintei mucenițe, neschimbat, la zioa prăznuirii ei. Iosif episcopul Argeș[ului]. La let 1815, noiembrie 30"⁶³. Ar fi interesant de văzut dacă slujba care se face în prezent pentru pomenirea sfintei Filofteia este tot cea alcătuită de ieromonahul și dascălul Isaac.

4. Ierodiaconul Ștefan

După cum am văzut mai sus, în biografia lui Paisie alcătuită de Grigorie dascălul și publicată în 1817, între traducătorii

⁶² Vezi D. Fecioru, loc. cit. în nota precedentă.

⁶³ Vezi G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești...*, vol. IV, p. 346-347.

mai importanți ai obștei paisiene este menționat și “cuviosul ierodiacon Ștefan, carele au tălmăcit *Viețile sfinților* de preste an din limba slavonească, care s-au tipărit aice în mănăstire”. Traducerea s-a făcut după cunoscuta antologie hagiografică, în patru tomuri, a lui Dimitrie al Rostovului (1651-1709), apărută la Kiev, între anii 1689-1705, și reeditată de mai multe ori în Rusia, în cursul secolului al XVIII-lea, care mai fusese tradusă în românește, parțial, de către Evloghie dascălul de la școala domnească din Iași, prin anii 1758-1760, și, probabil integral, de către ieromonahul Macarie, la București, între anii 1775-1780. Ieromonahul Ștefan adaugă însă și unele “vieți” de sfinți pe care le traduce din antologii hagiografice grecești. Această traducere, realizată prin deosebită grijă a lui Paisie, iar după moartea lui sub supravegherea lui Veniamin Costachi, a fost tipărită la mănăstirea Neamț, în douăsprezece volume (câte un volum pentru “viețile” sfinților din fiecare lună), între anii 1807-1815⁶⁴, și a rămas multă vreme text de referință în cultura românească, datorită și limbii sale deosebit de frumoasă.

Din prefețele primului volum al *Vieților sfinților*, semnate de ieromonahul Dositei, starețul mănăstirii Neamț, și de mitropolitul Veniamin Costachi, aflăm că ierodiaconul Ștefan era “cam de limba slovenească” și nu mai trăia în anul 1807, când a început să se tipărească monumentală sa traducere. În 1803 însă el mai era în viață, cum atestă următoarea însemnare de la sfârșitul traducerii *Apologhiei* lui Dimitrie al Rostovului, tipărită la Iași: “Și s-au tălmăcit din limba slavonească și s-au diortosit la tipărire de ierodiacon Ștefan din sfânta mănăstire Neamț”⁶⁵. Alte informații privitoare la viața acestui ierodiacon Ștefan nu mai avem.

În catalogul bibliotecii mănăstirii Neamț de la începutul secolului al XIX-lea, citat mai sus, sub numele său sînt mențio-

⁶⁴ Vezi BRV, II, p. 507-519, și BVR, III, p. 15-20, 54-55, 87-92.

⁶⁵ Vezi BRV, II, p. 445.

nate, în afara manuscriselor autografe sau a copiilor după diferite volume ale traducerii *Vieților sfinților* (pe lunile septembrie, noiembrie, decembrie, februarie, martie, aprilie, mai și august), dintre care unele există și astăzi în biblioteca mănăstirii (inv. 503, 506, 510), următoarele texte: “Arătare a hotărîrilor a s. Vasilie Mare” (in-cvarto), “Antonie cu Isihie” (in-cvarto), “A s. Vasilie cel Mare 30 cuv.” (in-cvarto, 135 de foi), “Grigore Sinaitul. Izvod. Viața” (in-cvarto, 59 de foi), “Efrem Sirul, pentru ocărîrea de sine. Izvod” (in-cvarto, 76 de foi), “Casian Rîmleanul, pentru dreapta socoteală. Izvod” (in-cvarto, 27 de foi), “Carte pentru ascultare. Izvod” (in-cvarto), “Cuvinte sfătuitoare [ale lui Evghenie Vulgaris]” (in-cvarto), “Marco Pustnic” (in-cvarto, 174 de foi)⁶⁶, “Patericul Pecerscăi. Izvod” (in-cvarto, 420 de foi), “Pateric mare” (in-cvarto, 457 de foi), “Tipic pentru sfințirea bisericii. Izvod” (in-cvarto), “Teognost. Izvod” (in-cvarto, 39 de foi), “Hotărîri în scurt a s. Vasilie. Izvod” (in-cvarto, 213 foi), “Hronograful sf. Dimitrie Rostovskii” (in-folio, 480 de foi)⁶⁷.

Traducerea cronografului lui Dimitrie al Rostovului, după ediția apărută la Moscova, în anul 1775, a circulat prin câteva copii manuscrise și a fost editată la mănăstirea Neamț, în anul 1837, împreună cu *Sinopsisul de la Kiev*, pe care îl tradusese, cu mult timp în urmă, Evloghie dascălul de la Iași⁶⁸.

Ierodiaconul Ștefan a revizuit traducerea “rînduieiții tîrnosaniei”, făcută și tipărită de Duca Sotiriovici, în anul 1752. Acesta este, probabil, textul menționat în lista traducerilor lui Ștefan citată mai sus, cu titlul: “Tipic pentru sfințirea bisericii”. Versiunea lui se află în ms. 1486 de la BAR, cu următoarea

⁶⁶ Textul din ms. 1406 de la BAR, datat la 4 mai 1803, provenit de la mănăstirea Neamț, este probabil o copie după această traducere.

⁶⁷ Vezi D. Fecioru, *Un catalog vechi de manuscrise...*, citat la nota 2, p. 419-430.

⁶⁸ Vezi Paul Cernovodeanu, *Cronograful mitropolitului Dimitrie al Rostovului în țările române*, în “Mitropolia Olteniei”, XXII, 1970, nr. 5-6, p. 692-704.

foaie de titlu: "Tîmosanie, ce s-au scos de pre limba elinească în limba rumânească, cu osîrdia și cu toată cheltuiala preaosfințitului chirio chir Iacov, mitropolit a toată Moldovia, în zilele prealuminatului și preafnălțatului domn Io Constantin Mihail Racoviță voievod, de Duca Sotiriovici, tipograf de la Thasos, întru a sa tipografie. Iară acum de iznoavă tălmăcindu-se din limba elinească, cît și din cea slovenească, de ieromonahul Ștefan, ucenic fiind al stareșului Paisie, carele au tălmăcit și viețile sfinților din limba slovenească în cea românească, în sfînta monastire Neamțului, la anii 7293 [= 1785]"⁶⁹. Alte două copii ale acestei noi versiuni a slujbei tîmosaniei, din anii 1827 și 1842, se găsesc în ms. 1797 și 1798 de la BAR⁷⁰.

Tot ierodiaconul Ștefan a tradus din slavonește și forma prescurtată a vieților sfinților, cunoscută sub numele de *Prolog* (sau *Prologe*), care a fost tipărită la mănăstirea Neamț, în anii 1854-1855. În prefața acestei ediții, mitropolitul Sofronie Miclescu arată cum a îmbogățit traducătorul structura obișnuită a *Prologului* slavonesc: "urmînd originalul slovenesc, ce s-a tălmăcit în sfînta mănăstire Neamț, la anul 1791, prin sîrguința fericitului și pururea pomenitului stareș al acestei mănăstiri, a cuviosului Paisie, de către ierodiaconul Ștefan, cel care a tălmăcit și *Viețile sfinților*, care este mai cu deosebire decît cel tipărit în Iași [de către Dosoftei, în anii 1682-1686, n.n.], pentru că în fiecare zi, după sinaxarul sfinților, s-au mai adaos și cuvinte foarte folositoare și cuprinzătoare de la sfinții Părinți și Dascăli Vasile cel Mare, Ioan Gură de Aur și Grigorie Cuvîntătorul de Dumnezeu, din Paterice, din Everghitiños, din Limonariu, de la Efrem Sirul, de la Teodor Studitul și de la alții"⁷¹. În catalogul

⁶⁹ Vezi gabriel Ștempel, *Catalogul manuscriselor românești...*, vol. I, p. 348.

⁷⁰ *Ibidem*, vol. II, pag. 63-64.

⁷¹ Am citat după ediția recentă a acestor *Prologe*, apărută sub îndrumarea și cu un studiu introductiv al I.P.S. Nestor Vornicescu, mitropolitul Olteniei, Craiova, 1991, p. 41.

citat al bibliotecii mănăstirii Neamț sînt înregistrate numai trei volume din traducerea acestui *Prolog*, nedatate și fără mențiunea că au fost traduse de ierodiaconul Ștefan, toate trei sub numele ieroschimonahului Vasile Hușanul, desigur în calitate de copist: “prolog sept., ocv., noiem.” (in-folio, 179 de foi), “Prolog dechem., ghenar, fevru.” (in-folio, 255 de foi), “Prolog iun., iul., av.” (in-folio, 188 de foi). O copie integrală, făcută la episcopia Romanului în 1799, de către ieromonahul Sofronie Clipa-Barbovski, pentru episcopul Veniamin Costache, se află în ms. 1462-1465 de la BAR. La 2 noiembrie 1803, mitropolitul Veniamin a dăruit această copie a *Proloagelor* seminarului înființat de el la mănăstirea Socola de lîngă Iași pentru lectura elevilor⁷². Copii ale *Prologului* tradus de ierodiaconul Ștefan, pe lunile martie, aprilie, mai și iunie, iulie, august, s-au făcut și la mănăstirea Căldărușani, în primii ani ai secolului XIX-lea, cum atestă ms. 55,69,78 și 108 de la biblioteca Patriarhiei Române⁷³.

5. Ieromonahul Gherontie și ierodiaconul Grigorie

Ieromonahul Gherontie este bursierul moldovean care a fost trimis de Paisie, împreună cu bursierul “slovean” Dorotei, pe la anul 1790, la academia domnească din București, ca să învețe bine limba elină, pentru a putea traduce în condiții optime literatură teologică. Șederea lui Gherontie la București s-a prelungit pînă după anul 1800. În lunile iunie și septembrie 1794 citea *Viețile sfinților* traduse de ieromonahul Macarie, pe ale cărui manuscrise autografe făcea însemnări de lector și

⁷² Vezi G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești...*, vol. I, p. 339-340.

⁷³ Vezi D. Fecioru, *Catalogul manuscriselor din biblioteca Patriarhiei...*, citat la nota 2, în ST, XIV, 1962, nr. 1-2, p. 106-118, nr. 5-6, p. 363-376, nr. 9-10, p. 618-632, și XV, 1963, nr. 9-10, p. 597-610.

unele versuri greoaie⁷⁴. Probabil la București, Gherontie a primit sub ascultare pe Grigorie, originar din Țara Românească, absolvent al academiei domnești din București (sau poate coleg acolo cu mai vîrstnicul Gherontie), care îi devine ucenic devotat și colaborator la aproape toate traducerile pe care le-a efectuat. Prin anul 1802, Gherontie revine la Neamț, însoțit de Grigorie, și continuă aici bogata lor activitate de traducători. Cînd se întorceau însă dintr-o călătorie făcută la Muntele Athos, în anul 1814, Gherontie a fost ucis de tîlhari, fiind înmormîntat de ucenicul său Grigorie în mănăstirea Anarghiri, de lîngă orașul Filipupolis⁷⁵. Ierodiaconul Grigorie a continuat să rămînă la Neamț pînă în anul 1819, cînd pleacă la mănăstirea Căldărușani, de unde, în 1823, va fi înălțat la treapta de mitropolit al Țării Românești. A murit în anul 1834.

În biografia lui Paisie, citată mai sus, Grigorie dascălul menționează următoarele traduceri făcute de al său "cinstit stareț și duhovnicesc părinte Gherontie", în colaborare cu modestul său ucenic, cum atestă prefețele acestor cărți, care sînt semnate de Gherontie și Grigorie: "Prăvilioara cea mică"⁷⁶ și *Chiri-acodromion*⁷⁷ cu cuvinte la evanghelii preste toate dumnicile anului, care s-au tipărit la București, și tîlcuirea la Evanghelia a sfîntului Teofilact⁷⁸, împreună și *Teologhicon* al sfîntului Ioan

⁷⁴ Vezi G. Ștrempele, *Catalogul manuscriselor românești...*, vol. II, p. 90-92.

⁷⁵ Vezi prefața lui Iosif, episcopul Argeșului, la *Arătare sau adunare prescurt a dumnezeieștilor dogme ale credinței*, Mănăstirea Neamț, 1816, în BRV, III, p. 137-138, și Constantin N. Tomescu, *Mitropolitul Grigorie IV al Ungrovlahiei*, Chișinău, 1927, p. 7-8.

⁷⁶ Această carte nu este *Prăvilioara* tipărită la Iași în 1784, cum se afirmă în BRV III, p. 181, ci *Cartea folositoare de suflet*, apărută la București, în 1799, reeditată în 1800; vezi BRV, II, p. 411-413, 416-117.

⁷⁷ Traducere a cărții cu același titlu a lui Nichifor Teotochis, apărută la Moscova, în 1796. Textul românesc a mai fost publicat la București în anul 1801; vezi BRV, II, p. 422-425.

⁷⁸ Tipărită la Iași, în 1805; vezi BRV, II, p. 422-425.

Damaschin care s-au tipărit în Iași⁷⁹, și *Checragarion* al sfințului Avgustin⁸⁰, care s-au tipărit aicea în monastire, și altele”.

Aceiași Gherontie și Grigorie au mai tradus *Întrebările și răspunsurile bogoslovești* ale lui Atanasie al Alexandriei, tipărite la Iași, în 1803, și reeditate la mănăstirea Neamț și la București, în anii 1816, 1821 și 1829⁸¹, *Apologia* tipărită la mănăstirea Neamț în 1816 și reeditată la București, în 1819⁸², precum și *Tilcuirea pre scurt* la antifoanele celor opt glasuri a lui Nichifor Calist Xantopol, tipărită la mănăstirea Neamț în 1817⁸³. Ultimele două traduceri menționate au, ca și cea a *Checragarionului* lui Augustin, prefețele semnate “cel întru ascultare împreună cu tălmăcitoriul petrecători, Grigorie”, ele fiind făcute de Gherontie tot în colaborare cu Grigorie, ca și cele semnate de amândoi în timpul vieții lui Gherontie.

În prefața la *Cartea folositoare de suflet*, București, 1799, Gherontie și Grigorie afirmă că aveau deja traduse și *Cuvintele* lui Simeon Noul Teolog, care au rămas nepublicate. Probabil o copie a acestei traduceri, făcută înainte de anul 1797, este manuscrisul aflat de N. Iorga în biblioteca mănăstirii Argeș⁸⁴.

Jeromonahul Gherontie a tradus și cartea intitulată *Arătare sau adunare pre scurt a dumnezeieștilor dogme ale credinții*, care după moartea traducătorului a fost revăzută de arhimandritul Grigorie Rîmniceanu și a apărut la mănăstirea Neamț, în

⁷⁹ Tipărită la Iași, în 1806; vezi BRV, II, p. 482-485. Această traducere a fost făcută la cererea mitropolitului Veniamin Costache, pentru a fi folosită ca manual de teologie în seminarul de la Socola, înființat de el în anul 1803; Vezi și N.A. Ursu, *Seminarul de la Socola, prima școală de grad gimnazial în limba română*, în “Cronica”, XXII, 1993, nr. 21, p. 7, 15, articol reprodus de aici în “Teologie și viață” (seria nouă a MMS), III, (LXIX), 1993, nr. 11-12, p. 253-256, precum și în prezentul volum.

⁸⁰ Tipărită la mănăstirea Neamț în 1814; vezi BRV, III, p. 96-97.

⁸¹ Vezi BRV, II, p. 444, și BRV, III, p. 137, 369, 630.

⁸² Vezi BRV, III, p. 136, 288, 289.

⁸³ *Ibidem*, p. 190-193.

⁸⁴ Vezi N. Iorga, *Două biblioteci de mănăstiri...*, citat la nota 2, p. 60-61.

anul 1816, cu o prefață a episcopului Iosif al Argeșului⁸⁵.

În catalogul bibliotecii mănăstirii Neamț de la începutul secolului al XIX-lea, sub numele dascălului Gherontie sînt menționate următoarele traduceri: "Filotei Sinait. Izvod" (in-cvarto, 25 de foi), "Isaac Sirul. Izvod" (in-folio), "Calist Catafigheotul. Izvod" (in-cvarto), "O carte pentru unie" (in-cvarto, 122 de foi), "Nil Sinait. Izvod" (in-cvarto, 35 de foi)⁸⁶.

6. Ieromonahul Climent

În catalogul citat al bibliotecii mănăstirii Neamț este înregistrată și traducerea integrală a antologiei lui Pavel Everghetos, *Adunare a graiurilor și învățăturilor celor de Dumnezeu grăite a purtătorilor de Dumnezeu părinți*, cărțile 1-4, în două volume, cu mențiunea: "Aceste tuspatur cărți le-au tălmăcit pâr. Climent duhovnic, și aceste-s izvoadele" (in-folio, vol. I, 228 de foi, vol. II, 255 de foi). O copie a acestei traduceri, al cărei prim volum (in-folio, 246 de foi) este datat 1794, iar al doilea (in-folio, 301 foi) 1799, se află în biblioteca mănăstirii Neamț (inv. 473 și 476). Altă copie, efectuată la mănăstirea Slatina, în anul 1807, se găsește în ms. 2578 de la BAR⁸⁷. Traducerea a fost făcută din limba greacă, probabil după ediția apărută la Veneția, în anul 1783.

Numele lui Climent, probabil tot în calitate de traducător, apare și în mențiunea următoare din catalogul citat al bibliotecii de la Neamț: "Stihurile lui Sinesie. Izvod. Ierom. Climent" (in-cvarto).

⁸⁵ Vezi BRV, III, p. 137-139.

⁸⁶ Vezi D. Fecioru, *Un catalog vechi de manuscrise...*, citat la nota 2, p. 419-430.

⁸⁷ Vezi G. Ștrempele, *Catalogul manuscriselor românești...*, vol. II, p. 318-319.

7. Ieromonahul Iosif

Am văzut mai sus, în schița bio-bibliografică a ieromonahului Isaac, că Iosif a fost ucenicul acestuia și că a revăzut și tipărit traduceri din Efrem Sirul și din Isaac Sirul rămase de la dascălul său. În catalogul citat al bibliotecii mănăstirii Neamț sînt înregistrate însă, sub numele *ierodiaconului* Iosif, care este, probabil, aceeași persoană cu ieromonahul de mai tîrziu, următoarele două traduceri: "Isidor Pilusiotul. Izvod. Ierodiacon Iosif" (in-folio), "Ioan Gură de Aur, tom. 2. Au tălmăcit-o ierodiacon Iosif" (in-folio). Traducerea din Isidor Pilusiotul se găsește, într-o copie din anul 1799, în biblioteca mănăstirii Neamț (inv. 491).

Sigle folosite în prezentul studiu

- BAR = Biblioteca Academiei Române
BCU Iași = Biblioteca Centrală Universitară "Mihai Eminescu" din Iași
BOR = "Biserica Ortodoxă Română", I, 1874-1875, și urm.
BRV = Ioan Bianu și colab., *Bibliografia românească veche*, volumul I-IV, București, 1903-1944
MMS = "Mitropolia Moldovei și Sucevei", I, 1925 și urm.
ST = "Studii teologice", I, 1949, și urm.

Traducerile logofătului Toma Dimitriu de la mitropolia din Iași

1. Numele lui Toma Dimitriu a rămas în istoria culturii românești prin următoarele două traduceri tipărite, ambele sem-nate doar "Tomà 2 logofăt": *Alcătuire înaurită a lui Ravvi Sa-muil jidovului, mustărînd rătăcirea jidovilor*, Iași, 1771, și *Învă-țatură a însuși stăpînitoarei mării Ecaterinii 2 către orînduita epitropie presté alcătuirea arătării a unii noao legiuitoare con-dică*, Iași, 1773, precum și prin traducerea romanului *Etiopice* al lui Heliodor, rămas în manuscris, ale cărei prime copii atestă că a fost făcută de "loghiótatul chir Tomà 2 logofet", "gramatic" al mitropoliei din Iași. Datele biografice ale acestui învățat logofăt erau, pînă nu demult, puține și controversate. Abia acum trei decenii au fost descoperite unele informații prețioase privitoare la viața, preocupările culturale și activitatea lui, în lumina cărora bibliograful Nicos Gaidagis de Biblioteca Cen-trală Universitară din Iași a reușit să-i schițeze biografia, corec-tînd o serie de afirmații eronate cu privire la identitatea și pro-fesia sa¹. În studiul de față ne propunem să demonstrăm pater-nitatea acestui logofăt Toma asupra unor importante traduceri românești din jurul anului 1770, rămase în anonim.

Toma Dimitriu era grec, originar din Kastoria, satul Kri-pani. O însemnare de pe un manuscris grecesc copiat de el, as-tăzi pierdut, arată că prin anii 1755-1756 era elev, probabil la academia domnească din București, de unde în 1758 a venit în Moldova, cum atestă următoarea însemnare a sa, în grecește, de

¹ Vezi Nicos Gaidagis, *Contribuții la istoricul Bibliotecii Centrale Uni-versitare din Iași*, în "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»", XIII, 1976, p. 113-117, și articolul consacrat lui Toma Dimitriu, semnat de Algeria Simota, în *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, București, 1979, p. 280-281.

pe un exemplar al *Analelor* lui Kedrenos (Basel, 1566), care i-a aparținut și care se află acum la BCU Iași (CR VI-19): “În 1758, august 14, am venit din Țara Românească în Moldova. În 1760, octombrie 14, am fost numit logofăt, de către preasfințitul meu stăpîn și arhiereu, chirio chir Gavriil, în sfînta mitropolie a Iașului”². A fost un colaborator apropiat al mitropolitului Gavriil Calimah și în bune relații cu Leon Gheuca, episcopul Romanului, care pînă în 1769, cînd a fost ales episcop, fusese un timp dichiu (= vicar administrativ) și protosinghel al mitropoliei din Iași. Se pare că Toma Dimitriu a îndeplinit și funcția de bibliotecar al academiei domnești din Iași. Poseda el însuși o prețioasă bibliotecă, din care, după moartea lui, o serie de cărți au fost donate de către soția sa, Arghira, academiei domnești (de aici ele au trecut în biblioteca Academiei Mihăilene, apoi în biblioteca Universității din Iași, unde se află în prezent)³. A murit relativ tînăr, probabil prin anii 1774-1775⁴.

2. Toate cele trei traduceri cunoscute ale logofătului Toma sînt făcute din limba greacă. Le prezentăm pe scurt.

2.1. Textul intitulat *Alcătuire înaurită a lui Ravvi Samuil jidovului...*, Iași, 1771⁵, este la origine o scriere în limba arabă, de unde a fost tradusă în latinește, iar din latinește în neogreacă de Nikifor Theotokis. Versiunea aceasta neogreacă a apărut la Leipzig, 1769, paralel cu textul latin⁶. Traducerea românească

² Vezi N. Gaidagis, *art. cit.*, p. 114-116.

³ Vezi, la BCU Iași, ediția *Istoriilor* lui Herodot, Leipzig, 1675 (CR I-175), o ediție a istoriei lui Dio Cassius (CR I-193), introducerea în geografie și astronomie a lui Hrisant Notaras, Paris, 1716 (CR VI-176), comentariile lui Theofil Koridaleu la logica lui Aristotel, Veneția, 1729 (CR III-93).

⁴ Vezi și N. Gaidagis, *art. cit.* la nota 1, p. 117.

⁵ Vezi *Bibliografia românească veche (BRV)*, II, p. 197-200. Cartea a fost retipărită la Buzău, în 1836; cf. Gabriel Cocora, *Tipografia și tipăriturile de la episcopia Buzăului*, în “Biserica Ortodoxă Română”, LXXVIII, 1960, nr. 3-4, p. 311.

⁶ Vezi Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des grecs au dix-huitième siècle*, tom. II, Pa-

s-a făcut "prin îndemnarea" și, bineînțeles, cu cheltuiala vel vistierului Ioan Cantacuzino. Traducătorul a reprodus cu fidelitate versiunea greacă, inclusiv prefețele, dar nu și sumarul cărții. După prefața traducătorului grec el a introdus și o prefață a lui, în versuri, intitulată *Stihuri politicești cătră cei ce vor ceti cărticica aceasta*, care conține 72 de versuri, cam greoaie, semnate de autor în următorul stih de la sfârșit: "Tomà îmi este numele, nu zic altă numire"⁷.

2.2. Traducerea cărții intitulată *Învățătură a însuși stăpînitoareii mării Ecaterinii 2...*, Iași, 1773⁸, s-a făcut după versiunea ei neogreacă, efectuată de Evghenie Vulgaris și apărută la Moscova în anul 1770, paralel cu textul rusesc⁹. Logofătul Toma a făcut traducerea la cererea mitropolitului de atunci al Moldovei, Gavriil Calimah, care la rîndul său, cum se arată în prefața semnată de el, îndeplinea astfel o sarcină încredințată lui de feldmareșalul rus Rumianțev. Lui Toma îi aparține și traducerea (sau redacția în românește) a prefeței semnată de mitropolitul Gavriil, căci limba acestei prefețe este identică cu limba traducerii textului *Învățăturii*.

2.3. În ms. 355 de la BAR, terminat de scris în martie 1773, care cuprinde volumul al doilea al traducerii romanului *Etiopice* al lui Heliodor, copistul Grigorie Ilievici, pisarul mitropoliei din Iași, afirmă într-o notă finală: "Tălmăcitu-s-au această istorie, ce să deosăbește în zece capete și în doao tomuri, din

ris, 1928, p. 106-110. Un exemplar al acestei ediții se află la BCU Iași, CR II-774.

⁷ Prima traducere românească a acestei cărți, făcută tot în Moldova, din limba polonă, de către Dima pisariul și Constantin Lupoianul, datează din anul 1742. Se păstrează numai începutul ei, în ms. 84 de la BAR, p. 435-443 (ultimele foi ale manuscrisului fiind pierdute).

⁸ Vezi BRV, II, p. 201-202.

⁹ Vezi Ariadna Cioran-Camarianu, *Traducerile în limba greacă și română ale "Necazului" (Învățătura) Ecaterinei a II-a*, în "Studii. Revistă de istorie", XI, 1958, nr. 2, p. 123-132, Cf. și Émile Legrand, *op. cit.* la nota 6, p. 116-120.

limba cea aleasă elinească de dum[nealui] loghiótatul chir Tomà 2 logofet, prin oserduitoarea dorire a preasfințitului episcop al Romanului, chirio chir Leon, spre cea după puțină a limbii moldovenești deșchidere și adăogire” (f. 87^v)¹⁰. În copia aceleiași volum al traducerii, făcută în anul 1781 de Constantin Burghel de la episcopia Romanului, este menționat faptul că “această carte este scoasă de pre limba elinească de dum[nea]-lui Toma, gramatic a sfintei mitropolii din Iași” (ms. 60 de la BAR, f. 103^v), iar la sfârșitul unei copii a ambelor volume ale traducerii, făcută în anul 1786 de pitarul Toader Jora, aflăm o mențiune similară: “Această carte este scoasă de pre limba elinească de Toma gramaticul, ce au fost la sfinta mitropolie din Iași” (ms. 57 de la BAR, f. 213^v)¹¹.

După o atentă comparație a textului românesc cu originalul, Maria Marinescu-Himu conchide: “Traducerea este făcută textual și arată o cunoaștere precisă a celor două limbi. Deseri, traducerea este atît de fidelă originalului încît păstrează cu rigurozitate topica grecească. Textul grecesc este redat în românește cu conciziunea lui toată. Găsim însă din cînd în cînd amplificări și dezvoltări [...] Traducerea în totalitatea ei nu este o traducere izbutită”¹².

¹⁰ Ștefan S. Gorovei l-a identificat pe acest pisar *Grigorie Iliievici* în persoana viitorului logofăt *Grigoraș* de la mitropolia din Iași, succesorul în această funcție al logofătului Toma Dimitriu; cf. articolul *Un cărturar uitat: logofătul Grigoraș*, în “Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»”, XXIII, 1986, partea a II-a, p. 690. Am comparat grafia ms. 355 cu grafia testamentului logofătului Grigoraș, din anul 1787, pe care l-a publicat Șt.S. Gorovei în fotocopie, și am constatat că, într-adevăr, aceste două texte au particularități grafice comune.

¹¹ Vezi Mihai Moraru și Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a cărților populare laice*, partea a II-a, București, 1978, p. 335-343, precum și articolul intitulat *Etiopica*, redactat de Rodica Șuiu, în *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, București, 1979, p. 337-339, unde este citată întreaga bibliografie referitoare la circulația acestui roman în literatura română.

¹² Vezi *Romanul grecesc “Ethiopică” al lui Heliodor în traducere românească*, în “Hrisovul”, V, 1945, p. 57-59.

Se crede că traducerea aceasta a *Etiopicelor* este mult mai veche decît anul 1772, consemnat pe f. 1^f a copiei din ms. 355 de la BAR. Noi presupunem că traducerea a fost făcută în jurul anului 1772, ca și alte traduceri pe care logofătul Toma le-a făcut atunci, după cum vom vedea, pentru episcopul Leon Gheuca de la Roman. Traducerea are o postfață a logofătului Toma, în 12 versuri, intitulată: *Stihuri alcătuite în versuri de dumnea-lui numitul tîlmăcitor cătră cetitori* (ms. 355, f. 87^v).

3. Activitatea literară a lui Toma Dimitriu nu se limitează însă la cele trei traduceri și la versurile originale menționate mai sus. O serie de particularități lingvistice ale unor traduceri anonime făcute în Moldova, în aceeași perioadă, care apar și în traducerile cunoscute ale logofătului Toma, ne-au dus la concluzia că traducerile anonime respective sînt făcute tot de el. Ne referim la următoarele texte, cărora le facem mai jos cîte o scurtă prezentare, completînd sau corectînd totodată unele informații privitoare la manuscrisele în care se găsesc aceste traduceri: 1. *Îndreptarea păcătoșilor*, 2. *Întîmplările lui Telemah* (traducerea din neogreacă), 3. *Teatron politicon, adecă prive-liște politicească*, 4. *Zăbava fandasiei* (primele zece capitole), 5. *Rugăciune a neamului grecilor către toată creștineasca Evropa, Toaca împăraților și Tălmăcire a facerii lui Ioan Plokoș, sfetnicul lui Olstein la pricinile ceste de acum*.

3.1. *Îndreptarea păcătoșilor, adecă învățătură către cel ce să pocăiește, cum să cade să se ispoveduiască*, Iași, 1768, este o traducere din limba greacă, tipărită cu cheltuiala mitropolitului Gavriil al Moldovei¹³. Nu se cunoaște deocamdată textul grecesc după care s-a făcut traducerea. Diortositorul cărții este vechiul dascăl Evloghie monahul, aceasta fiind ultima carte diortosită de el. Nu este menționat însă nicăieri numele traducătorului.

3.2. *Întîmplările lui Telemah* reprezintă traducerea cunos-

¹³ Vezi BRV, II, p. 179-182.

cutei opere a lui Fénelon, *Les Aventures de Télémaque*, prin intermediul versiunii neogrecești a lui Athanasie Skiadás, apărută la Veneția, în anul 1742 (volumul al II-lea al acestei cărți se găsește la BCU Iași, CR I-972). Primele copii ale acestei traduceri românești, rămasă în manuscris, datează din anii 1772 (ms. 342 de la BAR, care cuprinde partea întâi a operei, cărțile 1-5) și 1775 (ms. 262 de la BAR, care cuprinde partea a doua, cărțile 6-10). Traducerea grecească este împărțită în 10 cărți, nu în 24, ca originalul. Numeroasele manuscrise în care se păstrează textul acestei traduceri a *Întîmplărilor lui Telemah* au fost descrise în mod minuțios de către Ileana Vîrtosu¹⁴. În nici un manuscris nu este menționat numele traducătorului.

Cu privire la copia aflată în ms. 743 de la BAR, datată 1780, observăm că ea nu s-a făcut la episcopia din Rădăuți, cum afirmă copistul, probabil printr-un lapsus calami, în nota de pe f. 105^v a textului: "S-au scris în sfința episcopie a Radauțului, la anul 1780, mart 23 dni. Isaie ierodiacon ot Radauți" (vezi și Al. Duțu¹⁵, Ileana Vîrtosu¹⁶ și Gabriel Ștrempelel¹⁷), ci la episcopia Romanului, unde se găsea atunci acest Isaia. Prima parte a copiei respective (cărțile 1-5 ale traducerii), nedată și nesemnată, a rămas pînă astăzi în biblioteca episcopiei din Roman, ms. 13. Ierodiaconul Isaia era un rădăuțean refugiat după anul 1775 la Roman, fapt pentru care semna "ot Radauți". Dintre cele opt manuscrise transferate în anul 1953 de la biserica Precista Mare din Roman la Arhivele Statului din

¹⁴ Vezi Ileana Vîrtosu, *Primele manuscrise românești ale Întîmplărilor lui Telemah*. *Descriere*, în "Limba română", XXI, 1972, nr. 1, p. 27-47, și Ariadna Camariano-Cioran, *Precizări și identificări privind unele traduceri românești din greacă*, în "Revista de istorie și teorie literară", XXII, 1973, nr. 2, p. 272-274.

¹⁵ Vezi Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, 1968, p. 236.

¹⁶ Vezi Ileana Vîrtosu, *art. cit.*, p. 39.

¹⁷ Vezi G. Ștrempelel, *Catalogul manuscriselor românești. BAR, 1-1600*, București, 1978, p. 170.

Iași, patru sînt copiate de el (bineînțeleș tot la Roman): ms. 120, care cuprinde copia primului volum al traducerii *Cugetărilor* lui Oxenstiern, nedată și nesemnată¹⁸; ms. 123, care cuprinde capitolele 11-20 (volumul al doilea) ale traducerii din grecește a *Teatron politicon*-ului lui Ambrosius Marlianus, este semnat: "1780, av. 17. Isaie ierodiacon ot Radauți, pisar" (f. 81^r); ms. 124, care cuprinde traducerea *Haractirurilor lui Epictit*, "s-au scris de Isaie ierodiacon ot Rada[uți], la anul 1779, fev. 24" (f. 81^r); ms. 205, care cuprinde primele cinci capitole din *Zăbava fandasiei*, "s-au scris de Isaia ierodiacon ot Radauți" (f. 56^r). Celelalte patru manuscrise aduse de la Roman la Arhivele Statului din Iași (ms. 121, 122, 125 și 126), între care și o copie din anul 1777 a *Întîmplărilor lui Telemah* (ms. 125) sînt scrise de Vasile (apoi ierodiaconul Vartolomei) de la episcopia din Roman, la care ne vom referi mai jos.

3.3. *Teatron politicon*, adecă *priveștițe politicească*, este traducerea celebrei opere de educație morală și politică a conducătorilor de popoare a lui Ambrosius Marlianus, *Theatrum politicum*, a cărei primă ediție a apărut la Roma în anul 1631¹⁹. Textul românesc a fost tradus după versiunea grecească a lui Ioan Avramios, efectuată prin anul 1713 și tipărită la Leipzig, în anul 1758. Multă vreme s-a crezut că autorul traducerii grecești este Nicolae Mavrocordat. Stabilirea paternității traducerii grecești și descrierea versiunilor românești ale acestei opere au fost făcute de către Ariadna Camariano²⁰. Această primă traducere românească a operei lui Marlianus a rămas în manuscris.

¹⁸ Volumul al II-lea al acestei copii, datat 1779 și semnat de "Isaie ot Radauți" se află la Biblioteca Națională din București. Vezi Adriana Mitu, "Cugetările lui Oxenstiern" (secolul XVIII) și *ecourile lor în cultura română*, rezumatul tezei de doctorat, București, 1995, p. 23.

¹⁹ Vezi Maria Himu, "Teatrul politic" al lui Nicolae Mavrocordat și originalul latin, în "Raze de lumină", IX, 1937, nr. 1.4, p. 66-70.

²⁰ Vezi Ariadna Camariano, *Traducerea grecească a "Teatrului politic", atribuită greșit lui Nicolae Mavrocordat, și versiunile românești*, în "Revisita istorică română", XI și XII, 1941, 1942, p. 216-260, și extras.

Se păstrează în mai multe copii, între care cea parțială aflată la Arhivele Statului din Iași: ms. 122, care cuprinde capitolele 1-10 (volumul I), o copie nedată și nesemnată, dar scrisă în mod evident de ierodiaconul Vartolomei de la episcopia din Roman, și ms. 123, care cuprinde capitolele 11-20 (volumul al II-lea), copie datată și semnată, cum am văzut și mai sus, "1780, av. 17. Isaie ierodiacon ot Radauți, pisar" (f. 81¹). Alte copii se păstrează la BAR în următoarele manuscrise pe care le-a descris Ariadna Camariano: 434, 435, 1543, 1569, 1708, 2770, 3141, 4838, 4839, precum și în ms. 5664, 5665, 5566 (cotele vechi 5955, 5956, 5957), achiziționate de BAR în anul 1961. În nici una din copiile cunoscute nu este menționat numele traducătorului.

Manuscrisele 5805 (datat 1803) și 2509 (datat 1827) de la BAR, deși sînt intitulate tot *Teatron politicon, adecă prveliște politicească*, nu conțin traducerea operei lui Marlianus, cum au crezut Al. Dușu²¹ și Gabriel Ștrempel²², ci traducerea *Dioptrei* lui Filip Solitarul, cum rezultă în mod limpede din conținutul lor și din următorul text aflat pe foaia de titlu a ms. 5805: "*Teatron politicon, adecă prveliște politicească*, carea s-au găsit la beserica Patruzeci de Mucenici, metohul sfintii episcopii Rîmnic. Tălmăcită după slovenie pă limba rumânească de un Stoica [= Staicu] dascălul, însă veiche și fără de înțelegere. Și este făcută trei tomuri, și tomul de capete patruzeci, care fac capete o sută și doaozăci. De iznoavă diortosită după gramatica rumânească de răposatu dascălul Mihalache...". Avem deci în acest manuscris un text revizuit al *Dioptrei* traduse de grămăticul Staicu de la Tîrgoviște în secolul al XVII-lea. Ms. 2509 este o copie după ms. 5805. Alte copii ale textului revizuit al acestei vechi traduceri a *Dioptrei* se mai află în ms. 334 (datat 1789),

²¹ Vezi *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, 1972, p. 86.

²² Vezi *Catalogul manuscriselor românești. BAR, 1601-3100*, București, 1983, p. 296.

1902 și 1919 de la BAR, în ms. III-32 de la BCU Iași și în ms. 34 de la biblioteca Muzeului Județean Oltenia²³.

O cercetare mai atentă a copiei *Teatron politicon*-ului din ms. 4838 și 4839 de la BAR, care cuprind capitolele 1-10, respectiv 21-30 ale traducerii românești (volumul al II-lea al acestei copii, care conținea capitolele 11-20, s-a pierdut) în relație cu unele manuscrise de la Arhivele Statului din Iași, aduse în anul 1953 de la Biserica Precista Mare din Roman, ne-a dus la concluzia că manuscrisele respective au fost copiate la Roman, în jurul anului 1780. Ms. 4838 și 4839 sînt scrise de o singură persoană, care, pe f. 137^v a ms. 4838, semnează astfel: "S-au scris de Vasili". Același Vasile, care nu era din Valahia, cum a crezut Al Duțu²⁴, copie traducerea *Gheografiei noao* aflată în ms. 121 de la Arhivele Statului din Iași: "Și s-au scris de mine Vasili, [ucenicul] sf. părintelui Gherasim, dicheu Rom., la anul 1780, apr. 27" (f. 322^r). Tot el copiase și traducerea *Întîmplărilor lui Telemah*, aflată în ms. 125 de la Arhivele Statului din Iași: "S-au scris de mine, numitul mai jos, la anul 1777, ghen. 7. Vasile" (f. 152^r); pe foia de titlu a acestui manuscris el a făcut mai tîrziu următoarea însemnare, nedată: "La anul 1778, sept. 14, am intrat la slujbă [tăiat: în casa] la sft. părintele Gherasim, proin dichiu sfintei episcopii Romanului, fiind episcop preaosf. chiriu chir Leon. Vartolomei Ierodiacon". Acest ierodiacon Vartolomei copie și traducerea primelor zece capitole din *Zăbava fandasiei*, aflată în ms. 126 de la Arhivele Statului din Iași: "1782, iuni 16, am scris. Vartolomei ierodiacon" (f. 84^r). Cum am văzut mai sus, tot de mîna lui este scrisă și copia nedată și nesemnată a capitolelor 1-10 ale *Teatron politicon*-ului aflat în ms. 122 de la Arhivele Statului din Iași. Așadar, grafia identică a manuscriselor menționate arată că Vasile din

²³ Vezi Mihai Moraru, *Precizări privind una din sursele Divanului lui Cantemir*, "Revista de istorie și teorie literară", XXXII, 1984, nr. 4, p. 120 (nota 11).

²⁴ Vezi *loc. cit.* la nota 22.

anii 1777-1780 este aceeași persoană cu ierodiaconul Vartolomei din 1782 și că toate aceste manuscrise au fost copiate la episcopia Romanului. Ierodiaconul Vartolomei este viitorul arhimandrit Vartolomei Putneanul, egumen al mănăstirii Precista Mare din Roman în anii 1797-1804²⁵. Copia *Teatron politiconului* făcută de Vasile, la Roman, în jurul anului 1780 (actualele ms. 4838-4839 de la BAR și partea astăzi pierdută), a ajuns la episcopia Râmnicului, unde, în anul 1787, Nuțul logofețelul a făcut după ea copia aflată acum în ms. 1569 de la BAR. Acest manuscris conține prima copie integrală a traducerii. Tot integrală este copia aflată în ms. 5664-5666 de la BAR, făcută de "Grigori Hudici, pisar ot episc. Romanului" și datată 20 septembrie 1802 (ms. 5665, f. 90°). Toate celelalte copii cunoscute sînt parțiale.

Remarcăm în mod deosebit faptul că, în *Theatrum politicum*, Ambrosius Marlianus a citat peste 400 de versuri din diverși autori, între care Horațiu, Ovidiu și Virgiliu. În versiunea greacă a cărții, toate versurile citate de Marlianus au fost traduse tot în versuri, iar în românește ele sînt traduse în versuri de aceeași factură cu a celor alcătuite de logofătul Toma în prefața *Alcătuirii înaurite* și în postfața *Etiopicelor*.

3.4. *Zăbava fandasiei* este traducerea, prin intermediar grecesc, a operei scriitorului italian Gian Francesco Loredano, *Gli Scherzi geniali*. Versiunea greacă aparține lui Iakumis Malakis Kastrios și a apărut la Veneția, în anul 1711, sub titlul Παίγνια τῆς φαντασίας. Ariadna Camariano Cioran a semnalat faptul că, în prefața ms. 1793 de la BAR, achiziționat în anul 1954, care cuprinde partea întâi a traducerii, medelnicerul Constantin Vîrnav mărturisește că "din cărticica aceasta se afla și tălmăcite zece capete mai dinainte, de oarecarele dascal. Și într-acest chip acum, tălmăcind eu și acele doao capete rămase,

²⁵ Vezi Epifanie Cozărescu, *Arhimandritul Vartolomei Putneanul. Contribuție la elucidarea unei confuzii*, în "Mitropolia Moldovei și Sucevei", XXXVIII, 1962, nr. 3-4, p. 193-202.

împreună cu cele de la svîrșit istoarioare în scurt a acestor doasprezece capete [= notele traducătorului grec], împreună le-am scris nu cu puțină osteneală și le-am adus la săvîrșit, după cum se văd într-acest tom” (f. 1^v). Constantin Vîrnăv a tradus și tomul al doilea al cărții, care se află copiat în ms. 433 de la BAR, datat 1788, și în alte manuscrise²⁶. Atragem atenția asupra faptului că unele copii ale traducerii, cum sînt cele din ms. 126 de la Arhivele Statului din Iași, datat 1782, și ms. 50 de la BAR, datat 1786, cuprind numai primele zece capitole din *Zăbava fandasiei*, reprezentînd partea tradusă de acel “oarecarele dascal” la care se referă Constantin Vîrnăv, iar limba acestei părți a traducerii este identică cu limba traducerilor cunoscute și a celor atribuite de noi logofătului Toma Dimitriu. Numele traducătorului nu este menționat în nici o copie a traducerii primelor zece capitole ale *Zăbavei fandasiei*.

3.5. Traducerea în românește a manifestelor politice intitulate *Rugăciune a neamului grecilor către toată creștineasca Evropă*, al lui Giovanni del Turco, și *Toaca împăraților și Tălmăcire a facerii lui Ioan Plokoș, sfetnicul lui Olstein la pricinile ceste de acum*, ale lui Voltaire, se păstrează în următoarele manuscrise de la BAR: 499 (f. 2-10), nedatat, provenit de la episcopia Romanului, 1408 (f. 34^r-51^v)²⁷ și 5666 (f. 99^r-110^r), la sfîrșitul traducerii *Teatron politicon*-ului, copiată în anul 1802 de Grigore Hudici, pisarul episcopiei din Roman. După titlul textului intitulat *Facerea lui Ioan Plokoș...*, în ms. 1408 (f. 48^r) și în ms. 5666 (f. 108^r) se află data: 1772, mai. În nici una dintre aceste copii nu este menționat numele traducătorului

²⁶ Vezi Ariadna Camariano-Cioran, *Precizări și identificări...*, citat la nota 14, p. 278.

²⁷ Pe f. 33^r a ms. 1408, la sfîrșitul traducerii *Cărticelei contra latinilor* a lui Evghenie Vulgaris (originalul grecesc a apărut la Constantinople, în 1756), copistul necunoscut, care a copiat și manifestele menționate de pe foile următoare, a făcut însemnarea: “Scrisu-s-au această cărticică în sfînta mănăstire Precista din Roman, la vîleat 1800, fevr. 24”.

(sau, eventual, al traducătorilor) manifestelor respective.

Cu privire la conținutul politic antiotoman al acestor manifeste, la împrejurările în care au fost ele scrise de către Voltaire și de Giovanni del Turco, precum și la difuzarea lor în limba greacă și română au făcut observații pertinente Ariadna Camariano²⁸, Al. Dușu²⁹ și Violeta Barbu³⁰. Este sigur faptul că traducerea în limba română a manifestului intitulat *Rugăciune a neamului grecilor...* a fost făcută din grecește, fie după o versiune a lui Evghenie Vulgaris, cum a afirmat Ariadna Camariano, fie (mai puțin probabil) după originalul redactat în grecește de către Giovanni del Turco, în colaborare cu albanezul Antonio Gicca, cum a presupus Al. Dușu. Celelalte două manifeste, *Toaca împărașilor și Tălmăcire a facerii lui Ioan Plokoș...*, sînt traduse direct din limba franceză, cum a demonstrat Ariadna Camariano, de către cineva care nu știa însă prea bine această limbă. Referitor la traducătorul (sau traducătorii) acestor trei texte în limba română, Ariadna Camariano conchide: "Acum se pune întrebarea: traduceri ale operelor lui Voltaire, făcute după textul franțuzesc, și traducerea operei lui Giovanni del Turco, făcută după versiunea greacă a lui Vulgaris, se datoresc aceluiași traducător? Nu se știe. Poate să fie doi traducători, din care unul a tradus din limba franceză și celălalt din limba greacă, și

²⁸ Vezi Ariadna Camariano, *Voltaire și Giovanni del Turco traduși în limba română pe la 1772*, în volumul *În amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1944, p. 175-182, și *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, București, 1946, p. 131-142. Cf. și Ariadna Camariano-Cioran, *Precizări și identificări...*, citat la nota 14, p. 279.

²⁹ Vezi Alexandru Dușu, *op. cit.* la nota 15, capitolul intitulat *Explorările cărturarilor moldoveni*, p. 215-256, *Explorări în istoria literaturii române*, București, 1969, studiul intitulat *Voltairianism și rousseauism*, p. 65-85, și *Giovanni del Turco, Voltaire și stereotipurile*, în "România literară", XV, 1982, nr. 21, p. 19.

³⁰ Vezi Violeta Barbu, *Cele mai vechi traduceri din Voltaire în limba română*, în "Limba română", XXXVI, 1987, nr. 6, p. 525-532 (I), și XXXVII, 1988, nr. 1, p. 39-54 (II).

pe urmă traducerile s-au copiat în același manuscris. Dar putem tot așa de bine admite și cealaltă ipoteză, că tustrele se datoresc aceleiași persoane, desigur un grămătic din anturajul lui Rumianțof, cunoscător atât al limbii franceze cât și al celei grecești. Traducerea operei lui Giovanni del Turco, făcută din versiunea greacă, este mai reușită decât traducerile operelor lui Voltaire, făcută după textul franțuzesc, ceea ce dovedește că traducătorul lui Del Turco poseda mai bine limba greacă decât traducătorul lui Voltaire limba franceză”.³¹

Studiind atent particularitățile lingvistice și stilistice ale traducerii românești a celor două manifeste ale lui Voltaire, Violeta Barbu a ajuns la următoarele concluzii: “Analiza particularităților fonetice, morfologice și lexicale păstrate în copia cea mai veche, ms. rom. 499, pune în evidență existența a două straturi de limbă: unul muntenesc, preponderent, și unul moldovenesc”, fapt care, pentru autoare, comportă mai multe explicații³². Traducerea acestor două texte a fost realizată “cu maximă probabilitate în intervalul 1772-1774, la scurt timp după alcătuirea lor de către Voltaire”³³. “Dacă dovezile lingvistice nu oferă o soluție clară problemei localizării [traducerii], cele de ordin cultural, precum și circulația manuscriselor, ne îndrumă către Moldova, mai precis spre cercul de intelectuali din jurul episcopului de Roman și apoi mitropolitului Leon Gheucă”³⁴. După ce a exclus însă, prin analiza contrastivă a textelor, posibilitatea ca traducătorul acestor manifeste să fie arhimandritul Gherasim de la mitropolia din Iași, cel care a tradus, în anul 1792, *Istoria craiului Sfeziei Carol 12* a lui Voltaire, pentru Violeta Barbu problema paternității traducerii lor a rămas deschisă. Cu privire la modul în care a fost făcută traducerea manifestelor, autoarea a constatat că “în efectuarea traducerii *Toaca*

³¹ Vezi *Spiritul revoluționar francez...*, citat la nota 28, p. 142.

³² Vezi *art. cit.* la nota 30, (II), p. 39-40.

³³ *Ibidem*, p. 53.

³⁴ *Ibidem*.

împăraților, cărturarul a făcut apel atât la originalul francez, cât și, pentru control, la versiunea neogreacă realizată de Evghenie Vulgaris și apărută la St. Petersburg în 1772. Influența tălmăcirii lui Vulgaris nu se mai face însă resimțită în *Plîngerea lui Ioan Plokof*, care urmează cu fidelitate textul francez” și că, “raportată la izvorul francez și la versiunea neogreacă a lui Evghenie Vulgaris, traducerea românească urmează, în majoritatea cazurilor, calea echivalării verbale, care nu poate duce decît la rezultate de nivel modest”, cum a și dovedit Violeta Barbu în cuprinsul studiului³⁵. Această ultimă observație concordă cu concluzia la care a ajuns Maria Marinescu-Himu, în analiza modului în care a fost realizată de către Toma Dimitriu traducerea *Etiopicelor* lui Heliodor³⁶.

În mod evident traducerea acestor manifeste, atât în grecește cât și în românește, se datorește propagandei rusești, care urmărirea prin difuzarea lor compromiterea politicii imperiului otoman și stimularea luptei de eliberare a popoarelor din Peninsula Balcanică subjugate de către turci. După cum se știe, în timpul războiului ruso-turc din anii 1769-1774, încheiat cu pacea de la Küciuk-Kainargi, Moldova și Țara Românească au fost ocupate de către trupele rusești, care au și administrat în această perioadă ambele principate românești. În Moldova, partida filorusă, alcătuită atât din români cât și din greci, care sperau că eliberarea ambelor popoare de sub ocupația turcească se putea realiza chiar atunci, sub auspiciile imperiului Ecaterinei a II-a, avea ca membru marcant și pe mitropolitul Gavriil Calimah, cum atestă unele documente politice ale anilor respectivi, aflate în manuscrisele 348 și 1667 de la BAR, care au fost în parte publicate, după un alt manuscris, de către M. Kogălniceanu, în “Arhiva românească”, I, 1841, p. 172-334. Este posibil deci ca traducerea acestor trei manifeste antiotomane să fi fost

³⁵ *Ibidem.*

³⁶ *Vezi art. cit. la nota 12.*

făcută de un colaborator apropiat al mitropolitului. Am văzut mai sus că, pentru traducerea *Învățăturii Ecaterinei a II-a*, mitropolitul Gavriil a însărcinat pe Toma Dimitriu, logofătul mitropoliei. Particularitățile lingvistice comune traducerii românești a acestor trei manifeste antiotomane și traducerii românești a *Învățăturii Ecaterinei* și a *Etiopicelor* lui Heliodor duc la concluzia că traducătorul lor este același logofăt Toma Dimitriu.

3.6. Este de multă vreme cunoscut faptul că episcopul Leon Gheuca al Romanului l-a avut ca oaspete pe cărturarul sârb Dositei Obradovici, care a petrecut un timp în Moldova, în anii 1781-1782. Referindu-se la bogata activitate culturală desfășurată de către Leon Gheuca, "ale cărui zel pentru învățătură și iubire cătră patrie nu se pot descrie pe deplin", învățatul sârb relatează, într-o scrisoare din anul 1783, că "el, fiind episcop, a învățat limba franceză, a adunat cu mare cheltuială foarte aleasă bibliotecă, a dat a se traduce pe limba sa feliurite cărți și acum și-a propus a eda în tipari cu cheltuiala sa *Teatrul politic* a lui Oxensterna și *Telemahul*, și a le dăruî patriei sale"³⁷. Am văzut mai sus că logofătul Toma de la mitropolia din Iași a tradus pentru episcopul Leon Gheuca *Etiopicele* lui Heliodor. Probabil că tot la el a apelat episcopul Leon și pentru traducerea *Teatron politicon*-ului și a *Întîmplărilor lui Telemah*, căci limba acestor două traduceri anonime este identică cu cea a traducerii *Etiopicelor* și a celorlalte două traduceri cunoscute ale lui Toma Dimitriu.

³⁷ Vezi Ioan Russu, *Fabulele lui Demetriu Cichindeal în traducere nouă din originalul sîrbesc al lui Dositei Obradovici*, Arad, 1885, p. XX-XXI. Sublinierile noastre. După cum am văzut, *Teatrul politic* este opera lui Ambrosius Marlianus, nu a lui Oxenstiern. Noi credem că Obradovici a citat greșit numele autorului, nu titlul operei, căci *Teatrul politic* și *Întîmplările lui Telamah* au conținut politico-ideologic similar, iar Leon Gheuca dorea să facă, prin traducerea și tipărirea lor, educația politică a compatrioților săi.

4. Pentru că acest logofăt Toma a venit în Moldova din Țara Românească, unde probabil și-a însușit el limba română, atât în traducерile sale cunoscute cât și în cele pe care i le atribuiм se întîlnesc numeroase particularități ale graiului muntean³⁸, alături de multe particularități lingvistice moldovenești, care se pot datora fie traducătorului, după un deceniu petrecut de el la Iași, fie tipografilor sau copiştilor moldoveni ai textelor respective. Dintre particularitățile lingvistice muntenești aflate în textele de care ne ocupăm, cităm doar cîteva exemple³⁹: formele fără propagarea lui *n*, în *genuchi* (IP, p. 67, 70; IT I, f. 18^r, 29^r, 33^r, 35^r, 52^v, 57^v, 58^v), *îngenuchet* (IT I, f. 12^v; ZF, f. 36^r), precum și cuvintele și formele *barză* (SA, p. 62), *gaură* (IT II, f. 52^v), *găurí* (IT I, f. 31^v; IT II, f. 52^v), *grindină* (IT I, f. 87^v, 89^v; TP II, f. 54^r), *junică* “juncă” (IT I, f. 99^r), *noroi* (IP, p. 157), *rîndurea* “rîndunică” (SA, p. 62; TP I, f. 23^r), *taur* (SA, p. 95, 100, 102, 106; HE II, f. 80^r, 80^v, 81^v, 82^r; IT I, f.

³⁸ Ion Gheție, în *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975, p. 339-400, consideră drept “muntenească” limba *Învățăturii Ecaterinei a II-a*, iar Violeta Barbu, în studiul citat la nota 30, a constatat că în traducerea celor două manifeste ale lui Voltaire este preponderent stratul de limbă muntenească.

³⁹ Folosim următoarele sigle ale textelor pe care le comparăm: HE (I și II) = Heliodor, *Etiopicele*, vol. I, ms. 4837 de la BAR, copie din anul 1784, vol. II, ms. 355, de la BAR, copie din anul 1773; IE = *Învățătură a însuși stăpîntoarei mării Ecaterinii 2...*, Iași, 1773; IP = *Îndreptarea păcătoșilor...*, Iași, 1768; IT (I și II) = Fénelon, *Întîmplările lui Telemah*, vol. I, ms. 342, de la BAR, copie din anul 1772, vol. II, ms. 262 de la BAR, copie din anul 1775; TP (I și II) = Marlianus, *Teatron politicon*, voi. I (cap. 1-10), ms. 122 de la Arhivele Statului din Iași, copie de prin 1781-1782, vol. II (cap. 11-20), ms. 123 de la Arhivele Statului din Iași, copie din 1780; SA = *Alcătuire înaurită a lui Ravvi Samuil...*, Iași, 1771; TR = Giovanni del Turco, *Rugăciune a neamului grecilor...*, ms. 499 de la BAR (p. 2-7), copie nedată; VT = Voltaire, *Toaca împărăților și Tălmăcire a facerii lui Ioan Plokof...*, ms. 499 de la BAR (p. 7-10), copie nedată; ZF = Loredano, *Zăbava fandasiei*, (cap. 1-10), ms. 126 de la Arhivele Statului din Iași, copie din anul 1782.

21^r, 30^v, 38^r, 83^v, 84^r, 99^r; IT II, f. 31^r; TP I, f. 35^v), *văpaie* (SA, p. 33, 66; IP, p. 67, 68, 118; IT I, f. 13^v; IT II, f. 101^v; ZF, f. 2^v, 19^v, 20^r, 38^r), *zăpadă* (IP, p. 54, 59, 77, 110; IT I, f. 5^r, 12^r, 18^r, 29^r, 35^r, 38^r, 52^v, 70^r, 87^v, 99^r; IT II, p. 62^r, 78^r; TP I, f. 7^v; TP II, f. 54^v), *zvori* “a sluji” (HE II, f. 40^r; IT I, f. 69^v; TP I, f. 67^r), *zvorelnic* (HE I, f. 102^r) și altele.

5. Dintre celelate particularități lingvistice comune traducerilor cunoscute ale logofătului Toma și celor pe care i le atribuim, menționăm în continuare o serie de fapte mai semnificative. Toma Dimitriu își însușise bine limba română, dar uneori se simte că o învățase mai ales prin lectura unor texte mai vechi și că era străin. Ca și alți traducători contemporani sau mai vechi, el recurge des la calcuri, atât lexicale cât și morfologice sau frazeologice. Unele dintre aceste calcuri sînt neobișnuite și pot constitui deci probe de netăgăduit în demonstrația de paternitate literară pe care o efectuăm. Totodată, am remarcat prezența în traduceri cunoscute ale lui Toma Dimitriu a unor prepoziții care, în construcțiile respective, nu (mai) erau în uzul limbii române literare din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Aceleași prepoziții apar frecvent și în traduceri pe care i le atribuim.

5.1. Verbele sinonime μάχομαι și πολεμῶ “a (se) lupta; a combate” sînt traduse prin locuțiunea verbală a *bate război*. De exemplu, în IE: “însuși patria *bate război* cu dînsul” (p. 38), “[greșeli] ce *bat război* împotriva netemerii...” (p. 94), “a *bate război* cu vrăjmașii” (p. 148); HE I: “a *bate război* cătră cei de față” (f. 91^r; cf. și 23^v); IP: “să *bată război* cu un vrăjmaș ca acesta” (p. 49), “călătoresc pre mare și *bat război* cu valurile” (p. 127); IT I: “dezmierdările ce *bat război* cu facirea de bini” (f. 5^r), “pentru împăratul cel bun *bat război* însuși dumnezeii” (f. 44^v; cf. și 2^r, 7^v, 8^r, 86^v, 89^r, 97^v, 104^r); TP I: “toți de bună voie *bat război*” (f. 53^v; cf. și 60^r, 79^v, 108^v, 109^v, 110^v, 138^v, 139^v, 140^r, 141^v); ZF: “am *bătut război* înspre a-ți da voie ca să te îmbraci cu armele mele” (f. 3^r), “nu voi [...] a

bate război împotriva bunei norociri” (f. 31^v; cf. și 22^f, 47^f).

5.2. În **IE** apare locuțiunea adjectivală **biruitor cu pohfală** “triumfător”: “politiceasca elefterie să arată *biruitoare cu pohfală*, când pravelile cele pentru greșale de vinuire trag fieștecarea pedeapsă...” (p. 20). Aceeași locuțiune este folosită și în **ZF**: “arată-te *biruitor cu pohvală*” (f. 43^v; cf. și 40^f), “s-au arătat *biruitoare cu pohfală* tirănia” (f. 52^v; cf. și 53^f), precum și în **VT**: “după urmarea vulturului celui *biruitori cu pohfală*” (f. 10^f), unde traduce adj. fr. *trionphant*. Așadar, prin această locuțiune Toma Dimitriu traducea și adjectivetele corespunzătoare gr. θριαμβευτικός (sau θριαμβικός). În **ZF** apare și sintagma *biruință cu pohfală* “triumf” (f. 4^f, 28^f, 50^f, 53^f, 61^f, 64^v), prin care sînt desigur traduse s.f. θριάμβευσις sau s.m. θρίαμβος.

5.3. Sintagma **grăire împotrivă** “contradicție, replică”. **IE**: “cînd alte dovezi fără de *grăire împrotivă* îl dovedesc vinovat” (p. 72), “ca să vădească curat *grăirile împotrivă* la care, răspunzînd, au căzut” (p. 73), “împărțirea cea strîmbă a pedepselor va naște o *grăire împotrivă* ciudată” (p. 92); **IT II**: “cărui să-i de loc fără de *grăire împrotivă*” (f. 56^f; în orig.: χωρίς ἀντιλογίαν); **TP II**: “fiindcă cel ce să pîra strica toate *grăirile împrotivă*, mîniindu-să pîrîșul, au strigat...” (f. 80^v); **ZF**: “această socoteală nu priimește *grăire împrotivă*” (f. 14^v). Prin această sintagmă sînt deci traduse s.f. ἀντιλογία “contradicție” și sintagma χωρίς ἀντιλογίαν “fără replică”.

5.4. Adj. χρυσός “aurit” tradus prin adj. **înaurit**. De exemplu, în **SA**: “faptă *înaurită* o au numit” (f.t. și p. X), “această *înaurită* carte” (p. I); **IE**: “vacului celui *înaurit*” (p. IV, în prefața mitropolitului Gavriil); **IT I**: “într-un nour *înaurit*” (f. 29^f), “vacul cel *înaurit*” (f. 35^f; cf. și 49^f, 71^v); **IT II**: “*înauritul* vac” (f. 55^v; cf. și 60^f, 84^v); **TP I**: “cuvinte *înaurite*” (f. 16^f, 19^f, 30^f, 39^f, 45^v, 46^f, 47^f, 67^v, 97^v), “*înaurită* învățătură” (f. 22^f, 24^f, 100^v, 109^f), “*înaurit* meșteșug” (f. 29^f; cf. și 48^v, 59^f, 69^v, 73^f, 92^f, 92^v, 99^f, 100^f, 123^f); **TP II**: “cuvintele cele *înaurite*” (f. 8^v,

27^v), “acea înaurită carte” (f. 36^r), “înaurite vacuri” (f. 40^r; cf. și 43^v, 55^v, 57^r, 61^r, 67^v).

5.5. Sintagma **mai înainte purtare de grijă** “prevedere, veghere la”. **HE II**: “a avea pentru dînsul *mai înainte purtare de grijă*” (f. 78^r; în orig. $\pi\rho\nu\omicron\nu\acute{\omicron}\alpha\varsigma$); **IE**: “trebuință era la cea *mai înainte purtarea lor de grijă* a să face oarecare meșteșugiri” (p. 164); **IP**: “avînd *mai înainte purtare de grijă* pentru hrana vieții sale” (p. 65 bis); **TR**: “cea înțeleaptă a ei *mai înainte purtare de grijă*” (f. 4^r), “avînd turcii *mai înainte purtare de grijă* pentru...” (f. 5^r), “amăgit fiind dintru o *purtare de grijă mai înainte* cu mincinoasă socoteală” (f. 6^v). Sintagma este calc după s.f. $\pi\rho\nu\omicron\nu\acute{\omicron}\alpha$ “prevedere”. În **IE** apare și locuțiunea verbală a *purta grijă mai înainte*, calc după vb. $\pi\rho\nu\omicron\nu\omega$ “a prevedea, a veghea la”: “ocîrmuirea stăpînirii este datoare de multe ori a *purta grijă mai înainte* de trebuințele bătrînilor...” (p. 141), “o să poarte *grijă mai înainte* săracilor și bolnavilor” (p. 213).

5.6. Adj. $\acute{\upsilon}\pi\epsilon\rho\acute{\alpha}\nu\theta\rho\nu\omicron\pi\omicron\varsigma$ “supraomenesc” este tradus în **HE II** prin locuțiunea adjectivală **mai presus de om**: “frumuseță atîta *mai presus de om* arată” (f. 69^v). Prin aceeași locuțiune este tradus adjectivul menționat în **IT II**: “un glas *mai presus de om*” (f. 40^v). Calcul acesta apare și în **ZF**: “a să tîlmăci cu glasuri și *mai presus de om*” (f. 20^v), “o față *mai presus de om* pururea au stătut...” (f. 41^r), “fața mea să slujia ca o față *mai presus de om*” (f. 83^r).

5.7. S.f. $\acute{\alpha}\pi\omicron\upsilon\kappa\acute{\iota}\alpha$ “colonie” tradus prin s.f. **mutare**. De exemplu, în **IE**: “corăbiile *mutărilor* de la America ce să neguțătoresc în Evropa” (p. 126); **IT I**: “sînt multe *mutări* elinești la această margine de mare” (f. 90^v), “Salendul, noao *mutare* elinească” (f. 97^r; cf. și 89^r, 95^v); **IT II**: “*mutări* [marg.: slobozii]” (f. 8^r), “această *mutare* ce au venit să întemeieze Tarandul” (f. 43^r; cf. și 88^r, 89^r).

5.8. Vb. $\sigma\upsilon\gamma\kappa\alpha\tau\alpha\nu\epsilon\acute{\upsilon}\omega$ “a consimți” este tradus în **HE II** prin locuțiunea verbală **a se pleca împreună**: “au strigat tot norodul, vădind prin laude că să *pleacă împreună*” (f. 19^r; cf. și

27^r, 41^r). Același calc apare și în **IE**: “la acestea să silește a să pleca împreună” (p. 65), în **IP**: “de le va priimi și să va pleca împreună” (p. 46) și în **TR**: “este a să pleca împreună de obște, ca să nu cădem la...” (f. 7^r).

5.9. Vb. χειραγωγῶ “a conduce, a dirija” tradus prin locuțiunea verbală a **povățui** ca de mână. De exemplu, în **HE I**: “fiind povățuită ca de mână de cătră...” (f. 96^r; cf. și 23^r); **HE II**: “povățuind ca de mână pre Hariclia” (f. 18^v, cf. și 3^v), “este povățuită ca de mână de cătră cele ursite” (f. 48^r); **IT II**: “dumnezeilor ce i-au povățuit ca de mână la facere de bine” (f. 78^v). În **HE II** apare și sintagma *povățuitor ca de mână* (f. 24^r), prin care este calchiat s.m. χειραγωγός “conducător, ghid”.

5.10. Folosirea frecventă, în construcții similare, a prepozițiilor **din** și **dintru**, în locul prepoziției *de*. De exemplu, în **IE**: “viața lui și slobozenia spînzurată *din* graiul cel cu înșelăciune sau *din* întristarea și posomorîrea judecătorului său” (p. 55), “o împărăție carea să apără [...] și să întărește înlăuntru *din* puterea și *din* ipolipsis cea bună” (p. 86), “[neguțătoria] nu spînzură fără numai *din* pravilile sale” (p. 127; cf. și 122, 134, 175, 184, 239), “într-alt chip cetățeanul [...] să va spînzura *dintr*-un număr oarecarele de oameni cîți sînt păzitorii și tîlmăcitorii pravililor” (p. 58), “oamenii au perit *dintr*-o boală ne sîmțită și ofticoasă” (p. 112); **HE I**: “[cosițele] nu li lăsa a zburli preste cuviință *din* vînturile cele suptîri” (f. 59^v), “și oaricum căscînd ca *din* somn” (f. 75^v; cf. și 62^v), “să mișca *dintr*-o patimă umedă” (f. 65^r); **HE II**: “s-au fost învățat *din* trebuință a purta cu dînșii oameni...” (f. 48^v), “a scăpa acela [...] *din* jertva cea sfințită” (f. 76^v), “brațul mîinilor, ce era încă asudate *din* goana boului” (f. 82^v; cf. și 74^r, 76^v), “și cetatea ca *dintr*-o priveriște stînd împrejurul zidului” (f. 16^v), “groapa [...] fiind alcătuită cu piatră *dintr*-o măsură și săpată” (f. 61^r; cf. și 30^v); **IP**: “îndemnați *din* vreo dulceață atîta de mare” (p. 50), “fiind îndemnați și orbiți *din* dragostea ce au la acele obraze” (p. 80), “de te-ai deznădăjduit *din* milostivirea lui Dumnezeu” (p. 146);

IT I: “împăratul, carile zioa și noaptea să pedepsăști *din* necredință, prepuni cum că...” (f. 24^f), “tatul lui s-au făcut necruțător *din* întristarea lui cea preste măsură” (f. 38^v), “ca să te odihnești *din* toate ostenelile tale” (f. 70^v; cf. și 12^f, 69^v, 81^f, 90^f), “gonit *dintru* o tulburari a mării” (f. 2^f), “vedeam pre însumi slobod *dintr-o* primejdie înfricoșată” (f. 34^f), “într-un loc prea mari, încungiurată *dintr-o* păduri deasă” (f. 40^f), “s-au aprins inima a Calipsus *dintr-o* cumplită mînie” (f. 54^v; cf. și 23^v, 27^v, 53^v, 70^f, 83^f, 83^v, 84^v, 87^v, 102^v); **TP I:** “din dreptate nu s-au abătut, fiind plecat *din* rugăciune” (f. 19^v), “să deosăbește stăpînirea cea împărătească *din* stăpînire tirenicească” (f. 49^f), “supărat *din* rădicările asupra a cheltogalilor” (f. 68^f; cf. și 40^f, 57^f, 117^f, 122^f, 143^f); **TP II:** “această cheie, care nu spînzură *din* brîu, ce să ține de umere” (f. 9^f), “îndemnat fiind, ca un tînăr, *din* căldura inimii” (f. 12^f), “s-au rănit cumplit *din* cuvîntul ei” (f. 75^v; cf. și 13^f, 13^v, 17^f, 20^f, 23^f, 35^v, 40^v, 48^f, 58^v, 76^f), “*dintr-această* multă bucurie îndemnîndu-să” (f. 18^f), “să să păzască *dintr-aceeași* boală” (f. 35^v); **ZF:** “au căzut ticălosul Patroclu [...] *din* bărbăție lui Ector” (f. 1^f), “să curgă ape *din* sânge, ca să spăl greșala” (f. 9^f), “orbiți fiind *din* pohtile iubirii de slavă” (f. 83^v; cf. și 5^f, 7^f, 17^f, 20^f, 21^v, 54^v, 57^f, 64^v, 72^f, 77^f, 82^f), “o otravă păzește pre om *dintr-altă* otravă” (f. 73^f); **TR:** “suffîndu-să *din* credința lui Moamet” (f. 2^f), “fiind povățuit *din* începătura cea neschimbată a legii lui” (f. 6^v), “amăgit fiind *dintr-o* purtare de grijă mai înainte cu mincinoasă socoteală” (f. 6^v); **VT:** “să aprind *din* nerăbdare înspre a să sătura de...” (f. 10^f).

5.11. Folosirea frecventă, în construcții similare, a prepoziției *înspre*, în loc de *spre*. De exemplu, în SA: “și unul numai de să va întoarce, este destul *înspre* a avea noi multe răsplătiri...” (p. IX; în continuare, forma *înspre* nu mai apare, fiind probabil înlocuită de tipografi sau de diortositorul cărții prin *spre*); **IE:** “slobozenia la nimica alt nu razimă, fără numai *înspre* a putea fieștecarele a face aceea ce să cade a voi, și *înspre*

a nu fi silit de nevoie a face aceea ce nu să cade a voi” (p. 11), “politiceasca eleftería nu razimă *înspre* a face fieștecarele ori ce va vrea” (p. 11), “eleftería este slobozenia *înspre* a face fieștecarele aceea ce slobod pravelile” (p. 12; în continuare, și în această carte forma *înspre* a fost în mod sistematic înlocuită de tipografi prin *spre*); **HE II**: “pornită de apururea *înspre* a pro-roci cele mai rele” (f. 4^r), “pururea vitează și întreagă la minte *înspre* a suferi nenorocirile” (f. 7^v), “silindu-o *înspre* a arăta pa-tima” (f. 19^v), “sînt gata *înspre* a mă supune la toate” (f. 31^v; cf. și 1^v, 8^v, 9^r, 9^v, 13^v, 16^v, 26^v, 31^r, 32^v, 36^v, 41^r, 42^r, 52^v, 53^v, 56^r, 56^v, 57^r, 63^r, 67^r, 77^v, 78^r, 82^v; în **HE I**, ca și în cele două texte tipărite, forma *înspre* a fost înlocuită de copiiști prin *spre*); **IP**: “puterea lui, care pururea să zăbovește *înspre* a te apăra de tot răul” (p. 65.), “are mare lesnire *înspre* a cerceta cugetul său” (p. 124), “te-ai lenevit *înspre* a învăța” (p. 148; cf. și 78, 94, 107, 130, 145, 146, 153); **IT II**: “au ajutat împreună *înspre* a să împodobi” (f. 5^r), “cît era de socotitor *înspre* a afla chipuri ca să...” (f. 57^v), “așa de gata *înspre* a face [...], așa de isteț *înspre* a apuca...” (f. 60^v), “sînt orbi *înspre* a cunoaște binele și răul” (f. 73^r; cf. și 58^v, 69^r, 76^r, 84^v, 85^r, 86^r, 91^r, 91^v, 96^v, 99^r); **TP I**: “cel mai tare între elini *înspre* a bate război asupra celor...” (f. 141^v), “din carea nebunie să povețuia *înspre* a săvîrși atîte păgînațăți” (f. 143^v), “era foarte slobod *înspre* a huli și a muștra” (f. 150^r; cf. și 151^v); **TP II**: “deosăbirea nici la fire este, nici la voie, ce *înspre* a naște și a să naște, și *înspre* a trimite și a purcede” (f. 52^r, 52^v); **ZF**: “lipsită de putere *înspre* a sta împotriva la...” (f. 1^r), “orbită *înspre* a zidi minciuna sôcotinții sale” (f. 3^r), “bucură-te *înspre* a videa pe un prieten” (f. 8^r), “mirele s-au făcut leneșe *înspre* a țase și a tăie urzălile lor” (f. 53^r; cf. și 6^v, 7^r, 10^r, 11^r, 20^r, 20^v, 23^v, 26^r, 28^v, 32^r, 33^v, 41^v, 44^r, 47^r, 53^r, 59^v, 61^v, 62^v, 68^r, 70^r, 74^r, 81^r); **TR**: “au lucrat împreună cu prea slăvire *înspre* a păzi neamul cel vechi al grecilor curat...” (f. 2^r), “au pornit și acum mai de pre urmă sufletele noastre *înspre* a ne apuca...” (f. 4^v); **VT**: “este și iscusită *înspre*

a face lucruri vrednice istoriei” (f. 7^v), “metahirisesti această slavă *înspre* a răsplăti batjocurile ce au făcut...” (f. 9^v), “să aprind din nerăbdare *înspre* a să sătura de...” (f. 10^r), “au aflat săcretul *înspre* a să înarma creștenii” (f. 10^r; cf. și 9^v).

Prepoziția *înspre* apare frecvent, în construcții similare, și în unele acte din arhiva mitropoliei din Iași, datînd din anii 1769-1772, care sînt, în mod firesc, redactate sau traduse de Toma Dimitriu, logofătul de atunci al mitropoliei. Cităm cîteva exemple după copia documentelor respective aflată în ms. 348 de la BAR. Astfel, în scrisoarea din 16 decembrie 1769 a împărătesei Ecaterina a II-a către mitropolitul și episcopii Moldovei, tradusă probabil după o versiune în limba italiană: “metahirisîți cele neconteniti a voastri fierbinți învățături *înspre* a faci și a isprăvi ca...” (f. 36^r), “să fie cu sîlință *înspre* a să arăta vrednici...” (f. 36^r); în scrisoarea mitropolitului către țară, care însoțea scrisoarea menționată a împărătesei într-o foaie volantă tipărită: “vă sfătuim ca să vă sîrguiți cu de-adinsul *înspre* a vă arăta vrednici unii faceri de bini...” (f. 37^v), “fiișticarili să să fe-rească *înspre* a nu să amăgi...” (f. 37^v); în scrisoarea nedatăta (din primăvara anului 1770?) adresată de mitropolit și de boierii din țară deputaților moldoveni trimiși în solie la Sankt-Petersburg: “Dumnezău [...] să vă dăruiască putere, prin apărare dreptii salē, *înspre* a spori la celi înalte și folositoari săvîrșiri...” (f. 49^v); într-o scrisoare din 1772 a mitropolitului, împreună cu tot clerul și boierii Moldovei, către feldmaresalul Rumianțev: “întăresc temeinicii nădejdi noastri *înspre* a nu căde niciodinioară supt păgîneasca sîlnicii” (f. 64^v), “să adaogi pofta și dorința noastră *înspre* a vide săvîrșire acestor pre norociti lucrări” (f. 64^v).

5.12. Folosirea frecventă, în construcții similare, a prepoziției *lîngă*, în locul prepoziției *la*. De exemplu, în **IE**: “*lîngă* rîmlenii cei vechi, cei neînsurați nu putea să ia cevași...” (p. 114), “fetile, *lîngă* rîmlenii cei vechi, să lepăda din moștenirea cea cu diată” (p. 164), “*lîngă* ghermani muiерile era totdeauna

supt epitropi” (p. 169; cf. și 15, 48, 62, 161, 162, 165, 191); **HE II**: “*lîngă* cei ce au dragoste, și cele fără de temere sînt înfricoșate” (p. 45), “precum fierul este *lîngă* alții la trebuințe, într-aceasta chip *lîngă* etiopeni să socotește aurul” (f. 49^v); “lucru ce nu este obicinuit *lîngă* perși” (f. 64^v; cf. și 11^r, 69^r, 70^v, 77^r); **IT I**: “aicea să pedepsăsc trii răutăți, cari *lîngă* celelalte neamuri rămîn nepedepsite” (f. 36^r), “nici un lucru nu are să fie atîta de sfînt *lîngă* oameni decît legile cele rînduite ca să-i facă buni” (f. 41^v); **TP I**: “au stătut *lîngă* rîmleni un obicei laudat” (f. 24^v), “vulturul *lîngă* rîmleni și crocodelul *lîngă* eghipteni s-au orînduit să fie ieroglifică” (f. 96^v; cf. și 9^r, 51^v, 79^r, 88^r, 93^r, 111^r, 119^v, 122^r, 129^r, 130^r); **TP II**: “minunată este *lîngă* rîmleni și mărturie lui...” (f. 23^r), “carele întîi *lîngă* latini au scris stihurile vitejilor” (f. 44^r, cf. și 31^r, 34^r, 38^r, 41^r); **ZF**: “pietrele cele scumpe nu au atîta preț *lîngă* aceia ce nu le cunosc” (f. 56^v); **TR**: “atuncea lucrul *lîngă* ceilalți este vrednic de oarecarea socotință” (f. 3^v).

5.13. Folosirea frecventă, în construcții similare, a prepoziției **peste**, în loc de *pe*. De exemplu, în **SA**: “călare *preste* asin” (p. 33), “vor sta picioarele lui în zioa aceea *preste* muntele maslinilor” (p. 38), “*preste* cămașa lui au aruncat sorți” (p. 51; cf. și 35); **IE**: “o adunare de blagorodnici, întemeiată *preste* începerile ce s-au pus mai înainte” (p. 151), “de va schimba începerile *preste* care să întăria” (p. 195), “să întemeiază *preste* credința cea cu dreptate” (p. 234; cf. și 126, 147); **HE I**: “luînd o scrisoare ce era *preste* piept” (f. 28^r), “am aflat-o *preste* pat întristată” (f. 62^v; cf. și 5^v, 6^r, 9^v, 116^v,); **HE II**: “jurîndu-să *preste* dumnezei și *preste* întîmplările cele de față” (f. 45^r), “șezînd *preste* fil ca *preste* o căruță” (f. 61^r, cf. și 7^r, 14^r, 20^v, 26^r, 46^r, 48^v, 57^r, 59^r, 62^r, 67^v, 73^v, 75^r, 77^v, 79^r); **IP**: “cel ce să razimă *preste* ispovedanie, ca acesta cade” (p. 3), “întinzîndu-ș răsă lui *preste* ape” (p. 85, cf. și 128); **IT I**: “a zbura *preste* aripile vremii departe de noi” (f. 83^r), “de undi să pricinuiеști de să afla *preste* aceste margini de mare atîtea mutări elinești” (f. 89^r;

cf. și 61^v, 62^f); **IT II**: “să îmble în calea mărireii *preste* urmele ce am însemnat” (f. 40^v), “jirtvele ce au ars *preste* capişte” (f. 57^v; cf. și 3^r, 9^v, 41^v, 61^v, 89^f); **TP I**: “au pus piciorul cel drept *preste* mare și cel stîng *preste* pămînt” (f. 41^v; cf. și 109^v, 145^v); **TP II**: “o sarcină de lemne au pus-o *preste* umerii lui” (f. 28^v), “nu pune samar *preste* bou” (f. 47^v); **ZF**: “obicinuieste pedeapsa *preste* cei nevinovați” (f. 8^f), “să-ți pui cununa *preste* cap” (f. 18^f); **VT**: “lătit fiind *preste* mindiriul lui” (f. 7^v), “dînd pentru răsplătire o cruce *preste* umerii lui” (f. 10^f).

5.14. Folosirea consecventă a adjectivului **primejdutor** “primejdios”. **IE**: “[greșeala] să face *primejditoare*” (p. 191); **HE II** (f. 4^r, 40^f); **IP** (p. 107); **IT I**: “*primejduitoari* călătoria” (f. 6^v), “*primejditoare* războaie” (f. 89^v, 94^f; cf. și 4^r, 5^r, 7^r, 7^v, 20^r, 25^r, 27^r, 53^f); **IT II**: “*primejditoare* greșale” (f. 11^v, cf. și 12^r, 13^v, 57^r, 80^v, 82^r); **TP I**: “vrăjmaș *primejdutori*” (f. 50^v; cf. și 72^r, 81^r, 114^v, 139^r, 148^v); **TP II** (f. 21^r, 29^f, 50^f); **ZF**: “o trecere atîta de *primejditoare*” (f. 7^v); **TR**: “*primejditoare* întîmplare” (f. 5^f; cf. și 2^v); **VT**: “această putere vrea fi mai *primejditoare* decît turcii” (f. 8^v).

5.15. Folosirea frecventă a locuțiunii adverbiale **cu degrabă** “repede”. **HE I**: “întorcîndu-să [...] *cu degrabă* spre...” (f. 8^f), “alerga *cu degrabă*” (f. 32^v; cf. și 34^v, 51^r, 53^v, 64^r, 87^f, 87^v, 90^v, 101^v); **HE II**: “mergea *cu degrabă*” (f. 29^f), “iscoditorii viind *cu degrabă*” (f. 56^f); **IP**: “mergînd *cu degrabă* la...” (p. 103); **IT I**: “suindu-să *cu degrabă* la cer” (f. 13^v), “i-au trimis *cu degrabă* o slugă” (f. 25^v; cf. și 32^r, 35^v); **IT II**: “au mers *cu degrabă* să ia robii” (f. 43^v).

5.16. Folosirea consecventă a locuțiunii adverbiale **cîte puțin puțin** “puțin cîte puțin”. **IE**: “au stricat *cîte puțin puțin* rînduiala” (p. 162), “a să povîrni împărăția *cîte puțin puțin*” (p. 194); **IP**: “iau plată *cîte puțin puțin*” (p. 39), “*cîte puțin puțin* mai să preface în fire” (p. 58; cf. și 86, 121, 131); **IT I**: “munții și dealurile *cîte puțin puțin* să micșora” (f. 17^v; cf. și 23^r, 30^v, 40^v, 53^r, 54^v, 61^v, 63^v, 98^f); **IT II**: “*cîte puțin puțin* am price-

put" (f. 14^v; cf. și 10^v, 27^r, 49^r, 58^v, 59^r, 63^r, 91^r, 104^v); TP II: "au lățit *cîte puțin puțin* otrava ei" (f. 21^v; cf. și 53^r); ZF: "aceea ce *cîte puțin puțin* să adaoge" (f. 24^r).

6. Identificarea traducătorului necunoscut al textelor discutate mai sus în persoana logofătului Toma Dimitriu de la mitropolia din Iași sporește în mod considerabil numărul traducerilor efectuate de el și-i înscrie astfel numele alături de cel al ierodiaconului Gherasim Putneanul de la episcopia Romanului, al lui Alecu Beldiman și al arhimandritului Gherasim de la mitropolia din Iași, care au tradus în limba română, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, mai multe opere importante ale culturii universale. Chiar dacă inițiativa traducerii în românește a scrierilor respective nu-i aparține, iar rezultatele strădaniilor sale sînt sau pot părea astăzi nesatisfăcătoare, meritul harnicului logofăt Toma nu scade. Mulți cititori români de atunci au receptat mesajul artistic, filozofic, moral și politic al *Etiopicelor* lui Heliodor, al celebrei opere a lui Fénelon, *Întîmplările lui Telemah*, și al *Teatrului politic* al lui Marlianus prin intermediul versiunilor românești elaborate de el. Acest lucru se cuvine reținut și apreciat în istoria culturii noastre.

*Ierodiaconul Gherasim Putneanul
de la episcopia Romanului (†1797),
primul traducător român din limba franceză*

1. Într-un studiu publicat în anul 1986, am identificat în persoana acestui ierodiacon Gherasim pe autorul îndelung căutat al controversatului *Cuvînt de îngropare vechiului Ștefan vo-dă al 5-le, domnul Țării Moldovii* și al altor patru scrieri literare anonime de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, la fel de interesante: *Cuvînt a unui țăran cătră boieri*, *Corespondenție între doi streini asupra obiceiurilor Moldovii și Țării Muntenestei*, *Cuvînt pentru răbdare* și *Epistolie cătră Evagoras pentru cinste*¹. Am făcut această identificare prin comparația limbii și a stilului scrierilor menționate cu limba și stilul unor adnotări mai ample de pe o carte de la Biblioteca Centrală Universitară din Iași, cu comentarii la *Vechiul Testament*, și al ciornelor unor texte cu conținut variat aflate pe foile 1-54 ale ms. 47 de la Biblioteca Academiei Române, care s-au dovedit a fi *autografele* ierodiaconului Gherasim, fost dichiu (= vicar administrativ) al episcopiei Romanului, apoi egumen al mănăstirii Precista Mare din Roman, între anii 1785-1797. Grafia chirilică a adnotărilor din cartea de la BCU Iași și a textelor din ms. 47 de la BAR are particularități comune cu grafia semnăturii *Gherasim* de pe icoana cu "Cina cea de taină" și pe de alte icoane praznicale de la biserica Precista Mare din Roman, sfințite la 7 septembrie 1793 și la 23 iunie 1794 (vezi fotocopiile alăturate,

¹ Vezi *Un scriitor român necunoscut din secolul al XVIII-lea*, în "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»", XXIII, 1986, partea I, p. 239-284. Acest studiu, revăzut și îmbogățit, este reprodus în volumul nostru, *Contribuții la istoria literaturii române. Studii și note filologice*, Iași, 1997, p. 285-319, cu titlul *Ierodiaconul Gherasim Putneanul de la episcopia Romanului, un scriitor căutat timp de un secol și jumătate*.

fig. 1, semnătura lui Gherasim de pe icoana menționată, și fig. 2, foaia 9^v din ms. 47 de la BAR).

Nu este necesar să amintim aici și alte informații sau ipoteze privitoare la viața și activitatea ierodiaconului Gherasim Putneanul, pe care le-am prezentat în studiul citat, deoarece considerăm prezentul studiu o continuare firească a celui publicat în 1986². Emitem doar ipoteza că, înainte de a fi dichiu al episcopiei Romanului, în prima parte a păstoriei lui Leon Gheuca, ierodiaconul Gherasim a îndeplinit aceeași funcție la mitropolia din Iași, în timp ce Leon Gheuca era protosinghel al mitropoliei. Ne întemeiem această ipoteză pe următoarea informație. Într-o dare de seamă financiară a episcopiei Rădăuțului, din 22 iunie 1766, păstrată la Arhivele Statului din Suceava (Doc. IV/49), este relatat faptul că, la termenul din 23 aprilie al acelui an, a fost încasată suma de 566 de lei, de la 283 de preoți și diaconi din eparhie, câte doi lei de nume, din care 450 de lei au fost predați *ierodiaconului Gherasim* (firește, de la mitropolie, unde se adunau banii impozitului datorat de cler, destinat finanțării învățământului public), iar din restul sumei încasate au fost plătiți învățătorii de la școlile din Botoșani (40 de lei), de la Putna (30 de lei) și de la Rădăuți (40 de lei)³. Este posibil deci ca bunele relații dintre Leon Gheuca și ierodiaconul Gherasim să se fi stabilit la mitropolia din Iași, iar în 1769 să fi plecat împreună la episcopia Romanului.

2. În același studiu publicat în anul 1986 am atribuit lui Gherasim Putneanul și traducerea, anonimă și nedată, a primelor nouă cărți (din cele 24) ale romanului lui Fénelon, *Les*

² Prima versiune a prezentului studiu a apărut în "Cronica", XXXI, 1996, nr. 19-20, p. 6-7. Versiunea publicată aici a apărut în "Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol»", XXXVII, 2000, p. 127-143, cu titlul *Traducerile ierodiaconului Gherasim Putneanul de la episcopia Romanului*.

³ Vezi *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente, 1393-1849*, întocmit de Vasile Gh. Miron, Mihai Ștefan Ceaușu, Gavril Irimescu și Sevastița Irimescu, București, 1983, p. 368, fișa nr. 1114.

Aventures de Télémaque, aflată în ms. 1576 de la BAR, cu titlul *Întîmplările lui Telemahos, fiului lui Ulises*, cercetată în anul 1976 de Ileana Vîrtosu, care a datat-o 1782 și a atribuit-o episcopului Leon Gheuca de la Roman⁴. Această traducere, probabil *prima făcută din limba franceză în cultura românească*, pe la începutul anilor 1770, are particularități lingvistice și stilistice comune cu celelalte texte atribuite de noi lui Gherasim Putneanul. Nu am făcut însă pînă acum demonstrația filologică de rigoare a acestei atribuirii de paternitate literară. Între timp, aprofundînd cercetarea limbii mai multor traduceri românești din secolul al XVIII-lea efectuate în Moldova, am determinat încă trei traduceri anonime care au particularități lingvistice și stilistice comune cu textele originale sau traduse atribuite lui Gherasim Putneanul: una din grecește, *Gheografie noao*, și două din limba franceză: *Haractirurile lui Epictit și Cugetările lui Oxenstiern*, despre care credeam, înainte de a identifica scrierile necunoscute ale lui Gherasim Putneanul, că ar putea fi atribuite dascălului Petru Stamadiadi de la academia domnească din Iași⁵. Prezentăm pe scurt principalele date bibliografice și textologice ale acestor trei traduceri.

2.1. *Gheografie noao* este traducerea cărții grecești intitulată *Grammatikí gheografikí*, trei volume, Veneția, 1760, care, la rîndul ei, reprezintă traducerea de către Gheorghios Fatzeás, prin intermediul versiunii italiene, a manualului de geografie universală al englezului Patrick Gordon (la BCU Iași se află atît versiunea greacă, sub cota CR II-1313, cît și ediția din 1760 a versiunii italiene, sub cota CR I-1547). Titlul *Gheografie noao* este traducerea celui grecesc *Neoterikí gheografia* (în versiunea italiană, *Geografia moderna*), aflat în interior, la în-

⁴ Vezi, *Un manuscris românesc al Întîmplărilor lui Telemac de Fénelon: filieră, localizare, datare, paternitate*, în "Limba română", XXV, 1976, nr. 1, p. 33-36.

⁵ Vezi *Prima traducere românească din Epictet*, în "Cronica", XV, 1980, nr. 29, p. 5.

ceputul fiecărui volum și în colontitul întregii cărți. Traducerea românească s-a păstrat în trei copii. Cea mai veche, nedată și fără semnătura copistului, se află în biblioteca episcopiei din Roman, ms. 6⁶. A doua copie, aleasă de noi drept text de referință, se află în ms. 121 de la Arhivele Statului din Iași, care a fost adus aici, împreună cu alte șapte manuscrise, de la biserica Precista Mare din Roman. La sfârșit are următoarea însemnare: "Și s-au scris de mine, Vasili, [ucenic] sf. părintelui Gherásim, dicheu Rom., la anul 1780, ap. 27" (presupunem că, printr-un lapsus calami, după numele *Vasili* a fost omis cuvântul *ucenic*). Același Vasile, apoi ierodiaconul Vartolomei, a copiat, între anii 1777-1782, și alte manuscrise, dintre care trei sînt acum tot la Arhivele Statului din Iași (ms. 122, 125, 126), iar două la BAR (ms. 4838 și 4839). El este viitorul arhimandrit Vartolomei Putneanul, egumenul mănăstirii Precista Mare din Roman în anii 1797-1804. Copia din ms. 121 de la AS Iași o reproduce întocmai pe cea din ms. 6 de la episcopia Romanului. Probabil datorită dislocării unor porțiuni mai mari din manuscrisul (ciornele) traducătorului, fapt neobservat de scribul care a efectuat copia de la Episcopia din Roman, în această copie, ca și în cea de la Iași, întreg conținutul volumului al treilea al geografiei traduse este interpolat în cuprinsul volumului al doilea, într-un loc din descrierea Spaniei care începe cu paragraful intitulat *Lucruri rari* (f. 143^f, rîndul 9 de jos, pînă la f. 200^f, rîndul 10; în orig., vol. 2, p. 31, rîndul 5). Dar nici partea interpolată nu este în ordine, căci aceasta începe de la jumătatea descrierii insulelor Capul Verde, cu paragraful intitulat *Lucruri rari* (în orig., vol. 3, p. 82, rîndul 13), urmată de descrierea altor insule ale Africii, apoi a Americii, pînă la f. 178^f, cu care *se încheie* volumul al treilea și întreaga geografie (în orig., vol. 3, p. 186), iar pe f. 179^f-200^f se află *începutul* volumului al

⁶ Vezi Mircea Păcurariu, *Manuscrisele românești din biblioteca episcopiei Romanului și Hușilor*, în "Mitropolia Moldovei și Sucevei", XXXVII, 1961, nr. 7-8, p. 527-532.

treilea, cu capitolul *Pentru Africa sau Livie* (în orig., p. 10-82, rîndul 12). Pe f. 200^r, rîndul 11, este reluată descrierea Spaniei, urmată de cea a Portugaliei și a altor țări din Europa, iar pe f. 283^v începe descrierea Asiei, ambele copii terminîndu-se cu descrierea insulelor Asiei și cu mențiunea că s-a sîrșit *tomul al doilea* al geografiei. A treia copie, efectuată de un dascăl Alexandru Atanasiu pentru paharnicul Iordachi Darie, la moșia acestuia, în satul Dărmănești, ținutul Neamț, se află în ms. 2349 de la BAR. Este datată 15 iulie 1786. Nu am cercetat această copie. După cum rezultă din foia de titlu a manuscrisului, ea a fost făcută după cea din actualul ms. 121 de la AS Iași. Se pare însă că Al. Atanasiu a observat dislocarea părții finale a textului și a remediat, eventual după original, această greșeală de copist, împărțind geografia tradusă în patru tomuri.

Traducerea acestei geografii a fost făcută cu spirit critic. În mai multe locuri traducătorul a comprimat textul original, renunțînd la unele informații de amănunt sau la comentarii prea lungi, încărcate cu aprecieri considerate de el mai puțin interesante sau inconvenabile din punct de vedere religios, educativ ori politic. Dintre cele patru capitole ale părții întîi a primului volum, consacrată geografiei generale, nu au fost traduse cap. 2, cu probleme de măsurare a pămîntului, și cap. 3, cu teoreme geografice, care ar fi prezentat, firește, dificultăți de înțelegere pentru cititorul român de atunci, prea puțin instruit.

2.2. Traducerea intitulată **Haractirurile lui Epictit** s-a păstrat în trei copii. Prima, aleasă de noi drept text de referință, se află în ms. 124 de la AS Iași, adus aici de la biserica Precista Mare din Roman, în anul 1953. La sîrșit are următoarea însemnare: "S-au scris de Isaie ierodiacon ot Rada[uți], la anul 1779, fev. 24" (f. 81^r). Acest Isaia, probabil refugiat după 1775 de la episcopia din Rădăuți, era atunci pisar la episcopia Romanului, unde a copiat, în anii 1779-1780, cinci texte, dintre care trei se află tot la AS Iași (ms. 120, 123, 205). Însemnarea lui de pe f. 105^v a ms. 743 de la BAR, care cuprinde partea a

doua a traducerii din grecește a *Întîmplările lui Telemah*: "S-au scris în sfînta episcopie a Radauțului, la anul 1780, mart 23 dni. Isaie ierodiacon ot Radauți", conține un lapsus calami: *Radauțului*, în loc de *Romanului*. Prima parte a acestei copii, nesemnată și nedată, a fost identificată de noi, pe baza identității grafiei, în biblioteca episcopiei din Roman, ms. 13. Copia din ms. 124 de la AS Iași conține următoarele texte: *Tabla sau Icoana a lui Kivit Tiveanul* (subintitulată în unele ediții *Dialog între călător și bătrîn*), *Predoslovie lui Epictit*, *Viața lui Epictit scrisă de Boalo*, *Haractirurile lui Epictit*, care cuprind *Manualul* său, în 79 de capitole, însoțite de cîte o tîlcuire, și *Vorba între împăratul Adrian și între filósoful Epictit*. A doua copie, cu același conținut, nedată și nesemnată, făcută probabil tot la Roman, se află în ms. VI-49 de la BCU Iași. Grafia acestui manuscris este identică cu cea a textului intitulat *Facerea lui Sighismund fon Țitten de la Cîmpii Elisei, 1791, avg. 2*, tot nesemnat de copist, aflat la sfîrșitul ms. miscelaneu 1408 de la BAR, f. 57-59. Pînă la f. 56, ms. 1408 este copiat de altă persoană, care face la sfîrșitul unui text terminat de copiat pe f. 33 următoarea însemnare: "Scrisu-s-au această cărticică în sfînta mănăstire Precista din Roman, la velet 1800, fevr. 24". Copistul nu și-a dezvăluit numele. Pe f. 52-56 ale manuscrisului el a copiat textul intitulat *Palatul crailor leșești*, probabil după ciorna lui Gherasim Putneanul din actualul ms. 47 de la BAR, care atunci se găsea la mănăstirea Precista Mare din Roman, în posesia egumenului Vartolomei. A treia copie, efectuată în anul 1785 de către un diacon Ștefan, probabil tot de la Roman, se află în ms. 27 de la BAR. Conține numai trei dintre textele existente în celelate două copii, și anume: *Tabla sau icoana lui Kivit Tiveanul*, *Carte lui Epictit*, adică *Manualul*, în 79 de capitole, împreună cu tîlcurile respective, și *Vorba adică întrebările și răspunsurile între împăratul Adrian și între filósoful Epictit*. Textul *Manualului* lui Epictet din acest manuscris, împreună cu tîlcurile respective, a fost editat integral de mitropolitul

Antonie Plămădeală⁷. Comparând copia din ms. 27 cu celelalte două copii ale acestei traduceri, A. Plămădeală a conchis că textul din ms. 27 a fost copiat după autograful traducătorului, sau după o altă copie⁸.

Cele cinci texte aflate în copiile menționate sînt traduse din cartea intitulată *Les Caractères d'Épictète, avec l'explication du Tableau de Cébès, par M. l'abbé de Bellegarde*, Trévoux, 1700 (alte ediții în 1701 și 1772), o antologie care mai cuprinde textele *Remarques sur le Tableau de Cébès, philosophe platonicien*, *Discours sur la destinée des ames, qui se trouve dans la dixième Livre de la Republique de Platon* și *Discours sur la tranquillité de l'Ame, tiré d'Hipparque, philosophe pythagoricien*. Textul intitulat în traducerea românească *Predoslovie lui Epictit* este prefața lui Bellegarde la antologia sa (în original are titlul *Préface*, nesemnată și nepaginată), iar *Viața lui Epictit* este opera lui Gilles Boileau (1631-1669), fratele lui Nicolas Boileau, autorul *Satirelor* și al *Artei poetice*. Gilles Boileau a publicat *Viața lui Epictet* în 1655, împreună cu *Manualul* lui Epictet și *Tabla lui Cebes*, traduse de el în limba franceză (alte ediții în 1657, 1667, 1772). Probabil că tălcurile la *Manualul* lui Epictet îi aparțin lui Bellegarde. Multe ediții și traduceri în diverse limbi ale acestui text au tălcuri similare, mai mult sau mai puțin originale, semnate de diferiți comentatori.

Ca și în cazul *Gheografiei noao*, constatăm și aici că în multe locuri traducătorul a comprimat textul sau a renunțat la unele pasaje. Din *Tabla lui Cebes* lipsește la sfîrșit textul de pe trei pagini ale versiunii franceze (corespunzător capitolelor 38-41 din original), iar din *Viața lui Epictet* lipsește, tot la sfîrșit, aproximativ o cincime din text. În traducerea *Manualului* lui

⁷ Vezi studiul *Prima traducere a Manualului lui Epictet în românește*, cu ediția ei în anexă, în "Mitropolia Ardealului", XXIX, 1984, nr. 9-10, p. 595-662.

⁸ *Ibidem*, p. 606.

Epictet au fost comprimate fraze și pasaje numai din tâlcuiri.

2.3. Traducerea românească a celebrelor **Cugetări** ale contelui de Oxenstiern a fost studiată de către Adriana Mîtu, cercetător științific la Institutul de Istorie și Teorie Literară "G. Călinescu", într-o remarcabilă teză de doctorat, susținută în octombrie 1995 la Facultatea de Litere a Universității din București⁹. Dintre problemele elucidate de A. Mîtu, menționăm: identificarea autorului suedez de limbă franceză al acestor *Cugetări*, larg difuzate în cultura europeană a secolului al XVIII-lea, prin numeroase ediții în limba franceză și prin traduceri în alte limbi, anume *Johan* Thuresson, conte de Oxenstiern (1666-1733), confundat în istoriografia noastră literară, după surse de informație franceze, cu unii membri ai familiei sale (Gabriel, Axel); identificarea ediției folosite de traducătorul român, anume prima ediție postumă în limba franceză, intitulată *Pensées sur divers sujets de morale*, două volume, Francfort, 1736; compararea celor 24 de copii manuscrise cunoscute ale versiunii românești și stabilirea filiației lor. Căutînd persoana traducătorului necunoscut, A. Mîtu a ajuns la concluzia că traducerea a fost făcută în jurul anului 1770, la episcopia din Roman, și că autorul ei ar putea fi un colaborator al episcopului Leon Gheuca, sau episcopul însuși, pe care "dovezi ale existenței altor traduceri, sigur ale sale (*Pentru știința stihilor*, BAR, ms. 194), [...] îl pun în postura, dacă nu de traducător, oricum în cea de autor moral al traducerii, poate chiar de colaborator la definitivarea ei"¹⁰. Este posibil, cum crede A. Mîtu, ca exemplarul ediției Francfort, 1736, a textului original, aflat la BCU Iași (cota CR I-1208), care conține numeroase glosări margi-

⁹ Am luat cunoștință de conținutul acestei lucrări prin rezumatul ei, multiplicat și difuzat cu prilejul susținerii tezei, și prin studiul autoarei intitulat, ca și teza, "*Cugetările lui Oxenstiern*" și *ecourile lor în cultura română*, apărut în "*Limbă și literatură*", 1986, nr. 4, p. 436-445, și 1987, nr. 1, p. 29-40.

¹⁰ Vezi rezumatul tezei de doctorat, p. 13.

nale ori interliniare în românește, grecește sau latinește, să fie "chiar exemplarul de care s-a folosit traducătorul pentru a traduce textul în românește"¹¹, dar glosările respective, uneori greșite, par mai curînd ale unui cititor. În cercetarea noastră, am ales mai demult drept texte de referință copia din ms. 2773 de la BAR, datată 1779, pentru partea întâi a traducerii, și copia din ms. 96 de la BAR, datată 1780, pentru partea a doua.

Ca și în celelalte două traduceri prezentate mai sus, *Gheografie noao și Haractirurile lui Epictit*, traducătorul a comprimat și aici numeroase fraze, nu a tradus, din diferite motive, unele versuri sau texte în proză citate de autor în comentariile sale, a renunțat la cîteva texte, probabil din motive religioase, educative sau politice. Astfel, din vol. I nu au fost traduse cugetările intitulate *De la prévention*, cu evident caracter politic, *De la familiarité* și *Du nombre des Lucrèces*, iar din vol. II, cugetările *De l'église grecque*, cu critici la adresa acestei biserici, *Du ridicule aveuglement d'une mère sur les défauts de son fils*, *Des choses qui ne souffrent point de milieu* și *Épitaques diverses*. Din același volum, nu a fost tradus comentariul destul de dezvoltat (p. 195-280) intitulat *Réflexions morales du comte d'Oxenshiern*.

3. Prezentăm în continuare o serie de particularități lingvistice mai semnificative (cuvinte cu sensuri sau nuanțe semantice identice, în contexte similare, și forme, locuțiuni sau sintagme mai puțin obișnuite) comune textelor autografe ale lui Gherasim Putneanul, scrierilor literare pe care i le-am atribuit în studiul citat din 1986 și traducerilor pe care i le atribuim acum, pentru a dovedi astfel că și aceste traduceri îi aparțin. Folosim următoarele sigle ale textelor pe care le comparăm: **CI** = *Cuvînt de îngropare vechiului Ștefan vodă*, ms. 1667 de la BAR, f. 1-9; **CR** = *Cuvînt pentru răbdare*, ms. 1667, f. 12-14; **CS** = *Correspondenție între doi streini*, ms. 1667. f. 20-23; **CT**

¹¹ *Ibidem*, p. 11; sublinierea autoarei.

= Cuvînt a unui țăran cătră boieri, ms. 1667, f. 9-11; **E** = *Epistolie a lui Evagoras pentru cinste*, ms. 1667, f. 15-19; **FT** = Fénelon, *Întîmplările lui Telemahos*, ms. 1576 de la BAR; **GA** = [Adnotările lui Gherasim din cartea de la BCU Iași, cota CR VI-227] (prin cifre arabe indicăm numerotarea originală a coloanelor cărții, iar cu cifre romane paginile manuscrise de la început, I-IV, și de la sfîrșit, V-VIII); **GN** = *Gheografie noao*, ms. 121 de la Arhivele Statului din Iași (paginația cu creion roșu); **HE** = *Haractirurile lui Epictit*, ms. 124 de la AS Iași (paginația cu creion negru); **MTG** = ms. 47 de la BAR, cu texte autografe ale lui Gherasim Putneanul; **OC (I și II)** = *Cugetările lui Oxenstiern*, vol. I, ms. 2773 de la BAR, vol. II, ms. 96 de la BAR.

3.1. În **MTG** apare de două ori locuțiunea conjuncțională neobișnuită **atuncea cînd** “în timp ce”: “nu te milostivești a arunca un strai prost, o vechitură fratelui tău [...], *atuncea cînd* cheltuiești sume de bani de îmbraci...” (f. 24^r), “cît să nu fi nimic zis de aceste, *atuncea cînd* alte mai nici să văd pomenite” (f. 46^r). Această locuțiune se găsește și în **CI**: “Dar *atuncea cînd* toate le așăzase [...], iată dimonul gîlcevilor...” (f. 2^v), “biruitori l-ați văzut, dar niciodată mîndru, *atuncea* însăși *cînd* călca cerbicea vrăjmașului” (f. 3^v), “nu știu cum, *atuncea cînd* cu gura înălțăm dreptatea până la ceriuri, cu inema la strîmbătăți ne plecăm” (f. 5^r), “pre un domn drept plîngem, *atuncea cînd* pre cei strîmbi sau îi uităm, sau...” (f. 6^v; cf. și 4^r, 6^r); **CT**: “cheltuiți vremea în bencheturi, *atuncea cînd* noi murim de foame” (f. 11^v); **E**: “să fie socotit că au avut bărbăție vitejască, *atuncea cînd* cei cu minte zăresc pricina cea adevărată” (f. 16^r). Foarte des apare această locuțiune și în **FT**, unde sînt traduse prin ea conjuncțiile *pendent que*: “*atuncea cînd* Mentor făcea această voroavă, noi sosim la...” (f. 42^r), “*atuncea cînd* mă aflam în mulțimea privitorilor...” (f. 54^r), “*atuncea cînd* noi eram într-ace strașnică stare...” (f. 57^r; cf. și 3^r, 13^v, 15^r, 16^r, 18^r, 19^v, 25^v, 32^v, 38^v, 42^v, 45^r, 49^v, 68^v, 85^r, 88^v, 89^v, 91^r, 92^r), *tandis que*: “tu dormi, *atuncea cînd* erota privighează împotriva

ta” (f. 64^v; cf. și 56^v, 88^r), *lorsque*¹²: “atuncea cînd fură în stare de vorbit...” (f. 71^v; cf. și 12^v) și unele construcții echivalente. O singură dată am întîlnit locuțiunea *atuncea cînd* în **OC I**, unde traduce conjuncția *lorsque*: “atuncea cînd deodată vede că întră moartea” (f. 89^v).

Folosirea locuțiunii conjuncționale *atuncea cînd* caracterizează limba lui Gherasim Putneanul din prima parte a activității sale literare. Mai tîrziu el va folosi îndeosebi locuțiunea sinonimă *în vreme cînd*. De exemplu, prin *în vreme cînd* sînt traduse conjuncțiile *pendent que* (în **OC I**, f. 86^r, 101^r; **OC II**, f. 13^r, 26^r, 44^v; **HE**, f. 27^v), *tandis que* (în **OC I**, f. 57^r; **OC II**, f. 24^v), *lorsque* (**OC I**, f. 27^r, 34^v, 72^v), precum și locuțiunile conjuncționale *dans le temps que* (**FT**, f. 75^r; **OC I**, f. 38^r; **OC II**, f. 14^v, 27^v), *vers le temps que* (**HE**, f. 12^r), εἰς τὸν καιρὸν ὁποῦ (**GN**, f. 71^r, 74^r, 111^r, 274^r, 299^v).

3.2. Adj. și adv. curat “clar; sincer; pur”, în contexte similare. **MTG**: “Moisei să vede că au avut ce mai *curată* idea a dumnezeirii” (f. 45^v; cf. și 44^v), “pohtesc pre cetitor să le socotească cu minte *curată* și fără patimă” (f. 45^v); **GA**: “să ne fi dat o idea mai *curată* a ceriului și a luminii” (col. 22; cf. și col. 39), “să vede *curat* că istorie lui Moisei este istorie lui Vakhos” (p. VI); **FT**: “mă lăsă ca să văd pre *curata* lumină” (f. 35^v; în orig.: *pure*); **OC I**: “o cunoștință mai *curată* și mai cunoscătoare pentru dumnezeire” (f. 40^v; în orig.: *pure*), “el cunoaște *curat* ale sale drepte slăbiciuni” (f. 55^v; în orig.: *sincérement*), “un semn a unui *curat* prieteșug” (f. 70^r; în orig.: *sincére*), “avea o simidisis [= conștiință] *curată* și nevinovată” (f. 48^v; în orig.: *pure*); **OC II**: “o zugrăvitură [...] așa de *curată*” (f. 48^v; în orig.: *conforme*); **HE**: “semn *curat* de poftă nebunească” (f. 31^r; în orig.: *évidente*), “lucruri care razimă *curat* în noi” (f. 42^v; în orig.: *purement*; cf. și 38^v), “Socrat, care avea o soco-

¹² Transcriem cuvintele franceze din textele comparate în ortografia lor actuală.

teală mai curată a adevărului” (f. 54^v; în orig.: *éclairée*); GN: “arătam o curată scrisoare împrejur a tuturor locurilor” (f. 32^v; în orig.: *καθαράν*; cf. și 36^r, 120^v), “și multe alte eparhii [...], a cărie mai curat le arată cei mai noi” (f. 55^v; în orig.: *καθαρώτερον*; cf. și 249^v), “legile Daniiei să văd foarte curate și de folos supușilor lor” (f. 50^r; în orig.: *σφαεῖς*).

3.3. S.n. *dar* este folosit în MTG cu sensul de “proprietate”: “care sînt *darurile* apei (proprietates)” (f. 11^r), “apa mai are osăbite *daruri*, că, putrezînd, dejghioacă pe trupuri, stînge focul, să privede pentr-însa” (f. 11^v). În traduceri pe care i le atribuim lui Gherasim apare frecvent s.n. *dar* cu sensul de “calitate, proprietate”, traducînd, în FT, OC și HE s.f. *qualité*, iar în GN s.n. *προτέρημα*. De exemplu, în FT: “ai dobîndit acel *dar*” (f. 18^v), “are toate *darurile* trebuincioasă” (f. 49^r; cf. și 75^v); OC I: “rîsul este un *dar* numai a omului” (f. 44^v; cf. și 17^r, 36^r, 39^v, 41^v, 61^v, 62^r, 63^r, 91^v); OC II: “să cinstim *darurile* cele bune a bărbaților...” (f. 14^r; cf. și 10^v, 13^r, 25^v, 59^r); HE: “alte socotele de frumoase *daruri* care slujesc...” (f. 29^v), “neavînd nici un *dar* de acest fel” (f. 50^v), “norocul are trii *daruri*” (f. 80^r; cf. și 16^r); GN: “aceste neamuri au oarecare *daruri* care nu le au alți lăcuiitori a pămîntului” (f. 13^r).

S.n. *dar*, cu aceleași sensuri, apare în contexte similare și în scrierile literare atribuite lui Gherasim. De exemplu, în CI: “pre aceștia nu i-au lăsat depărtați, ce au făcut dreptate *darurilor* lor” (f. 6^v), “toate faptele lui Ștefan [...] sînt minunate, toate *darurile* covîrșitoare” (f. 7^r); CS: “un om cu *daruri* și năravuri bune este de toți cinstit și iubit” (f. 21^v), “sînt mai neînvățați la *daruri* și năravuri bune” (f. 21^v; cf. și 20^r, 21^r).

În FT, prin *dar*, *dar bun* și *darul cel bun* este tradus în mod frecvent și s.f. *vertu*: “*darul* lui Ulisis” (f. 37^r; cf. și 32^r, 32^v, 34^v), “*dar bun* și mărimă” (f. 42^r; cf. și 10^r, 35^v, 42^r, 61^v, 92^r), “avea gustul *darului celui bun*” (f. 12^r), “*darul cel bun* (sau înțălepciune)” (f. 83^r; cf. și 8^v, 18^v, 19^v, 26^r, 31^v, 41^r, 41^v, 49^v, 61^v, 70^r, 76^r, 81^v, 87^r, 92^r); în acest text apare și locuțiunea

adjectivală *cu dar bun*, prin care este tradus adj. *vertueux*: “*cii cu dar bun...*” (f. 15^r).

3.4. În toate cele patru traduceri pe care le atribuim ierodiaconului Gherasim apar frecvent sintagmele **faptă bună** sau **fapta cea bună** și s.f. **bunătate**, prin care este tradus, în *FT*, *OC* și *HE*, s.f. *vertu*, iar în *GN* s.f. ἀρετή. De exemplu, în *FT*: “el socotie că nu să află nici o *bunătate* dreaptă pre pământ” (f. 21^r); *OC I*: “răsplătirea *faptelor bune*” (f. 9^v, 10^r; cf. și 37^v, 50^r, 62^r, 97^r), *fapta cea bună* (f. 56^r, 60^r, 96^r), “să să întoarcă la *bunătate*” (f. 80^v; cf. și 77^v, 79^v, 93^r); *OC II*: *faptele cele bune* (f. 54^v), “coroana *bunătăților*” (f. 61^r; cf. și 29^v, 34^r, 40^v, 51^v, 59^r); *HE*: “paza *faptelor bune*” (f. 19^r), “deprindere *faptelor bune*” (f. 34^v), “să-i aducă la *fapte bune*” (f. 35^r), “chipuri a tuturor *faptelor bune*” (f. 72^v; cf. și 56^r), *fapta cea bună* (f. 13^r, 34^v, 36^v, 45^v, 47^r), *bunătate* (f. 6^r, 7^r, 8^r, 45^v, 46^v, 47^r, 55^v, 67^v, 69^v); în acest text apare de câteva ori și locuțiunea adjectivală *cu fapte bune*, prin care este tradus adj. *vertueux*: “un prietin credincios și *cu fapte bune*” (f. 46^v), “puțini oameni ar fi *cu fapte bune*” (f. 69^v; cf. și 73^v); *GN*: “împodobiți *cu fapte bune*” (f. 234^r; cf. și 205^v), “chipul *faptelor bune*” (f. 302^r), “eghiptenii n-au nici o *bunătate* a strămoșilor lor” (f. 182^r), “*bunătățile* iroilor” (f. 277^r; cf. și 205^v, 253^r); și în acest text apare locuțiunea adjectivală *cu fapte bune*, prin care este tradus adj. ἐνώπιος: “[la Athos], unde părinții trăiesc viață *cu fapte bune*” (f. 234^v).

S.f. *bunătate* și sintagma *faptă bună*, ambele cu sensul de “virtute” apar de asemenea în *MTG*: “de-ți este voia să te împodobesti *cu bunătăți*” (f. 14^r), “acolo tot feliul de *bunătăți* și de daruri, și aice tot feliul de răutăți și de netrebnicii” (f. 30^v), “unde smerenie? unde vro *faptă bună*?” (f. 33^r), precum și în scrierile literare atribuite lui Gherasim Putneanul; de exemplu, în *CI*: “Nu să vede ca lumina zilii *bunătatea* acelui ce s-au învrednicit ajutoriului de Sus? [...] și mila Aceluia Ce au ajutat mare, și *bunătatea* lui [...] de rădicat la ceri” (f. 4^r), “marturi sînt iar aceste neamuri, nu mai puțin biruințelor, cît și *bunătăți-*

lor lui” (f. 5^r), “stăpînitorii strîmbi întru pomenirea urîciunii rămîn, și pe toate *bunățile* lor lacrămile și suspinurile celor asupriți le șterg” (f. 6^r); **CS**: “următori *faptei bune* unii după alții făcîndu-se” (f. 22^r); **E**: “umbla vînînd gîndirile oamenilor, iară nu *fapta bună*” (f. 15^v), “cinste nu ne poate aduce fără numai *bunăitatea*, pre care grecii o numesc *aretî*, iară romanii *virtus*” (f. 17^v), “între împărați și între tirani altă despărțire nu este fără numai a *bunății*” (f. 18^r; cf. și 16^r).

3.5. În **FT** și **HE** s.f. *réflexion* este tradus prin s.f. **gîndire**: “*gîndirile* sau socotințele care eu le făceam” (**FT**, f. 10^v), “după toate aceste *gîndiri*...” (**HE**, f. 60^v). Cuvîntul *gîndire*, cu același sens, apare în **MTG**: “pre care sîngură *gîndire* slăbiciunii firii ce poartă îl poate aduce spre milostivire” (f. 18^r); **CI**: “au numai un nume deșărt? Au numai o *gîndire* de lucruri mari, dar care au fost și s-au trecut?” (f. 7^r); **E**: “umbla vînînd *gîndirile* oamenilor, iară nu *fapta bună*” (f. 15^v).

3.6. În **FT** este folosit s.f. **hălăciugă** în fraza “scaii, spinii și toate *hălăciugile* care sînt fără de folos pre pămînt” (f. 40^r; în orig.: *les plantes*). Într-un context similar apare cuvîntul și în **MTG**: “o țarină plină de spini și de *hălăciugă*” (f. 30^v).

3.7. În **MTG** apare s.f. **izbîndire** “răzbunare, răsplătire”: “și după cum grozăvie păcatului nu este ascunsă, așe dreaptă *izbîndire* a Celui împotriva Căruia am greșit o privim ca de față” (f. 16^v). Vb. **izbîndi** “a se răzbuna” și s.f. **izbîndire**, mai rar folosite de moldoveni, se întîlnesc în mod curent în **FT**, **OC** și **HE**, unde sînt traduse prin ele vb. *venger* și s.f. *vengeance*. De exemplu, în **FT**: “vru ca să-și *izbîndească* asupra urieșilor” (f. 12^v; cf. 3^r, 15^v, 56^r, 59^v, 61^r, 64^v, 66^r, 86^v, 87^v), “plin de pofta *izbîndirii*” (f. 19^v), “știa *izbîndirea* lui Neptunus” (f. 90^r); **OC I**: “un chip de a-și *izbîndi*” (f. 91^r), “*izbîndirea* sau răsplătirea” (f. 9^r; cf. și 59^v), “au făcut *izbîndire* cu moartea...” (f. 52^v; în orig.: *vengérent*); **OC II**: “în putere a-și *izbîndi*” (f. 33^r; cf. și 47^r), “să scape de *izbîndire* lor” (f. 47^r; cf. și 33^r), “a face *izbîndire*” (f. 12^r; în orig.: *se venger*); **HE**: “să-și *izbîndească*” (f.

17^v), “să facă izbîndire pentru o faptă de nimică” (f. 67^f).

Adj. **izbînditor** “răzbunător” apare în FT: “un crai izbînditori” (f. 48^f, 50^f; în orig.: *conquérant*); OC II: “carii au fost izbînditori” (f. 37^f; în original: *vindicative*), “o fire blîndă și neizbînditoare” (f. 51^v; în orig.: *nulement vindicatif*); GN, unde traduce s.m. ἐκδικητής “răzbunător; justițiar”: “vrasilioții sînt oameni izbînditori” (f. 273^v; cf. și 154^v, 155^v, 301^v).

3.8. În trei dintre traducerile pe care le atribuim ierodiaconului Gherasim este folosit vb. **încîlci**, s.f. **încîlceală** și s.f. **încîlcitură**. De exemplu, în FT: “să fac în loc întoarcerea, ca să nu mă încîlesc în împleticirea lui” (f. 46^f; în orig.: “pour n’être pas engagé”), “cînd este acea vreme de încîlceală” (f. 48^v; în orig.: *confusion*); OC II: “turburările și încîlciturile lumii” (f. 41^v; în orig.: *embarras*); GN: “oricît de mare ar fi și încîlcită [judecata]” (f. 50^f; în orig.: *περιπελεγμένη* “complicată”). Vb. **încîlci** apare și în MTG: “este un copaci zugrăvit. La rădăcină un om tînăr, a cărui giumătate de păr este încîlcit în crăngi” (f. 7^f); CI: “[pe Ștefan] somnul nu-l ținea, odihna nu-l încîlcea” (f. 3^f).

3.9. În scrierile atribuite lui Gherasim apare de cîteva ori s.f. **lepădătură**. De exemplu, în MTG: “ș-au așternut un sac, o lepădătură” (f. 22^f); CS: “acestor lepădături de oameni” (f. 22^v); CT: “[cine primește mită] este o lepădătură a oamenilor” (f. 11^f). Același cuvînt este folosit și în două dintre traducerile pe care i le atribuim; OC I: “[brutalitatea] este o lepădătură a cei adevărate vitejii” (f. 79^v; în orig.: *excrément*); OC II: “această lepădătură a firii” (f. 44^f; în orig.: *avorton*); HE: “rămășițele sale și lepădăturile” (f. 64^f; în orig.: *rebut*).

3.10. În FT și OC, adj. **téméraire** și s.f. **témérité** sînt traduse prin adj. **obraznic**, respectiv s.f. **obraznicie**. De exemplu, în FT: “să pusă împotriva acestui obraznic gînd” (f. 3^f), “[Penelopa] supărată de un mare număr de obraznici” (f. 19^f; cf. și 28^f, 31^v, 56^v, 86^v), **obraznicie** (f. 67^v); OC II: “[moartea] este atîta de obraznică, că întră prin toate, nebătînd la ușă” (f. 61^v), “is-

pita arată *obrăznicie* cea mare ce o fac în niște făgăduințe ca aceste” (f. 41^v). Aceste cuvinte, cu aceleași sensuri, apar și în scrierile atribuite lui Gherasim. De exemplu, în **MTG**: “ca să rădici pe cei împilați și să înfrînezi pre cei *obraznici*” (f. 8^r), “den *obrăznicie*, cădere” (f. 7^r); **CI**: “ca cînd lui Dumnezeu n- ar fi mai urîți cei leneși decît cei *obraznici*” (f. 3^v).

3.11. Locuțiunea adverbială **pe-ncet** (uneori repetată) apare atît în scrierile ierodiaconului Gherasim cît și în traducerile pe care i le atribuim. De exemplu, în **MTG**: “și *pe-ncet*, *pe-ncet* depărtîndu-să de la mare” (f. 12^r); **CS**: “și *pi-ncet* desprinzîndu-să” (f. 20^r); **FT**: “să trag înapoi *pe-ncet*” (f. 24^r; în orig.: *insensiblement*), “să fie arsă *pi-ncet*” (f. 76^v; în orig.: *à petit feu*); **OC II**: “vine *pi-ncet*” (f. 59^v; în orig.: *lentement*); **HE**: “să topește *pe încet*” (f. 1^v); în orig.: *lentement*), “și *pi-ncet* le dă tărie” (f. 5^r; nu are corespondent în original); **GN**: “au stăpînit craiul Franții *pi-ncet*, *pi-ncet* multe locuri” (f. 90^r; în orig.: *ἀπὸ ὀλίγων ὀλίγων*), “numărul cetăților ce s-au unit *pi-ncet*, *pi-ncet*” (f. 123^v; în orig.: *ἀπὸ ὀλίγων εἰς ὀλίγων*), “nu deodată, ce *pi-ncet*” (f. 259^r; în orig.: *ἀλλ' ὀλίγων κατ' ὀλίγων*), cf. și 148^r, 149^v, 157^r.

3.12. În **FT** este folosit vb. **pregeta** în fraza: “Hipomac, rudenie cu Idomeneus, care *pregeta* să fii în loc” (f. 46^r; în orig.: *aspirait*). Cu același sens cuvîntul apare și în **CT**: “boierii vechi una *pregeta*, una făcea, cătră aceea întorcea și gîndurile, și sfaturile lor” (f. 10^v).

3.13. În **MTG** apare de două ori vb. **prociti** “a repeta” cu forma neobișnuită **prohiti**: “*prohitești* rugăciune ta, iar gîndul tău tot la cele vechi” (f. 25^r), “au rugă numești o *prohitire* a unii rugăciuni ce nu o înțelegi? Limba ta *prohitești*, și mintea ta cearcă chipuri cum să surpi pe fratele tău” (f. 32^r). Aceeași formă o are vb. **prociti** și în traducerile pe care i le atribuim ierodiaconului Gherasim; **OC II**: “cea adevărată rugăciune să cade să fie scurtă, fierbinte și adeseori *prohitită*” (f. 23^r; în orig.: *réitérée*); **HE**: “*prohitesc* așa de adesea cum că sînt dintr-o casă

mare” (f. 30^r; în orig.: *répétent*), “*prohitești* adesăori cuvintele acestea” (f. 74^r; orig.: *répétez*)¹³; în FT cuvîntul are forma *profiti*, desigur “literarizată” de copist: “eu îți aduc aceste cuvinte, căci că au purtat grijă de a mi le *profiti* de multe ori” (f. 19^r; în orig.: *répéter*). Forma aceasta curioasă *prohiti*, care nu este înregistrată în nici un dicționar al limbii române, este o “hiperliterarizare” a formei *prociti*, traducătorul asimilîndu-l pe *ci* etimologic din acest cuvînt cu *ci*, forma palatalizată a lui *f*, în graiurile moldovenesti de nord (*fier – hier – cier, fire – hire – cire, Filip – Hilip – Cilip* etc.). Vezi, în volumul de față, și studiul *Traduceri necunoscute ale lui Ion Budai-Deleanu*, sfîrșitul paragrafului 3.

Tot în MTG, un caz similar prezintă forma *vilău*, care este, probabil, o “hiperliterarizare” a formei *gilău* “gealău”: “atîta parte au avut el [Dumnezeu, la facerea lumii, în concepția unor filozofi] cît are *vilău* la făcutul unui săcriu” (f. 40^r).

3.14. În FT și OC, adj. *unique* este tradus prin adjectivul pronominal *unul*, *una*. De exemplu, în FT: “*una* (deosăbită) nădejdea mea ești tu” (f. 35^r), “catargul, care era *una* nădejdea noastră...” (f. 57^r), “aceasta îți este *una* nădejde” (f. 67^r); OC I: “Roma este *una* și are lucruri vrednice de însemnat” (f. 106^r), “moștenire *unii* fiice a sale” (f. 107^v), “*unul* și de obște este al nostru neam [omenesc]” (f. 10^r; nu are corespondent în original). Adjectivul pronominal *unul* apare și în scrierile atribuite lui Gherasim Putneanul. În MTG: “căci Dumnezău fiind *unul*, și neamul omenesc *unul*, un sfîrșit [= scop] trebuie să aibă toate minunile” (f. 40^v); CI: “mai ales cînd pre dînsul *unul* pricină biruinții îl socotesc” (f. 4^r).

3.15. Gherasim Putneanul folosea adj. *văzut* “evident, aparent”; nu *vădit* sau *vederat*, ca alți intelectuali români de atunci. De exemplu, în MTG: “putere lui Dumnezău atîta este

¹³ În copia acestui text din ms. VI-49 de la BCU Iași, f. 22^r și 62^r (cap. 11, filc, și cap. 77), ca și în copia din ms. 27 de la BAR, editată de Antonie Plămădeală, apare forma corectă *prociti*, restabilită probabil de copîști.

de văzută, cât nu este nărod care să n-o fi cunoscut” (f. 42^f); **CI**: “oare aicea, auzitorilor, n-am făcut noi o greșală văzută...?” (f. 7^v). Același adjectiv apare în **OC I**: “te bagi într-o primejdie văzută” (f. 90^f); **GN**: “orizon văzut” (f. 7^v).

3.16. Vb. **vindeca** “a se pierde, a se uita” este folosit în **FT**: “atuncea când aceste gânduri împlă împletecându-să în duhul mieu, eu mă vindicai într-o întunecată păduri” (f. 11^v; în orig.: *m'enfonçai*), “îl căutară pren mulțime oamenilor, unde el era vindecat cu cei mai proști a nărodului” (f. 55^f; în orig.: *confondu*). Cu același sens este folosit acest cuvânt și în **CI**: “puțină este lauda, care, curînd trecînd în întunerecul uitării, să vindecă” (f. 7^f). Acest sens al vb. *vindeca*, aflat și în alte texte vechi, nu este înregistrat în dicționarele limbii române.

3.17. În **FT** este folosită întrebarea retorică **Dar ce zic eu?**, care traduce literal construcția fr. *Mais que dis-je?*: “*Dar ce zic eu?* Nu ești vrednic de...” (f. 61^v), “*Dar ce zic eu?* Și ce mă voi face cînd...” (f. 64^f). Aceeași întrebare retorică apare și în scrierile ierodiaconului Gherasim; în **MTG**: “ascultă pe un Isaie. *Dar ce zic eu?* Pe sîngur Dumnezău, care prin gura Isaii grăiești” (f. 21^f), “s-au obicinuit a veni la biserică fără evlavie și fără treabă. *Dar ce zic eu* fără treabă? Aice să fac vorbile cele de multe feliiuri...” (f. 31^v); **E**: “*Dar ce zic eu?* Întru cât istornicii nu să vor prăpădi, numele lui nemuritori este” (f. 19^f).

4. Alte particularități lingvistice (termeni vechi sau regionali, folosiți mai ales în graiurile din nordul Moldovei, neologisme, calcuri, anumite nuanțe semantice ale unor cuvinte etc.) apar în două, trei sau chiar în toate cele patru traduceri de care ne ocupăm, constituind astfel încă o dovadă că ele sînt traduse de una și aceeași persoană. Cităm de asemenea doar cîteva exemple.

4.1. În **FT**, prin s.n. **cifert** “sfert” este tradus în mod obișnuit s.m. *moment*: “el n-au avut toată viața sa un *cifert* de odihnă” (f. 20^v), “ea schimba la tot *cifertul* fața” (f. 63^v), “în tot *cifertul* cînd îi caută niștine găsăști...” (f. 90^v; cf. și 68^f, 69^v, 70^f,

88^f, 89^v). Tot prin *cifert* este tradus s.f. *saison* în OC I: “patru *ciferturi* a anului” (f. 42^v, 106^v), “cel di pe urmă *cifert* a vieții” (f. 109^v), iar în GN s.m. κάρπος “timp”: “patru *ciferturi* a anului” (f. 13^v, 271^v), “în toate *ciferturile* anului” (f.273; cf. și 13^f, 171^f). Cu același sens este folosit cuvîntul și în CI: “dar vine și *civertul* adaogerii slavei voastre” (f. 3^v).

4.2. Prin adj. *cinsteș* este tradus în FT adj. *noble*: “*cinsteș*a sa străștie” (f. 62^f), în OC I adj. *vénérable*: “acest *cinsteș* filósof” (f. 29^f), în HE adj. *honnête*: “o posomorîre *cinsteșă*” (f. 65^v; cf. și 22^v).

4.3. S.m. *parasite* este tradus prin s.m. *dalcauc*, în OC II: “pentru măgulitori sau *dalcauc*” (f. 58^f), și în HE: “aceasta care nu să cuvine decît la *dalcauci*” (f. 40^f; cf. și 81^f).

4.4. S.m. pr. *Amour* tradus prin s.f. *Dragoste*, în FT: “*Dragoste* șidea în brațile lui Calipso” (f. 60^f; cf. și 62^f), și în HE: “Pentru ce zugrăvâsc pe Afrodita și pe *Dragoste* cu totul goali?” (f. 80^v).

4.5. S.f. *entreprise* este tradus prin s.f. *epihirisis* (< ngr. ἐπιχείρησις), în OC I (f. 34^v, 39^v), în OC II: “norociți în *epihirisis* a lor” (f. 37^v) și în HE (f. 13^f; cf. și 50^f).

4.6. Prin s.m. *glumaci* este tradus în OC I s.m. *railleur*: “haractirul *glumaciului* este urît” (f. 12^f; cf. și 12^v), “un *glumaci* și un mare ghiduș” (f. 73^f), iar în HE s.m. *bouffon*: “să pricep a să purta ca un *glumaci*” (f. 61^v). Cuvîntul nu este înregistrat în dicționarele limbii române.

4.7. S.m. *amour* este tradus în FT prin s.f. *iboste* (și *iuboste*): “șin pre *ibostea* (sau pre erota) ca pre o nebunii” (f. 56^v), “pizmătarița *iboste*” (f. 66^v; cf. și 27^f, 67^v, 73^v, 74^f; *iuboste*, f. 68^f, 68^v, 70^v), “au biruit pre *iboste* (adecă pre erota)” (f. 85^f). Tot prin s.f. *iuboste* este tradus în OC I s.f. *faveur*: “cînd dintr-o norocită întîmplare *iubostile* cad piste un om”, “nici *iubostile* ei nu șin multă vreme” (f.8^f). În OC II adj. *amoureux* este tradus prin locuțiunea adjectivală cu *iuboste*: “adunare ce cu *iuboste*” (f. 59^f).

4.8. În *OC*, prin s.f. *iscusenie* sînt traduse s.f. *capacité*: “aretî [= virtute] a lor și *iscusenie* au murit” (*OC I*, f.78^v; cf. și *OC II*, f.4^v, 6^v, 28^r), s.f. *adresse* “dexteritate” (*OC I*, f. 66^r) și s.f. *justesse* “acribie”: “*iscusenie* a minții” (*OC II*, f. 52^v); adv. *finement* este tradus prin locuțiunea adverbială *cu iscusenie* (*OC II*, f. 35^v). În *HE*, prin *iscusenie* este tradus s.m. *génie*: “vrednici cu adevărat de *iscusănia* lui” (f. 13^v), “oricîtă *iscusănie* de ar ave neștini” (f. 50^v; cf. și 64^r). În *GN*, prin *iscusenie* sînt traduse s.f. ἐπιτηδειότης “aptitudine”: “*iscusenie* la meșteșugurile proaste” (f. 42^r; cf. și 115^r), “multă *iscusenie* au la lucrurile de război” (f. 285^r), și s.f. ἐπιδεξιότης “dexteritate, abilitate”: “*iscusenie* lăcuiitorilor au făcut...” (f. 267^r).

4.9. Locuțiunea verbală *aimer mieux* “a prefera” este tradusă prin locuțiunea verbală *a iubi mai bine*, în *FT*: “care *iubesc mai bine* să piardă viața decît să...” (27^v; cf. și 50^r), “care *iubisă* să fie *mai bine* un tiran decît să...” (f. 74^v), în *OC I*: “*au iubit mai bine* cu îndărătnicia sa să piarză [...], decît...” (f. 58^v), în *OC II*: “*mai bine au iubit* să sufere...” (f. 3^r; cf. și 10^r) și, puțin modificată, în *HE*: “de nu vei *iubi mai mult* a te bucura...” (f. 51^v).

4.10. S.m. *rôle* este tradus prin s.n. *joc*, în *OC I*: “lumea este priveriște [= spectacol] [...], norocul împărțește *jocurile*” (f. 86^r), și în *HE*: “de este *jocul* tău scurt, îl vei juca scurt, iară de este *jocul* tău lung, îl vei juca lung” (f. 41^r).

4.11. Adj. *renommé* este tradus, în *OC I*, prin adj. *numit*: “au stătut odinioară cea mai *numită* în lume” (f. 93^r), “să văd acel *numit* loc” (f. 102^v). Tot prin *numit* este tradus, în *GN*, adj. ὀνομαστός “renumit”: “Cherberul cel *numit* a Americii” (f. 264^v), “Samos este cel mai *numit* ostrov din Arțipelag” (f. 280^v; cf. și 190^r, 242^r, 259^r, 281^r).

4.12. Prin s.f. *posloviță* (< slavon. пословица “proverb”) este tradus în *OC I* s.f. *observation*: “este o veche *posloviță* că...” (f. 71^v), iar în *HE* s.f. *régle*: “nu să dă nimică pentru nimică, este *posloviță*” (f. 48^r). Cuvîntul nu este înregistrat în dicționarele limbii române. L-am întîlnit și în textul intitulat

Apostegmata, tradus din limba rusă de Vartolomei Mazereanu, în anul 1755 (vezi ms. V-I de la BCU Iași, f. 8^v și 73^v).

4.13. Vb. *dépendre* este tradus prin vb. a **rezema**, în **OC II**: “fericit este acela care nu *razimă* în altul” (f. 4^v), “nu *razimă* în noi să fim de-apurare în norocire” (f. 57^v), și în **HE**: “lucrurile ce nu *razimă* nicicacum întru tine” (f. 37^v), “a nu te *răzăma* în oameni care nu știu a ierta” (f. 39^f; cf. și 42^v, 53^f, 54^v). Tot prin *rezema* este tradus în **OC** și vb. *consister*: “aceste trei daruri *razimă* în...” (**OC I**, f. 91^v), “în ce *razimă* areți [= virtuteaj]” (**OC II**, f. 47^v). În **GN**, prin *rezema* sînt traduse, în contexte similare, vb. κρεμῶ și κρέμομαι “a depinde; a consista”: “fieștecare pricină nu *razimă* de mai multe socotele” (f. 109^v), “neguțătorie lor *razimă* în piei, în zahar...” (f. 171^f), “toți *razimă* în sfatul împăratului” (f. 247^f; cf. și 41^v, 181^v, 193^f, 295^v). Cu același sens, vb. *rezema* este folosit și în **CI**: “de acestea *razimă* toată mîntuirea noastră” (f. 8^v).

4.14. Prin adj. **subțire** sînt traduse, în **FT**, locuțiunea adjectivală *avec subtilité*: “cearcă lucru *supțire*” (f. 61^f) și adj. *fin*: “acele zîmbite de rîs *supțiri*” (f. 91^f). Tot prin *subțire* sînt traduse, în **OC**, adj. *subtil*: “cele mai *supțiri* părți a trupului” (**OC I**, f. 65^v) și adj. *fin*: “oamenii cei mai *supțiri*” (**OC I**, f. 84^v), “și-retlicuri *supțiri*” (**OC II**, f. 51^v). Prin s.f. **subțirime** este tradus în **OC II** s.f. *finesse*: “lipsa cunoștinții *supțirilor* limbii evreiești” (f. 49^f), în **HE** s.f.pl. *raffinements*: “toată isteciune oamenilor să nevoiești a afla *supțirime* să pui slava lor la bini a mînca și a be” (f. 66^f), și în **GN** s.f. λεπτότης “finețe, subtilitate”: “au atîta *supțirime*” (f. 47^f). Adj. *subțire*, cu același sens, apare și în **E**: “mai cu minte și mai *supțire* la socoteală” (f. 18^v).

4.15. Adj. *agreeable* este tradus în **OC** atît prin adj. **vesel**: “cele mai *vesele* orașă” (**OC I**, f. 34^f), “o zî *veselă*” (*ibid.*, f. 49^v), “adunare sa este cu plăcere și *vesală*” (**OC II**, f. 19^v), cît și prin adj. **veselitor**: “cîte le are *veselitoare*” (**OC I**, f. 106^f), “o zăbavă de cinste și *veselitoare*” (**OC II**, f. 50^v). În **GN**, prin același adj. *vesel* sînt traduse adj. τερπνός “agreeabil”: “cetate

mare, frumoasă și cu totul *veselă*” (f. 102^r), “livezile foarte *vesele* și verzi în tot anul” (f. 170^r), “care loc este foarte frumos, *vesăl* și lucrat” (f. 300^r), adj. χαρίεις “grațios”: “limba [...] este cea mai curată și mai *vesălă*” (f. 120^v) și adj. εὐφρόσυνοϋ “plăcut”: “cea veche limbă arăpască era cea mai *vesălă* și mai dulce” (f. 307^v), iar prin adj. *veselitor* este tradus adj. χαρίεις: “gheografía este o știință de mare folos și *veselitoare*” (f. 4^v).

4.16. Adj. *maigre* este tradus prin adj. **vitioan** “slab”, în **OC I**: “uscățivi, *viteoani* și neîngrijiți” (f. 45^v), “*vition* și zbîrcit” (f. 89^r), și în **HE**: “urît la chip și *viteoan*”, “urîtă și *vitioană*” (f. 3^v). Cuvîntul apare și în **GN**: “mari la trup și *vitioani*” (f. 322^r).

5. În sfîrșit, semnalăm și cîteva particularități fonetice și morfologice comune textelor autografe ale lui Gherasim Putneanul și unor traduceri pe care i le atribuim (sau numai acestora), care pot constitui noi dovezi în argumentarea noastră că aceste traduceri au fost făcute de ierodiaconul Gherasim.

5.1. În **GA** apar frecvent forme cu sincopa lui *i*: *cuvințat* “încuviințat” (col. 17-18), *find* (col. 1-2, 17-18, 19-20, 55, 79, p. I, II, III, IV), *fință* (col. 5-6, 17-18). Aceste forme sînt frecvente și în **MTG**: *cuvințat* (f. 42^r), *find* (f. 3^r, 11^r, 12^r, 18^r, 28^r, 28^v, 29^r, 37^v, 39^v, 40^v, 41^v, 43^v), *ștind* (f. 1^v), *ștință* (f. 3^v, 14^r, 18^v, 37^v). În **FT** am întîlnit doar o singură dată pe *find* (f. 6^r), iar în **OC I** pe *ștințe* (f. 71^r, în titlu). Probabil că în manuscrise asemenea forme au fost înlocuite de copiiști cu cele obișnuite.

5.2. În **GA** apar formele *eghiptieni* (col. 1-2) și *eghipteni* (col. 15-16, 55, și p. I, II, IV, V, VI, VII), cu *t* urmat de *i*, *e* devenit *ɣ*. Același fonetism se găsește și în **FT**: *eghiptieni* (f. 7^r, 10^r, 15^v, 16^r, 17^v, 80^v; în orig.: *Égyptiens*), “corăbii *eghiptienești*” (f. 7^r). În **MTG** apar formele *eghipteni* (f. 45^r, 45^v, 46^r), *eghiptinesc* (f. 44^r). Probabil că **GA** și **FT** datează din aceeași perioadă, a începuturilor activității literare a ierodiaconului Gherasim.

5.3. În **FT**, **OC** și **GN** apar des forme cu palatalizarea labialelor *b* și *p*. De exemplu, în **FT**: “*gheții* oameni” (f. 85^v), “ne *înghieră* la luptă” (f. 44^v), “priimii *înghiere* care îmi făcea” (f.

45^r), "le închedică" (f. 20^r); **OC I**: "haine cu șireturi și *bunghi*" (f. 45^v), *cheptănași* (f. 45^v), "cu părul prins într-un *cheptine*" (f. 103^v); **OC II**: "haine cu șireturi și cu *bunghi*" (f. 43^v), "ade-seori Omir *chicurează*" (f. 37^v); **GN**: *ghile* "bile (de lemn)" (f. 41^r), "*bunghii* acei de aur" (f. 115^v), "*Chiscul Floridii*" (f. 151^r), "*Chiscul Bunii Nădejdi*" (f. 197; cf. și 175^r, 200^r, 278^r), *dulachi* (f. 180^v, 186^v). Dat fiind faptul că în cele două texte autografe ale lui Gherasim (**GA** și **MTG**) nu apar asemenea forme palatalizate, este greu de știut dacă cele menționate mai sus aparțin limbii traducătorului, ori au fost introduse în manuscrisele respective de copişti.

5.4. În **GA** sînt unele adnotări scrise în latinește, iar în **MTG** (f. 47-54) se află ciorna unui text mai mare redactat în limba latină, fapte care arată că ierodiaconul Gherasim știa bine latinește. Astfel se explică și faptul că în **FT** multe neologisme (termeni comuni sau nume proprii) au aspectul fonetic sau accentul latinesc, cum a remarcat și Ileana Vîrtosu, discutînd formele *curiozită* (f. 15^r), *curiozității* (f. 30^v) și altele aflate în această traducere: "Le recours au latin n'est pas un simple accident chez le traducteur roumain de Fénelon"¹⁴. De exemplu, *figură* (f. 9^r, 38^v; în orig.: *figure*), *Hercules* (f. 72^r, 90^r; în orig.: *Hercule*), *Idomeneus* (f. 42^v, 43^v, 44^r, 50^v, 54^v, 90^r, 91^r, 93^r; în orig.: *Idoménée*), *Neptunus* (f. 42^v, 43^v, 56^v, 59^v, 66^r, 85^r, 86^v, 87^v, 88^r, 89^v, 90^r; în orig.: *Neptune*), *oraculum* (f. 11^v, 50^v; în orig.: *oracle*), *Orfeus* (f. 79^r; în orig.: *Orphée*), *Saturnus* (f. 55^v; în orig.: *Saturne*), *Săneca* (f. 61^r; în orig.: *Sénèque*), *Țărberus* (f. 79^r; în orig.: *Cerbère*) și altele. Cazuri similare întîlnim și în celelalte trei traduceri. De exemplu, în **OC I**: *Orațius* (f. 70^r; în orig.: *Horace*), *Plautus* (f. 87^r; în orig.: *Plaut*); **OC II**: *ateista* (f. 3^r, 50^r; în orig.: *atée*); **HE**: *Sofista* (f. 21^v; în orig.: *Sophiste*); **GN**: *académie* (f. 84^r, 272^v, 273^v, 305^r), *colonie* (f.

¹⁴ Vezi *Une curiosité étymologique: roum. curiozitate*, în "Revue roumaine de linguistique", XX, 1975, nr. 6, p. 707-710.

176^f, 178^f), *figură* (f. 174^v), *gheografie* (f. 4^v), *imperător* (f. 121^f, 121^v), *tipografie* (f. 288^v).

5.5. Formelor de genitiv singular *făpții* (FT, f. 52^v), *tăinii* (FT, f. 59^f), și pluralului *făpți* (FT, f. 52^v) le corespunde forma *tăfți* (pluralul s.f. *taftă*) din GN: “*tăfțile* acele de hir” (f. 287^v; cf. și 39^v, 63^f, 76^f, 77^v, 105^f, 215^f, 258^f, 284^v, 292^v, 293^f, 300^f).

5.6. Adverbul *altminteri* apare în GA (col. 19-20) și în MTG (f. 7^v) cu varianta *amintrile*. Aceeași formă o are acest adverb și în FT (f. 24^f, 30^f, 41^v, 48^f, 52^v, 59^f, 67^f, 83^f). În celelalte trei traduceri și în unele scrieri literare ale lui Gherasim apare varianta *amintere(a)*, introdusă probabil de copiiștii textelor respective.

5.7. În scrierile lui Gherasim și în traducerile pe care i le atribuim apar unele forme neobișnuite, cu prefixul *în-*, ale unor cuvinte care nu au derivate cu acest prefix. De exemplu, în MTG: “ochii *însălbătăciți*” (f. 8^f); FT: “ochii săi [...] să *înholba* în toate părțile” (f. 20^v; cf. și 4^v); OC I: “*îndărnicia* sa cea iubitoare de oameni” (f. 34^v; în orig.: *libéralité*), “aceea este *împărtinită* cu oarecare *mîndrie*” (f. 99^f; în orig.: *accompagné*); HE: “să-și *înumple* minte sa de învățăturile cele frumoasă” (cap. 4, tâlc, în copia din ms. 27 de la BAR; în celelalte două copii: *umple*; în orig.: *se remplir*); GN: “vom încunjura ca în chip de *împrimbare* toată fața numitei sferi” (f. 4^f), “să ducea să să *împrimble* la câmpi” (f. 169^v).

6. Este în afară de orice discuție faptul că *Leon Gheuca a fost promotorul* bogatei activități culturale și politice desfășurate la episcopia Romanului, în anii păstoriei sale acolo (1769-1786). Cărturarul sîrb Dositei Obradovici, care l-a vizitat în anii 1781-1782, relatează că el era zelos pentru învățătură și bun patriot, că, episcop fiind, a învățat limba franceză, că adunase cu mare cheltuială o “foarte aleasă bibliotecă” și că “*a dat a se traduce* pe limba sa” (sublinierea noastră; deci nu a tradus personal!) diferite cărți, între care *Teatrul politic* și *Întîmplările*

lui *Telemah*, pe care intenționa să le și editeze¹⁵. Leon Gheuca nu a avut însă veleități literare și nu a tradus personal nici o carte. În 1764, pe când era protosinghel la mitropolia din Iași, l-a angajat pe Vartolomei Mazereanu să-i traducă din slavonește *Itică ieropolitică*. Tot Mazereanu îi tradusese, în anul 1754, și o scriere a lui Efrem Sirul¹⁶. Mai târziu, când era episcop la Roman, l-a angajat pe logofătul Toma Dimitriu de la mitropolia din Iași să traducă din grecește, "spre cea după puțință a limbii moldovenești deșchidere și adăogire", romanul *Etiopice* al lui Heliodor. La același logofăt Toma Dimitriu a apelat episcopul Leon ca să-i traducă, după versiunile lor grecești, cele două cărți de educație politică pe care voia să le și editeze: *Teatrul politic* al lui Ambrosius Marlianus și *Întîmplările lui Telemah*, opera lui Fénelon¹⁷. În sfîrșit, lucrarea considerată, de multă vreme, în mod sigur o traducere sau chiar o antologie alcătuită de el (*Pentru știința stihurilor*, din ms. 194 de la BAR) s-a dovedit a fi tradusă din limba franceză de un colaborator al său mai tînăr, pe care l-a trimis și la studii în Germania, viitorul arhidiacon, apoi arhimandritul Gherasim de la mitropolia din Iași, cel care a tradus, tot din franțuzește, *Taina francmasonilor* a abatelui Perau, în 1787, *Istoria craiului Sfeziei Carol 12* a lui Voltaire, în 1792, și *Istoria Americăi*, extrasă dintr-o istorie universală compilată de Contant Dorville, în 1795. Tot el s-a dovedit a fi traducătorul anonim al unei părți a romanului picaresc al lui Lesage, *Bacalaureatul de Salamanca sau Viața domnului Heruvim de la Ronda*, în 1793, și al *Criticonului* lui Baltasar Gracián, sub titlul *Critil și Andronius*, în 1794. Printr-o

¹⁵ Vezi Ioan Russu, *Fabulele lui Demetriu Cichindeal în traducere nouă din originalul sîrbesc al lui Dositei Obradovici*, Arad, 1885, p. XX-XXI.

¹⁶ Vezi *Primele traduceri ale lui Vartolomei Mazereanu*, al doilea capitol al studiului *Informații noi privitoare la viața și activitatea arhimandritului Vartolomei Mazereanu*, din prezentul volum.

¹⁷ Vezi studiul *Traducerile logofătului Toma Dimitriu de la mitropolia din Iași*, în volumul de față.

regretabilă confuzie de nume, bogata activitate literară a acestui Gherasim a fost pînă nu demult atribuită episcopului Gherasim Clipa de la Huși și Roman¹⁸.

Probabil că traducerile atribuite de noi ierodiaconului Gherasim Putneanul nu au fost făcute la sugestia sau la cererea episcopului Leon Gheuca. Presupunem că în relațiile dintre acești clerici învățați, cam de aceeași vîrstă și, eventual, amîndoi de origine boierească, mai curînd episcopul Leon a putut beneficia de sugestiile înțelepte ale ierodiaconului Gherasim, care avea, după cum dovedesc scrierile sale, talent literar, un ascutit spirit critic și cultură mai bogată decît a superiorului său ierarhic. Este posibil deci ca la cristalizarea și desfășurarea programului cultural și politic promovat de episcopul Leon Gheuca să fi contribuit în mod substanțial și colaboratorul său apropiat Gherasim Putneanul.

¹⁸ Vezi N.A. Ursu, *Cine este Gherasim, traducătorul lui Voltaire (la 1792)?* în "Cronica", XXI, 1986, nr. 1, p. 6, articol reluat în studiul *Traducerile arhidiaconului (apoi arhimandritului) Gherasim de la mitropolia din Iași*, din prezentul volum.

Fig. 1
Handwritten text in a stylized script, possibly a signature or a specific code, with a large initial 'F' and 'L'.

Fig. 1

Fig. 2
Handwritten text in a stylized script, possibly a signature or a specific code, with a large initial 'F' and 'L'.

Fig. 2

Un fragment de logică tradus de poetul Ienăchiță Văcărescu

1. Foile 1-16 (11 este bis) ale manuscrisului românesc 4768 de la Biblioteca Academiei Române conțin câteva fragmente din partea întâi a unui vechi tratat de logică. Faptul că textul respectiv reprezintă o traducere din limba greacă este evident. Dintre aceste 17 foi, 15 sînt întregi, iar două stricate (se mai păstrează din ele doar colțurile din stînga sus). După cum atestă paginația originală a textului, cu cifre arabe, fragmentul de logică tradus cuprindea paginile 1-94 ale caietului, din care în prezent lipsesc p. 1-48, 61-64 și 79-90 (între acestea din urmă aflîndu-se colțurile celor două foi stricate).

Capitolele aflate (integral sau parțial) în aceste foi rămase dintr-un caiet care cuprindea traducerea românească a primei părți a unei logici sînt intitulate astfel: "Cap. 4. Păntu însușirile hotarălor, și păntu pricini" (f. 1^r), "Cap. 5. Păntu celelalte însușiri ale hotarălor" (f. 4^v), "Cap. 6. Păntu cele cinci glăsuiri ale lui Porfirie" (f. 65), "Cap. 7. Păntu catigorii" (f. 11^v). Textul se întrerupe, în partea de sus a f. 16^v, cu următoarele titluri: "Partea al doilea a lohicii. Păntu a doao lucrarea, adică pentru judecată și protásie. Cap. 1. Păntu nume, grai și cuvînt". Probabil că numai pînă aici a fost tradusă logica respectivă.

2. Fragmentele păstrate nu conțin nici o însemnare privitoare la autorul traducerii și la original. Grafia chirilică a textului, de aceeași mîină, este însă identică cu cea a copistului, probabil logofăt în casa lui Ienăchiță Văcărescu, care i-a transcris acestuia, în anul 1794, textul *Istoriei prea puternicilor împărași otomani*, păstrat, în copie unică, în ms. rom. 2905 și 2906 de la BAR (compară, de exemplu, fotocopia unei pagini din textul fragmentului de logică, reprodusă alăturat, fig. 1, cu fotocopiile a patru pagini din manuscrisul *Istoriei*, reproduse de Cornel Cîr-

stoii în monografia *Ianache Văcărescu. Viața și opera*, București, 1974, p. 192-193).

Stabilind această legătură cu "casa" lui Ienăchiță Văcărescu și cu manuscrisul unei opere sigure a lui, ne-am întrebat, în mod firesc, dacă nu-i aparține tot lui și traducerea anonimă a fragmentului de logică aflat în ms. 4768. Lectura acestui fragment de logică paralel cu textul cunoscutei gramatici românești (Rîmnîc, 1787) și al *Istoriei* citate a lui Văcărescu ne-a dovedit imediat că cele trei texte au aceleași particularități lingvistice și că, prin urmare, traducătorul anonim al fragmentului de logică ar putea fi Ienăchiță Văcărescu. Cităm aici doar cîteva dintre faptele de limbă mai semnificative care apar în fragmentul de logică: *așijderea* (f. 5^r), *coprinde* (f. 8^v, 9^v), *dasupra* (f. 5^v), *dă* "de" (f. 4^r, 5^v, 6^v, 7^r, 8^r, 11^v, 12^v), *dăodată* (f. 16^r), *dăosebí* (f. 7^r, 7^v), *dăsăvîrșit* (f. 6^r, 11^v), *dăslușit* (f. 6^v), *dăspărți* (f. 5^r, 6^r, 6^v), *dîn* "din" (f. 3^r, 4^r, 4^v, 6^v, 8^v, 10^v, 11^r, 11^v, 15^r, 15^v), *dînfi* (f. 8^v, 15^r), *însușîre* (f. 1^r, 4^v, 8^v, 9^r, 12^v), *pă* "pe" (f. 1^r, 3^r, 4^r, 5^r, 6^r, 7^v), *păntru* (f. 1^r, 1^v, 2^r, 3^r, 3^v, 4^v, 6^r, 7^r, 9^r, 10^r), *verice* (f. 3^v). Surprinzătoare este apariția formei neobișnuite *oclo* "ochi" (f. 4^r).

Dovada hotărîtoare că fragmentul de logică de care ne ocupăm a fost tradus de Ienăchiță Văcărescu o constituie însă prezența în gramatica sa și în acest text anonim a unor termeni specifici identici. Căci, după cum se știe, logica și gramatica au o serie de termeni specifici comuni. Iată, de exemplu, cîteva cazuri de identitate terminologică între fragmentul de logică în discuție și gramatica lui Văcărescu: **chip** "specie" ("omul este *chip*, vita este *ghener*", *Log.*, f. 2^v, "*chipul* are *pă* *ghener* în lucrare", *Log.*, f. 7^v, cf. și 10^r, 11^r; "*păntru chipurile* numelor", *Gram.*, p. 32, cf. și 36, 37, 57), **cîțătime** "cantitate" (*Log.*, f. 14^v; *Gram.*, p. 56, 116), **felurime** "calitate" (*Log.*, f. 12^v; *Gram.*, p. 52, 114), **formă** "formă" (*Log.*, f. 10^r; *Gram.*, p. 25, 44), **ghéner** "gen" (*Log.*, f. 2^v, 6^r, 7^r, 7^v, 11^r, 11^v, 16^r; *Gram.*, p. 19, 112, 122), **obștesc** "comun" (*Log.*, f. 4^v, 6^r; *Gram.*, p. 25),

perzonal (Log., f. 3^r, și personal, f. 2^v, 3^r; Gram., perzonal, p. 57, 123), *singurit* "singular" (Log., f. 6^r, 12^r; Gram., p. 25, 26, 27, 29), *slomnire* "silabă" (Log., f. 2^v; Gram., p. 16, 64, 140-145). Noțiunea "termen" este denumită în această logică prin cuvântul *hotar* (f. 1^r, 2^v, 3^r, 4^r, 4^v, 5^r, 5^v, 6^r, 8^v), iar pentru noțiunea "existență" este folosit, în mod neobișnuit, cuvântul *fost* ("fostul sau lucru ce este", "fîrea și *fostu* lucrului", f. 11 bis, verso), prin care sînt traduse cuvintele grecești corespunzătoare *oros*, respectiv *on* sau *einai*.

3. Faptul că textul acestui fragment de logică abundă în termeni de proveniență greacă, uneori cu aspect fonetic sau cu particularități grafice grecești (de exemplu, *alotrîosis*, *adecă înstreinare*, f. 1^v, 4^v, *antifâtic* "contradictoriu", f. 1^r, *éctasis sau întindere*, f. 1^r, 4^v, *ipótesis sau pricină*, f. 1^r, *lípsis sau luare*, f. 1^v, *míosis sau micșorare*, f. 1^v, 4^v, *prosigorie sau apelație*, f. 1^v, 4^v, *protásie* "propoziție", f. 2^v, 16^v, *shésis* "relație, raport", f. 1^r, *sistolí sau strîngere*, f. 1^r, 4^v, *stásis sau stare*, f. 1^r, 4^v, *sterític* "privativ", f. 1^r, *tésis sau punere*, f. 1^v, și altele), arată că traducerea a fost făcută după o logică în limba greacă. Fără prea multe dificultăți, am stabilit că fragmentul de logică aflat în ms. 4768 este tradus după *Epítomos loghikí kat'Aristotélin* (Prescurtare de logică după Aristotel), opera învățatului grec Vikentios Damodos (1700-1752), apărută postum la Veneția, în anul 1757 (cartea se găsește atît la BAR cît și la BCU Iași). Pentru o sumară comparație, reproducem alăturat pagina 4^v din textul românesc (vezi fig. 1) și pagina corespunzătoare din originalul grecesc (fig. 2).

4. Identificarea traducătorului anonim al primei părți a acestui tratat de logică în persoana lui Ienăchiță Văcărescu relevă încă un aspect interesant al activității multilaterale a "părintelui literaturii române". Traducerea aceasta prezintă, de asemenea, un deosebit interes pentru istoria preocupărilor filozofice, în speță a logicii, în cultura românească, deoarece ea este una dintre primele două sau trei încercări de a transpune o logi-

că în limba română. Pînă acum se știe că prima traducere românească a unei logici (a lui Nikifor Vlemidis), astăzi pierdută, a fost făcută de ieromonahul și dascălul Macarie, la Dragomirna, între anii 1763-1773 (vezi studiul *Școala de traducători români din obștea starețului Paisie...*, în prezentul volum). Din anul 1781 datează prima versiune, în manuscris, a traducerii de către Samuil Micu a logicii lui Baumeister, pe care Micu a publicat-o, la Buda, abia în anul 1799. Este greu de spus cînd a putut traduce Ienăchiță Văcărescu această parte a logicii lui Damodos. Probabil că este o lucrare a lui de tinerețe, anterioară gramaticii sale.

Traduceri necunoscute din tinerețea lui Alecú Beldiman

1. Cel mai productiv traducător moldovean din jurul anului 1800 a fost Alexandru (Alecú) Beldiman (1760-1826), despre care contemporanul său Dimitrache Pastiescul putea spune pe drept cuvânt că "a murit cu condeiu în mână"¹. Biografia și activitatea lui literară sînt relativ bine cunoscute, căci despre el s-au scris numeroase studii și articole, cu diverse prilejuri². În studiul de față ne propunem să-i atribuim paternitatea a trei traduceri anonime, de la începutul activității sale literare.

2. Primele traduceri cunoscute ale lui Alecú Beldiman sînt piesele de teatru *Milosîrdia lui Tit* și *Sîroe*, păstrate numai în manuscrisul autograf 181 de la Biblioteca Academiei Române (în continuare, BAR), la sfîrșitul căruia se află însemnarea: "Această carte s-au scris și s-au tîlmăcit de mine, Alexandru Beldiman. 1784, octv. 5" (f. 83^v). Sînt cunoscutele drame ale lui Metastasio, *La clemenza di Tito* și *Sîroe*, traduse de Beldiman prin intermediul versiunii lor neogrecești, apărută la Veneția, în anul 1779³.

Din anul 1786 datează cea mai veche copie a traducerii de către Al. Beldiman, din limba franceză, după un autor încă neidentificat, a romanului cunoscut sub numele *Istoria lui Tarlo și a prietenilor săi*. Traducerea această a avut o largă circulație. Copii după ea se păstrează la BAR, în ms. 25 (datat 1786), 428-429 (datate 1823), 1055 (f. 56-99, fragment nedatat) și 2653 (datat 1831), la Biblioteca Centrală de Stat (în continuare,

¹ În "Curierul românesc", nr. 79, din 7 ianuarie 1830, p. 334.

² Vezi datele sintetizate în articolul Beldiman, Alexandru (Alecú), semnat de Dan Mănuță, în *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, București, 1979, p. 96-97.

³ Vezi Al. Ciorănescu, *Teatrul lui Metastasio în România*, în "Studii italiene", I, 1934, p. 130-133.

BCS), în ms. cu nr. de inventar 3891 (nedatat, de pe la începutul secolului al XIX-lea), la Biblioteca Centrală Universitară din Iași (în continuare, BCU Iași), în ms. V-4 (datat 1791) și III-27 (datat 1805), și la biblioteca mitropoliei din Iași, în ms. 42 (datat 1842). Textul din ms. 25 de la BAR, în care nu este menționat numele traducătorului, a fost copiat de Ștefan Stîrce, un cunoscut copist de cronică moldovenești⁴. În prefața traducerii, intitulată *Tălmăcitoriu cătră cetitori*, dar nesemnată, Beldiman își înștiințează cititorii că “istorie aceasta mi-au părut așe de interesitoare și bine tocmită, cît am socotit-o vrednică de tălmăcire moldovinească”, pentru că “fiușticare va afla aice plăcere unită cu folosința, o zugrăvală vie a turburării și a orbirii ce pricinuiesc patimile, și o îndreptare a năravurilor prea curată”⁵. Deosebit de interesantă este însă copia aflată în manuscrisele autografe 428-429 de la BAR, deoarece ea reprezintă o rescriere a traducerii, în anul 1823, deci după aproape patru decenii de la efectuarea ei, cum arată Beldiman în prefață, de data aceasta semnată: “Sînt mai bine de douăzeci de ani de cînd am tălmăcit istorie aceasta, dar, sau puțina deprindere ce am avut la tălmăciri în vreme acee, sau den caprișile acelor ce au prescris-o, voind fieștecare a mai întocmi ceva, a adaoge sau a scăde, o adusășă întru o stari vrednică de rîs. Pentru acee, de iznoavă am fost sîlit a o lua în condei, a o îndrepta, întocmind-o în cît mi-au fost prin putință. Dintru început scoposul meu n-au fost a da vreun cuget înalt pentru mine, ci a zăbăvi și a mulțami pe cetitoriul meu”⁶.

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea a făcut Beldiman și traducerea romanului lui Florian, *Numa Pompilius*, care a fost ti-

⁴ Vezi G. Ștrempele, *Copiști de manuscrise românești pînă la 1800*, vol. I, București, 1959, p. 228-230.

⁵ Vezi și Ioan Bianu, *Catalogul manuscriselor românești*, tomul I, București, 1907, p. 85.

⁶ Vezi Ioan Bianu și R. Caracaș, *Catalogul manuscriselor românești*, tomul II, București, 1913, p. 124.

părită la Iași, în anul 1820, sub titlul *Istoria lui Numa Pompilie, al doilea crai al Romii* (două volume). Cea mai veche copie a acestei traduceri, făcută în anul 1794, de către Alexandru Atanasiu, “dascal în târgul Piatra”, cu cheltuiala paharnicului Iordache Darie, se află la BCS, în ms. rom. I-22 (două volume). Același Alexandru Atanasiu copie din nou acest text, în 1795, pentru stolnicul Ioniță Sturza (vezi ms. 3192 de la BAR). Alte copii ale traducerii se mai află, la BAR, în ms. 1580 și 2887 (datate 1807) și 3621 (datat 1806). În prefața ediției din 1820 a acestei traduceri, Al. Beldiman face, ca și în prefața traducerii *Istoriei lui Tarlo*, prețioase observații asupra scopului educativ al primelor sale traduceri din limba franceză: “încă din cea mai fragedă vîrstă a tinerețelor mele m-am îndeletnicit întru tălmăcirii din limba franțuzească întru cea românească a patriei mele. Cea dintîi ispită au fost pentru al meu folos, pentru a mea deprindere, dar, mai la urmă, gustul obștii, plăcerea și îndemnările a multora m-au sîlit a face ispita a tălmăci ceva folositori și a da întru lumină. *Istoria lui Numa Pompilie, al doilea crai a Romii* este cea dintîi ispită ce am făcut, pe carea cu mulți ani înaintea o aveam tălmăcită. Nenumăratele greutăți ce am întîmpinat, glasul obștii că este cu neputință a scrie ceva într-o limbă necanonisită și lipsită de tot meșteșugul gramaticesc mă adusesă la deznădăjduire, dar puind în mintea mea că toate sînt supuse sîrguinții, și despre altă parte că nici un început nu poate fi cu desăvîrșire, apoi nu m-am fălit, dar nici măcar în mintea mea am pus a da în lumină vreun lucru vrednic de vedere. Aceasta m-au îmbărbătat a o cerceta de iznoavă, a o îndrepta în cît mi-au fost cu puțință, a da o pildă, îmbărbătînd pe cei mai cu multă istețime și învățătură, și a o pune în tipari”. Ca atare, el își tipărește vechea traducere “spre podoaba limbii românești și îndeletnicirea patrioților”.

După toate probabilitățile, de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea datează și traducerea de către Al. Beldiman a *Odiseei* lui Homer, prin intermediul unei versiuni franceze în proză, încă

neidentificată⁷. Copii ale acestei traduceri se află la BAR, în ms. 2600 și 2782-2784, și la biblioteca Muzeului Bruckenthal din Sibiu, ms. rom. 27.

3. Cercetarea atentă a limbii și a stilului numeroaselor traduceri *anonime* făcute în Moldova în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, în comparație cu limba traducătorilor moldoveni cunoscuți de atunci, ne-a dus la concluzia că, în afara traducerilor menționate, Al. Beldiman a mai tradus în acea perioadă următoarele texte: *Ahileu la ostrovul Sirului*, *Istoria lui Alfidalis și a Zelidiei* și *Întâmplările lui Ismin și Ismeniei*. Le prezentăm pe scurt.

1. Textul intitulat *Ahileu la ostrovul Sirului* reprezintă traducerea, prin intermediar grecesc, a comediei lui Metastasio, *Achille in Sciro*. Cea mai veche copie a acestei traduceri se păstrează în ms. 1818 de la BAR, datată 5 septembrie 1783. La sfârșitul textului copistul face următoarea însemnare: "Și s-au scris această comedie (ce s-au tălmăcit) prin astineala dreptii meli, cu porunca dumisali Gheorghe Beldiman, biv vel ban. Cel mai mic între slugi, Vasile diac" (f. 53^v). Gheorghe Beldiman este tatăl lui Alecu Beldiman, iar copistul Vasile, după propria mărturie, era diac în casa lui. După cum vom vedea, același Vasile copie, tot în anul 1783 și tot din porunca lui Gheorghe Beldiman, traducerea romanului *Istoria lui Alfidalis și a Zelidiei*. Pe foile de titlu ale ambelor manuscrise, copistul Vasile a alcătuit câte o monogramă cu literele ABD, pe care Mihai Moraru și Cătălina Velculescu au citit-o A. BD (în copia *Istoriei lui Alfidalis și a Zelidiei*) și s-au întrebat, pe drept cuvânt, dacă ea nu reprezintă numele lui Alexandru Beldiman⁸. Cele 20 de versuri, în ciornă, aflate pe f. 53^v a ms. 1818 sînt scrise de mîna lui Al. Beldiman, cum lesne se poate constata prin comparația grafiei

⁷ Vezi Nicolae Lascu, *Alecu Beldiman, traducător al Odiseei*, în "Studii literare", 1, 1942, p. 94-104.

⁸ Vezi Mihai Moraru și Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a cărților populare laice*, partea I, București, 1976, p. 118.

lor cu cea a ms. 181, menționat mai sus, și a ms. 3106 (traducerea tragediei *Sapor* a lui Regnard) și 336 (*Tragodia sau jalnica Moldovii întâmplari*) de la BAR, autografele lui Beldiman.

Alte copii ale acestei prime traduceri românești a comediei *Ahileu la ostrovul Sirului* se află în ms. 306 și 4747 de la BAR, ambele nedatate.

Comedia *Achille in Sciro* nu a fost inclusă în cele două volume selective din teatrul lui Metastasio traduse în neogreacă și publicate la Veneția, în anul 1779, care cuprind numai șase drame. Prima ediție a traducerii grecești a comediei *Achille in Sciro* a apărut abia în 1794. Probabil după ea a făcut Iordache Slătineanu traducerea intitulată *Ahilefs la Schiro*, publicată la Sibiu, în anul 1797. Ca atare, traducerea românească din 1783 a acestei comedii a fost făcută după o copie manuscrisă a versiunii neogrecești.

Al. Ciorănescu a crezut că traducerea aflată în ms. 1818 aparține aceluiași diac Vasile⁹, care, după cum am văzut, este numai copistul textului. Având, probabil, dispoziția să nu divulge, pe foaia de titlu sau în vreo însemnare, numele traducătorului, adică al lui Alecu Beldiman (după cum vom vedea), diacul Vasile pune în paranteză cuvintele "ce s-au tălmăcit" (care în însemnarea respectivă reprezintă un lapsus calami, o propoziție neterminată), tocmai pentru a nu se înțelege că și traducerea a fost făcută de el. Părerea lui Al. Ciorănescu este împărtășită de Al. Piru: "Melodrama lui Metastasio *Achille in Sciro* s-a bucurat de două traduceri, una din porunca banului Gheorghe Beldiman, la Cornești-Iași, în anul 1783, de Vasile diacul, sub titlul *Ahileu la ostrovul Sirului*, păstrată în trei copii, și alta de paharnicul Iordache Slătineanu, tipărită la Sibiu, în 1797, sub titlul *Ahilefs la Schiro*"¹⁰, precum și de Ariadna Camariano-Cioran: "În 1783 un oarecare Vasile D. traduce din greacă în română

⁹ Vezi Al. Ciorănescu, *art. cit.*, p. 135.

¹⁰ Al. Piru, *Literatura română veche*, București, 1961, p. 577.

drama metastasiană *Achille in Sciro*. Vasile era secretarul lui Gheorghe Beldiman și a făcut traducerea din ordinul acestuia”¹¹. Observînd că în traducerea din ms. 1818 apar aceeași termeni specifici teatrului: *obraz* “personaj”, *facere* “act” și *schini* “scenă”, ca și în cele două drame ale lui Metastasio traduse de Al. Beldiman în anul 1784, Despina Ursu a presupus, în anul 1960, că traducerea din 1783 a comediei *Ahileu la ostrovul Sirului* a fost făcută tot de Alecu Beldiman¹². După cum vom vedea, presupunerea Despinei Ursu este confirmată de prezența în acest text a numeroase particularități lingvistice și stilistice care se găsesc și în traducerile cunoscute ale lui Al. Beldiman.

În studiul citat, Al. Ciorănescu discută și traducerea în românește a dramei *Artaxerxe* a lui Metastasio, după textul din primul volum al ediției grecești de la 1779, aflată în ms. 445 de la BAR, copie din anul 1807, fără să emită nici o părere cu privire la traducătorul ei anonim. Al. Piru crede că Alecu Beldiman “poate fi și traducătorul lui *Artaxerxu*, fiindcă este totodată și traducătorul tragediei lui Regnard, *Sapor*, alt rege din dinastia Sasanizilor, alcătuită cu *Artaxerxe* și *Siroe* o trilogie”¹³. Analiza limbii acestei traduceri arată însă că ea nu aparține lui Al. Beldiman.

2. Traducerea în românește a romanului *Istoria lui Alțidalis și a Zelidiei* constituie obiectul unui valoros studiu de istorie literară al lui N. N. Condeescu¹⁴. După ce arată că romanul este

¹¹ Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, București, 1971, p. 247.

¹² Vezi Despina Ursu, *Din istoria terminologiei românești privitoare la teatru: act, comedie, dramă, personaj, scenă, tragedie*, în “Limba română”, IX, 1960, nr. 2, p. 72.

¹³ Al. Piru, *op. cit.*, p. 576. De fapt, în tragedia lui Regnard nu este vorba de un rege Sapor, din dinastia Sasanizilor, ci de un prinț persan cu acest nume, care moare în ultimul act al piesei.

¹⁴ Vezi N.N. Condeescu, *Istoria lui Alțidalis și a Zelidiei, unul din primele romane franceze în limba română*, în “Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii literare”, seria III, tomul V, 1931, și extras.

opera scriitorului francez Vicent Voiture (1597-1648), inspirat de o povestire imaginată de Julie d'Angennes, fiica marchizei Catherine de Rambouillet, că a rămas neterminat și a fost publicat ca atare în anul 1658, că un obscur compilator, Antoine des Barres, îi alcătuiește o urmare, publicată în anul 1668, mult inferioară însă operei lui Voiture, N.N. Condeescu se ocupă pe larg de traducerea *Istoriei lui Alfidalis și a Zelidiei* în limba română.

Primele trei copii ale traducerii românești a acestui roman datează din anul 1783 și se păstrează la BAR, în următoarele manuscrise: 343, copiat de Alexandru Ciohoranul, 3583, fără mențiunea copistului, și 5545 (fost în proprietatea lui Constantin Karadja, la data când l-a folosit N.N. Condeescu), scris, din porunca banului Gheorghe Beldiman, de "cel mai mic între slugi, Vasile diac", care a copiat și traducerea comediei *Ahileu la ostrovul Sirului*, menționată mai sus¹⁵. Pe foaia de titlu a ms. 5545, ajuns la BAR în anul 1946, se află o monogramă cu literele ABD, căreia N.N. Condeescu nu i-a acordat importanța cuvenită, deși ea constituie o prețioasă sugestie pentru identificarea traducătorului necunoscut al romanului. După cum am văzut, o monogramă similară se află și pe foaia de titlu a copiei din ms. 1818 a traducerii *Ahileu la ostrovul Sirului*, făcută de același Vasile diac, tot în anul 1783. Mihai Moraru și Cătălina Velculescu s-au întrebat dacă ea nu reprezintă numele lui Alexandru Beldiman¹⁶.

Alte copii ale traducerii se află la BAR, în ms. 1337 (fost ms. Gaster 175), datat 1805, și în ms. 4246 (f. 1-75), datat 1799¹⁷, la BCU Iași, în ms. VI-259, scris prin anii 1834-1844, și la Arhivele Statului din Iași, în ms. 1809, copie de la începutul secolului al XIX-lea.

După ce arată că traducerea românească s-a făcut, în mod

¹⁵ Vezi G. Ștrempel, *op. cit.* la nota 4.

¹⁶ Vezi Mihai Moraru și Cătălina Velculescu, *op. cit.* la nota 8.

¹⁷ *Ibidem*, p. 119-120.

indiscutabil, din limba franceză (în secolul al XVIII-lea au apărut mai multe ediții ale acestui roman), N.N. Condeescu subliniază faptul că valoarea ei “e sporită – cum am pomenit în treacăt la început – prin prezența unei concluzii neexistente în edițiile franceze ale operelor lui Voiture și care bineînțeles nu e nici cea a lui Des Barres”, pe care o consideră “superioară celei a lui Des Barres și mult mai suportabilă la citit, cu toată prezența câtorva neabilități în combinarea peripețiilor”¹⁸. În ms. 343, această completare cuprinde foile 33^f-43^f.

Pe foaia de titlu a ms. 343 se află următorul text: “Această istorie s-au tălmăcit de pi limba franțojască pe limba moldovenească, în zilele pre înălțatului și luminat domnu nostru Alixandru Costandin Necolai Mavrocordat, voievodul Țării Moldaviii, care acuma s-au tălmăcit întâi în orașii Iașii, întru întâia domnia a măriei sale, cu toată cheltuiala dumisale Iordachi Dare biv vel paharnic. Scrisă de mine, de Alixandru Ciohoranul, la velet 7291 di la zidire lumii, iar de la Hs. 1783”, iar la sfârșitul manuscrisului, însemnarea: “Și am scris eu, Alexandru Ciuhoran, această istorie” (f. 44^f). În celelalte două copii din anul 1783 nu este menționat nicăieri faptul că traducerea s-a făcut cu cheltuiala paharnicului Iordache Darie.

Pe verso foii de titlu a ms. 343 se află o prefață în 16 versuri de câte 15 silabe, în care este expus pe scurt subiectul romanului, iar pe f. 43^v un epilog în 48 de versuri a câte 8 silabe, adresate cititorilor, în care traducătorul se scuză pentru greșelile traducerii și pentru nepriceperea lui de a face pe placul tuturor o astfel de lucrare¹⁹. Versurile respective se află și în celelalte două copii din anul 1783 ale acestei traduceri.

Avînd în vedere cele afirmate pe foaia de titlu a ms. 343, N.N. Condeescu presupune, cu îndreptățită prudență, că “traducătorul moldovean al prozei lui Voiture fu, cum am pomenit

¹⁸ N.N. Condeescu, *art. cit.*, p. 22.

¹⁹ Au fost publicate de Ioan Bianu și R. Caracaș, în *Catalogul manuscriselor românești*, citat la nota 6, p. 54-55.

la început, vreun om de casă de-al biv vel paharnicului *Iordache Darie Dămănescul*; lucrarea s-a făcut în 1783 poate cu colaborarea paharnicului însuși; o datorim poate dascălului *Alexandru Ciohoranul*, ce a transcris-o curat și înflorit-o cu chena-re și inițiale roșii; nimic nu ne îndreptățește însă s-o atribuim în mod hotărâtor unuia sau altuia din ei²⁰. Mai departe, vorbind de completarea adusă romanului, eventual de către traducătorul român, Condeescu se întreabă: "Cine să fie autorul acestei binevenite completări? Nu este exclus s-o datorim traducătorului, însuș boierului Darie, în liniile mari, și dascălului Ciohoranul sau altuia de aceeași stare, pentru amănunte și redactarea definitivă"²¹. Rezervele lui N.N. Condeescu privitoare la identitatea traducătorului au fost însă trecute cu vederea de către Al. Piru, care atribuie traducerea, fără nici o probă, lui Iordache Darie: "*Istoria lui Alfidalis și a Zelidiei* de Vincent Voiture este primul roman tradus în literatura noastră direct din limba franceză în 1783 de paharnicul Iordache Darie Dămănescu"²². În consecință, fără să fi fost demonstrată sau verificată această afirmație, lui Iordache Darie i s-a consacrat, în calitate de "traducător" (?!) al romanului lui Voiture, un articol în *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*²³.

După cum am văzut, singura mențiune a lui Iordache Darie în legătură cu această traducere este cea din ms. 343, citată mai sus, unde se afirmă că ea s-a făcut doar "*cu cheltuiala*" numitului boier, nu de către el însuși. Particularitățile lingvistice ale traducerii *Istoriei lui Alfidalis și a Zelidiei* atestă că ea îi aparține de fapt lui Alecu Beldiman, care însă nu putea să o execute *cu cheltuiala* lui Iordache Darie. Ca atare, noi credem că mențiunea din ms. 343 că tălmăcirea s-a făcut cu cheltuiala lui Iordache Darie este o greșeală de redactare a notei respecti-

²⁰ N.N. Condeescu, *art. cit.*, p. 22. Sublinierile sînt ale autorului.

²¹ *Ibidem*, p. 36.

²² A. Piru, *op. cit.*, p. 572.

²³ Vezi *op. cit.* la nota 2, p. 262, articol semnat de Leon Volovici.

ve de către copistul Alexandru Ciohoranul, care a vrut (ar fi trebuit) să spună că numai copia s-a făcut cu cheltuiala acelui boier. Căci Al. Ciohoranul nu mai spune cu a cui cheltuială sau pentru cine a făcut el copia din ms. 343, așa cum obișnuiau copişti și cum a procedat el însuși în copia traducerii *Etiopicelor*, făcută în anul 1784: "scrisu-s-au cu toată cheltuiala dum. Necolai Canta"²⁴. Faptul că în celelalte două copii din anul 1783 nu se mai află informația că traducerea romanului s-a făcut cu cheltuiala lui Iordache Darie, iar una dintre ele, care, după cum am văzut, are pe foaia de titlu o monogramă alcătuită din literele ABD (Alexandru Beldiman?), a fost scrisă în casa lui Gheorghe Beldiman, tatăl lui Alecu Beldiman, de către același diac Vasile, care a copiat, în 1783, tot în casa lui Gheorghe Beldiman, și traducerea comediei *Ahileu la ostrovul Sirului*, ne întărește convingerea că *Istoria lui Alțidalis și a Zelidiei* a fost tradusă de Alecu Beldiman, desigur fără să fi fost plătit de Iordache Darie, care a finanțat numai executarea copiei din ms. 343. Probabil că aceasta este cea dintâi tălmăcire a sa din limba franceză, făcută în "cea mai fragedă vîrstă a tinerețelor mele", la care se referă Beldiman în pasajul citat mai sus din prefața la ediția din 1820 a traducerii *Istoriei lui Numa Pompilie*.

Un alt argument textologic în sprijinirea afirmației noastre că *Istoria lui Alțidalis și a Zelidiei* a fost tradusă de Alecu Beldiman îl constituie faptul că epilogul în versuri al traducerii acestui roman are același conținut, exprimat uneori prin aceleași cuvinte și sintagme, cu epilogul în versuri al traducerii tragediei *Sapor* a lui J.Fr. Regnard, făcută de Beldiman în anul 1801. Cele 26 de versuri ale acestui epilog, intitulate *Cătră cetitori*, sînt de 16 silabe, iar în acrostih și în ultimul vers au semnătura *Aleco Beldeman*²⁵. În același timp, versurile din epilogul *Istoriei lui*

²⁴ Vezi G. Ștrempel, *op. cit.* la nota 4, p. 29.

²⁵ Au fost publicate de Emil Gîrleanu, *Un acrostih al vorn. A. Beldiman*, în "Arhiva", XIII, 1902, p. 278-279, și de Ioan Bianu și R. Caracaș, în *op. cit.* la nota 6, p. 277.

Alfidalis și a *Zelidiei* au aceeași structură (de opt silabe) și alte similitudini cu majoritatea versurilor din traducerea anonimă a comediei *Ahileu la ostrovul Sirului* și cu cele opt versuri din *Milosîrdia lui Tit*, tradusă de Alecu Beldiman în anul 1784. În *Ahileu la ostrovul Sirului* sînt și 40 de versuri de 16 silabe, asemănătoare cu cele din epilogul lui Beldiman la traducerea tragediei *Sapor*²⁶.

3. În anul 1945, D. Popovici a identificat, în ms. 4246 de la BAR (datat 1799), traducerea în limba română a romanului pastoral *Întîmplările lui Ismin și Ismeniei* al scriitorului bizantin Evmathios Makremvolitis (secolul al XII-lea?), pe care P. Fr. de Beauchamps l-a tradus în limba franceză, în anul 1729, sub titlul *Amours d'Ismin et Isménie*. D. Popovici a făcut identificarea numai pe baza asemănării titlurilor, pentru că nu a găsit originalul grecesc sau traducerea franceză²⁷. Semnalînd o copie mai veche a acestei traduceri, din anul 1794, aflată la BCS, în ms. cu nr. de inventar 4807, Mircea Angheliescu demonstrează că, deși conține numeroase grecisme, traducerea s-a făcut totuși din limba franceză, după versiunea lui Fr. de Beauchamps, indicată de D. Popovici²⁸. În mod surprinzător însă, M. Angheliescu atribuie această traducere, făcută fără îndoială de un moldovean, cum atestă limba ei plină de particularități lingvistice moldovenești, lui Ioan Cantacuzino, autorul volumului *Poezii noo* (Movilău sau Dubăsari, 1796?) și al unor traduceri din Rousseau, Baculard d'Arnaud, Montesquieu, Florian

²⁶ O parte din versurile aflate în *Ahileu la ostrovul Sirului* și cele din *Milosîrdia lui Tit* au fost publicate de Al. Ciorănescu, în *art. cit.*, p. 131-132, 136-137.

²⁷ Vezi D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945, p. 129.

²⁸ Vezi Mircea Angheliescu, *Ismin și Isminia. (Date noi despre traducerile românești din literatura universală de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea)*, în *Probleme de literatură comparată și sociologie literară*, București, 1970, p. 129-134, articol reluat de autor în cartea sa *Preromantismul românesc*, București, 1971, p. 102-107.

și Pope, a cărui limbă abundă în evidente particularități lingvistice muntenești. Considerînd copia aflată în ms. 4246 de la BAR chiar *autografă*, deși grafia ei nu are nimic comun cu scrisul bine cunoscut al poetului muntean²⁹, M. Anghelescu nu aduce nici o dovadă că această traducere *anonimă* este (sau poate fi) opera lui Ioan Cantacuzino. Atribuirea aceasta nedemonstrată și neverificată a fost totuși preluată de Paul Cornea³⁰ și de *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*³¹. A treia și cea mai veche copie, nesemnaltă pînă acum, a traducerii *Întîmplărilor lui Ismin și Ismeniei* se află în ms. II-69 de la BCU Iași. Textul începe pe p. 2 (paginația originală, cu cifre arabe) și este intitulat, mai aproape de titlul versiunii franceze, *Amoriul și întîmplările lui Isminie și a Isminiii*. La sfîrșit are următoarea însemnare a copistului: "De bini voitori a iubitelui cetitori, eu iubitoriul de ostineli am scris această carte, la anul 1789, iuni 24. Grigoraș pit[ar]" (p. 154). Manuscrisul este copiat în întregime de acest pitar Grigoraș. Pe prima pagină are diverse însemnări de mai tîrziu, în românește și în franțuzește, ale unor membri ai familiei Gore (căci manuscrisul provine din bibliotecă lui Paul Gore), între care și mențiunea (presupunerea!) că romanul respectiv, "fade et immoral", este "traduit du grecque par le pitar Grigorasiu (Grigorache)". Nicăieri în textul scris de pitarul Grigoraș în anul 1789 nu este menționat însă numele traducătorului, iar în însemnarea citată el afirmă doar că l-a copiat, nu că l-a și tradus.

4. Dovada indubitabilă că aceste trei traduceri românești anonime făcute în Moldova la sfîrșitul secolului al XVIII-lea

²⁹ Vezi textele autografe ale lui Ioan Cantacuzino, la BAR, ms. 1550 (*Numa Pompilius, al doilea crai al Romii*, traducere din anul 1796) și ms. 6002 (*Cercarea asupra omului de Alexandru Popu*, traducere din anul 1807).

³⁰ Vezi Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*, București, 1972, p. 100 și 630.

³¹ Vezi *op. cit.* la nota 2, p. 148, articol semnat de Florin Faifer.

(*Ahileu la ostrovul Sirului, Istoria lui Alfidalis și a Zelidiei și Întîmplările lui Ismin și Ismeniei*) îi aparțin lui Alecu Beldiman o constituie, așa cum am mai spus, identitatea limbii lor cu limba traducerilor cunoscute ale lui Beldiman, din aceeași perioadă sau de mai târziu. Această identitate lingvistică și stilistică se observă imediat, la o lectură paralelă mai întinsă și avizată a textelor respective. Aici vom cita, spre exemplu, doar câteva particularități lingvistice mai semnificative ale celor trei traduceri anonime, care se întîlnesc și în traducerile cunoscute ale lui Beldiman. Unele dintre ele îl singularizează pe Beldiman între traducătorii români ai vremii.

4.1. În traducerea *Istoriei lui Alfidalis* apare neologismul *departament* cu sensul neobișnuit de "apartament": "au mers în *departamentul* crăiesii, unde, șezînd cîtăva vreme, au găsit chip de a să întîlni singur cu Zelidia" (VAZ, 9^f)³², "fii încredințat acum că te afle în *departamentu* Zilidii" (VAZ, 32^f). Cu acest

³² Folosim în demonstrație următoarele sigle: DAB = Fr.G. Ducray-Duminil, *Alexii sau căsuța din codru*, traducere din limba franceză de Al. Beldiman (ms. 1781 de la BAR, copie din anul 1806); FNPB = Florian, *Numa Pompilie, al doilea crai a Rîmului*, traducere din limba franceză de Al. Beldiman (ms. rom. I-22 de la BCS, vol. I și II, copie din 1794); IRB = Louis d'Ussieux, *Istorie lui Raimond și a Mărinei amorezați, și a maică-sa Ameliiei*, traducere din limba franceză de Al. Beldiman (ms. 445, f. 3-48, de la BAR, copie din anul 1808); MAM = Metastasio, *Ahileu la ostrovul Sirului*, traducere anonimă, din grecește (ms. 1818 de la BAR, copie din anul 1783); MII = Evmathios Makremvolutis, *Amoriul și întîmplările lui Ismini și a Isminii*, traducere anonimă, din limba franceză (ms. II-69 de la BCU Iași, copie din anul 1789); MSB = Metastasio, *Sîroe*, traducere din neogreacă de Al. Beldiman (ms. 181, f. 44-83, de la BAR, text autograf din anul 1784); MTB = Metastasio, *Milosîrdia lui Tit*, traducere din neogreacă de Al. Beldiman (ms. 181, f. 1-43, de la BAR, text autograf din anul 1784); RSB = J. Fr. Regnard, *Sapor*, traducere din limba franceză de Al. Beldiman (ms. 3106 de la BAR, text autograf din anul 1801); TB = *Istoria lui Tarlo și a prietenilor săi*, traducere din limba franceză de Al. Beldiman (ms. 25 de la BAR, copie din anul 1786); VAZ = Vicent Voiture, *Istoria lui Alfidalis și a Zelidiei*, traducere anonimă, din limba franceză (ms. 343 de la BAR, copie din anul 1783).

sens neobișnuit, cuvântul *departament* apare numai în traducerile lui Al. Beldiman: "Numa, luînd pre Camilia și pre Leo, îi duce în cel mai frumos *departament* al său" (FNPB II, 156^v)³³, "într-al meu *departament* Savin aștept să sosască" (RSB, 52^v), "îndată m-am suit în *departamentul* soției mele" (DAB, 118^v), "o primblă pin ogradă, pin toată casa, și îi arată *dipartamentul* care îi orînduisă" (DAB, 152^v), "vitrigul meu întru o zi mă cheamă în *dipartamentul* său și îmi vorovești" (DAB, 243^t; cf. și 19^t, 263^v), "la ușa *departamentului* aceluie s-au auzit oareșcare tulburări" (IRB, 33^t), "craiu [...] să afla [...] închis în singuratecul său *departament*" (IRB, 37^t).

Sensul de "apartament" al fr. *département* este un arhaism, care îi va fi fost transmis lui Beldiman prin dascălul său de franceză sau printr-un dicționar francez mai vechi. É. Littré, în *Dictionnaire de la langue française*, Paris, 1889, s.v. *département*, menționează faptul că "*département* s'est dit autrefois pour appartement, logis". Însușindu-și cuvântul *departament* cu acest sens arhaic, Beldiman a tradus prin el substantivul fr. *appartement* din textele menționate, singularizîndu-se astfel între traducătorii contemporani. Ca atare, prezența cuvîntului *departament* "apartament" în *Istoria lui Alfiđalis și a Zelidiei* constituie o dovadă peremptorie că această traducere anonimă este opera lui Alecu Beldiman.

Cele dintîi atestări în limba română ale neologismului *departament*, cu sensul său obișnuit, datează de la 1780 (în *Pravilniceasca condică*, tipărită la București) și din primele decenii ale secolului al XIX-lea, de cînd datează și cele dintîi atestări ale neologismului *apartament*.

4.2. În traducerea *Înîmplărilor lui Ismin și Ismeniei* apare cuvîntul neobișnuit *răsfîrnare* "desfîrnare": "acele ce să văd întru palaturile grecilor celor cheltuitori, care întru *răsfîrnare* lor

³³ Cuvîntul a fost menținut și în ediția din anul 1820 a traducerii (vol. II, p. 184).

în vreme aceea covârșă pre împărații Asiii” (MII, 67). Acest substantiv și adjectivul (și substantivul) corespunzător *răsfrînat* “desfrînat” apar frecvent numai în traduceriile lui Alecu Beldiman: “dragoste ci ave asupra fiului său cel mic, măcar că era *răsfrînat* și nestatornic” (MSB, 44^f), “măguliturile cele dulci a unii muieri *răsfrînate*” (TB, 43^v), “a mulțami *răsfrînare* și lăcomia sa” (TB, 58^f; cf. și 106^v, 132^f), “adunarea tinerilor celor *răsfrînați*” (TB, 60^v; cf. și 52^f, 65^v, 133^f, 163^v, 172^v, 176^v, 178^v), “niște *răsfrînați* împrăstie averile voastre” (FNPB I, 153^f), “vrînd a plăti cu sîngele cel mai curat a supușilor lui osînditele lui *răsfrînări*” (FNPB II, 82^v), “din sînul ceii mai *răsfrînate* trufii” (FNPB II, 83^f), “*răsfrînare* lor le-au pricinuit ce desăvîrșit peire” (FNPB II, 134^v; cf. și 146^v), “casa ei era din cele ci pitrec întru *răsfrînare*” (DAB, 101^v), “tu ai căzut în *răsfrînările* cele mai necinstite” (DAB, 114^f; cf. și 116^v), “a pedepsi nebunia unui tînăr *răsfrînat*” (DAB, 167^f), “un *răsfrînat* ca acela și nistatornic” (DAB, 177^v; cf. și 25^f, 26^v, 42^v, 101^v, 126^f, 210^f). Cuvîntul *răsfrînare* apare și în traducerea de către Beldiman a *Odiseei*³⁴. *Dicționarul limbii române* al Academiei (DLR) a citat, pentru aceste cuvinte neobișnuite, numai cîte o atestare din ediția de la 1820 a traducerii lui Beldiman, *Istoria lui Numa Pompilie*. Noi am mai întîlnit cuvîntul *răsfrînat*, alături de *desfrînat* și *desfrînare*, în traducerea lui Toma Cara (cu unii colaboratori), *Îndămînoasă adunare a pravililor, ce sã numește exavivlos* (ms. 5282, f. 241^f, de la BAR, text din anul 1804), și la Damaschin Bojîncă, *Diregătoriul bunei creștere* (Buda, 1830, p. 194). Cum rezultă din DLR, cuvintele în care prefixul *răs-* are sensul prefixului *des-* (vezi *răsface*, *răsfrînare*, *răsfrînat*, *răsfundat*, *răspica*, *răstinde*) apar sporadic, mai ales în limba veche. Prezența cuvîntului *răsfrînare* în traducerea *Întîmplărilor lui Ismin și Ismeniei*, alături de alte particularități ale limbii lui Alecu Beldiman, constituie deci un prețios

³⁴ Vezi N. Lascu, *art. cit.* la nota 7, p. 103.

indiciu că această traducere îi aparține.

4.3. În limba traducerilor lui Al. Beldiman se întîlnesc numeroase cuvinte de proveniență turcă și neogreacă, prin care el traduce cuvintele corespunzătoare din limba franceză. De exemplu, în traducerea din neogreacă a comediei *Ahileu la ostrovul Sirului* apare cuvîntul *hroma* "culoare" (< ngr. χρωμα): "Cum și ceriul în schimbare / Este prin *hroma* ci are" (MAM, 17^f). Acest cuvînt apare și în *Istoria lui Tarlo*, tradusă de Al. Beldiman din limba franceză: "*hroma* feții sale așe de frumoasă" (TB, 11^v), precum și în traducerea din franceză a *Întîmplărilor lui Ismin și Ismeniei*: "și *hroma* ce aurită a dimineții, împrăștiind nourii, vesti lumii întoarcire soarelui" (MII, 17). După informația de care dispunem, cuvîntul *hroma* nu mai apare în alte texte de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. L-am mai întîlnit abia în traducerea din neogreacă a lui Eufrosin Poteca, *Filosofia cuvîntului și a năravurilor* (Buda, 1829, p. 40). DLR nu-l înregistrează.

Pînă în jurul anului 1800, de cînd datează primele atestări în limba română ale cuvîntului *culoare* (și *color*), erau folosite îndeosebi cuvintele corespunzătoare *față*, *floare*, *văpsea*. Ca atare, prezența cuvîntului *hroma* într-o traducere cunoscută a lui Beldiman și în cele două traduceri pe care i le atribuim constituie, alături de celelalte particularități lingvistice comune textelor respective, un alt indiciu prețios că aceste traduceri anonime îi aparțin.

4.4. O legătură similară stabilește prezența cuvîntului *evglotie* "elocvență" (< ngr. εὐγλωττία) în *Ahileu la ostrovul Sirului*: "cu multe chipuri s-au silit a vorovi cu dînsa [...], puind toată silința *evglotiii* sale" (MAM, 4^f) și în *Istoria lui Tarlo*: "Dimosten întocmește *evglotie* lui cu cea mai mare sîrguință" (TB, 44^f). Acest cuvînt mai apare atunci în traducerea anonimă, din anii 1785-1788, după versiunea rusească, a operei lui J. Delaporte, *A toată lumea călătorie* (vezi ms. IV-18 de la BCU Iași, vol. II, f. 70^v, și ms. 3771 de la BAR, f. 189^f), și în grama-

tica lui Ienăchiță Văcărescu (Râmnic, 1787, p. 146). Pentru denumirea noțiunii de “elocvență” era des folosit în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea calcul *limbuție*, care apare și în traduceriile lui Beldiman (FNPB I, 50^f; FNPB II, 25^f; DAB, 65^f, 105^f, 184^v), alături de formația personală *cuvîntătorie* (FNPB I, 45^f, 98^f; DAB, 219^v).

4.5. În cele două traduceri din Metastasio aflate în manuscrisul autograf al lui Beldiman din anul 1784 apare substantivul masculin *soț* cu sensul de “soție, nevastă”: “împăratul m-au ales luiși *soț*! Dar pentru ce? – Pentru că nu găsește pre alta carile să fie împodobită cu atîte fapte bune” (MTB, 11^f), “deci trebui să iei și tu pre Săst, căci știi că pofta de a te dobîndi luiși *soț* la cîte răle l-au adus” (MTB, 42^v), “fiul meu, aceasta să fie *soțul* tău, ca să aibi îndoită bucurii împărățind” (MSB, 83^v). Cu același sens apare cuvîntul *soț* și în *Ahileu la ostrovul Sirului*: “prea iubita mea fiică, iată *soțul* tău, și tu, de bun neam Teaghen, iată *soțul* tău” (MAM, 18^f), “mergiți de spuniți *soțului* mieu, comoarâi meli, ca să vie cu un ceas mai înainte. Ah, iubita mea împărăteasă...” (MAM, 51^f).

4.6. În aceleași texte autografe ale lui Beldiman din ms. 181 de la BAR apare frecvent epenteza lui *i* în cuvintele *a* (*se*) *mîinia* (MTB, 13^f, 21^f, 36^v; MSB, 69^v), *mîinie* (MTB, 35^v; MSB, 44^f, 47^v, 52^f, 65^v, 66^f, 74^f, 76^v), *mîinios* (MTB, 37^f). Același fonetism apare și în traducerea anonimă a comediei *Ahileu la ostrovul Sirului*: *mîinie* (MAM, 21^f, 46^f, 49^v, 52^v).

4.7. În traducerea *Istoriei lui Tarlo* Beldiman folosește frecvent forma perifrastică de imperfect, mai puțin obișnuită, construită cu imperfectul reflexiv al verbului *a afla* “a fi, a exista” + participiul prezent al verbului respectiv: “*mă aflam călătorind în Italia*” (TB, 136^f), “*să afla șăzînd pre un scaon*” (TB, 139^v), “*să afla încă iubindu-mă*” (TB, 146^f), “în cîta vreme *mă aflam trăind*” (TB, 219^v), “cătră unchiul ei, ce încă *să afla trăind*” (TB, 239^f), “*ne aflam trăind cu atîta uniri*” (TB,

240^f). Aceeași formă apare și în două dintre traducerile anonime pe care i le atribuim: “cei ce să afla stăpînind Elada” (MAM, 2^f), “să afla zbcuciumîndu-să ca o corabie în valurile mării” (MAM, 4^v), “eu mă aflam bucurîndu-mă că...” (MII, 130).

4.8. În traducerile cunoscute ale lui Beldiman și în cele anonime pe care i le atribuim apare frecvent locuțiunea prepozițională veche *afară din* (*dintru*) “decît, fără, cu excepția”, în locul locuțiunii *afară de*: “nemașocotind altă, *afară den* dragoste ci am” (MRB, 6^f), “dar cini poate să fii *afară den* el îmbrăcat cu hlamidă” (MTB, 22^v), “taina nu să va descoperi, căci altul *afară den* mine nu o știi” (MTB, 29^f), “nu poștește nimică *afară den* celi ale lui trebuincioasă” (MTB, 33^v; cf. și 35^v), “alt[ul] *afară den* Sîrois n-o cunoaște pre dînsa” (MSB, 44^v), “căci *afară den* mine, altul nu știe cine ești” (MSB, 48^f), “iată că s-au dus și nu este altul *afară den* noi” (MSB, 51^f), “eu alt stăpîn n-am *afară den* Sîrois” (MSB, 81^f), “nu știu a avea Iulia pre altul *afară din* tine” (TB, 230^f), “se împrăștie cu toții, *afară den* Ahileu și Deidamie” (MAM, 7^f), “alt semn din toate învățăturile școlii meli nu Ț-au rămas, *afară din* chitara aceasta urîță” (MAM, 27^v; cf. și 14^f, 28^v), “eu n-aș ave trebuință de alt giudecători *afară din* dînsa” (VAZ, 10^v), “nu plăcu Zelidiei să vazi pe altul *afară din* Alțidalis” (VAZ, 13^f), “nimine *afară din* mini va ști aceasta” (VAZ, 21^v), “n-au priimit a o vide altul *afară din* duca” (VAZ, 23^v; cf. și 21^v, 26^v, 27^f, 29^f, 31^f), “nu voi iubi alta *afară din* Isminia” (MII, 74), “viața altuia *afară dintr-a* me n-au cruțat” (MII, 149).

4.9. În traducerile autografe ale lui Beldiman din ms. 181 de la BAR și în alte traduceri ale sale apare des locuțiunea adverbială în *credință* “într-adevăr, cu adevărat, zău!”: “Nu, în *credință* zîc, nu te voi mai amăgi!” (MTB, 16^f), “Și ce-i sînt trebuincioasă? – Nu știu. – Nu știi, în *credință*? “ (MTB, 16^v), “Și pre cini hainesc![...] Pre acela căruie îi sînt datori cu atîte faceri de bine [...] Bună răspătiri, în *credință*!” (MTB, 18^f); cf.

și 25^v, 26^v), “Cari sămni? Acesta ce port? [...] *În credință*, nu știu nimică!” (MTB, 26^v), “Eu nu te iubesc? – Nu mă iubești, *în credință!*” (MSB, 49^v), “*În credință*, să topește de dragoste ta!” (MSB, 50^f; cf. și 51^v, 56^f, 57^f, 65^f, 67^f; DAB, 47^f, 163^f, 167^v, 183^v, 185^f). Această locuțiune adverbială apare și în *Ahileu la ostrovul Sirului*: “Nu este un ceas de când au venit tatăl meu și mi-au spus. Am încremenit, *în credință*, îndată ce-am auzit” (MAM, 14^f), “Ba nu, sufletul meu! *În credință*, de acum înainte îți făgăduiesc a te asculta la toate” (MAM, 15^f, cf. și 39^f).

4.10. În traducerile cunoscute ale lui Al. Beldiman apare frecvent atributul substantival în genitiv, neobișnuit, *al (a) lumii*, în locul atributului substantival prepozițional *din lume*: “tu ești ce mai urâtă arătari *a lumii*” (MTB, 21^v), “amoriul ne va păre cel mai cu haz lucru *a lumii*” (MSB, 53^f), “era cel mai răsfârnat și fără orînduială om *a lumii*” (TB, 65^v), “cel mai fericit om *a lumii*” (TB, 141^v, 150^f, 204^v, 242^f), “cel mai ticălos om *a lumii*” (TB, 229^v). Același atribut substantival în genitiv apare des și în *Istoria lui Alfidalis și a Zelidiei*: “ce mai frumoasă închisoare *a lumii*” (VAZ, 29^f), “cel mai fericit om *al lumii*” (VAZ, 30^v), “ca când ar fi fost ce mai bună scară *a lumii*” (VAZ, 31^v, cf. și 29^v).

*Traducerile arhidiaconului
(apoi arhimandritului) Gherasim
de la mitropolia din Iași*

1. În anul 1885, Dimitrie A. Sturdza a dăruit Bibliotecii Academiei Române manuscrisul aflat în prezent sub cota ms. rom. 451, a cărui foaie de titlu are următorul cuprins: *Taina francmasonilor, care acum întâi s-au tălmăcit de pe limba franțozască pe limba moldovenească de chir Gherásim, arhidiacon a svintei mitropolii, cu toată cheltuiala dumisali Iordachi Darie biv vel pah[arnic], în zilele pre înălțatului domn mărie sa Alexandru Ioan Ipsilant voievod, la velet 1787, oct. 20* (vezi fotocopia alăturată, fig. 1). Este unicul manuscris în care s-a păstrat această traducere. Conține 182 de foi in-octavo mic și a fost copiat în întregime de Dimitrie Sturza, viitorul mare logofăt, bunicul donatorului, care semnează copia discret: "Dim. Stur." (f. 176^f). Nicăieri în cuprinsul manuscrisului nu este menționat numele autorului acestei scrieri. Foaia de titlu a ei este însă reprodușă pe f. 6^f: *Rînduiala francmasonilor vădită și taina mopsilor descoperită*, Amsterdam, 1778 (vezi fotocopia alăturată, fig. 2). Această foaie de titlu a înlesnit, după cum vom vedea, identificarea autorului.

Scopul informativ al traducerii este explicat de arhidiaconul Gherasim în următoarea prefață, intitulată *Proímion și înștiințare a tălmăcitoriului cătră cinstitul cetitori*: "Nimica este nou supt ceri, zice oareșicare filosof vechi, și întru adevăr, de va cerceta cineva cu amăruntul, adevărul va afla că grăiește. Numai omul, fiindu-i minte hotărîtă și petrecire scurtă, nu-i este cu puțință a pătrunde toate, cu toate că periérghie, ce o aduci cu sine născîndu-să, îl silești neîncetat a cerceta, a afla și a pătrundi prin toate. Însă tot aceea ce el n-au știut și i s-au descoperit, lucru nou pentru dînsul poate a să numi, cu toată zisa

acelui filosof. Fireasca periérghie ce au avut și vădătoriul aceștii taine silindu-mă și pre mini, și îndemnîndu-mă și împlinire poftii a unui cinstit obraz (care va fi numit de cătră prescriitoriul cărții), am priimit a mulțami periérghie dumisali, tălmăcind această carte în limba noastră, cu toate că materie ei este întru pre rău prepus al obștiei și poate a-mi pricinui multă defăimare. Însă cunoscînd că ea este pre departe de adevăr, am tălmăcit-o, ca toți cei ce vor ceti să cunoască greșita socoteală ce au de această tagmă. Ierei Gherasim” (f. 3^r-3^v).

Pentru a oferi celor interesați o sumară, dar cît mai exactă informație asupra conținutului acestei cărți, reproducem titlurile diviziunilor ei, cu indicația paginilor din manuscrisul versiunii românești: *Înainte cuvîntare prea de trebuință* (f. 7^r-17^r), *Tabla de cele ce cuprinde această carte* (f. 17^v), *Pre cinstitului frate Procopie, doftor și francmason, unul dintre cei pre cinstiți a celor 22 lojuri așazate în Pariz* (f. 18^r-19^v), *Înștiințare* (f. 20^r-21^r), *Taina francmasonilor* (f. 22^r-92^r), *Adăosătura la Taina francmasonilor* (f. 92^v-136^v), *Priimire dascalului* (f. 92^v-102^r), *Povestire pre scurt de Ieram, Adoniram sau Adoram, arhitecton capiștii lui Solomon* (f. 102^v-109^v), *Catehizmul francmasonilor, care cuprinde cele mai alese întrebări și răspunsuri ce fac între dînșii pentru să să cunoască, atît ucenicii cît și calfele. Și dascalii au deosăbit răspunsurile lor, care nu să cuvîn decît numai singur la dascalii, puind la început o r. [= replică, răspuns] a dascalului* (f. 110^r-122^v), *Întrebări ce adaog la unile din cele de sus, cînd un francmason strein cere să fie într-o loji* (f. 123^r-123^v), *Jurămîntul ce fac francmasonii la a lor ce întăi priimire, fiind mîna asupra Evangheliii* (f. 124^r-124^v), *Slovile francmasonilor* (f. 125^r-127^v), *Semne, pipăiri și cuvinte a francmasonilor* (f. 128^r-131^r), *Însămnări asupra a deosăbite obiceieri a masoneriei* (f. 131^v-136^v), *Taina mopsilor descoperită* (f. 137^r-156^v), [Alte adaosuri ale autorului, după ce a pre-dat cartea la tipografie] (f. 156^v-158^r), *Cîntări a cei pre vrednice de evlavie frăție a francmasonilor* (f. 159^r-166^r), *Cîntări a*

dascalilor (f. 166^v-167^v), *Cîntare a priveghitorilor* (f. 168^r-170^r), *Cîntare a calfelor* (f. 170^r-170^v), *Cîntări a ucenicilor* (f. 170^v-176^r), *Loja 1. Însămănare lojii cum priimesc pre ucenici ca să-i facă calfe, după cum s-au scris la Pariz, cu lipsa ei* (f. 177^r-177^v), *Loja 2. Însămănare lojii cum priimesc pre dascali, după cum s-au scris la Pariz, cu lipsa ei* (f. 178^r-178^v), *Loja 3. Adevărata însămănare a lojii cînd priimesc pre ucenici* (f. 179^r-180^r), *Loja al 4* (f. 180^v-181^v), *Loja 5. Însămănare lojii mopsilor* (f. 182^r-182^v).

Cartea tradusă de arhidiaconului Gherasim constituia deci, prin referințele ei istorice, prin dezvăluirea “secretelor” și prin prezentarea amănunțită a unor practici și ritualuri ale francmasoneriei acelor timpuri, un excelent mijloc de recomandare a conținutului democratic și umanitar al activității enigmatice și prea hulitei societăți, care, firește, putea să arate cititorilor “greșita socoteală ce au de această tagmă”.

2. Referindu-se, într-un studiu din anul 1928, la conspirațiile antifanariote din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea organizate de unii boieri și reprezentanți ai bisericii din Moldova, pe care le consideră de inspirație francmasoană, N. Iorga aduce drept mărturie și traducerea *Tainei francmasonilor*, de către arhidiaconul Gherasim, ucenicul episcopului Leon Gheuca de la Roman (devenit în 1786 mitropolit al Moldovei), din îndemnul și cu cheltuiala cunoscutului boier conspirator Iordache Darie¹.

Despre originalul traducerii Iorga afirmă că “e datorit cunoscutului abate Prau [sic!] și a fost tipărit la Amsterdam în 1778”². Numele întreg și corect al autorului cărții traduse a fost citat în anul 1968, de Paul Cernovodeanu: “On peut également identifier l’original de la *Taina franc-masonilor* de l’abbé Prau

¹ Vezi N. Iorga, *Francmasoni și conspiratori în Moldova secolului al XVIII-lea*, în “Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, seria III, tomul VIII, 1928, p. 301-304, și extras.

² *Ibidem*, p. 302.

(!), traduit par ce même Gherasim en 1787, dans la III-e édition de l'ouvrage connu de l'abbé Gabriel Louis Calabre Perau (1700-1767), prieur à la Sorbonne, intitulé *Le secret de l'Ordre des Francs-Maçons...*, paru à Amsterdam en 1778"³, dar titlul cărții nu este cel menționat de P. Cernovodeanu, ci *L'Ordre des Francs-Maçons trahi, et le Secret des Mopses révélé*, așa cum a fost el reprodus de ierodiaconul Gherasim sau de Dimitrie Sturza, copistul manuscrisului, în traducerea foii de titlu a originalului (vezi mai sus). Titlul versiunii românești, *Taina francmasonilor*, reprezintă traducerea titlului primei părți a cărții: *Le Secret des Francs-Maçons*.

În bibliografia lui J.M. Quérard, *La France littéraire ou Dictionnaire bibliographique*, tom. VII, Paris, 1835, p. 42, este menționat faptul că prima ediție a acestei cărți a abatelui Perau a apărut, fără dată, la Paris, apoi, tot fără dată, la Amsterdam și Toulouse, cu titlul: *L'Ordre des Francs-Maçons trahi et leur secret révélé*. Ediția a doua, revăzută și adăogită de autor, a apărut la Amsterdam, în anul 1745, cu titlul: *L'Ordre des Francs-Maçons trahi, et le Secret des Mopses révélé* (vezi fotocopia alăturată, fig. 3). Ediția a treia, apărută tot la Amsterdam, în 1778, reproduce întocmai ediția din 1745, cum dovedește textul traducerii românești. La Biblioteca Centrală Universitară din Iași există un exemplar din ediția a doua (cota CR I-1326).

Abatele Gabriel-Louis-Calabre Perau a fost un sîrguincios literat francez, care s-a ocupat mai ales cu editarea a numeroase scrieri. A inițiat și îngrijit, de exemplu, ediții ale operelor lui Boileau, în 1735, Bossuet, în 1743-1755, și Rabelais, în 1752.

3. N. Iorga a crezut că arhidiaconul Gherasim, traducătorul *Tainei francmasonilor*, este Gherasim Clipa, viitorul episcop de Huși (1796-1803) și de Roman (1803-1826): "El nu e altul decît diaconul trimes de mitropolitul Leon, el însuși un traducă-

³ În recenzia la studiul lui Alexandru Dușu, *Mișcarea iluministă moldoveană de la sfîrșitul secolului XVIII* ("Studii", 1966, nr. 5), în "Revue des études sud-est européennes", VI, 1968, nr. 2, p. 388.

tor din franțuzește, la Leipzig, împreună cu Alexandru, nepotul mitropolitului, ambii fiind supt conducerea vestitului scriitor sîrb, plin de «filosofie», Dosoftei Obradovici, care îndeplinesc în Moldova rosturi de preceptor pe lîngă familiile Balș și Callimachi. E viitorul episcop de Roman. Gherasim”⁴. În continuare Iorga schițează biografia episcopului Gherasim Clipa, folosind și informațiile oferite de episcopul Melchisedec, în *Cronica Romanului*. El nu stabilește legătura între arhidiaconul Gherasim, traducătorul *Tainei francmasonilor* (1787), și arhimandritul Gherasim de la mitropolia din Iași, traducătorul *Istoriei craiului Sfeziei Carol 12* a lui Voltaire (în 1792)⁵ și al *Istoriei Americăi* (în anul 1795).

Puțin mai tîrziu, ocupîndu-se de prima traducere românească a operei lui Voltaire, *Histoire de Charles XII*, făcută de “Gherásim arhimandrit mitropoliei Iașului”, Olga Cosco are în vedere și traducerea *Istoriei Americăi* făcută de același arhimandrit Gherasim, precum și traducerea *Tainei francmasonilor* a arhidiaconului Gherasim de la mitropolia din Iași, și se întreabă: “Sînt acești doi Gherasim, unul arhidiacon al mitropoliei Iașului în 1787 și celălalt arhimandrit al aceleiași mitropolii între 1792-1795, una și aceeași persoană? Și dacă acești doi Gherasim sînt una și aceeași persoană, îi putem noi identifica cu un al treilea Gherasim, ajuns în 1796 episcop de Huși și mai tîrziu de Roman, a cărui biografie a fost reconstituită, în trăsături largi, de d-l N. Iorga în *Istoria bisericii românești*? Această problemă depășește însă cadrul cercetării de față; în rîndurile ce urmează ne vom mărgini numai la traducerea operei lui Voltaire”⁶.

⁴ N. Iorga, *art. cit.*, p. 303.

⁵ Manuscrisul acestei traduceri, aflat la Biblioteca Centrală Universitară din Iași, fusese semnalat de A.D. Xenopol și C. Erbiceanu, în *Serbarea școlară de la Iași*, Iași, 1885, p. 270, apoi descris sumar de I. Minea, în “Cercetări istorice”, I, 1925, p. 403.

⁶ Vezi *Primele cărți franceze traduse în românește: Istoria lui Carol al XII-lea de Voltaire*, în “Cercetări literare”, I, 1934, p. 105.

Alți cercetători nu și-au mai pus aceste întrebări. Unii au ocolit problema, iar majoritatea au considerat că arhidiaconul Gherasim din 1787 și arhimandritul Gherasim din 1792 și 1795 sînt una și aceeași persoană, pe care au identificat-o, ca și N. Iorga, cu viitorul episcop de Huși și de Roman, Gherasim Clipa. Noi înșine am acceptat această identificare, în anii 1975 și 1977, cînd am atribuit lui Gherasim Clipa două traduceri anonime care au particularități lingvistice identice cu cele ale traducerilor făcute de arhidiaconul (apoi arhimandritul) Gherasim în anii 1787, 1792 și 1795. Descoperirea, în anul 1975, a unei prețioase însemnări a arhimandritului Gherasim de la mitropolia din Iași, făcută la 17 august 1796 pe o carte grecească aflată acum la Biblioteca Centrală Universitară din Iași, și cercetarea de către noi a acestei însemnări, în anul 1985, au arătat însă că **arhidiaconul (apoi arhimandritul) Gherasim de la mitropolia din Iași, traducătorul scrierilor respective, nu este una și aceeași persoană cu Gherasim Clipa, viitorul episcop**⁷.

Pe marginea de jos a primelor 16 foi ale cărții grecești intitulate *Mărgăritarele Sfîntului Ioan Gură de Aur* (Veneția, 1780) de la BCU Iași (cota CR III-100) se află următoarea însemnare, în limba română: "Această sfîntă carte ce să numește Mărgăritul Sfîntului Ioan Hrisostom mi l-au dăruit iubitul meu frate chir Iosif Hîjdău cîntărețul. Prea milostive Is. Hs., izbăvește-l de muncele cele vecinice și împărății tale îl fă părtaş. Luminează-i ochii lui cei sufletești, dacă așa bine au plăcut neagiunsei tale pronii a-i întuneca pe cei trupești. Și pre iubitul său mai mic frate Gherásim, arhimandrit mitr. Iașului și proin igumen mănăstirei Slatina, nu-l trece cu vedere, prea bunule Hse. 1796, avgust 17, la mănăst. Neamțu" (vezi fotomontajul alăturat, fig. 4). Pe verso foi de gardă de la începutul cărții se află o pecete inelară cu următoarea inscripție: "Gherasim arhimandrit mitr. 1789,

⁷ Vezi N.A. Ursu, *Cine este Gherasim, traducătorul lui Voltaire (la 1792)?*, în "Cronica", XXI, 1986, nr. 1, p. 6.

fe.”⁸. Scrisul însemnării citate este identic cu scrisul din ms. IV-5 de la BCU Iași, *Istoria craiului Sfeziei Carol 12* (vezi fotocopia alăturată, fig. 5) și cu cel din ms. 40 de la Biblioteca Academiei Române, *Istoria Americăi, tomul 2* (vezi fotocopia alăturată, fig. 6), fapt care demonstrează că aceste două manuscrise sînt *autografe* ale arhimandritului Gherasim.

La data de 17 august 1796, cînd acest Gherasim, traducătorul scrierilor menționate, își declina, în însemnarea citată, calitatea de *arhimandrit* al mitropoliei din Iași, rang monahal superior obținut de el probabil în februarie 1789, după cum atestă inscripția de pe sigiliul său reprodusă mai sus, Gherasim Clipa era deja *episcop* la Huși, ales în această funcție la 1 iunie 1796. Folosind datele aflate în “Condica sfîntă” a mitropoliei din Iași privitoare la alegerea lui Gherasim Clipa ca episcop de Huși, Melchisedec afirmă că “la Huși, în locul lui Veniamin, s-a ales dichiul sfîntei mitropolii, ieromonahul Gherasim”⁹. Același lucru este afirmat și în “praxa” [= actul de întărire] dată lui Gherasim Clipa de către mitropolitul Iacob Stamati, la 7 iunie 1796: “cercat-am și am aflat pe cinstitul între ieromonași chir Gherasim, dichiul mitropoliei noastre, vrednic de toată știința și plecat întru viața călugărească [...] Pe numitul ieromonah chir Gherasim [...] l-am hirotonisit episcop la sfînta episcopie a Hușului”¹⁰. Așadar, la 1 iunie 1796, dintre cei doi Gherasim aflați în funcții mai importante la mitropolia din Iași, episcop de Huși a fost ales Gherasim *ieromonahul*, dichiul [= vicarul administrativ al] mitropoliei, nu Gherasim *arhimandritul*, traducătorul

⁸ Vezi Nicos Gaidagis, *Catalogul cărților grecești de la Biblioteca Centrală Universitară “M. Eminescu” – Iași*, vol. II (secolul al XVIII-lea), Iași, 1975, p. 282. Cf. și Martin Bodinger, *Catalogul cărților rare și prețioase [de la BCU Iași]*, vol. IV, secolul XVIII, Iași, 1981, p. 687.

⁹ Melchisedec, *Cronica Hușilor și a episcopiei cu aseminea numire*, București, 1869, p. 388-389.

¹⁰ Melchisedec, *Cronica Romanului și a episcopiei de Roman*, partea a II-a, București, 1875, p. 177-178.

din anul 1787 al *Tainei francmasonilor*, cum a crezut N. Iorga. Între cei trei candidați la alegerea din 1796 a episcopului de Huși era și un alt Gherasim, *ierodiaconul*, egumenul mănăstirii Precista din Roman, fost dichiu al episcopiei Romanului, mort în anul 1797, care s-a dovedit a fi un remarcabil scriitor și traducător român al acelei epoci¹¹.

Cunoscutul scriitor sîrb Dositei Obradovici, care în anii 1781-1782 stătuse în Moldova, unde se împrietenise cu episcopul de Roman, Leon Gheuca, afirmă în autobiografia sa, publicată în anul 1785: "Cînd am lăsat Moldova, m-a însărcinat bunul meu prieten, episcopul de Roman, ca să primesc, cînd voi ajunge în Saxonia, sub îngrijirea mea pe doi tineri ai lui, pe Alexandru Ghiuca, nepotul lui, și pe diaconul Gherasim, pre cari îi trimisese înaintea mea acolo. Calea ne-au fost peste Lemberg, Polonia și Silezia [...], și prin Lipsca am trecut la Halle și am luat la mine pe mai sus zișii tineri"¹². Obradovici, care îi considera "tineri" pe studenții încredințați lui de către Gheuca, avea atunci 43 de ani. N. Iorga și toți istoricii literari de mai târziu care s-au referit la activitatea lui Gherasim Clipa au crezut că el este tînărul diacon Gherasim trimis la studii de către episcopul Leon Gheuca. Melchisedec avea însă informații de la persoane demne de încredere că Gherasim Clipa, fiul preotului din Vicovul de Sus, călugărit la Putna, a trecut în Moldova, după răpirea Bucovinei de către austrieci, și s-a oprit la mănăstirea Slatina, "unde a petrecut mai mult timp, și a devenit și dichiu al mănăstirii, sub egumenul Sofronie Rădășanul. În urmă fu luat la mitropolie și pus dichiu"¹³. Probabil că el era încă dichiu la Slatina, în anul 1782, cînd "diaconul Gherasim" de la

¹¹ Vezi *art.cit.* la notele 15 și 41.

¹² După Ioan Russu, *Fabulele lui Demetriu Cichindeal în traducere nouă din originalul sîrbesc al lui Dositei Obradovici*, Arad, 1885, p. XVII. Vezi și Mirco Jivcovici, *Dositej Obradovic în contextul relațiilor româno-sîrbe*, rezumatul tezei de doctorat, București, 1971, p. 24.

¹³ Melchisedec, *Cronica Hușilor...*, p. 389.

episcopia Romanului a fost trimis la studii în Germania.

Avînd în vedere faptul, mai rar întîlnit în mediul monahal românesc din secolul al XVIII-lea, că arhimandritul Gherasim știa franțuzește, ca și episcopul Leon Gheuca¹⁴ și un alt călugăr cărturar din anturajul acestuia, ierodiaconul Gherasim Putneanul¹⁵, precum și faptul că același arhimandrit Gherasim era în relații apropiate cu Dimitrie Sturza și cu Iordache Darie, eventual și cu alți membri ai lojei francmasonice înființate la Iași în 1772¹⁶, credem că el este tînărul diacon trimis la studii de Leon Gheuca în anul 1782. Acest Gherasim a fost un apropiat al episcopului Leon, care l-a adus la Iași, în 1786, cînd Leon Gheuca a devenit mitropolit al Moldovei, și care, cu cîteva luni înainte de a muri¹⁷, l-a înălțat, în februarie 1789, la rangul de arhimandrit. Este puțin probabil ca acel tînăr diacon trimis la studii să fi fost ierodiaconul Gherasim Putneanul, care prin anii 1780-1782 era încă dighiu la episcopia Romanului, apoi egumen al mănăstirii Precista Mare din Roman, pentru că în testa-

¹⁴ Vezi Ioan Russu, *op. cit.*, p. XX. Cf. și Doina Cobeț, *Prima gramatică franceză tradusă în limba română*, în "Limba română", XXXIX, 1990, nr. 2, p. 125-129, unde este prezentat și comentat ms. 1595 de la BAR, care conține traducerea gramaticii lui Pierre Restaut, *Abrégé des principes de la grammaire française*, făcută de mai multe persoane, probabil în timpul episcopatului lui Leon Gheuca la Roman. Manuscrisul conține și o însemnare (încercare de condei) a lui Leon din vremea cînd era mitropolit al Moldovei.

¹⁵ Vezi N.A. Ursu, *Un scriitor român necunoscut din secolul al XVIII-lea*, în "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»", XXIII, 1986, partea 1, p. 239-254, reprodus într-o redacție revăzută, sub titlul *Ierodiaconul Gherasim Putneanul de la episcopia Romanului, un scriitor căutat timp de un secol și jumătate*, în volumul nostru *Contribuții la istoria literaturii române. Studii și note filosofice*, Iași, 1997, p. 285-319.

¹⁶ Vezi N. Iorga, *art. cit.* la nota 1, și P.P. Panaitescu, *Medaliile francmasonilor din Moldova în secolul al XVIII-lea*, în "Revista istorică", XIV, 1928, nr. 10-12, p. 354-355.

¹⁷ Vezi I. Apostu, *Contribuții istorico-bisericești. Data trecerii către Domnul a mitropolitului Leon Gheuca*, în "Mitropolia Moldovei și Sucevei", LV, 1979, nr. 7-8, p. 588-580.

mentul său, alcătuit la 15 iunie 1797, cu puțin timp înainte de a muri, el se declară un om bătrîn¹⁸.

În stadiul actual al cercetărilor, cunoaștem deci relativ bine biografia episcopului Gherasim Clipa¹⁹, care de acum înainte prezintă mai puțin interes pentru istoria literaturii române, deoarece nu știm dacă a avut și preocupări literare, însă dispunem doar de câteva date privitoare la biografia arhimandritului Gherasim, care a desfășurat la Iași, prin anii 1787-1795, o bogată și valoroasă activitate de traducător, de mare interes pentru istoria limbii române literare și pentru istoria culturii românești în ansamblu. În mod eronat, această activitate literară a fost pusă pe seama viitorului episcop Gherasim Clipa, pentru că nici un cercetător nu a mai mers la izvoare, nu a confruntat datele de pe foile de titlu ale traducerilor arhimandritului Gherasim cu informațiile aflate în actele alegerii ca episcop a lui Gherasim Clipa, pe care le comunică Melchisedec, ca să poată observa confuzia făcută de N. Iorga în anul 1928. În afara faptului că în anul 1787 era arhidiacon, iar după februarie 1789 a fost arhimandrit al mitropoliei din Iași, că pînă în 1796 fusese și egumen al mănăstirii Slatina, probabil între iunie/iulie 1789 și februarie 1793²⁰, că era prieten cu Dimitrie Sturza și în relații cu

¹⁸ Vezi Dimitrie Dan, *Arhimandritul Vartolomei Măzereanu. Schiță biografică și bibliografică, cu mai multe anexe*, București, 1914, p. 80, și N.A. Ursu, *art. cit.* la nota 15.

¹⁹ Vezi C. Bobulescu, *Neamul Holbăneștilor cu al episcopului Gherasim Clipa-Barbovschi (1796-1803-1826) și arhimandritul Sofronie Barbovschi predicatorul (m. 1850)*, în "Revista Societății istorico-arheologice din Chișinău", XIX, 1929, p. 65-84, și articolul intitulat *Clipa, Gherasim din Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, semnat de Algeria Simota, în care sînt adunate și sintetizate aproape toate datele și bibliografia privitoare la viața și activitatea sa.

²⁰ Cum atestă unele documente menționate în *Creșterea colecțiilor* [Bibliotecii Academiei Române], vol. XXXI-XLIII (1920-1932), București, 1936, asupra cărora ne-a atras atenția colegul Ștefan S. Gorovei, căruia îi aducem și aici calde mulțumiri.

Iordache Darie, că dedică traducerea *Istoriei Americăi* episcopului Antonie de la Roman și că era prieten cu “fratele” (de călugărie!) “chir Iosif Hîjdău cîntărețul” de la mănăstirea Neamț, nu mai avem deocamdată nici o informație sigură cu privire la viața arhimandritului Gherasim. Unele particularități lingvistice ale traducerilor sale arată că era originar din nordul Moldovei.

4. În manuscrisul IV-5 de la BCU Iași se află textul intitulat *Istorie craiului Sfeziei Carol 12, acum întâi tălmăcită după al nostru dialect, prin silința și osteneala smeritului Gherasim, arhimandrit mitropoliei Iașului. Despărțită în opt cărți. 1792* (vezi fotocopia alăturată, fig. 5). Este traducerea cunoscutei opere a lui Voltaire, *Histoire de Charles XII, roi de Suède*. După cum am văzut, acest manuscris este *autograful* traducătorului. Același text se mai păstrează în ms. rom. 4619 de la BAR, intitulat *Istorie craiului Sfeziei Carol al 12-le, tălmăcită pe limba moldovenească de sfinție sa chir Gherasim, arhimandritul mitropoliei Iașului. Despărțită în opt cărți. 1799, săptv.*, care a fost descris de Olga Cosco²¹, și în ms. cu nr. de inventar 81 din biblioteca mănăstirii Putna, descris de Ion I. Nistor²². Textul din ms. 4619 de la BAR este o copie din anul 1805, efectuată în localitatea Cotul Morii, de “Lăzar Ștefan, diac ot divan” (f. 157^v), iar textul din manuscrisul de la Putna, avînd același titlu cu cel din ms. 4619, a fost copiat în anul 1821, la mănăstirea Slatina, de Andronachi Popovici. Foaia de titlu a acestor două copii indică faptul că traducerea arhimandritului Gherasim a mai avut cel puțin o copie, datată “1799, septembrie”, astăzi pierdută²³.

Raportînd traducerea arhimandritului Gherasim la numeroasele ediții din secolul al XVIII-lea ale originalului francez,

²¹ Vezi *art. cit.* la nota 6.

²² Vezi *O traducere din Voltaire în arhiva mănăstirii Putna*, în “Junimea literară”, XXVIII, 1939, p. 1-5.

²³ Vezi și Ariadna Camariano, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română.*, București, 1946, p. 143-144.

Olga Cosco a ajuns la concluzia că "traducerea românească urmărește ediția princeps a lui Voltaire, din 1731, sau cel puțin una care reproduce exact această ediție. În nici un caz ediția din 1751, care este mult adăogită și care a rămas ca text definitiv"²⁴. În continuare autoarea relevă o serie de calități ale traducerii și atrage în mod deosebit atenția asupra aspectului curios de mozaic al lexicului folosit de Gherasim, în care, alături de numeroasele cuvinte de proveniență neogreacă sau turcă, unele des întâlnite în textele epocii, apar și multe neologisme de proveniență franceză, adaptate în română potrivit normelor fonetice și morfologice specifice limbii române literare a perioadei respective. În anexele studiului (f. 115-117), Olga Cosco a reprodus un fragment din cartea a șaptea a operei lui Voltarire tradusă de Gherasim.

5. *Istoria Americăii*, ultima traducere semnată de arhimandritul Gherasim, se păstrează în ms. IV-17 de la BCU Iași (două volume) și în ms. rom. 40 de la BAR. Primul volum de la BCU Iași are următoarea foaie de titlu: *Istoria Americăii, cuprinzind un perilipsis a aflării ei, țerimóniile bisericesti și politicești, începutul legilor, a lor tagme și desidemonii, rînduielile cîrmuirii, firile și obiceiurile lăcuitorilor ei, adunate din deosăbite cărți a celor mai vrednici de credință istornici și acum în-tăi tălmăcite în dialectul moldovenesc, prin ostineala smeritului Gherasim, arhimandrit mitropoliei Iașului. 1800. Tomul în-tăi*. Foaia de titlu al volumului al doilea conține același text, pînă la numele și funcția lui Gherasim, iar în continuare textul următor: *Închinată preasfințitului episcop al Romanului, chiriu chiriu Antonie. Tomul 2. 1795*. Aceste două volume sînt copiate de persoane diferite, care nu-și menționează numele în manuscrise și nici nu au fost încă identificate. După cum am văzut, ms. rom. 40 de la BAR, care conține textul volumului al doilea al traducerii, este *autograful* traducătorului (cf. fotocopia alăturată, fig. 6).

²⁴ Vezi art. cit. la nota 6, p. 105-107.

Încercînd să elucideze problema izvorului sau izvoarelor *Istoriei Americăi* tradusă de Gherasim, Paul Cernovodeanu a ajuns, în anul 1968, la concluzia că "Gherasim Clipa [...] est également l'auteur d'une intéressante transposition (datée entre les années 1795 et 1800) de la monographie de William Robertson, *The History of America* (1777), connue dans sa version grecque et éditée à Vienne, par George Ventotis, en 1792-1793"²⁵. Puțin mai târziu, în 1971, P. Cernovodeanu revine asupra acestei probleme și comunică noi concluzii: "Plus tard circula l'*Histoire d'Amérique*, par l'Ecoissais William Robertson, transposée d'abord dans un ouvrage de compilation, réalisé entre les années 1795-1800 par l'archimandrite moldave Gherasim Clipa Barbovschi, qui s'était servi également du texte de J.H. Campe²⁶ [...] Par l'analyse du texte, on peut constater que le traducteur s'est servi partiellement de l'ouvrage de Robertson, probablement dans sa version française (la première édition en 4 tomes avait paru à Maestricht en 1777) ou bien dans une traduction grecque (édition Vendotis, datant de 1792-1793, pour laquelle voir ci-dessous), ainsi que de la synthèse mentionnée de Campe et de plus de différents autres ouvrages que nous n'avons pu réussir à identifier, du fait que l'exposé de l'érudit ecclésiastique présente certains écarts par rapport aux monographies des deux historiens mentionnés, ce qui atteste le recours à d'autres sources également"²⁷. Era greu însă de admis opinia lui P. Cernovodeanu că Gherasim a putut face, în anul 1795, o asemenea compilație, îndeosebi pentru faptul că traducerea lui nu are capitole sau paragrafe corespunzătoare în ope-

²⁵ Vezi recenzie citată la nota 3.

²⁶ Autorul trimite la opera lui Joachim Heinrich Campe (1746-1818), *Die Entdeckung von Amerika (Ein Unterhaltungsbuch für junge Leute)*, trei volume, Hamburg, 1780.

²⁷ Vezi *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVII-e et XVIII-e siècles* (III), în "Revue Roumaine d'Histoire", X, 1971, nr. 4, p. 721-722.

rele menționate ale lui W. Robertson și J. H. Campe.

Păreră mai veche că Gherasim a putut folosi pentru traducerea sau compilația sa unele surse grecești, încă neidentificate, pe care am împărtășit-o și noi²⁸, se întemeia pe faptul că limba acestui text abundă în cuvinte de proveniență neogreacă. După cum am văzut însă, și traducerea *Istoriei craiului Sfeziei Carol 12*, făcută de Gherasim după original, conține numeroase cuvinte de proveniență neogreacă. Ele erau deci specifice limbii lui Gherasim, iar folosirea lor nu mai poate constitui un indiciu că izvorul traducerii *Istoriei Americăi* ar fi sau ar trebui să fie grecesc. La o nouă lectură a acestei traduceri, ne-au atras atenția o serie de cuvinte al căror aspect fonetic indică mai curînd folosirea de către Gherasim a unei surse în limba franceză. De exemplu, în ms. IV-17, vol. I: “și de atuncea capul *Tampetii* au luat nume de cap de *Bon Esperans*, care va să zică Cap de Bună Nădejde” (f. 4^v), “la zăhărăria ce am la *Ghinéa*, în Africa” (f. 33^r), “la ostrovul *Gadelup*” (f. 46^r); în vol. II: “gubernia *Paragai*” (f. 15^v), “pe malurile gîrlelor *Urugai* și *Parana*” (f. 17^v), “perigrafia *Brezilii*” (f. 87^r), și altele. Orientîndu-ne deci cercetările spre determinarea eventualei surse franceze a traducerii lui Gherasim, identificarea ei ne-a fost înlesnită de semnalarea de către bibliograful I. Kara a unei cărți rare aflate la Biblioteca Județeană “Gh. Asachi” din Iași (cota II-3271), intitulată astfel: *Histoire des différens peuples du monde, contenant les cérémonies religieuses et civiles, l'origine des religions, leurs sectes et superstitions, et les moeurs et usages de chaque nation, avec la situation géographique des empires, royaumes et républiques des quatre parties du monde, par M. Contant Dorville*²⁹. Această carte, apărută la Paris, în anii 1770-1771, are șase volume in-octavo, de circa 550 de pagini fiecare. Din exemplarul

²⁸ Vezi N.A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962, p. 23, 133.

²⁹ Vezi I. Kara, *Un anonim luminist moldovean*, în “Cronica”, XIV, 1979, nr. 47, p. 6.

aflat în biblioteca ieșeană lipsește volumul al șaselea. La BAR există un exemplar complet (cota II-566542). De pe foile de titlu ale volumelor 2-6 lipsește fraza care începe cu cuvintele: *avec la situation...*, fiind înlocuită cu textul unei dedicații. Autorul cărții, André-Guillaume Contant d'Orville (1730-1800), este un obscur literat francez, care a scris numeroase piese de teatru, câteva romane și diverse compilații cu caracter enciclopedic, cum este și această istorie universală.

Pe unele foi din volumele 1, 3 și 5 ale exemplarului de la Iași al acestei cărți se găsesc diferite însemnări în românește, în franțuzește (cu greșeli ortografice) și în grecește, dintre care o parte au fost reproduse de I. Kara în nota citată. Ele nu aparțin însă unei singure persoane, cum a crezut I. Kara. Astfel, însemnările: "Gérassim, mon ami aimable, me l'a donné cette ouvrage" și "Nuremberg est milieu du globe", de pe recto foii de gardă de la începutul vol. 3, și semnătura de proprietate a cărții, în grecește, de pe foaia de titlu a vol. 5, sînt ale lui Dimitrie Sturza, cel care a copiat traducerea *Tainei francmasonilor*. Același scris, în grecește, și aceeași semnătură a lui Dimitrie Sturza se mai găsesc în ms. grecesc 90 de la BAR (f. 50^v), care conține istoria Ecaterinei a II-a, o poezie erotică și o piesă de teatru, toate în limba greacă, copiate de Dimitrie Sturza și data-te 10 ianuarie 1788, pe foaia de gardă de la începutul cărții *Les Oeuvres de Virgile*, vol. 4, Paris, 1743, aflată la BCU Iași (cota CR 1-226), și pe foaia de gardă a volumului al doilea al ediției de la Frankfurt, 1736, a *Cugetărilor* lui Oxenstiern, carte aflată de asemenea la BCU Iași (cota CR I-1208). Restul însemnărilor din cartea lui Contant Dorville, în românește și în franțuzește, de pe interiorul ultimei coperte a vol. 1, de pe recto și verso foii de gardă de la începutul vol. 3 (cuprinzînd copia textului intitulat *La confession de Voltaire* și traducerea titlului respectiv sub forma: *Ispovedania lui Volter pre învățatului*), de pe interiorul ultimei coperte a vol. 3, de pe interiorul primei coperte, de pe recto foii de gardă de la început, de pe recto și verso foii de

gardă de la sfârșit și de pe interiorul ultimei coperte a vol. 5, aparțin aceleiași persoane care a scris textul *Istoriei craiului Sfeziei Carol 12* din ms. IV-5 de la BCU Iași și textul *Istoriei Americăi*, vol. 2, din ms. rom. 40 de la BAR, manuscrise care, după cum am văzut, sînt *autografele* traducătorului acestor texte, arhimandritul Gherasim de la mitropolia din Iași. Așadar, exemplarul de la Biblioteca Județeană din Iași al *Istoriei diferitelor popoare ale lumii* a lui Contant Dorville a aparținut arhimandritului Gherasim, care l-a dăruit prietenului său Dimitrie Sturza. Anonimul iluminist și voltairian moldovean asupra căruia a atras atenția I. Kara este deci acest Gherasim.

Volumul al cincilea al *Istoriei* lui Contant Dorville este consacrat Americii, iar *Istoria Americăi* a arhimandritului Gherasim reprezintă traducerea, capitol cu capitol, a unei mari părți (422 de pagini) din acest volum, cuprinzînd descrierea Antilelor, a Mexicului, a Americii Centrale, a Peruului, a Braziliei și a Canadei, pînă la capitolul intitulat (în traducerea lui Gherasim) *Pentru ionglori sau doftori a canadienilor și țărîmóniile îngropărilor acestor noroade*, care nu este tradus în întregime, textul fiind întrerupt. Disponerea materiei în cele două volume ale traducerii aparține lui Gherasim, care separă în textul tradus, printr-o numărătoare aparte a capitolelor, și descrierea Mexicului de cea a Antilelor. După cum am văzut mai sus, însăși foaia de titlu a traducerii lui Gherasim reproduce o parte din foaia de titlu a cărții lui Contant Dorville.

6. Studiul comparativ al limbii numeroaselor traduceri efectuate în Moldova către sfârșitul secolului al XVIII-lea ne-a dus la concluzia că, în afara celor trei traduceri cunoscute ale sale, arhimandritul Gherasim a mai tradus încă trei scrieri importante, rămase anonime sau atribuite altor persoane.

6.1. În ms. rom. 46 de la BAR se află textul intitulat *Viața domnului Heruvim de la Ronda. Tomul întâi* (f. 1^r). După titlu urmează însemnarea: "Această istorie s-au scos de pe niște tradii spaniolești în dialectul franțozăsc, și de pe aceasta s-au

tălmăcit în limba moldovenească. La let 1793, avg. 31". Deasupra titlului se află altă însemnare: "Această istorie este scrisă de [...] iscălit, Vasî [...]". Pagina fiind stricată în partea dreaptă, sus, nu se poate citi numele întreg al copistului. Sub această însemnare este scris, de altă mână, numele *Vasile Neculescu*. Niciăieri nu este menționat numele autorului, ori al traducătorului român. Este vorba de romanul picaresc al lui Alain-René Lesage (1688-1747), *Le Bachelier de Salamanque ou Mémoires et aventures de Don Chérubin de la Ronda*, publicat prima dată în anul 1736. În manuscrisul de la BAR se găsesc traduse numai primele 33 de capitole ale operei, care cuprind aproape jumătate din textul original (al 33-lea capitol este incomplet, căci partea de la sfârșit a manuscrisului este stricată de umezeală). Nu putem ști dacă a fost tradus atunci întregul roman al lui Lesage, căci altă copie a acestui text nu mai cunoaștem³⁰. O altă traducere în românește a acestui roman a fost realizată mult mai târziu, de către Gr. Mihăiescu, și s-a tipărit la Craiova, în 1847.

6.2. În anul 1794 a apărut la Iași, în tipografia mitropoliei Moldovei, sub titlul *Critil și Andronius*, traducerea românească a primelor nouă capitole din partea întâi a celebrului roman alegoric *El Criticón*, capodopera scriitorului spaniol Baltasar Gracián (1601-1658). Numele traducătorului nu este menționat nici pe foaia de titlu, nici în prefața cărții, nesemnată. În ms. 5654 de la BAR se află, într-o copie din anul 1840, traducerea capitolelor 10-13 din partea întâi a romanului, iar în ms. 2740 de la BAR, într-o copie din anul 1827, se găsește traducerea părții a doua, cu excepția capitolului al patrulea din original (*Muzeul omului de lume*). Nu avem pînă acum nici o știre că s-ar fi tradus atunci în limba română și ultima parte a romanului. Anali-

³⁰ Am semnalat și am atribuit arhimandritului Gherasim (considerat a fi Gherasim Clipa) această primă traducere românească a romanului lui Lesage în nota intitulată *Un roman francez tradus în secolul al XVIII-lea*, în "Cronica", X, 1975, nr. 14, p. 5.

za limbii celor trei texte în care se află prima traducere românească a cărții lui Gracián demonstrează că aceasta se datorește unui singur traducător, rămas necunoscut.

Pe foaia de titlu a volumului apărut în anul 1794 se afirmă că traducerea s-a făcut "de pre limba grecească, pre limba noastră moldovenească". Cu toate acestea, opiniile privitoare la limba din care a fost tradus romanul sînt împărțite. Prezența în textul tipărit la 1794 a unor cuvinte și expresii de proveniență franceză l-a determinat pe V.A. Urechia să susțină, în anul 1861, că traducerea s-a făcut prin intermediul unei versiuni franceze³¹. Într-un studiu dezvoltat consacrat acestei traduceri, Dan Simonescu arată că, în secolul al XVIII-lea, romanul a fost tradus și în neogreacă, de către Ioan Rali, fost mare stolnic, în anul 1754 (textul păstrat în ms. gr. 62 și 88 de la BAR), și de către un necunoscut (textul păstrat în ms. gr. 63 de la BAR). Ambele traduceri grecești conțin numai prima parte a romanului (13 capitole) și au fost făcute după versiunea franceză a lui Maunory (partea I, din 1696) și a unui anonim (părțile a II-a și a III-a), tipărită integral în anul 1709. După ce constată că în textul românesc tipărit în 1794 apar cuvinte cu aspect fonetic franțuzesc și calcuri după limba franceză, Dan Simonescu conchide: "Totuși, observînd că franțuzismele sînt în genere cele curente ale păturii intelectuale din vremea aceea, observînd că grecismele sînt dese și substanțiale, ținînd seamă și de afirmația din titlu că s-a tradus din grecește, cred că traducerea s-a făcut din această limbă, și anume după textul lui Ioan Rali, care are la bază textul francez al lui Maunory. Așa se explică și asemănarea izbitoare dintre cele două versiuni"³². Pentru Dan Simo-

³¹ Vezi V.A. Urechia, *Cărți rare: Critii și Andronius*, în "Ateneul român", 1, 1861, p. 35-36, și *Istoria românilor*, vol. V, București, 1893, p. 525. Această opinie a fost adoptată de Pompiliu Eliade, în *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie. Les origines*, București, 1898, p. 332-333.

³² Vezi *Un roman spaniol în Moldova secolului al XVIII-lea*, în "Anuarul Liceului Național din Iași pe anii școlari 1942-1945", Iași, 1946, p. 55.

nescu, faptul că în ms. 2740 unele cuvinte românești au alături, în paranteză, cuvintele corespunzătoare grecești “nu lasă nici o urmă de îndoială că textul a fost tradus din grecește”³³.

Făcînd unele precizări în legătură cu traducerea grecești ale romanului lui Gracián, care pînă în anul 1800 au circulat numai prin copii manuscrise, Ariadna Camariano-Cioran completează informațiile privitoare la ms. gr. 62, 63 și 88 de la BAR, descrise de Dan Simonescu, semnaleză existența la BAR a unui nou manuscris grecesc (1206) care conține traducerea romanului lui Gracián și conchide că “Ralis a tradus întreaga operă spaniolă. Primul volum ni s-a păstrat în ms. gr. 62, al treilea în ms. gr. 1206, și fragmente din al doilea în ms. gr. 88”³⁴. Despre textul tipărit în anul 1794, Ariadna Camariano-Cioran afirmă că “versiunea română se apropie mai mult de cea a anonimului cuprinsă în ms. gr. 63. Dar nici între textul din ms. gr. 63 și cel român nu există deplină identitate, cum vom vedea mai jos, avîndu-se în vedere servilismul absolut cu care se făceau atunci traducerea. În cazul acesta, se pot emite două ipoteze: ori a existat și o altă traducere în limba greacă, pe care traducătorul român a urmat-o servil, deoarece nu încapă îndoială că este o traducere din grecește, ori traducătorul român, ceea ce ni se pare mai puțin probabil, și-a permis neînsemnate abateri de la prototipul său, și în acest caz el a tradus textul grecesc cuprins în ms. gr. 63”³⁵. În legătură cu fragmentele traducerii românești din ms. 5654 și 2740, autoarea ne asigură că “comparația textelor dovedește, fără cea mai mică îndoială, că traducerea s-a făcut după textul grecesc al lui Ralis [...] Așadar – conchide Ariadna Camariano –, textul românesc tipărit este o traducere după o versiune greacă pe care nu o cunoaștem sau după versiunea

³³ *Ibidem*, p. 56.

³⁴ Vezi *Precizări și identificări privind unele traduceri românești din greacă (sec. al XVIII-lea)*, în “Revista de istorie și teorie literară”, XVII, 1973, nr. 2, p. 274-278.

³⁵ *Ibidem*, p. 276.

greacă anonimă cuprinsă în ms. gr. 63, iar textele românești din ms. 2740 și 5664 sînt traduceri după textul grecesc al lui Rallis³⁶.

Un nou studiu, îndeosebi stilistic, consacrat versiunii românești din 1794 a *Criticonului* lui Gracián au publicat, în anul 1978, Ileana Bucurenciu și Coman Lupu. Autorii nu au cunoscut precizările citate mai sus ale Ariadnei Camariano-Cioran. Referindu-se deci numai la opiniile lui V.A. Urechia, Pompiliu Eliade și Dan Simonescu privitoare la intermediarul francez sau grecesc după cum s-a făcut traducerea românească, Ileana Bucurenciu și Coman Lupu atrag în mod deosebit atenția asupra numărului mare de cuvinte de proveniență franceză aflate în textul românesc, precum și asupra unor construcții și calcuri frazeologice care "ne peuvent être acceptés que comme des transpositions qui obéissent à une variante française. Ces preuves de fidélité témoignent de l'emploi du *Criticón* français par le traducteur roumain dans une mesure au moins égale à l'emploi de la variante grecque. Aucune analyse – si détaillée qu'elle soit – ne peut négliger le rôle du texte français comme intermédiaire entre le texte espagnol et la version roumaine du *Criticón*"³⁷.

Într-un articol publicat în anul 1977, în care ne-am ocupat de paternitatea traducerii românești din 1794 a *Criticonului* lui Gracián, am aderat la opinia lui Dan Simonescu și a Ariadnei Camariano-Cioran potrivit căreia traducerea s-a făcut prin intermediul unei versiuni grecești, explicîndu-ne prezența în textul românesc a cuvintelor și expresiilor de proveniență franceză prin cunoașterea de către traducător și a limbii franceze³⁸.

³⁶ *Ibidem*, p. 277-278.

³⁷ Vezi *La première traduction roumaine de El Criticón de Baltasar Gracián*, în *Hommage à Iorgu Iordan à l'occasion de son quatre-vingt-dixième anniversaire*, București, 1978, p. 75.

³⁸ Vezi *Traducătorul necunoscut al romanului Critil și Andronius*, în "Limba română", XXVII, 1977, nr. 4, p. 351-355.

Acum însă, cînd am constatat că arhimandritul Gherasim, căruia i s-a atribuit traducerea *Criticonului*, a făcut toate cele trei traduceri ale sale numai din limba franceză și că aceste traduceri abundă totuși în cuvinte de proveniență greacă, credem că el a tradus *Criticonul* tot din limba franceză. Cuvintele cu aspect fonetic francez și calcurile după construcții sau expresii franțuzești aflate atît din textul tipărit în 1794 cît și în textele copiate în ms. 5654 și 2740 demonstrează, așa cum au arătat Ileana Bucurenciu și Coman Lupu, că traducerea s-a făcut după textul francez, nu după cel grecesc. Altfel traducătorul nu ar fi putut folosi, de exemplu, în textul tipărit, cuvinte și forme ca *adorni* “a orna” (“purta la oblîncul șelii sale doauă pistoale prea *adornite*, întru a lor tocuri”, p. 62), *conversasie* (p. 4, 42), *duc* “duce” (p. 83, 84), *familier* (p. 91), *Floráns* “Florența” (p. 84), *Hérchiul* (p. 49), *ogur* “augur” (p. 75,80), *Oras* “Horațiu” (p. 49), *prens* “prinț” (p. 48, 59, 70, 74, 78, 83), *prensasă* “prințesă” (p. 86), *prinsesă* (p. 91), *provensii* “provincii” (p. 42), *senă* “scenă” (p. 79), *vițăroa* “vicerege” (p. 35, 37, 40, 84), nici construcții ca “în cea dintîiaș dată ce l-au văzut, l-au socotit *pentru* om, împreună și *pentru* cal” (p. 62), “sînt hotărîți *pentru* a face binele” (p. 63), “norodul cel prost socotiia pe această mare crăină *pentru* o fărîmăcătoare” (p. 83), “până a-i purta și peste umerii lor, cu toată greutatea *de a lor* lanțuri” (p. 60), și altele. Cuvintele latinești *cura* și *facies* au fost transcrise de traducător cu aspect fonetic francez: *chiúra* (p. 105) și *fasiés* (p. 86). Particularități lingvistice identice sau similare apar și în textul aflat în ms. 2740: *bezoar* (f. 45^v), *duc* (f. 13^r, 25^v), *Hércules* (f. 37^r, 38^r), *mori* “negri” (f. 14^f).

Întrebîndu-se cine ar putea fi anonimul traducător al fragmentului din *Criticon* publicat în 1794 și al părților rămase în manuscris, Dan Simonescu a emis ipoteza că acesta ar putea fi aceeași persoană cu traducătorul *Istoriei craiului Sfeziei Carol 12* și al *Istoriei Americăi*, prezentate mai sus, adică arhimandritul Gherasim de la mitropolia din Iași. În articolul citat, am de-

monstrat că traducerea *Criticonului* lui Gracián a fost făcută, într-adevăr, de acest Gherasim (confundat atunci cu Gherasim Clipa).

6.3. Ms. rom. 194 de la BAR, intitulat *Pentru știința stihilor, unde să cuprindi și alte științi*, este o culegere de cugetări și comentarii filozofice și morale privitoare la natură, viață, societate și altele. Acest manuscris a fost descris întâi de Melchisedec, în *Cronica Romanului și a episcopiei de Roman*, partea a II-a, București, 1875, p. 112-115. Pe atunci manuscrisul se afla în proprietatea lui V.A. Urechia, care l-a dăruit Academiei Române în anul 1883. Alte copii ale textelor aflate în acest manuscris nu mai există. La sfârșit are următoarea însemnare: "Această carte este tălmăcită de preosfinția sa mitropolit Leon, din limba franțuzască în ce moldovinească, în carele să arată multe învățături. 1814, mai 1" (f. 83^v). Așadar, textul este o copie din anul 1814, făcută de "un scriitor foarte ordinar, care, neînțelegînd ideele, a degenerat așa de tare zicerile, încît în unele pasaje cu greu se poate descurca sensul", cum o apreciază Melchisedec. Numele copistului nu este cunoscut. De asemenea, nu este menționat nicăieri numele autorului cărții traduse.

Din cele 29 de texte, cîte cuprinde antologia din ms. 194, 14 au fost publicate, în anul 1816 (fără indicația locului de apariție a cărții, dar sigur la Iași, în tipografia mitropoliei), sub titlul: *Hrisun engólpion. Carte prea interesitoare, tălmăcită din limba franțuzească de un pravoslavnic moldovean iubitori de neam și rîvnitori slavii și pășirii neamului său întru știință. Iară acum întâi dată în tipari cu cheltuiala dumisale biv vel stolnic Iordachi Boghean, prin aceeași rîvnă*. Cartea are o scurtă prefață, intitulată *Cătră cetitori*, semnată de stolnicul Iordache Boghean. După cum vedem, numele traducătorului este ascuns acum prin misterioasa prezentare făcută lui în foaia de titlu a cărții.

Potrivit afirmației din nota citată de la sfârșitul ms. 194, Melchisedec și, după el, toți cercetătorii de pînă acum au consi-

derat manuscrisul acesta drept o traducere a lui Leon Gheuca, fostul episcop al Romanului, apoi mitropolit al Moldovei. Nefiind încă identificată o antologie franceză cu același conținut, Alexandru Dușu, care a stabilit că primele șapte texte din ms. 194 (*Pentru fericire, Pentru moarte, Pentru oameni, Pentru turburare și nestatornicie vieții omenești, Pentru cei mari, Pentru lume și Pentru ființa lui Dumnezeu*) sînt reproduse după lucrarea lui Massillon, *Pensées sur différents sujets de morale et de piété*, a crezut că manuscrisul reprezintă o antologie alcătuită de Leon Gheuca, prin traduceri din diverse cărți franceze aflate în biblioteca sa³⁹. Părerăa lui Al. Dușu a fost întărită de faptul că Ileana Vîrtosu a identificat încă două surse ale antologiei, și anume: *Traité de l'existence et des attributs de Dieu* al lui Fénelon, din care au fost reproduse șapte texte (*Pentru pămînt, Cercare firii pîntru apă, Pîntru aer, Cercare firii pîntru foc, Cercetare firii pîntru ceri, Cercetare firii pentru soare și Pîntru facire trupului omului*), și *Dialogues des morts* ale lui Fénelon, din care este reprodus dialogul dintre Alexandru și Clitus⁴⁰. În ultimul timp, noi am identificat alte două surse ale acestei antologii. Prima este cartea intitulată *Les Caractères d'Épictète, avec l'explication du Tableau de Cébès*, alcătuită de abatele de Bellegarde și apărută la Trévoux, în anul 1700 (alte ediții în 1701 și 1772), din care au fost reproduse cinci texte, intitulate fiecare *Haractiriul lui Epictit*, cuprinzînd cîte o cugutare din *Manualul* lui Epictet, însoțită de un scurt comentariu. Cartea aceasta a fost tradusă în limba română de către ierodiaconul Gherasim Putneanul de la episcopia Romanului. Textul

³⁹ Vezi A. Dușu, *Alte contribuții documentare la tratatul de istoria literaturii române*, în "Steaua", XVII, 1966, nr. 6, p. 117-125, și *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, 1968, p. 228-234, 240-244.

⁴⁰ Vezi *Un manuscris românesc al Întîmplărilor lui Telemac de Fénelon: filieră, localizare, datare, paternitate*, în "Limba română", XXV, 1976, nr. 1, p. 34-35.

tradus se păstrează în trei copii: ms. 124 de la Arhivele Statului din Iași, datat 24 februarie 1779, ms. VI-49 de la BCU Iași, nedatat, dar probabil din jurul anului 1780, și ms. rom. 27 de la BAR, datat 1785⁴¹. Textele reproduse din *Les Caractères d'Épictète* aflate în ms. 194 reprezintă altă traducere decât cea din manuscrisele menționate. A doua sursă identificată de noi este opera lui Gian Francesco Loredano, *Gli Scherzi geniali*, din care a fost reprodus textul intitulat *Seneca înțeleptul* (povestirea a 11-a din volumul întâi). După cum se știe, această operă a lui Loredano a fost tradusă integral în limba română, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, prin intermediar grecesc, sub titlul *Zăbava fandasiei* (primele zece capitole au fost traduse de Toma Dimitriu, logofătul mitropoliei din Iași, iar restul de medelnicerul Constantin Vîrnav⁴²). Textul aflat în ms. 194 reprezintă altă traducere a capitolului respectiv decât cea făcută atunci de Constantin Vîrnav⁴³). Așadar, au mai rămas doar opt texte din antologia aflată în ms. 194 a căror sursă directă nu a fost încă identificată (*Pentru Platon socotit ca un lăudător al lui Socrate, Socotelile lui Chicheron asupra legii și a evlaviei, Gîndiri asupra științii cugetului, Gîndiri a lui Chicheron asupra legii, Gîndire a lui Chicheron asupra cugetării*, două texte, și *Gîndire a lui Chicheron asupra legii*, două texte).

Avînd în vedere sursele multiple folosite la alcătuirea acestei antologii și faptul că este puțin probabil ca un român din Moldova să fi avut la îndemîină, în jurul anului 1780, cărțile

⁴¹ Vezi N.A. Ursu, *Ierodiaconul Gherasim Putneanul (†1797) de la episcopia Romanului, primul traducător român din limba franceză*, în "Cronica", XXXI, 1996, p. 19-20, p. 6-7, studiu reprodus, cu unele adăugiri, în prezentul volum. Textul integral al *Manualului* lui Epictet din această traducere a fost editat de mitropolitul Antonie Plămădeală în anexa studiului *Prima traducere a Manualului lui Epictet în românește*, în "Mitropolia Ardealului", XXIX, 1984, nr. 9-10, p. 595-662.

⁴² Vezi studiul *Traducerile logofătului Toma Dimitriu de la mitropolia din Iași*, în prezentul volum.

⁴³ Vezi și Ariadna Camariano-Cioran, *art. cit.* la nota 34, p. 278.

franceze respective, ca să poată alcătui o asemenea antologie, noi credem că ms. 194 reprezintă traducerea unei antologii alcătuită astfel de un autor francez și tipărită în Franța, care nu a fost încă identificată. Afirmatia copistului din însemnarea citată mai sus transmite o informație care poate fi adevărată: “Această carte este tălmăcită [...] din limba franțuzască în ce moldovinească”.

După ce am arătat că este puțin probabil (practic imposibil) ca antologia aflată în ms. 194 să fi fost alcătuită de episcopul Leon Gheuca, așa cum s-a crezut, să vedem acum dacă traducerea din limba franceză a cărții respective poate fi opera lui, așa cum afirmă copistul manuscrisului în nota citată. Nu avem nici o altă informație că Leon Gheuca ar fi făcut traduceri. Referindu-se la episcopul Leon al Romanului, căruia i-a fost oaspete în iarna și primăvara anului 1782, cărturarul sârb Dositei Obradovici afirmă, într-o scriere a sa publicată în anul 1783 (deci la numai un an după trecerea lui pe la Roman și în timpul vieții episcopului, care putea afla cele relatate de fostul său musafir!) că “el, fiind episcop, a învățat limba franceză, a adunat cu mare cheltuială foarte aleasă bibliotecă, a dat a se traduce pe limba sa feliurite cărți...”⁴⁴ (deci nu a tradus personal!). Așadar, Leon Gheuca a fost numai un mecenat, un animator al bogatei activități culturale care se desfășoară atunci la Roman și la Iași, din inițiativa și cu sprijinul său, de către unii colaboratori ai lui. Este semnificativ, în primul rând, faptul că pe foaia de titlu a broșurii tipărite în anul 1816, cu selecțiuni din traducerea aflată în ms. 194, nu este menționat ca traducător fostul episcop și mitropolit Leon Gheuca, ci un anonim “pravoslavnic moldovean iubitori de neam și rîvnitori slavii și pășirii neamului său întru știință”. De ce s-ar fi ascuns numele lui Leon Gheuca, mort în anul 1789, care a lăsat o amintire frumoasă la episcopia din Roman și la mitropolia din Iași? Noi credem că

⁴⁴ Vezi Ioan Russu, *op. cit.* la nota 12, p. XX. Sublinierea noastră.

traducerea antologiei aflate în ms. 194 nu este făcută de Leon Gheuca, ci numai din inițiativa și cu cheltuiala lui, iar pe foaia de titlu a originalului sau a copiei după care s-a transcris textul, în anul 1814, va fi fost menționat doar acest lucru. Particularitățile lingvistice ale textului aflat în ms. 194 arată că traducătorul antologiei este același Gherasim care a tradus *Taina francmasonilor*, *Istoria craiului Sfeziei Carol 12* și *Istoria Americii*. Probabil că această traducere a fost făcută de el pe când se găsea la Roman.

7. Pentru a dovedi faptul că limba celor trei traduceri anonime pe care i le atribuim arhimandritului Gherasim este în fond identică cu limba celor trei traduceri cunoscute ale sale, cităm în continuare câteva particularități lingvistice care leagă între ele aceste șase traduceri și care îl individualizează pe acest Gherasim între traducătorii români de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Folosim în demonstrație următoarele sigle ale textelor comparate: **GCA** = *Critil și Andronius* (Iași, 1794); **GIA (I și II)** = *Istoria Americii* (ms. IV-17 de la BCU Iași, vol. I și II); **LVH** = *Viața domnului Heruvim de la Ronda* (ms. 46 de la BAR); **PSG** = *Pentru știința stihurilor* (ms. 194 de la BAR); **PTF** = *Taina francmasonilor* (ms. 451 de la BAR); **VIC** = *Istorie craiului Sfeziei Carol 12* (ms. IV-5 de la BCU Iași).

7.1. În traducerile lui Gherasim apare des cuvântul *crăină* “regină”, creat de la *crai* “rege”, după lat. *regina*, fr. *reine* sau germ. *Königin*. De exemplu, “*crăină* a Danemarcăi” (**VIC**, f. 4^r), “*crăina* Engliterii” (**VIC**, f. 141^r; cf. și 9^r, 11^v, 89^r, 205^r); “*crăina* Izabela” (**GIA I**, f. 7^r; cf. și 90^v), “la o parte a căria pusă să rînd trupurile *crăinilor* lui Peru” (**GIA II**, f. 55^r). Cuvântul *crăină* “regină” apare și în două dintre traducerile pe care i le atribuim lui Gherasim: “am dat plicul ce era scris cătră *viță crăina*” (**LVH**, f. 38^r; cf. și 40^v); “Artemi era o *crăină*” (**GCA**, p. 83, cf. și 84), “[priceperea este] *crăina* și doamna a toate faptele vieții” (**GCA**, p. 96; cf. și 48), “[inima este] *crăina* tuturor celorlalte lăuntruri” (**GCA**, p. 105).

Acest cuvînt nu este înregistrat în nici unul dintre dicționarele limbii române. În limba veche era frecvent derivatul *crăiasă*, iar neologismul corespunzător *regină* începe să fie folosit abia după anul 1829.

7.2. Vb. *înainta* are în traduceriile lui Gherasim varianta *înaința*. De exemplu, “și-l *înaintază* în trei stări spre venerabilu” (PTF, f. 60^r), “să *înaintază* în trei rînduri cătră...” (PTF, f. 120^v); “să *înaința* pe supt bombele tunurilor” (VIC, f. 24^r), “țariul să *înaința* tare cu o armie” (VIC, f. 34^r; cf. și 27^r, 28^v, 59^v, 70^v, 103^r, 105^r, 232^r); “corposurile să *înaința* încet” (GIA I, f. 84^r; cf. și 3^v, 9^r, 50^v, 74^r, 78^r), “s-au *înaințat* într-o provincie” (GIA II, f. 31^v; cf. și 35^v). Forma *înaința* apare și în toate cele trei traduceri pe care i le atribuim lui Gherasim: “noaptea era foarte *înaințată* cînd ne-am luat sara bună” (LVH, f. 47^r); “fără să se *înaințeze* măcar un pas” (GCA, p. 50; cf. și 51, 57, 66), “un curtezan s-au *înaințat* pentru a-l priimi” (GCA, p. 79); “săldații, depărtîndu-să de un pas potrivit și întocmit, să *înaințază* cătră vrăjmași” (PSG, f. 56^v).

Varianta *înaința* nu este înregistrată în nici unul dintre dicționarele limbii române. După informația de care dispunem, ea se întîlnește, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, numai în scrisul lui Gherasim. Mai tîrziu apare sporadic și la alți traducători. După anul 1829 apar frecvent în presă și în alte scrieri formele *înainti* și *înainta*.

7.3. O altă particularitate a limbii arhimandritului Gherasim o constituie folosirea vb. *norodi* “a popula; a genera”, creat de la *norod*, și a adjectivului corespunzător *norodit*. De exemplu, “țările mieziinopții era atunci mai *norodite* decît acum” (VIC, f. 3^r; cf. și 144^v), “viné de *norodé* cetatea” (VIC, f. 78^r); “au fost întemeiet și au *norodit* cetatea” (GIA I, f. 141^r; cf. și 9^v, 75^r), “cetatea Lima este *norodită* de spanioli” (GIA II, f. 7^r; cf. și 3^v, 9^r, 24^v, 88^v), “un frate și o soră pe care i-au lăsat să *norodească* lumea” (GIA II, f. 90^v; cf. și 102^v).

Vb. *norodi* și adjectivul respectiv apar și în două dintre

traducerile pe care i le atribuim lui Gherasim: “n-au putut să afle un om întru o cetate așa de *norodită*” (GCA, p. 52); “mulțime n-ari alti pravile decît pilda acelora ce li poroncesc; a lor felu di pitreciri *norodești* (pintru ca să zic așa) pi aceea a supușilor” (PSG, f. 22^f; în orig.: “leur vie *se reproduit*, pour ainski dire...”⁴⁵).

Vb. *norodi* și adj. *norodit* se întâlnesc rar în textele epocii. Este semnificativ faptul că în fișierul relativ bogat al *Dicționarului limbii române* al Academiei nu s-au găsit, pentru adj. *norodit* (verbul lipsește din *DLR*), decît informații din două traduceri cunoscute ale lui Gherasim și din romanul *Critil și Andronius*. În scrieri de mai târziu, pentru denumirea noțiunii “a popula” apar frecvent verbele *popora*, *împopora*, *popula* și *împopula*, ale căror participii au devenit adjectivele corespunzătoare, ca și în cazul lui *norodi*.

7.4. S.f. *protection* a fost adaptat de Gherasim, ca și de alți contemporani ai săi, sub forma *protecsie*: “supt *protecsie* țării leșăști” (VIC, f. 106^f; cf. și 9^v, 128^v, 156^v, 174^f), “nevoiți a alerga la a lor *protecsie*” (GIA I, f. 13^v; cf. și 88^f). Sub această formă apare cuvîntul și în GCA: “a noastră cea mai încredințată *protecsie*” (p. 48). Forma *protecsie* se întâlnește relativ rar în textele de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Frecventă este, mai ales după anul 1829, forma *protecție*.

Pentru denumirea noțiunii “a proteja”, arhimandritul Gherasim nu mai împrumută însă cuvîntul corespunzător francez, ci îl crează de la *protecsie*, sub forma *protecsui*: “numai acesta singur îl *protecsuia*” (VIC, f. 79^f; cf. și 165^v), “Corteș au fost *protecsuit* de Ovando” (GIA I, f. 54^f; cf. și 68^f). Acest verb apare și în două dintre traducerile pe care i le atribuim: “ie vra a te *protecsui* fără a te vedé” (LVH, f. 34^f), “pe aceia ce mări-

⁴⁵ Vezi Alexandru Dușu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, 1968, p. 262. Sublinierea noastră.

mea de suflet îi *protecsuiește*” (GCA, p. 3; cf. și 36, 61).

De la *protecsui*, Gherasim formează derivatul *protecsuitor* “protector”: “s-au vestit *protecsuitor* supușilor luterani” (VIC, f. 95^r; cf. și 53^r, 106^r, 163^r), “prieteni și *protecsuitor* săracilor” (GIA II, f. 43^r; cf. și 80^r), care apare și în LVH: “*protecsuitorii* nostru” (f. 2^v).

Vb. *protecsui* și s.m. *protecsuitor* se întâlnesc, după informațiile de care dispunem, numai în scrișul lui Gherasim. Pentru denumirea noțiunilor respective au fost folosite, în scrieri de mai târziu, formele *protectui*, *protectuitor*, *protectăului*, *protecta*, *protector*, *protegui*, *proteguitor*, *proteja*, *protegea*.

7.5. O altă particularitate a limbii arhimandritului Gherasim este folosirea locuțiunii adverbiale *în urmă* “în sfârșit”, prin care traduce fr. *enfin*. Vezi PTF, f. 91^v, 114^r; VIC, f. 5^r, 19^r, 21^r, 196^r, 198^v, 199^r; GIA II, f. 2^v, 25^r, 42^r, 45^r, 57^r. Această locuțiune adverbială apare și în două dintre traduceri pe care i le atribuim: GCA, p. 3,4,54; PSG, f. 58^r, 81^r.

7.6. Locuțiunea adverbială franceză *par exemple* a fost tradusă de Gherasim prin locuțiunea *prin pildă*, care apare atât în PTF, f. 142^v, și GIA II, f. 24^v, 67^v, cât și în LVH, f. 20^v.

7.7. Locuțiunea conjuncțională *în loc că* “în timp ce”, creată după fr. *au lieu que*, apare atât în PTF, f. 151^v, și VIC, f. 139^v, cât și în GCA, p. 33, 60, 63, și PSG, f. 59^r. Această locuțiune se mai întâlnește, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în scrierile atribuite de noi ierodiaconului Gherasim, alt cărturar cunoscut al limbii franceze din cercul episcopului Leon Gheuca de la Roman⁴⁶.

7.8. Dintre celelalte fapte de limbă care, împreună cu cele citate mai sus, dau o notă distinctivă traducerilor arhimandritului Gherasim, inclusiv celor pe care i le-am atribuit, menționăm substantivele *floare* “culoare”, *gîrlă* “rîu, fluviu”, *strai* “haină, îmbrăcămintă”, verbul *spînzura* “a depinde, a atîrna”, adverbul

⁴⁶ Vezi N.A. Ursu, *art. cit.* la nota 15, și nota 41.

amintire(a), precum și formele fără prefixul în- ale unor verbe ca *bolnăvi*, *vinovăți*, *vinui* și altele.

8. Informațiile de pînă acum privitoare la viața și activitatea arhimandritului Gherasim de la mitropolia din Iași, pe care D. Popovici îl considera, pe drept cuvînt, "l'une des figures les plus intéressantes du temps"⁴⁷, se sfîrșesc cu însemnarea sa din anul 1796, citată mai sus (vezi 3.). Din felul în care a fost redactată foaia de titlu a copiei din septembrie 1799, astăzi pierdută, a traducerii *Istoriei craiului Sfeziei Carol 12* (vezi 4.), se pare că la acea dată era încă arhimandrit al mitropoliei din Iași. Nu știm dacă, în jurul anului 1800, a părăsit mitropolia plecînd la vreo mănăstire, sau a murit aici, relativ tînăr. Faptul că era prieten cu călugărul Iosif Hîjdău de la mănăstirea Neamț, care nu putea fi decît bucovinean⁴⁸, ca și episcopul Antonie de la Roman, căruia Gherasim îi dedică traducerea *Istoriei Americăi*, ne întărește convingerea că el era originar din Bucovina, așa cum arată particularitățile lingvistice ale traducerilor sale. Presupunem deci că stolnicul Iordache Boghean, care publică în anul 1816, cu cheltuiala sa, cele 14 texte selectate din traducerea antologiei *Pentru știința stihilor*, sub titlul *Hrisun engolpion* "Engolpion de aur" (cum era intitulată și cartea lui Dimitrie Darvaris, apărută la Viena, în 1799, cu versiunea neogreacă a *Tablei lui Kevit Tebanul* și a *Manualului* lui Epictet), era rudă (nepot sau frate mai mic?) a arhimandritului Gherasim, căruia editorul nu-i divulgă însă numele (cum nu și l-a divulgat nici el însuși, cînd a publicat, în anul 1794, primele nouă capitole din

⁴⁷ Vezi *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945, p. 96.

⁴⁸ N. Iorga, în *Documente privitoare la familia Callimachi*, vol. II, București, 1903, p. 184, rezumă un document din 28 septembrie 1761, prin care Sandul Hîjdău și Grigoraș Hîjdău arată că tatăl lor, Gheorghe Hîjdău, făcuse o împărțeală între fii a moșiilor Iordăchești, Nehoreni, Pășcăuți și altele, dar acel document s-a pierdut. Semnează ca martori Vartolomei, arhimandrit al Putnei, Pahomie, egumen al Putnei, și Antonie, eclesiarh al Putnei.

Critil și Andronius), ci-i subliniază doar strădania patriotică pentru luminarea neamului său. Constantin Sion, în *Arhondologia Moldovei*, relatează următoarele cu privire la familia Boghean: “*Boghian*. Moldovan rusnăcit din Bucovina; din proști s-au rădicat Iordache, fiind logofăt la mitropolie, și în vremea domnului Calimah s-au făcut stolnic, iar la Ioan vodă Sturza căminar; în urmă au nebunit și au murit, săracul, dar i-au rămas feciori” (ediția Iași, 1892, p. 42). Căminarul Iordache Boghean trăia încă la 27 octombrie 1846, primind anual o pensie dată de mitropolie, cum atestă unele documente aflate la Arhivele Statului din Iași (vezi Doc. 428/252 și 426/191).

*

În sfârșit, o nouă surpriză. După ce predasem Editurii manuscrisul prezentului volum, am aflat de existența lucrării *Castelul Miclăușeni în cultura română*, Iași, 1996, elaborată de profesorul și cercetătorul Costin Merișca, bogată în informații deosebit de prețioase privitoare la vechea familie boierească Sturza și, în mod special, la membrii acestei familii care au fost proprietari ai moșiei Miclăușeni, din ținutul Romanului. Vorbind despre *Dimitrie Ioan Sturza (1756-1846)*, fost mare logofăt, autorul arată că “între 1823-1825, el ridică actuala biserică din Miclăușeni”, pentru care va primi, în 1824, “de la mănăstirea Neamțului, icoana Maicii Domnului, «una din cele patru icoane împărătești din Paraclisul Cetății Neamțului a lui Ștefan Vodă cel Mare», și o va îmbrăca în peste trei kilograme de argint” (p. 36-37), informație aflată în ms. 1610 de la Arhivele Statului din Iași, un inventar al acestei biserici alcătuit în anul 1843. După moartea logofătului Dimitrie Sturza, moșia Miclăușeni trece în proprietatea fiului său mezin *Alexandru (Alecuc) Sturza (1803-1848)*, fost mare vornic, care o administra de fapt încă din anul 1831, apoi, între anii 1848-1863, în proprietatea soției sale *Ecaterina (1811-1865)*, care o lasă moștenire fiului lor mai mic *George A. Sturza (1841-1909)*.

Prezentînd cimitirul familiei Sturza de la biserica din Mi-clăușeni ctitorită de logofătul Dimitrie, C. Merișca inserează și următoarele informații: “În fața bisericii, în semn de cinstire din partea familiei Sturza, sunt patru morminte: al lui Petru Câmpeanu (†1893), fost profesor la Academia Mihăileană și preceptorul în străinătate al copiilor lui Alecu D. Sturza; al slugerului Teofan, vechilul gospodar și credincios al lui Alecu († după 1850); al *arhimandritului Gherasim Clipa, adus de la schitul Țibucani de mitropolitul Veniamin Costache* (arhimandrit care slujește aici între 1825-1853, cînd moare, și care traduce din autori francezi, între care Voltaire; din Gabriel Perau traduce «Taina francmasonilor» rămasă în biblioteca miclăușană); în fine, mormîntul surorii sale, maica Minodora Calinovici (†1881), îngrijitoarea veșmîntăriei timp de aproape 60 de ani” (p. 59; sublinierea noastră). În afara faptului (fără mare importanță acum, cînd lucrurile sînt lămurite) că autorul preia în pasajul citat confuzia veche în istoria noastră literară între *arhimandritul Gherasim* de la mitropolia din Iași, traducătorul *Tainei francmasonilor* (în 1787) și al *Istoriei craiului Sfeziei Carol 12* a lui Voltaire (în 1792), și *Gherasim Clipa*, episcopul Hușilor (1796-1803), apoi al Romanului (1803-1826), care *nu a fost arhimandrit*, înainte de a fi ales episcop, și care a murit în anul 1826, fiind înmormîntat în biserica Sfîntul Gheorghe (mitropolia veche) din Iași, confuzie elucidată de noi în anul 1986⁴⁹ și în studiul de față⁵⁰ (vezi 3.), datele privitoare la un *arhimandrit Gherasim* adus în anul 1825 de la schitul Țibucani la biserica din Miclăușeni, semnalate de C. Merișca, prezintă un deosebit interes istorico-literar, ele putînd contribui, eventual, la întregirea biografiei traducătorului de a cărui activitate ne ocupăm. Poate fi însă acest arhimandrit Gherasim adus de la Țibucani la Miclăușeni una și aceeași persoană cu fostul arhimandrit Ghe-

⁴⁹ Vezi *art. cit.* la nota 7.

⁵⁰ Publicat prima dată în “Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol””, XXXV, 1998, p. 135-158.

rasim de la mitropolia din Iași? Înainte de a face unele conjec-turi privitoare la o atare posibilitate, să vedem mai amănunțit ce reprezintă ms. 1610 de la Arhivele Statului din Iași, semna-lat și folosit în parte de C. Merișca, și ce informații în plus ofe-ră acest text în legătură cu rosturile aducerii arhimandritului Gherasim de la schitul Țibucani la conacul logofătului Dimitrie Sturza de la Miclăușeni.

Ms. 1610 este o copie fidelă, pagină pe pagină, a inventa-rului bisericii din Miclăușeni, întocmit de ctitorul ei, logofătul Dimitrie Sturza, cum rezultă din următorul text aflat pe f. 40^v: “Această condică coprinzătoare de argintării, veștminte și alte lucruri ce am dat la Biserica de pe moșia mea Miclăușeni, ținu-tul Romanului, ocolul Siretu de Sus, unde se prăznuiesc hramu-rile Bunei Vestiri și a Sfinților Arhangheli Mihail și Gavriil, nomerarisind-o în 40 file, o am șnuruit-o subt însuș a mea pe-cete, încredințindu-o și cu a mea iscălitură. Dimitrie Sturza Lo-gofăt”. Acest inventar, întocmit la o dată necunoscută, înainte de anul 1843, de când datează, după cum vom vedea, o însem-nare aflată pe prima lui pagină, a fost completat în cursul anil-or, prin înregistrarea noilor donații făcute bisericii, atât de Di-mitrie Sturza cât și de fiul său Alecu sau de alți membri ai fami-liei, cum arată George A. Sturza în următoarea însemnare din anul 1898, scrisă de el înainte ca textul să fie copiat în ms. 1610: “[Aceste sunt scrise cu mîna bunului meu Dimitrie; după moartea sa 1843, cu mîna tatălui meu Alecu; după moartea sa 1849, de copii] și de maică-mea Ecaterina, și de fratele meu Di-mitrie. Notă 1898” (f. 2^r). Citate din memorie, data morții buni-cului și cea a tatălui sînt însă greșite (în loc de 1846, respectiv 1848). Note similare, cu diferite comentarii sau precizări, făcu-te tot de George A. Sturza, dintre care unele au de asemenea mențiunea “Notă 1898”, se află și la f. 3^r, 4^r, 8^r. Pe f. 5^r sînt câ-teva însemnări cu mențiunea “Notă 1899”, scrise de mîna lui George A. Sturza după transcrierea inventarului în actualul ms. 1610. Transcrierea inventarului din chirilică în caractere latine,

cu unele inerente modernizări ale limbii textului original, s-a făcut în anul 1898 de către *Olga Sturza*, fapt menționat astfel de ea pe foaia de gardă a manuscrisului, text scris cu cerneală roșie: "Copiat după manuscriptul original de mîna Logof. Dimitrie Ioan Sturza, de mine întru cei mai mici smerită Olga (nepoată de fiu Logof. Costache Sandu Sturza Ruginoasa, fiica Marelui Vornic Alexandru Costache Sturza și nepoată de frate mătușei mele Ecaterina Alexandru Sturza Miclăușeni). Aprilie 1898".

Pe f. 1^r, sus, a ms. 1610 se află următoarea însemnare, redactată probabil de logofătul Dimitrie Sturza: "Biserica din satul Miclăușeni, ținutul Romanului, unde se prăznuiește hramurile Bunei Vestiri și a Sfinților Arhangheli Mihail și Gavriil, s-au sfințit la anul 1832, iunie în 5 zile, în Duminica Tuturor Sfinților, de preosfințitul metropolit al Moldovei chirio chir Veniamin Costachi, de preosfințitul episcop al Romanului chirio chir Meletie și împreună cu un numeros cliros". Sub ea se găsesc următoarele două însemnări ale arhimandritului Gherasim:

"La anul 1843, februar 14, sîmbătă seara spre duminică, s-au trecut din viață mult făcătoarea mea de bine dumneaei Marea Logofeteasă Elenco Sturza, născută Balș, care la sfîrșitul vieții sale s-au îmbrăcat în cinul monahicesc (precum a dorit în viața sa) de preosfințitul arhieriu chir Filaret Apamias⁵¹ și de mine, puindu-i-se numele Elisaveta monahia, și luni s-au îngropat la Bărboi cu ceremonie cuvenită rangului său, și s-au pus în pămînt afară din biserică, lîngă Sfîntul Altar. Pre care Dumnezeu să o pomenească și să o odihnească întru împărăția Sa. Amin. † Gherasim arhimandrit".

"La anul 1846, april 8, în luna luminată, dimineață, s-au trecut din viață mult făcătorul meu de bine dumnealui Marele

⁵¹ Arhieriu Filaret Apamias este frate mai mic al poetului Alecu Beldiman. A murit în iulie 1844, la vîrsta de 70 de ani, și a fost înmormîntat în biserica Talpalari din Iași (vezi "Albina românească", XVI, 1844, nr. 54, din 9 iulie, p. 213).

Logofăt Dimitrie Sturza și mercuri s-au îngropat la Bărboi, alăturarea cu cinstita soția sa, cu mare ceremonie, petrecându-l și Domnul Țării, Mihail Grigore Sturza Voievod, împreună cu toată boierimea. Pe care Dumnezeu să-l pomenească și să-l odihnească întru împărăția Sa. Amin. Că au fost adevărat bun creștin, bun părinte, bun patriot, bun și milostiv stăpîn cătră toți supușii săi. † Gherasim arhimandrit”.

În partea de jos a f. 1^r, după cele două însemnări ale arhimandritului Gherasim, George A. Sturza scrie, în anul 1900, următoarea notă (sfîrșită pe f.1^v) cu informații deosebit de prețioase privitoare la aducerea acestui arhimandrit la Miclăușeni și la activitatea desfășurată de el acolo: “[Gherasim arhimandrit, stareț la schitul Țibucani, au fost orînduit și trimis aice de mitropolitul Veniamin, la 1825, și unde au condus privighierea Bisericii, ca arhimandrit și duhovnic a casei, pînă la moartea sa 1853; pe tot timpul acesta puind aice temelia unei mare orînduielei călugărești, cu slujbele zilnice ca la mănăstirea Neamțului, ajutat de 3 preoți, 2 diaconi și personalul celălalt complet. Au venit însoțit de sora-sa, maica Mitrodora Calinovici, schimonahie, care au îngrijit de veșmîntărie, cu o credință nemaipomenită, timp de peste 60 de ani, murind la 1881; amîndoi îngropați lîngă Biserică. Arhimandritul, trimis aice la ascultare, și crezînd că întră într-o curte boierească tumultuoasă și lumelnică, voia să reziste voinței mitropolitului Veniamin; atunce acesta, prietenul curței, i-au zis vorbele aceste, caracteristice pentru cinci generațiuni a Miclăușenilor: «Mergi, Părinte, că ieși dintr-o mănăstire și întri în o săhăstrie!». Duhul cuvintelor aceste au rămas ca clironomie duhovnicească pe casa Miclăușeni. Au trăit amîndoi în chiliele lîngă Biserică, unde au și murit. Notă de G.A.S. 1900]”.

În lipsa altor mărturii documentare în acest sens, problema identității arhimandritului Gherasim adus de la Țibucani la Miclăușeni cu fostul arhimandrit Gherasim de la mitropolia din Iași ar putea fi soluționată printr-o simplă comparație de grafie,

dacă am dispune de un text cât de mic cu scrisul său autograf, căci scrisul arhimandritului Gherasim de la mitropolie este bine cunoscut, fiind ușor de identificat prin numeroasele lui aspecte particulare (vezi fotocopiile alăturate, fig. 4, 5 și 6). Nedispu-nînd deocamdată de un text autograf al arhimandritului Gherasim de la Țibucani și Miclăușeni, ori de altă mărturie documentară indubitabilă că el este (sau nu este) una și aceeași persoană cu fostul arhimandrit Gherasim de la mitropolia din Iași, vom încerca prin următoarele conjecturi să sugerăm posibilitatea ca, în ambele ipostaze, să fie vorba de unul și același arhimandrit Gherasim.

1. Să vedem mai întîi dacă "între ei" nu poate fi o diferență de vîrstă. În anul 1782, cînd ierodiaconul Gherasim, viitorul arhimandrit al mitropoliei din Iași, este trimis de episcopul Leon Gheuca la studii în Germania (vezi 3.), el putea să aibă în jur de 20 de ani. Arhimandritul Gherasim de la Miclăușeni a murit bătrîn în anul 1853. Dacă el este aceeași persoană cu tî-nărul ierodiacon trimis la studii în 1782, atunci acest arhimandrit Gherasim a murit la puțin timp după împlinirea vîrstei de 90 de ani, fapt cu totul posibil. Și logofătul Dimitrie Sturza, mort în 1846, era nonagenar. În această eventualitate, dacă i-a fost într-adevăr soră "după trup", cum se spunea în mediul monahal, nu soră de călugărie, maica Mitrodora Calinovici, moartă la 28 de ani după arhimandritul Gherasim, probabil tot la o vîrstă foarte înaintată, îi putea fi soră mai mică dintr-o altă căsătorie a tatălui lor. Și numele *Calinovici* ar putea fi deci cercetat, pentru eventuala identificare a familiei din care provenea acest arhimandrit Gherasim.

2. Arhimandritul Gherasim de la mitropolia din Iași era în tinerețe prieten cu Dimitrie Sturza, care în 1787 copie *Taina francmasonilor* tradusă de Gherasim, atunci arhidiacon al mitropoliei (vezi 1.), iar mai tîrziu primește de la același Gherasim ("mon ami aimable", îl numește D. Sturza într-o însemnare de pe carte) lucrarea lui Contant d'Orville, *Histoire des diffé-*

rens peuples, din care arhimandritul Gherasim tradusese *Istoria Americăi* (vezi 5.).

3. Din motive pe care nu le cunoaștem, după anul 1800, la o dată de asemenea necunoscută, acest Gherasim nu mai este arhimandritul mitropoliei. În anul 1803, când Veniamin Costache este ales mitropolit al Moldovei, îl aduce la Iași pe fostul său colaborator apropiat de la episcopia Romanului, ieromonahul Sofronie Clipa-Barbovschi, fratele mai mic al episcopului Gherasim Clipa, pe care în 1804 îl numește arhimandrit al mitropoliei⁵². Este posibil deci ca arhimandritul Gherasim să fi părăsit mitropolia, fiind numit egumen al schitului Țibucani din ținutul Neamțului, ocolul Mijlocul, o ctitorie mai veche a ramurii moldovenesti a Cantacuzinilor⁵³, pe moșia cu același nume, aflată la 1774 în proprietatea spătarului Iordache Cantacuzino⁵⁴. Mai târziu moșia Țibucani trece în proprietatea logofătului Costache Ghica⁵⁵, apoi a agăi Dimitrache Ghica⁵⁶, iar în anul 1838 era a logofătului Costache Sturza⁵⁷.

4. Avînd în vedere informațiile privitoare la rosturile aducerii arhimandritului Gherasim de la schitul Țibucani la biseri-

⁵² Vezi N.A. Ursu, *Relatarea protopopului Lazăr Asachi despre răscoala de la Iași, din anul 1819*, în "Cronica", XXIX, 1994, nr. 21, p. 4-5.

⁵³ Vezi I. Ivan, *Pomelnicul triptic al familiei Cantacuzinilor de la schitul Țibucani, județul Neamț*, în "Teologie și viață", II (LXVIII), 1992, nr. 1-3, p. 145-150.

⁵⁴ Vezi *Recensămîntul populației Moldovei din anii 1772-1773 și 1774*, făcut atunci de administrația rusească de ocupație a principatului, în colecția de documente *Moldova în epoca feudalizmului*, vol. VII, partea I, Chișinău, 1975, p. 30.

⁵⁵ Vezi *Condica liuzilor pe 1803*, editată de Th. Codrescu, în *Uricarul*, vol. VII, Iași, 1886, p. 266.

⁵⁶ Vezi *Condica Vistieriei Moldovei din anul 1816*, editată de Corneliu Istrati, Iași, 1979, p. 11, și Arhivele Statului Iași, fond Vistieria Moldovei, 2/1820, catagrafia din anul 1820, f. 174^v.

⁵⁷ Vezi Arhivele Statului Iași, fond Mitropolia Moldovei și Sucevei, Condici, 48/1838, *Condica schitului Țibucani, din ținutul Neamțului, moșia dumisale logofăt Costachi Sturza*.

ca din Miclăușeni aflate în nota lui George A. Sturza citată mai sus, este de presupus că logofătul Dimitrie Sturza l-a rugat pe mitropolitul Veniamin Costache, "prietenul curței", să-i trimită nu un arhimandrit oarecare din cuprinsul eparhiei, necunoscut sau mai puțin cunoscut marelui boier (căci acesta avea strînse legături și cu mănăstirea Neamț, de unde putea cere un ieromonah duhovnic pentru biserica lui), ci pe un *anume* arhimandrit, pe *Gherasim* de la Țibucani, după toate probabilitățile fostul arhimandrit al mitropoliei și prietenul său din tinerețe, un om cultivat, căruia gospodarul și binecredinciosul logofăt, de asemenea un om cultivat, ca și întreaga lui familie, *să-i poată încredința* conducerea bisericii, cu organizarea slujbelor zilnice, "ca la mănăstirea Neamțului" (probabil și la dorința soției sale, care era o evlavioasă), asigurarea gradului corespunzător de solemnitate a diverselor ceremonii religioase din viața familiei și, mai ales, sarcina delicată de "duhovnic al casei".

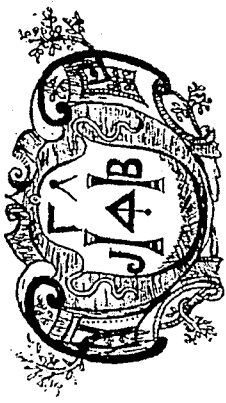
5. Unele particularități stilistice ale celor două însemnări ale arhimandritului Gherasim de la Miclăușeni, citate mai sus, îndeosebi sobrietatea și eleganța exprimării, sînt caracteristice scurtei prefețe a traducerii *Tainei francmasonilor* (vezi 1.) și însemnării arhimandritului Gherasim de la mitropolia din Iași de pe cartea dăruită lui de "fratele" Iosif Hîjdău în anul 1796 (vezi 3. și fotocopia alăturată, fig. 4).

КНИЖА

Прагъ, масонъ н. м. л. в. а.
Prag, auz, Das, Salz, d. e. n. v. b. f. f. e.
P. e. b. l. a. d. a. t. s. y. o. v. e. l. e. n. P. e.
и в. л. М. т. о. г. о. в. е. н. а. л. и. н.
D. i. i. n. e. s. e. r. a. c. h. i. v. e. n. i. s. i.
V. b. a. t. M. i. n. p. o. r. o. l. o. s.
и х. п. о. a. t. a. p. e. t. a. s. t. i. v. e. s. t. e.
S. e. f. f. a. c. i. e. S. p. e. r. t. i. v. e. P. e.
P. r. a. g. a. d. o. r. a. n. i. z. a. t. a. n. t. e. s. t. e.
m. o. n. a. c. h. i. v. e. n. i. s. i. v. a. n. t. e.
V. i. n. d. i. c. e. b. i. t.
M. a. G. e. d. e., 1787: 20: 1.

Fig. 1

КНИЖА
КОМАСОМЛО
ЕЗДИТ
ШИ
ТОУИЛО
ЧЕСКОПЕЧИ
Т

ААМСТЕРДАМ

M. DCC. LXXVIII.

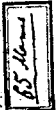
Fig. 2

L'ORDRE
DES
FRANÇOIS-MAGONS
I. R. A. H.
ET
LE SECRET
DES MOPSES
REVELÉ
A. M. S. T. E. D. M.
M. DCC. XLV.

Fig. 3

¹⁰⁰⁰
 S¹ra¹m¹ G¹ra¹m¹ S¹ra¹m¹ 7c¹ ce¹ h¹em¹q¹pe
¹¹¹¹
 M¹ie¹p¹h¹m¹s¹ C¹p¹m¹e¹h¹e¹S¹o¹a¹h¹X¹p¹i¹c¹o¹s¹o¹m
¹²²²
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o¹
¹³³³
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o
¹⁴⁴⁴
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o
¹⁵⁵⁵
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o
¹⁶⁶⁶
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o
¹⁷⁷⁷
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o
¹⁸⁸⁸
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o
¹⁹⁹⁹
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o
²⁰⁰⁰
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o
²¹¹¹
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o
²²²²
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o
²³³³
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o
²⁴⁴⁴
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o
²⁵⁵⁵
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o
²⁶⁶⁶
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o
²⁷⁷⁷
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o
²⁸⁸⁸
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o
²⁹⁹⁹
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o
³⁰⁰⁰
 M¹h¹u¹d¹h¹p¹i¹m¹h¹o¹m¹i¹n¹e¹m¹i¹l¹e¹q¹u¹o

Fig. 4

ЛЕНДРЕ
Kraamъ СѢВІИ
Kraamъ СѢ:

Крѣпостіи мѣстоу...
ЛѢ: При...
Крѣпостіи...
Прочее...

Делу...
Крѣпостіи

1792

Fig. 5

ВЪРОНА ОВЪДИКЪИ

Крѣпостіи

Крѣпостіи...
ЛѢ: При...
Крѣпостіи...
Прочее...

Дѣло...
Крѣпостіи...
Прочее...

Крѣпостіи...
Крѣпостіи...

1795

Fig. 6

Traduceri necunoscute ale lui Ion Budai-Deleanu

1. Se ştia sau se presupunea mai demult că, prin anii 1785-1787, în timpul studiilor sale la Viena, precum şi mai târziu, când era funcţionar judecătoresc la Liov (Lvov, Lemberg), Ion Budai-Deleanu a fost angajat să traducă o carte didactică, diferite coduri juridice şi unele decrete imperiale sau alte orînduiri privind administraţia Bucovinei, parte ruptă în anul 1775 din pămîntul Moldovei şi încorporată atunci imperiului habsburgic. Nu se cunoştea însă prea bine care sînt acele texte şi dacă traducerea lor poate fi atribuită lui Budai-Deleanu (sau numai lui), datorită faptului că, fiind vorba de publicaţii oficiale, ele au putut fi (sau au şi fost) traduse ori revizuite de mai multe persoane, cu plată sau în cadrul unor obligaţii de serviciu, iar publicarea lor s-a făcut *anonim*. Un pas important în clarificarea acestor probleme a făcut Lucia Protopopescu, în preţioasa lucrare *Noi contribuţii la biografia lui Ion Budai-Deleanu*, Bucureşti, 1967, în care a arătat, cu informaţii documentare aflate în arhivele vieneze, ce texte a tradus Budai-Deleanu şi care sînt traduse de alte persoane, fiind doar revizuite de el. De exemplu, Budai-Deleanu a fost angajat de concepistul Vasile Balş, principalul colaborator moldovean al administraţiei militare de atunci a Bucovinei, la traducerea manualului intitulat *Carte trebuincioasă pentru dascălii şcoalelor de jos româneşti ne-unite*, părţile I-II, Viena, 1785, primind plată 60 de florini (vezi *op. cit.*, p. 94-95). Tot el a tradus codul penal austriac, *Pravilă de obşte asupra faptelor rele şi a pedepsirii lor*, Viena, 1788, şi prima parte a codului civil, care s-ar fi şi tipărit, dar pe care nu o cunoaştem (vezi *op. cit.*, p. 100-101). Codul de procedură juridică, *Rînduială judecătorească de obşte*, Viena, 1787, a cărui traducere este atribuită în mod obişnuit lui Budai-Deleanu, a fost însă tradus de translatorul Georg Oechsner şi numai revi-

zuit de el (vezi *op. cit.*, p. 100). Traducerea noului cod penal austriac, *Carte de pravilă ce cuprinde legele faptelor răle și a călcărilor grele de poliție*, părțile I-II, Cernăuți, 1807, a fost făcută de translatorul Toma Moldovan, care a primit pentru această lucrare suma de 300 de florini, iar Budai-Deleanu doar a revizuit-o (vezi *op. cit.*, p. 143-144). Tot Toma Moldovan a făcut și traducerea noului cod civil austriac, *Cartea legilor pravililor de obște pîrgărești*, părțile I-III, Cernăuți, 1812, pentru care a primit suma de 450 de florini, iar Budai-Deleanu numai a revizuit-o (vezi *op. cit.*, p. 145-146). Problema paternității acestor traduceri anonime este astfel raportată la unele informații documentare incontestabile. După cum vom vedea, constatările Luciei Protopopescu sînt confirmate de particularitățile lingvistice ale textelor respective. În timp ce anumite particularități ale limbii lui Ion Budai-Deleanu din *Țiganiada* sau din alte scrieri ale sale se întîlnesc, în unele cazuri frecvent, și în traduceri făcute în mod sigur de el, în traduceri făcute de translatorii Georg Oechsner și Toma Moldovan, care au fost doar revizuite de Budai-Deleanu, particularitățile limbii sale apar sporadic.

2. În lucrarea citată, Lucia Protopopescu a reproduș și un memoriu al lui Ion Budai-Deleanu către împărat, din 19 aprilie 1918, în care, motivîndu-și cererea de înnoobilare, el afirmă, printre altele, că în anul 1785 i s-a încredințat traducerea unor patente, normalii și a legilor austriece (vezi p. 259-264 și 102). Care pot fi acele patente și normalii? Analizînd limba unor foi volante cu conținut juridico-administrativ și a altor texte referitoare la Bucovina, de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și din primele decenii ale secolului al XIX-lea, în comparație cu limba *Țiganadei* și a altor scrieri ale lui Budai-Deleanu, precum și cu limba celor două traduceri făcute sigur de el, *Carte trebuincioasă pentru dascalii și Pravilă de obște*, am constatat că unele dintre patentele și normalii încredințate lui spre traducere în

anul 1785 pot fi următoarele patru texte publicate la Viena în anii 1786-1787:

1. [*Rînduială pentru țărani din Bucovina*], Viena, 1786, text german-român, pe două coloane, 11 pag. in-folio (vezi BRV, II, p. 312, nr. 500).

2. [*Orînduială pentru pădurile din Bucovina*], Viena, 1786, text german-român, pe două coloane, 76 de pag. in-folio (vezi BRV, II, p. 315, nr. 504). Textul românesc a fost reeditat în anul 1908 de Gh. T. Kirileanu, în "Revista pădurilor", sub titlul *Cel mai vechi cod silvic românesc*, cu o mică introducere și cu un indice de cuvinte. Este și extras, sub numele lui Gh. T. Kirileanu. Alt cod silvic tradus atunci în românește, pentru Transilvania, a fost tipărit la Sibiu, în 1789 (vezi BRV, IV, p. 107, nr. 229).

3. [*Rînduială pentru vînătoare*], Viena, 1786, text german-român, pe două coloane, 20 de pag. in-folio (vezi BRV, II, p. 315, nr. 505).

4. *Instrucții [privitoare la pașapoarte și la emigrația din Bucovina]*, Viena, 1787, numai textul românesc, 20 de pag. in-folio (vezi BRV, IV, p. 102-103, nr. 211). Mențiunea din BRV că textul a apărut la Sibiu este greșită. Caracteristicile lui tipografice arată că a fost tipărit tot la Viena, ca și foile volante din 1786 citate mai sus.

Dintre foile volante și alte traduceri anonime publicate în perioada menționată la Liov și la Cernăuți, tradusă în mod sigur de Ion Budai-Deleanu este broșura intitulată *Învățătură pântru sămănătorii de tăbac din Bucovina*, Liov, [1793?], iar numai revizuite de el, ca și codurile juridice publicate la Cernăuți în anii 1807 și 1812, citate mai sus, pot fi broșura intitulată *Învățătură despre sămănare inului pentru Bohemia, Moravia și Silezia*, Liov, 1804 (vezi BRV, IV, p. 120, nr. 291) și foaia volantă *Pentru ferirea multor prici între morari și măcinători*, Liov, 1814, text german-român, pe două coloane, 12

pag. in-folio (vezi BRV, IV, p. 142, nr. 388), care conțin unele particularități ale limbii sale.

În anul 1789 a apărut la Liov traducerea codului austriac de procedură penală, *Obștească judecătorească rînduială de criminal*, text german-român, 432 de pag. (vezi BRV, II, p. 330, nr. 528). Lucia Protopopescu crede că pentru traducerea acestui cod "colaborarea Balș-Budai-Oechsner trebuie luată în discuție" (vezi *op. cit.*, p. 101, nota 290). Particularitățile lingvistice ale acestei traduceri diferă însă mult de cele ale lui Oechsner din *Rînduială judecătorească de obște*, Viena, 1787, și ale lui Budai-Deleanu din *Pravilă de obște*, Viena, 1788. Cităm, spre exemplu, câteva cuvinte și forme aflate în acest text, care au corespondente diferite în traducerile lui Oechsner și Budai-Deleanu: *de una dată* "deodată" (p. 212), *de una parte* "de o parte" (p. 242, 352), *nici una dinăoară* "niciodată" (p. 36, 80, 200, 294), *până unde* "pînă cînd" (p. 70, 100, 190, 230, 268, 300, 388), *securafie* "securitate, siguranță" (p. 14, 22, 82, 92, 98, 126, 242, 402) și folosirea consecventă a fricativei *j* în locul africateri *ğ*, specifică unor graiuri românești din Transilvania și Banat, în *ajunje* (p. 218, 368, 408), *atinje* (p. 82), *curje* (p. 112), *dejet* (p. 176), *fujî* (p. 12, 18, 30, 74, 80, 110, 218), *sînje* (p. 220), *sparje* (p. 110), *strînje* (p. 84), *traje* (p. 156) etc. Păreră noastră este că această traducere, cam greoaie, bogată în calcuri după termeni corespunzători germani, a fost făcută de Petru Aron, translatorul tribunalului militar, propus de generalul Enzenberg, fostul conducător militar al Bucovinei pînă în anul 1786, pentru funcția de translator la guvernul galițian și numit în această funcție la 29 ianuarie 1789. În recomandarea de numire a sa în funcția de translator la guvern, făcută de comisarul regal al Galiției, contele Brigido, acesta propunea ca, pe lîngă obligația de a traduce în limba română ordonanțele "princiare", Petru Aron "să ia pe seama sa și lucrările de traduceri în aceeași limbă ce se ivesc la tribunalul provincial din Lvov" (vezi Lucia Protopopescu, *op. cit.*, p. 109-115).

3. În mod firesc, traducerile decretelor imperiale, ale unor ordonanțe oficiale și ale codurilor juridice menționate au fost mai mult sau mai puțin revizuite de diferite persoane, în procesul pregătirii lor pentru tipar, pentru că ele erau, în general, efectuate de ardeleni (unii chiar de origine germană), dar destinate populației românești de dincoace de munți, din Bucovina și din Galiția. După cum a arătat Lucia Protopopescu și cum rezultă mai clar din demonstrația lingvistică pe care o facem mai jos (vezi 5.), unele traduceri ale translatorilor Georg Oechner și Toma Moldovan au fost revăzute de Ion Budai-Deleanu, dar și unele traduceri ale sale au fost revizuite, fie de Vasile Balș, fie de alte persoane, rămase necunoscute. Ni se par deci cam exagerate următoarele concluzii ale Luciei Protopopescu, atât în aprecierea contribuției lui Ion Budai-Deleanu: "Istoriografii care au văzut în traducătorul codurilor austriece din primele decenii ale secolului al XIX-lea pe sftenicul Ion Budai-Deleanu nu s-au înșelat¹, deoarece *contribuția lui Moldovan trebuie socotită cu totul restrânsă [...] Toate codurile austriece apărute între 1787 și 1812 au fost traduse în limba română de I. Budai-Deleanu, fără a mai aminti traduceri însemnatei serii de lucrări juridice și administrative complementare, datînd din același timp*" (*op. cit.*, p. 147; sublinierile noastre), cît mai ales în judecarea prea aspră a activității de traducător a lui Toma Moldovan: "Aproape 30 de ani funcționar modest, fără pregătire, Moldovan nu se putea încumeta la o lucrare de subtilitatea și rigurozitatea necesare traducerii textelor juridice, oricîtă rutină administrativă i s-ar recunoaște. De ce nu i s-au încredințat lui Budai-Deleanu traduceri, explică actele anterioare: nu

¹ Este citat în notă N. Iorga, care, în *Istoria literaturii românești în secolul al XVIII-lea*, vol. II, București, 1901, p. 300, afirmase: "Cred că tot el [Budai-Deleanu, n.n.] va fi tradus și *Cartea de pravilă* [...], noul cod criminal austriac, care apărui în această formă românească, în două părți, la Cernăuți, în 1807". Iorga nu avea de unde să știe atunci că traducătorul acestui cod este Toma Moldovan, care a fost plătit pentru efectuarea lucrării.

aparțineau atribuțiilor sale, ar fi însemnat absorbirea sa și în alte îndeletniciri decît cele strict ale tribunalului, timp răpit ocupației de judecător, ar fi necesitat retribuție suplimentară. Exact aceleași cauze pledau însă și în defavoarea translatorului guvernului, Toma Moldovan, la care se adaugă argumentul hotărîtor al unei priceperi mult inferioare competenței consilierului tribunalului provincial. Traducerile intrau însă în atribuțiile sale oficiale. Moldovan nu se sfiește să mărturisească totuși că pentru el «a reprezentat o încordare extraordinară această traducere a sa într-o limbă în care nu este ajutat de gramatică, nici de vreun dicționar» (*op. cit.*, p. 146). La fel de aspre sînt aprecierile Luciei Protopopescu și cu privire la traducerea de către Toma Moldovan a *Cărții de pravilă*, publicată în 1807, pe care o consideră o lucrare efectuată de fapt tot de I. Budai-Deleanu (vezi *op. cit.*, p. 143-144). Nu avem însă temeieri suficiente să punem la îndoială capacitatea lui Toma Moldovan de a fi devenit între timp un bun traducător, folosind el însuși experiența lui I. Budai-Deleanu în traducerea vechilor coduri juridice austriece, publicate la Viena, în anii 1787-1788. Analiza limbii celor două coduri juridice traduse de Toma Moldovan și revizuite de Budai-Deleanu scoate în evidență, după cum vom vedea, un strat lingvistic de fond, destul de reprezentativ, aparținînd fi-rește traducătorului, și un strat mai subțire, cu particularități lingvistice ale lui Budai-Deleanu, care se constată, cu aproximație, mai ales în prima sută de pagini ale părții întîi a *Cărții de pravilă*, unde se află și cîteva note lexicale în subsol, similare cu cele din *Carte trebuincioasă pentru dascalii și din Pravilă de obște*.

Cu privire la traducerea *Cărții trebuincioase pentru dascalii școalelor de jos românești neunite*, atribuită oficial lui Vasile Balș, care ar fi folosit la traducerea ei pe copistul Budai-Deleanu, Lucia Protopopescu crede că “în realitate, întreaga traducere îi revine copistului, care se mulțumește cu o retribuție foarte modestă. Format la o riguroasă școală filologică, obiș-

nuit cu munca de traducere, cu terminologia didactică, tînărul copist dispunea și de mai mult timp liber decît concepistul aulic Balș, încărcat de munci administrative și prins în vârtejul vieții mondene a capitalei. Argumentul hotărîtor îl formează însă limba traducerii, în care se păstrează vocabular și expresii tipic ardelenesti. Balș a revizuit traducerea; termenii didactici grecești, neobișnuiți în Transilvania, provin de la aceasta” (*op. cit.*, p. 95-96). În studiul introductiv al lucrării *Primul compendiu de pedagogie și metodică în limba română, 1776/1785*. Ediție – textul slavo-român cu variate versiuni românești în facsimile –, studiu introductiv, note, glosar, vol. I-II, Timișoara, 1979, P. Radu și D. Onciulescu prezintă argumentele pro și contra atribuirii lui Budai-Deleanu a acestei traduceri a manualului german *Handbuch für Schulmeister und Lehrer* și conchid: “Avînd la dispoziție la Viena traducerile anterioare ale lui Nicolae Stoica de Hațeg, Mihai Roșu, Dimitrie Eustatievici, cu ediția ultimului tipărită de Kurzböck chiar în 1784, lui Vasile Balș și ajutorul său, Ion Budai-Deleanu, le-a fost ușor să adapteze repede cele două volume pentru Bucovina” (vezi p. 32-37). În *Note și observații asupra ediției* autorii văd astfel colaborarea dintre Budai-Deleanu și Vasile Balș la alcătuirea acestei lucrări: “Exemplarul după care s-a cules și tipărit compendiul românesc din 1785, după cum am menționat în introducere, a fost transcris de către Ion Budai-Deleanu și, probabil, corectat și adaptat întrucîtva pentru Bucovina prin contribuția reprezentantului acestei provincii românești, cărturarul Vasile Balș” (p. 60); “La traducere contribuind mai mulți autori, după cum s-a arătat mai înainte, ultima revizie fiind a lui Ion Budai-Deleanu, cu prilejul transcrierii pentru tipar, ediția din 1785 conține unele oscilații de grafie, greșeli, inconsecvențe, strădanii de a folosi limba populară pentru a fi înțelese noțiunile noi pedagogice, didactice și etice, explicarea alăturată a diverselor neologisme și idei mai puțin răspîndite în lumea satelor noastre” (p. 66). Dacă revizia traducerii de către Vasile Balș (sau de alt

moldovean din Bucovina aflat atunci la Viena și folosit de el în acest scop) poate fi considerată sigură, fiind dovedită și de unele particularități lingvistice moldovenești ale textului, P. Radu și D. Onciulescu nu au temeiuri suficiente să considere versiunea din *Carte trebuincioasă pentru dascăli* în mare măsură tributară traducerilor românești anterioare ale aceluiași manual, pe care Vasile Balș și Budai-Deleanu le-ar fi “adaptat repede” pentru Bucovina, iar textul rezultat ar fi fost doar “revizuit” de Budai-Deleanu, “cu prilejul transcrierii pentru tipar”. Particularitățile lingvistice, de (orto)grafie și de traducere ale *Cărții trebuincioase pentru dascăli*, comune scrierilor originale cunoscute ale lui Budai-Deleanu sau traducerii *Pravilei de obște*, demonstrează implicarea sa adâncă, substanțială, în procesul traducerii acestei cărți. Așa cum a conchis și Lucia Protopopescu, el a elaborat o traducere personală a manualului, după versiunea lui germană, chiar dacă a mai consultat și traducerile anterioare, făcute după versiunea slavono-sârbească, iar Vasile Balș (sau alt moldovean) doar a revăzut textul său, înlocuind, firește, o serie de termeni ardelenesți sau creați de Budai-Deleanu, spre a-l face mai bine înțeles de către dascălii moldoveni. Unele “oscilații în grafie, greșeli, inconsecvențe” se mai pot datora și tipografilor, dintre care mulți erau străini, nu știau bine românește.

Nu toți termenii de proveniență greacă aflați în *Cartea trebuincioasă pentru dascăli*, în *Pravilă de obște* sau în traducerile pe care i le atribuim lui I. Budai-Deleanu pot fi puși pe seama revizorului moldovean al textelor respective (Vasile Balș sau altcineva). În scrierile sale originale se întîlnesc numeroase cuvinte de proveniență greacă, dintre care *metahirisi* (-ire), *peristas* și *protimisi* (-ire) pot fi considerate reprezentative pentru limba lui Budai-Deleanu (vezi ediția *Opere*, vol. I: *metahirisi*, p. 8, 12, 13, 19, 280, *protimisire*, p. 274, 284); ediția *Scrieri lingvistice: metahirisi*, p. 138, 139, 140, *peristas*, p. 197). Aceleași cuvinte se întîlnesc, uneori frecvent, și în tradu-

cerile cunoscute ale lui Budai-Deleanu sau în cele pe care i le atribuim (vezi *Carte trebuincioasă pentru dascali*, partea I: *metahirisire*, p. 50, 144, 146, partea a II-a: *metahirisi*, p. 76, 168, 194, 216, 236, *metahirisire*, p. 70, 72, 76, 88, 170, 176, 202; *Pravilă de obște: metahirisi*, p. 34, *peristas*, p. 4, 8, 15, 19, 36, 37, 43, 46, 51, 52, 69, 74, 81, 83, 85, 91, 92, 102, 133, 139, *protimisire* p. 23; [*Rînduială pentru țărani din Bucovina*]: *peristas*, p. 8; [*Orînduială pentru pădurile din Bucovina*]: *peristas*, p. 71, 73; [*Rînduială pentru vînătoare*]: *protimisire*, p. 7; *Instrucții [privitoare la pașapoarte și la emigrația din Bucovina]*: *peristas*, p. 3, 7, 8, 14, 15, 16, 18; *Învățătură pentru sămănătorii de tăbac din Bucovina: metahirisi*, p. 27, *peristas*, p. 85).

Notele filologice din subsolul unor pagini ale *Cărții trebuincioase pentru dascali*, în care sînt explicate sau comentate mai pe larg unele cuvinte, în partea I: *metahirisire și idee* (p. 50), *bucată* (p. 232), iar în partea a II-a: *teorie* (p. 204), *octav* (p. 220), *fernambuc* (p. 222), precum și indicațiile privitoare la folosirea slovei *v* (p. 60) nu sînt ale lui Vasile Balș, cum înclină să creadă P. Radu și D. Onciulescu (vezi *op. cit.*, I, p. 69), ci ale lui I. Budai-Deleanu. O notă similară redactată de el se află în *Pravilă de obște*, unde este explicat cuvîntul *duel* sau *combat* (p. 48), iar cîteva se găsesc în primele pagini ale părții I a *Cărții de pravilă*, doar revizuită de el, în care sînt explicate cuvintele *obiect* (p. 1-2), *lege*, *legi* (p. 2), *crimen* (p. 11-13) și *spiță* sau *grad* (p. 19). La fel sînt redactate numeroase note din subsolul *Țiganiadei*, în care autorul explică sau comentează, de exemplu, cuvinte ca *musă* (ed. *Opere*, I, p. 11), *haos* (p. 13), *zîmă* (p. 13), *duc* "conducător" (p. 33), *princip* (p. 36), *rîtmă* "rimă" (p. 36), *cabinet* (p. 160), *republică* (p. 270) și multe altele.

Un fapt lingvistic interesant aflat în *Carte trebuincioasă pentru dascali*, datorat revizorului moldovean al traducerii, este forma neobișnuită *prohiti* a verbului *prociti* "a citi din nou; a

repetă” (< slavon. *procitati*); în partea I: “să le *prohitească* fără prejet și adeseori” (p. 162), în partea a II-a: “să să *prohitească* și să să ia sama la noima scriitorului” (p. 104), “cele cetite să le *prohitească* cu mintea” (p. 118), “poftorirea și *prohitirea* lucrurilor învățate” (p. 234). În textul german paralel, verbele corespunzătoare formei *prohiti* din propozițiile citate sînt, respectiv: *vornehmen, überlesen, überdenken, vorgenommen*. P. Radu și D. Onciulescu n-au înțeles cuvîntul și, confundîndu-l cu termenul de proveniență neogreacă *prohorisi*, l-au definit, atît în notele de la subsolul paginilor menționate cît și în glosarul ediției, “a progresa, a prospera”. Forma aceasta curioasă *prohiti* este o “hiperliterarizare” a formei corecte *prociti*, cu *ci* etimologic asimilat cu *ci*, forma palatalizată a lui *f*, în graiurile moldovenești de nord (*fier – hier – cier*). Ea se mai întîlnește doar în unele texte moldovenești din aceeași perioadă². La rîndul ei, și forma *prohiti* a fost “literarizată” de unii copişti de manuscrise, sub forma *profiti*, cum apare în unele versuri ale lui C. Conachi (ediția *Scrieri alese*, București, 1963): “Spune-mi, n-ai *profitit* astăzi vro romanță franțuzască?” (p. 212), “Acea carte, acea slovă ochilor mei vederate./ De mii de ori *profitite*, de mii de ori sărutate” (p. 248), cuvîntul fiind eronat definit în glosarul ediției “a profita” (p. 309), în loc de “a repeta”.

4. Broșura *Învățătura pîntru sămănătorii de tăbac din Bucovina* a fost prezentată sumar de V. Pașchivski (alias Vlad Bănățeanu) în revista cernăuțeană “Junimea literară”, XIII, 1924, p. 347-350, și în suplimentul ei, “Bibliotecile noastre”, nr. 1-2, din anul 1925. Este o scriere anonimă și nedată (vezi fotocopia alăturată, fig. 1), care conține 86 de pagini in-octavo mic, 3 foi nenumerate (cu sumarul și erata) și o planșă. Singurul exemplar cunoscut se află în Biblioteca Centrală Universitară din Cluj-Napoca. V. Pașchivski a presupus că a fost tipărită

² Vezi în prezentul volum studiul *Ierodiaconul Gherasim Putneanul de la episcopia Romanului...*, paragraful 3.13.

în anul 1793, deoarece cultura tutunului s-a introdus în Bucovina printr-un decret imperial datat 21 decembrie 1792. "E probabil – afirmă V. Pașchivski – că avem aici o traducere din limba germană". Este deci o lucrare cu caracter oficial, tradusă din ordinul guvernului galițian de la Liov, sub administrația căruia trecuse Bucovina încă din anul 1786.

Conținutul broșurii românești este identic cu al celei intitulate *Nastavlenie za seiatele duvana kralevtv Majarske i Galiții*, Viena, 1790, descrisă de Gheorghie Mihailovici, în *Srpska bibliografija XVIII veka*, Belgrad, 1964, p. 213-214 (vezi fotocopia alăturată, fig. 2), care nu are paralel și textul german. Așa cum a presupus V. Pașchivski, traducerea românească pare a fi făcută după un text german, pe care îl putea avea paralel eventual versiunea maghiară. Același conținut îl are și traducerea românească, tot anonimă, apărută la Buda, în anul 1823, cu titlul identic cu cel al versiunii sîrbești: *Învățătură pentru lucrătorii de tăbacă în Țara Ungurească și în Galiția*. Așadar, aceleași instrucțiuni oficiale pentru cultura tutunului, destinate inițial cultivatorilor din Ungaria și Galiția, au fost traduse atunci, de două ori, și în limba română.

Cercetînd limba acestei interesante traduceri în comparație cu limba altor cărți și foi volante cu caracter administrativ traduse pentru românii din Bucovina între anii 1775-1820, am constatat că nu sînt întemeiate următoarele aprecieri negative făcute de V. Pașchivski: "limba cărțuliei de care ni-i vorba e proastă, mișunînd de erori de gramatică, de ortografie, tipar și de germanisme. Se vede a fi scrisă la repezeală de un «c. Translator al Guberniului» din Leov, poate chiar unul care nu prea știa limba română" (vezi *loc. cit.*, p. 347). Cartea conține, într-adevăr, numeroase greșeli de tipar, în mare parte corectate în erată, dar limba ei este deosebit de bună. După cum vom vedea, cîteva particularități lexicale ale textului arată orientarea latinistă a traducătorului.

Într-o comunicare prezentată la Institutul de Lingvistică și Istorie Literară din Cluj-Napoca, în iunie 1978, am atribuit traducerea acestei cărți lui Ion Budai-Deleanu, care se stabilise în anul 1787 la Liov și ale cărui scrieri bine cunoscute (*Țiganiada* și altele) conțin numeroase particularități lingvistice aflate și în textul anonim al *Învățăturii pântru sămănătorii de tăbac din Bucovina*. Puțin mai târziu, doamnele Elena Mosóra și Doina Hanga de la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj, care au fost prezente la acea comunicare, au semnalat din nou și au descris mai amănunțit cartea, în volumul colectiv *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Valorificare-cercetare*, Râmnicu-Vâlcea, 1980, p. 119-123, unde au consemnat și faptul că noi am atribuit traducerea ei lui I. Budai-Deleanu. Argumentarea filologică pe care ne-am întemeiat atribuirea făcută în anul 1978 a fost publicată însă abia în anul 1993, într-un articol³ pe care îl reluăm în prezentul studiu.

5. Dintre numeroasele particularități lingvistice ale lui Ion Budai-Deleanu care se întâlnesc și în traducerile sigure ale lui (*Carte trebuincioasă pentru dascăli și Pravilă de obște*), precum și în cele pe care i le atribuim, sau, sporadic, în unele traduceri revizuite de el (vezi 3. și 4.), prezentăm mai jos o serie de exemple mai semnificative, atât ca dovezi ale paternității sale asupra traducerilor pe care i le atribuim cât și ca indicii pentru o mai justă apreciere a contribuției lui la revizia unor traduceri făcute de translatorii Georg Oechsner și Toma Moldovan, sau de alții, încă neidentificați.

Folosim următoarele sigle ale textelor de referință (cifra romană de după siglă indică volumul sau partea scrierii respective): **BDO** = Ion Budai-Deleanu, *Opere [Țiganiada și Trei viteji]*, ediție critică de Florea Fugariu, vol. I-II, București, 1974-1975; **BDSL** = Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice*, text sta-

³ Vezi *Învățătură pântru sămănătorii de tăbac din Bucovina, Liov, [1793?], o traducere necunoscută a lui Ion Budai-Deleanu*, în "Cronica", XXVIII, 1993, nr. 14, p. 7.

bilit și glosar de Mirela Teodorescu, introducere și note de Ion Gheție, București, 1970; **CL** = *Cartea legilor pravililor de obște pîrgărești*, părțile I-III, Cernăuți, 1812; **CP** = *Carte de pravilă...*, părțile I-II, Cernăuți, 1807; **CTD** = *Carte trebuincioasă pentru dascalii școalelor de jos românești neunite*, părțile I-II, Viena, 1785; **IE** = *Instrucții [privitoare la pașapoarte și la emigrația din Bucovina]*, [Viena], 1787; **ISI** = *Învățătură despre sămănare inului pentru Bohemia, Moravia și Silezia*, Liov, 1804; **IST** = *Învățătură pîntru sămănătorii de tăbac din Bucovina*, Liov, [1793?]; **OPB** = *[Orînduială pentru pădurile din Bucovina]*, Viena, 1786; **PM** = *Pentru ferirea multor prici între morari și măcinători*, Liov, 1814; **PO** = *Pravilă de obște asupra faptelor rele...*, Viena, 1788; **RJ** = *Rînduială judecătorească de obște*, Viena, 1787; **RTB** = *[Rînduială pentru țărani din Bucovina]*, Viena, 1786; **RV** = *[Rînduială pentru vînătoare]*, Viena, 1786.

1. Grafia neobișnuită cu geminata *-rr-* în cuvîntul *fier*, pe care I. Budai-Deleanu o justifică astfel într-o notă din subsolul *Țiganiadei*: "Autoriu pretutindine scrie *fierr*, iar nu *fier*, că așa se cuvine. Și s-arată din numărul înmulțit (plural) că așa trebuie să scrie, fiindcă amintrele nu s-ar putea deosăbi de la *fiere*, care este cu totul altă ceia. Deci, cînd să vorbește mai de multe, *fierră* și *fierrăle* trebuie să scrie, dar nu *fierle* etc." (**BDO I**, p. 51). **BDO I**: *fierr*, p. 28, 104, 177, 184, 338, 342, *fierrar*, p. 32, 46, 325, *fierrecat*, p. 51; **BDO II**: *fierr*, p. 25, 52, 147, 219, 265, 314, *fierrar*, p. 28, 64, 86, 258; **PO**: *fierr*, p. 16, 17, 18, 20, 43, 106, 107, 108, 118, *fierricare*, p. 13, 16, (*în*)*fierricare*, p. 15, 16, 43, 53, *înfierrare*, p. 15, 16, 23; **RTB**: *fierr*, p. 6; **OPB**: *fierr*, p. 10, 13, 17, 57, 58; **IST**: *fierr*, p. 69, 72. În **CTD** nu apare cuvîntul *fier*. În **CP** grafia cu *-rr-* se găsește numai în primele pagini ale părții I: *fierr*, p. 20, 21, 24, *înfierrat*, p. 26.

2. Grafia *cumcă* (într-un singur cuvînt) a locuțiunii conjuncționale *cum că*. **BDO I**, p. 50, 66, 73, 82, 88, 126, 128, 152, 162, 197, 199, 211, 278, 279; **CTD I**, p. 6, 34, 58, 70, 86,

102, 110, 118, 148, 170, 192; **CTD II**, p. 20, 26, 66, 68, 254, 278; **PO**, p. 18, 31, 43, 51, 58, 59, 82, 92, 109, 116, 117, 123, 128, 130, 135, 144; **RTB**, p. 4; **OPB**, p. 6, 36; **IE**, p. 4, 18, 19; **IST**, p. 9, 23, 42, 43, 50, 60, 61, 70, 73, 82, 83, 84, 86.

3. Grafia *tot de una* (cu elementele componente separate) a adverbului *totdeauna*. **BDO I**, p. 5, 47, 49, 90, 113, 249, 272, 282, 322; **BDO II**, p. 9, 283; **BDSL**, p. 105, 108, 155, 177, 178, 186, 195; **CTD I**, p. 20, 28, 36, 44, 52, 82, 86, 88, 102, 110, 116, 120, 124, 184, 200, 236; **CTD II**, p. 14, 26, 68, 90, 134, 160, 174, 228, 238, 246, 250, 266, 268, 272, 276, 280, 288; **PO**, p. 5, 14, 56, 58, 61, 62, 73, 77, 81, 106, 107, 119, 124, 127, 139; **RTB**, p. 5, 6, 8; **OPB**, p. 6, 8, 17, 33, 56, 57, 72; **RV**, p. 6; **IE**, p. 3 (x 3), 7, 14, 17; **IST**, p. 21, 31, 44, 46, 62, 80. În **CP I**, unde forma (și grafia) folosită curent este *totdeauna*, cf. p. 13, 198, 218, 295, 308, 357, *tot de una* apare numai la p. 13, într-o notă redactată de Ion Budai-Deleanu.

4. Fonetismele *întii*, *întei* ale numeralului ordinal și adverbului *întii*. **BDO I**: *întii*, p. 6, 14, 15, 28, 39, 40, 68, 77, 92, 148, 151, 192, 197, 199, 221, 222, 260, 265, 272; **BDO II**: *întii*, p. 195, 205, 289, *întei*, p. 9, 10, 19, 23, 25, 45, 87, 111, 122, 144, 171, 200, 232, 235; **BDSL**: *întii*, p. 102, 103, 107, 109, 113, 115, 116, 117, 119, 121, 123, 138, 139, 156, 167, 168, 169, 178, 191, 196, *întei*, p. 104; **CTD I**: *întii*, p. 144, *întei*, p. 2, 22, 24, 115, 116, 124, 136, 162, 176, 204, 216, 252; **CTD II**: *întei*, p. 8, 20, 24, 104, 122, 164, 228, 272, 274, 286, 288; **PO**: *întii*, p. 35, 54, *întei*, p. 7, 13, 14, 33, 34, 36, 39, 40, 42, 46, 54, 61, 62, 67, 71, 72, 75, 88, 93, 115; **RTB**: *întei*, p. 2, 7, 8; **OPB**: *întii*, p. 6, 9, 10, 25, *întei*, p. 11, 15, 26, 42, 46, 49, 60, 63, 64, 70, 74; **IE**: *întei*, p. 2, 3, 6; **IST**: *întii*, p. 23, 33, 38, 39, 47, 49, 50, 58, 72, *întei*, p. 36; **ISI**: *întii*, p. 15, 21, 23, 27, 31. În **CP**, unde este folosită curent forma *întăi*, cf. partea I, p. 135, 142, 200, 237, 271, 282, 287, 303, 304, 305, 332, doar în primele pagini ale acestei părți apar sporadic fonetismele *întii*, p. 5, 26, 49, și *întei*, p. 29.

5. Trecerea lui *e* la *ă*, în cuvintele *ostăni*, *ostăneală*. **BDO I**: *ostăni*, p. 7, 119, 276, *ostăneală*, p. 8, 90, 127, 147, 182, 222, 252, 318; **BDO II**: *ostăneală*, p. 10, 12, 20, 93, 100, 105, 160, 182, 203, 220, 253, 315; **BDSL**: *ostăneală*, p. 131, 164, 186; **CTD I**: *ostăneală*, p. 22, 24, 26, 36, 72, 86, 116, 118, 122, 144, 150, 152, 228, 230; **CTD II**: *ostăneală*, p. 16, 50, 148, 280; **OPB**: *ostăneală*, p. 49, 61; **IST**: *ostăneală*, p. 4, 8, 31, 32, 72. În **CP I**: *ostăneală*, p. 22.

6. Sunetul *j*, în cuvinte de proveniență slavă, pronunțat *ğ*. **BDO I**: *stînginî* “a se întinde cît un stînjen”, p. 210, *strage* “strajă”, p. 187; **BDO II**: *gele* “jale”, p. 6, 7, 90, 138, 152, 160, 193, *gelî* “a jeli”, p. 110, *gelos* “jelos”, p. 69, 135, *slugî* “a sluji”, p. 9, 12, *stîngen* “stînjen” p. 195, *strage*, p. 192; **CTD I**: *springîmă* “sprijin”, p. 190 (și **CTD II**, p. 260); **PO**: *prilegî* “a prilejui”, p. 75; **OPB**: *stîngin* “stînjen”, p. 6, 8, 35, 45, 64; **IE**: *prilégi* “prilej”, p. 6; **IST**: *stîngin*, p. 25, 39, 46, 49, 80; **RJ**: *slugî*, p. 21, 27, *prilégi*, p. 321, 353, 355.

7. Alături de s.f. *înșelăciune*, Budai-Deleanu folosește uneori și sinonimul neobișnuit *înșelămînt* s.n. **BDO I**: “*înșălămîntul* / Cu care au cercat a ne răpune / Vrăjmașul...”, p. 105, cf. și p. 158; **BDO II**: “și ne prinde / Cu *înșelămînt* și tîlhărește”, p. 224, cf. și p. 133, 175, 209. Cuvîntul nu este înregistrat în *Dicționarul limbii române* al Academiei (*DLR*), nici în alte dicționare. Apare și în **PO**: “fără *înșelămînt* și fără sîla...”, p. 18; **IST**: “*înșălămînturi* ce au obicinuit a face unii sămănători de tăbac”, în scara cărții, p. 2; **CP I**: “toate feliurile de *înșălămînturi* nu sã pot scrie...”, p. 116; **PM**: “vinovat criminii de *înșelămînt*”, p. 6.

8. În *Țiganiada*, Budai-Deleanu folosește adj. și s.m. și f. *noblu* “nobil”: “Dîndu-le boierii de moșie, / Făcîndu-i *nobli* prin o hîrtie” (**BDO I**, p. 288), “În monarhie nu e cea sîmțire / *Noablă*, de suflet înălțătoare” (*ibid.*, p. 289), “La noi *noblu* e fieștecare / [...], Deacă vreo hîrțoagă domnească-are” (**BDO II**, p. 142), și s.f. *noblătate* “nobilitate”: “O, tu *noblătate*-adevă-

rată” (BDO II, p. 142, cf. și p. 293), iar într-o notă comentează astfel forma *noblu* folosită de el: “*Nobli* este cuvânt latinesc, de la *nobilis*, ce însemnează lucru ales, mai gingaș și mai de preț decât altele [...] Slobozan le zice *nobli*, de la lătenie, și bine le zice, căci după pronunția limbii noastre de-acum nu să pot zice *nobili*, ci *nobli*” (BDO I, p. 288). Aceste cuvinte apar și în PO: “pierderea neamului (*noblătății*)”, p. 21, cf. și p. 23, “de neam (sau *noblu*)”, p. 23; IE: “*nobletatei* (nemeșiei)”, p. 4, “*noblilor* (nemeșilor)”, p. 5, cf. și p. 10. În CP I *noblu* apare doar o singură dată: “de neam (*noblu*)”, p. 27; în alte locuri sînt folosite formele *nobil*: “*nobil* (mazil, nemeș)”, p. 28, cf. și p. 279, și *nobilitație* “nobilitate”, p. 270, 322, care apare și în CL I, p. 67, 73, 74.

9. S.f. *stăpînie*. “stăpînire”. BDO I: “Un vodă-în țară ș-o stăpînie”, p. 11, cf. și p. 266, 267, 270, 271, 272, 275, 276, 277, 278, 285, 303, 304, 307, 309, 313; BDSL, p. 194; PO, p. 23, 27, 29, 30, 35, 41, 44, 75, 95, 143; RTB, p. 3, 5, 7, 8; IE, p. 3, 5, 9, 11, 15. În CP apare însă forma sinonimă neobișnuită *stăpînărie*: “s-au înștiințat stăpînăria”, partea I, p. 310, cf. și p. 161, 311, 312, “voie de la stăpînărie”, partea a II-a, p. 10.

10. Adjectivele *sîngurat* și *singuratic* “izolat; individual; particular”. BDO I: “șireaguri sîngurate”, p. 110, “o chiliuță sîngurată”, p. 216; BDO II: “Pe cea mai de-aproape sîngurată / Răpește...”, p. 35, “lîngă sîngurată / Și trîndava lui viețuire”, p. 44, “Așa sîngurat el viață dusă”, p. 275, cf. și 230, 276; CTD II: “părțile sîngurate”, p. 16, “cetirea sîngurată”, p. 128, 130, cf. și p. 74, “slovele sînguratece”, p. 198; PO: “un cetățan sîngurat”, p. 55, “în sîngurate [...] locuri”, p. 91, “în vreun loc sînguratec”, p. 89; OPB: “tîlhari sîngurateci”, p. 44; ISI: “aceste sîngurate părți”, p. 59. În CP și CL apare însă numai forma sinonimă *singurit*. De exemplu, în CP I: “singurită în-tîmplare”, p. 22, “împrejurări singurite”, p. 155, cf. și p. 251; CP II: “oameni singuriți”, p. 22, “țidule singurite”, p. 37, 39, cf. și p. 127; CL I: “pricini singurite”, p. 5, “persoane singuri-

te”, p. 5, 11, cf. și p. 2, 7, 14; CL II: “persoană *singurită*”, p. 30, “lucru *singurit*”, p. 97, 222, 231, cf. și p. 2, 391. Forma *singurit* se găsește și în unele foi volante publicate la Liov, în anii 1810-1811.

11. Adjectivul pronominal nehotărît *oarecît(va)*. BDO I: “*oarecîta vreme*”, p. 148, 299, *oarecîteva zile*”, p. 125, 182, “*oarecîteva sute*”, p. 188; BDO II: “*oarăcîta vreme*”, p. 287, 339; BDSL: “de *oarecîte ori*”, p. 166, “*oarecîta vreme*”, p. 187; CTD II: “să cetească *oarecîte rînduri*”, p. 120; PO: “ajunare mai strînsă pe *oarecîte zile*”, p. 19; IST: “*oarecîteva zile*”, p. 29, 34, 38, 42, 6, 4, 79, “*oarecîteva răsaduri*”, p. 47, “*oarecîteva ceasuri*”, p. 66, “de *oarecîteva ori*”, p. 78, 84.

12. Pronumele și adjectivele pronominale nehotărîte *măcar ce* “orice” și *măcar cît* “oricît”. BDO I: “sau *macar ce* altă *pricke*”, p. 128, “la *macar ce* republică”, p. 269, “du-ne [...] *macar în ce parte*”, p. 352, “și *macar cîți* să fie”, p. 118; BDO II: “*macar ce* voiește”, p. 297, “*macar ce* altă *nemeșască față*”, p. 299, “*macar ce* feli de *mărire*”, p. 324; BDSL: “să grăiască *macar ce limbă*”, p. 133, “cu *macar ce* alt *prilej*”, p. 169, “la *macar ce* alt *neam*”, p. 188; CTD I: “*măcar ce* feli de *trebi* să fie”, p. 52, “*măcar cît* de *tîmpi* să fie”, p. 108; PO: “*macar ce* feli de *bani*”, p. 40, “*macar ce* *temei*”, p. 58, “*macar ce* *scopos*”, p. 75, cf. și p. 59, 81, 112, 130, “*macar în ce chip*”, p. 25, 34, 40, 46, 53, 58, 75, 85, 116, 120, 123, 135, “*macar din ce pricini*”, p. 55, 102, cf. și p. 27, 38, 61, 144, “*macar cîta vreme*”, p. 97; RV: “*macar ce* altă”, p. 15; IST: “*macar ce* *uscăciune*”, p. 13, “*macar în ce chip*”, p. 21, “*măcar în ce feli*”, p. 37; CP I: “sau *macar ce scopos*”, p. 65, “sau *macar ce* este *agiutori*”, p. 70.

13. Vb. *întrebni* “a întrebuița, a folosi” și s.f. *întrebnicire* “întrebuițare, folosire”. CTD II: “să *întrebnicea* până acum această *slovă* la *cuvinte streine* [...], însă acum nu să *întrebnicește* mai mult”, p. 60, “pentru *întrebnicirea* aceștii *în-vățări*”, p. 146. În CTD apare și adjectivul *trebnic* “folositor”. CTD I: “*oameni trebni*”, p. 46, “*lucruri trebnice*”, p. 46, 48,

CTD II: “*trebnice pilde*”, p. 228; **PO**: “[rămășița hranei] să să *întrebnicească* mutlac spre hrănirea celor din prinsoare”, p. 22, “[pedeapsa] să să măsoare după alcătuirea înșelăciunii *întrebnicite*”, p. 29, “ce mijlociri au fost *întrebnicite* spre săvârșirea faptei rele”, p. 32, “au *întrebnicit* acele cărți mincinoase”, p. 114, “vreo grea boală, care doară să fie împedecat *întrebnicirea* minții”, p. 63. În **PO** este atestată și forma verbală fără prefixul *în-*, în participiul trecut (adjectiv) *trebnicit*: “când amegitura *trebnicită* să fie fost acel feli cât...”, p. 82. Vb. *întrebnici* și s.f. *întrebnicire* se găsesc și în unele traduceri pe care i le atribuim lui Budai-Deleanu sau pe care doar le-a revizuit el, cum sînt **IE**: “ca să nu să facă vreo rea *întrebnicire* cu pasurile aceste”, p. 7; **IST**: “să nu *întrebnicească* nice gunoi de oi, nice legătura de paie”, p. 30, “aceste dovedite preservative a să *întrebnici*”, p. 31, “să să *întrebnicească* vreo prăjină”, p. 47, “să *întrebnicește* numai o părticică de holdă”, p. 49; **CP I**: “n-am îndrăznit a *întrebnici* aceste cuvinte”, p. 12, cf. și p. 1 (în note redactate de Budai-Deleanu), “ori în ce chip va *întrebnici* spre rău”, p. 65, cf. și p. 40, “acest feli de rea *întrebnicire*”, p. 65; **PM**: “au *întrebnicit* măsuri viclene”, p. 6, cf. și p. 10, “fără *întrebnicirea* unui sau altui obicei...”, p. 9.

14. În prima variantă a *Țiganiadei* apare verbul neobișnuit *a (se) loci* “a (se) stabili, a (se) așeza”: “Și-încungiurînd tabăra turcească, / Tocma-în dosul ei să să *locească*” (**BDO II**, p. 191). Acest verb se găsește și în **IST**: “straturile de gunoi pe care va să să samene sămînța tăbacului să să *locească* în grădina, în dosul vreunui zid...”, p. 23. Cuvîntul nu este înregistrat în *DLR*, nici în alte dicționare. Ar putea fi un derivat de la s.n. *loc*, sau mai curînd este verbul latinesc *locare*, “a plasa, a stabili, a dispune”, împrumut încadrat în categoria verbelor românești de conjugarea a IV-a.

15. În *Țiganiada*, Budai-Deleanu folosește de mai multe ori verbul *ă obrăzui* “a înfățișa”. **BDO I**: “poeticul, vrînd să *obrazuiască* mai chiar și poeticește lucru...”, p. 15, “*Obrăzui*-în

pulbere-o căsuță / Cu toiagu...”, p. 141, “Poetu, vrînd să *obrăzuiască* vremea de noapte, spune...”, p. 148, cf. și p. 149; **BDO II**: “prin toate ce s-au zis până aici poetul *obrăzuieste* vremea nopții”, p. 165, cf. și p. 84. Vb. *obrăzui* și s.f. *obrăzuire* mai apar în **IST**, în titlul și în legenda planșei de la sfîrșitul cărții: “*obrăzuirea* fundamentului de șopru”, “lemnele cu numeru 1 înșămnate *obrăzuiesc* închierile întăritoare, și cele cu numeru 2 înșămnate *obrăzuiesc* legăturile întăritoare”, și în **ISI**: “privală, planu și *obrăzuij* rile aicea alăturate cuprind...”, p. 49, “din planu alăturat și din *obrăzuirile* de trii feliuri curat să pot cunoaște...”, p. 59. Pentru acest verb, *obrăzui*, redactorii **DLR** au dispus de numai două citate din *Țiganiada*.

16. În *Țiganiada* apare de două ori locuțiunea conjuncțională *din ce oară* “din moment ce, de vreme ce”. **BDO I**: “iar *din ce oară* Vlad-Vodă stete / Diregători trebilor muntene / Frunțile vrajbii fură tăiete”, p. 88; **BDO II**: “Caută-ți nebun ca să te slujască, / *Din ce oară*-așa m-e hotărîta, / După pravila ta nemeșască”, p. 112. Această locuțiune se găsește, sub forma *în ce oară*, și în unele traduceri ale lui Budai-Deleanu sau revizuite de el. **PO**: “însuș cercarea de a face rău este faptă rea criminală, *în ce oară* înrăoțășitul să gătește spre aievea facerea răului”, p. 5, “*în ce oară* va intra una dintru aceste doao privințe, îndată va fi și furatul faptă rea criminală”, p. 83; **IST**: “deci acel care tăbacu l-au ales și-l ține neamestecat, poate de bună samă aștepta prețul cel mai bun și de frunte pîntru tăbacul său, *în ce oară* altul cu tăbac mestecat, necurat și falsificat să opăcește prin neplăcută și zăbăvitoare alegerea lui”, p. 18, “aceste [frunze] îndată trebuie să să culeagă și întru acesta chip este pururea a face, *în ce oară* să arată vreo frunză cumcă au ajuns la coacere”, p. 60, “*în ce oară* semnele aceste să simțesc, îndată trebuie să să rășchireze frunzele”, p. 68; **RJ**: “nu are volnicie a cere de la părți nici o dovadă, *în ce oară* s-au făcut o dată dovada”, p. 111. În **DLR**, la *oară*, nu este înregistrată și această locuțiune.

17. Prefața **IST** este intitulată *Prolog*, ca și prefața *Țiganiadei* (vezi **BDO I**, p. 3, **BDO II**, p. 7) și cea a versiunii românești a gramaticii lui I. Budai-Deleanu, *Temeiurile gramaticii românești* (vezi **BDSL**, p. 102). În primul dialog din *Dascalul românesc pentru temeiturile gramaticii românești* el își motivează astfel opțiunea pentru termenul *prolog*: “Acum dar ia aminte la ce am pus înainte. La unele cărți românești să dzice *cuvînt înainte*, la altele *predoslovie*, care cuvînt s-au luat de la sloveni, însă eu am numit *prolog*, fiindcă socotesc cumcă, afară de cuvinte care pînă acum s-au primit de la sîrbi și sloveni și care sînt la tot neamul obicinuite, să nu mai împrumutăm fără de la limba lătenească, care este mama limbii noastre”, **BDSL**, p. 135, cf. și p. 136, 139, 140, 169.

18. Pentru *încinge* “aprinde”, Budai-Deleanu folosește forma *încinde*. **BDO I**: “[Flacăra] Bobotind în văpaie, apoi prinde / Vînt și-în urmă tot codrul *încinde*”, p. 189, cf. și p. 218; **BDO II**: “Iată voinicul o și sărută! / Ea să *încinde* cu pară tăcută”, p. 207, cf. și p. 232; **BDSL**: “cînd să *încinde* cu focul patrioticesc”, p. 163. Această formă se găsește și în **IST**: “trebuie a lua sama ca să nu să *încindă* tăbacul, care *încindere* de o parte să poate cunoaște de pe mirosul greu”, p. 79, “de cîte ori să va *încinde* tăbacul”, p. 80.

19. În *Țiganiada*, la sfîrșitul *Epistoliei închinătoare*, numele lunii *martie* are forma veche *marț* (**BDO I**, p. 8). Această formă apare și în **IST**: “cu începutul și miezul lui *marț*, precum și la începutul și miezul lui april”, p. 21, cf. și p. 20.

20. În textele autografe ale lui I. Budai-Deleanu adj. *senin* are numai forma *sărin*. Vezi, de exemplu, **BDO I**, p. 62, 67, 164, 178, 237, 242, 251; **BDO II**, p. 292. Cu aceeași formă apare acest cuvînt și în **IST**: “zi *sărină*”, p. 44, 77.

↑ Н Р Ъ Д Ъ Т Ъ Р Ъ

П Р И Т Р Ъ

О Ы М Ы Н Ъ Т О Г И Н

Х В

Т К К Я К

А Н Н

Б Е К О В Н Н А

А Н Л Ю Б
К Е Т И А Г Ю Л Ы Н П И Л А Д Е Р .

Fig. 1

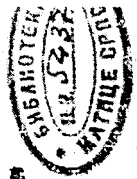
И А О Т А Я К Е Н И Ъ

3 2

О Ч Ы Т Ъ В Д Е В Я Н

И П А К С И О Т А В

М А К А Р С К Е А Г А Н Д И Н

о у К е т с

К О С Т А В Е Л П Р О Д У К Т О В Е И П Р О Д У К Т

П Р И С Т А В

1 7 9 0

Fig. 2

*O bucoavnă sîrbească tradusă de Dimitrie Eustatievici Braşoveanul**

1. La secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei Române, sub cota 280, se află un frumos manuscris românesc, a cărui foaie de titlu are următorul cuprins: *Întîia învățătură a celor ce vor să învețe carte cu slove slovenești, numindu-să BUCOVNĂ, cu multe folositoare și trebuincioase învățături, după care cu puțință este în scurtă vreme a învăța pre pruncul desăvîrșit a cetii nu numai învățăturile bisericești, ce și cele orășenești a limbii slovenești, și a-l învăța cătră dreapta cunoștința lui Dumnezeu, și cinstirea lui Dumnezeu, și a-l aduce cătră cuprinderea multor feliuri de lucruri trebuincioase în viața orășenească. Acum mai întîi pentru trebuința pruncilor sîrbești dată* (vezi fotocopia alăturată, fig. 1). După cum se vede, este vorba de un *abecedar slavon pentru sîrbi*. În anul 1893 manuscrisul se afla în posesia preotului Emilian Micu din Banat, de la care a fost achiziționat de către Academia Română.

Manuscrisul are 75 de foi, format mic, și cuprinde o prefață, *Mai nainte înștiințare* (f. 1^v-4^v), și următoarele nouă capitole: *Capul întîi. Pentru slove* (f. 4^v-12^r), *Capul al doilea. Pentru slovniri* (f. 12^v-14^v), *Capul al treilea. Pentru ziceri* (f. 14^v-23^r), *Cap al patrulea. Pentru cuvinte* (f. 23^v-25^v), *Cap al cincilea. Pentru slovnirile cele supt title* (f. 25^v-31^r), *Capul al șaselea. Pentru cunoștința lui Dumnezeu* (f. 31^r-45^r), *Capul al șaptelea. Pentru rugăciune* (f. 45^r-60^r), *Cap al optulea. Pentru numere* (f. 60^v-67^v), *Cap al noaolea. Pentru lucrurile orășenești sau cetățenești* (f. 68^r-75^r).

* Prima versiune a acestei note a apărut în "Cronica", XV, 1980, nr. 9, p. 8, cu titlul *Un manuscris autograf necunoscut al lui Dimitrie Eustatievici Braşoveanul*.

Textul nu este datat și nu are nicăieri vreo mențiune privitoare la numele autorului sau, eventual, al traducătorului ori al copistului. Doar scrisul și limba lui oferă unele indicii că este din secolul al XVIII-lea.

2. Cercetînd acest interesant text, am identificat în el un manuscris autograf necunoscut al lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanul, autorul primei gramatici a limbii române (din 1757), fost în tinerețe dascăl la școala românească din Șcheii Brașovului, apoi secretar al episcopiei ortodoxe de la Sibiu și primul director al învățămîntului primar ortodox din Transilvania, între anii 1786-1796 (vezi ediția operei sale, *Gramatica românească*, București, 1969).

Faptul că ms. 280 de la BAR reprezintă autograful lui Eustatievici este dovedit de identitatea scrisului respectiv cu cel din cunoscutul manuscris autograf al gramaticii sale, aflat tot la Biblioteca Academiei Române, sub cota 583. Pentru comparație, reproducem în fotocopiile alăturate paginile 2^v și 3^r din ms. 280 (vezi fig. 3 și 4) și pagina 22^r din ms. 583 (vezi fig. 5; cf. și fotocopiile paginilor 8^r, 10^r, 10^v și 76^v din acest manuscris, reproduse în ediția citată a gramaticii lui Dimitrie Eustatievici, p. 44-45 și 60-61). Ductul grafiei și desenul literelor (inclusiv al variantelor unora dintre ele) sînt aceleași în ambele manuscrise. Micile diferențe de la un text la altul se datoresc faptului că din anul 1757, cînd a scris textul gramaticii din ms. 583, pînă la data cînd a scris textul bucoavnei din ms. 280, scrisul lui D. Eustatievici a evoluat, devenind mai regulat, mai supravegheat. Între altele, Eustatievici a renunțat mai tîrziu la suprascrierea unor slove, fapt confirmat de grafia scrisorii sale din 24 mai 1789 adresată lui Ioan Moarcăs, directorul școlii elementare din Brașov, document aflat în arhiva bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului.

Se pune acum întrebarea: acest manuscris, în mod evident autograful lui Eustatievici, cuprinde o lucrare (originală sau tradusă) a sa, ori numai copiată de el? Răspunsul ni-l dă studiul limbii abecedarului respectiv, în raport cu limba gramaticii lui

Eustatievici. Făcînd această comparație, am ajuns la concluzia că textul din ms. 280 aparține lui Eustatievici. Este o lucrare necunoscută a dascălului de la Sibiu. Dintre numeroasele fapte care probează identitatea limbii din manuscrisele 280 și 583 cităm aici, spre exemplu, paralelismul terminologiei lingvistice: *cădere* “caz” (ms. 280, f. 31^r; ms. 583, f. 28^v, 29^r, 30^r, 30^v), *cuvînt* “frază” (ms. 280, f. 23^v, 25^r; ms. 583, f. 23^v), *glasnică* “vocală” (ms. 280, f. 8^r, 10^v, 11^v, 12^r; ms. 583, f. 11^r, 11^v, 12^r, 13^r), *împiedecare* “virgulă” (ms. 280, f. 29^v; ms. 583, f. 21^v), *împreună glasnică* “consoană” (ms. 280, f. 7^v, 8^r, 11^v, 12^r, 19^v, 25^r; ms. 583, f. 11^r, 13^r, 71^v), *înainte punere* “prepoziție” (ms. 280, f. 8^r, 15^r, 20^v; ms. 583, f. 18^r, 35^r, 65^v, 66^r), *înmulțitori* “plural” (ms. 280, f. 31^r; ms. 583, f. 13^r, 18^v, 28^v, 34^r, 36^v), *însemnare* “semnificație, sens” (ms. 280, f. 8^r, 8^v, 29^v, 30^r, 30^v; ms. 583, f. 37^r, 37^v, 66^r, 66^v, 67^r, 68^v, 73^v), *lovire* “accent, accentuare” (ms. 280, f. 29^v; ms. 583, f. 10^v, 15^v, 16^r, 25^r), *singur(ă) glasnică* “vocală” (ms. 280, f. 10^v, 11^v, 12^v, 20^r, 25^r; ms. 583, f. 11^r, 24^v), *slovnire (slovenire)* “silabă” (ms. 280, f. 8^v, 10^v, 11^r, 12^v, 13^v, 14^v, 16^v, 25^r, 31^r; ms. 583, f. 17^r, 18^r, 20^v, 70^v), *unitori* “singular” (ms. 280, f. 31^r; ms. 583, f. 13^r, 28^v, 34^r, , 36^v, 72^v), *zicere* “cuvînt, vorbă” (ms. 280, f. 14^v, 17^r, 18^v, 19^v, 20^v; ms. 583, f. 11^r, 71^v). Alte particularități lingvistice comune gramaticii lui Eustatievici și bucoavnei din ms. 280 sînt folosirea frecventă, în ambele texte, a verbului *trebui* “a întrebuița”, rar întîlnit în limba epocii, și, sporadic, a formei verbale (se) *întîmplează*. De exemplu, în ms. 583: “să *trebuie*sc întru zicerile dialecturilor celor streine” (f. 12^r), “cuvinte grecești care să *trebuie*sc în dialectul cel rumânesc” (f. 13^v), cf. și f. 12^v, 13^r, 14^v, “cîte să *întîmplează* lovirii?” (f. 16^r, 25^r), “cîte să *întîmplează* vremii?” (f. 19^v); în ms. 280: “în cărțile cele bisericesti să *trebuie*sc scurtările zicerilor” (f. 25^v), “oxia și varia să *trebuie*ște deasupra glasnicilor” (f. 29^v), cf. și f. 1^v, 16^r, 28^v, 30^r, 31^r, 61^r, “să *întîmplează* în ziceri...” (f. 22^v), “să *întîmplează* de cînd va fi la vreo adunare...” (f. 68^r), cf. f. 18^v.

3. Unele afirmații din prefață și câteva observații privitoare la particularitățile dialectale ale limbii sârbe, aflate în diferite capitole ale acestui abecedar (vezi f. 2^r, 15^r, 62^v), ne-au determinat să presupunem că textul nu este o lucrare originală a lui Eustatievici, ci o traducere a sa (integrală sau parțială) după un abecedar sârbesc. În excelenta lucrare a lui G. Mihailovici, *Srpska bibliografija XVIII veka*, Belgrad, 1964, p. 85-86, am găsit descrierea unui abecedar cu foaia de titlu și sumarul identice cu ale textului românesc din ms. 280. Narodna Biblioteka din Belgrad, căreia îi adresăm călduroase mulțumiri, a avut amabilitatea să ne trimită, la cererea Bibliotecii Centrale Universitare din Iași, o xerocopie a lui, căci nu se află în marile biblioteci din România (această xerocopie se găsește la BCU Iași, cota Fc-478). Este cartea intitulată *Pervoe ucenie hotiaștim ucitisia kniga pismeni slovenskimi nazivaemoe Bukvari*, publicată anonim și fără mențiunea locului și a anului apariției. Conține 96 de pagini. Cercetătorii sârbi au stabilit că lucrarea aparține lui Zaharija Orfelin și a apărut la Mleți, în anul 1767. Ediția a doua a acestui abecedar, publicată de Marku Teodorovici, a apărut la Viena, în 1792 (vezi G. Mihailovici, *op. cit.*, p. 232-233).

Comparând textul românesc cu cel sârbesc, am constatat că Eustatievici a tradus în întregime și fidel abecedarul lui Zaharia Orfelin din 1767. Foaia de titlu a traducerii românești o reproduce pe cea a originalului sârbesc pînă și sub aspectul punerii în pagină a textului (vezi fotocopia alăturată, fig. 2).

4. Cînd și cu ce scop a tradus Dimitrie Eustatievici această bucoavnă? După cum se știe, între anii 1762-1786 el a fost secretar al episcopiei ortodoxe a românilor și sârbilor din Transilvania (cu sediul la Șcheii Brașovului, la Rășinari și, în sfîrșit, la Sibiu), timp în care eparhia a fost condusă de episcopii sârbi Dionisie Novakovici, Sofronie Kirilovici și Ghedeon Nikitici, rezidenți la Buda. În această calitate și fiind un om învățat, Eustatievici a putut primi, eventual, însărcinarea de a sprijini

organizarea unor școli elementare pentru românii și sîrbii din eparhie. Pentru nevoile învățămîntului în limba sîrbă bucoavna respectivă nu avea însă de ce să fie tradusă în românește. Traducerea ei putea folosi numai învățămîntului în limba română, pentru care un *Bucovari sau începere de învățătură celor ce vor să învețe carte cu slove slovenești* apăruse la Iași, în anul 1755, iar altul, oficial, destinat școlilor de rit ortodox, la Viena, în 1771. Este posibil, mai curînd, ca D. Eustatievici să fi tradus această bucoavnă slavonă în anii în care îndeplinise funcția de director al învățămîntului românesc ortodox din Transilvania (1786-1796), cînd a tradus și a publicat mai multe manuale școlare. A intenționat, probabil, să alcătuiască și o bucoavnă, pentru care *bucoavna slavonă pentru sîrbi* a lui Zaharia Orfelin îi putea fi un foarte bun model. Căci, spre deosebire de abecedarul sîrbesc oficial, apărut la Viena în anul 1770 și reeditat de 14 ori pînă la 1800 (l-am consultat în ediția a patra, din 1780, prin intermediul unei xerocopii trimisă de colegul Curdin R. Ebnetter de la Universitatea din Zürich, pe care îl rog să afle și aici expresia recunoștinței mele), abecedarul lui Zaharia Orfelin este mai bogat în cunoștințe și mult mai metodic alcătuit. Faptul că l-a tradus dovedește că vrednicul dascăl român de la Sibiu a apreciat calitățile didactice deosebite ale acestui abecedar.

ПЕРВОЕ ОУЧЕНИЕ
КОТОРЫМЪ ОУЧИТНА КНИГЪ
ИМЕННЫ СЛАВЕНСКИМИ,
НАЗЫВАЕМОЕ

БЪ У К В Я Р Ъ.

СЪ МНОГИМИ ПОЛЕЗНЫМИ И ПОТРЕБНЫМИ

НАСТАВЛЕНІЯМИ,

ПО КОТОРЫМИ ВОЗМОЖНО ВЪ КРАТКОМЪ
ВРЕМЕНИ ОТРОКА, НЕ ТОКМО ЦЕРКОВ-
НЫМЪ, НО И ГРАЖДАНСКИМЪ

СЛАВЕНСКАГО ЯЗЫКА ПИСАНІА
СОВЕРШЕННУ ЧИТАТИ ОБУЧИТИ; КЪ ПРА-
МОМУ БОГОПОНЯНІЮ И БОГОПОЧИТАНІЮ
НАСТАВТИ;

И КЪ ПОНЯТІЮ РАЗНЫХЪ ВЪ ГРАЖДАНСКОМУ
ЖИТІИ НЕОБХОДНЫХЪ ВЕЩЕЙ ПРИВЕСТИ:

НЫНѢ ПЕРВѢЕ РАДИ СЪПОТРЕБЛЕНІА

СЕРБСКАГО ЮНОШЕСТВА

СРБСКІИ ИЗДАНИЕ. Г. 1848.

ТЪА ФЪЦЪТЪРЪ

Ачелсъръ чекоръ съ рече картъ къслове
слобенеши, Нуминъ дусъ.

Б У К О В Н Ъ

Кумайте Фолоснтаре шитребуинчо-
асе Фвизитуръ.

дхпънаре квлхтинитъ гаете дскуртъ време
двеса препрвнква десъвршитъ ачепи ну-
нуманъ фвизитуритъ Бисеричеши чешн чъле о-
ршѣнеши.

Алнмбїи Слобенеши

Шиллабца катръ дрѣпта квошницлаун
дзех, шичинстирѣлхи дзех, шилладзус
катръ кхлрин дсрѣ мхлатар фелюри делакру-
ри требуйнчоасе двїаца соршенѣскъ.
акумъ манртѣи центротребуйца
Првнъчлаор събешн.

д. днъ.

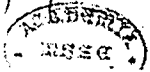

Fig. 1

2015, Географіе, Шпалгалте фоло-
 ентоаре шінце, Шпалентре ішто-
 ате. Слесту фелі жєнру Слесту пз-
 рєтї аштї ислостє шртшєнєтї, Ја-
 рє Слєстї штрє ижнотїца ателєр
 Слостє Нжтїоуї єзнїтє єтїпїцї. Пє-
 трє аласта шлє аластає сириса-
 ре Састїє аштї фєцїтїрє, Катїон
 шн Слєстїєрє шпрєнїє илєстїрє
 тє Анстрїтєсїє Слєстїє шлєстїрє ш-
 нєсїє, Шлє аласта аргїтїє шн
 олнє рїтїонїє илєстїрє алтїрє
 фєлїрїє жєнру подїтїтїєшн.
 Штрє фєстїє ателїєнє єлїовнє Слє-
 стїєнє оутїаре єнїтєрє Нлєстїєрє
 фєлєрє прєтїрїєстїє, Катїє алтїр-
 тїєрє жєстїєрє пїтїрє фолєстїє шн-
 нєрєцїєлєрє Слєстїє фєлєстїєнє.
 Шлє прєнїєлєрє рїтїєнє оловоднє тє
 пїтїєнє Шлєстїє. Шлє ателїєнє Шлєстїє

Fig. 4

Lucas

Дитро дъзвукъта прѣхнѣлоу сѣпъ а
 тѣхнѣ Нѣвафи дѣлѣуъ Матрѣнѣ
 А дѣпъ атея дѣн ате идрѣу прѣн а
 тѣт дѣу дѣ ахнѣтѣ вѣднѣ сѣу
 вѣуе атепн идрѣнѣ атеп ах дѣст
 дѣхнѣтѣ; Мѣнтрѣ идрѣнѣ вѣр дѣс-
 уа еп дѣ дѣоас сѣдтѣрѣ ерѣ идрѣнѣ
 сѣл тѣннѣнтѣ сѣрѣсѣ, а тѣхнѣтѣ вѣр
 дѣ еп тѣтѣ тѣ дѣтѣоитнѣу дѣ гѣтѣн
 дѣстѣтѣ шнѣуоуѣ тоѣтѣ дѣлоу дѣ
 дѣтѣтѣ тѣтѣдѣнтѣ.

Fig. 3

Шѣтѣ дѣхнѣ ате идрѣнѣ дѣоас дѣхнѣ
 Мѣнтрѣ идрѣнѣ дѣоас дѣхнѣ /
 а дѣнѣ дѣтѣнѣ / дѣлоу тѣ идрѣнѣ
 дѣтѣдѣнѣ тѣхнѣтѣ дѣлоу дѣсѣуѣ-
 тѣрѣ а дѣроу ацнѣсѣрѣ сѣлор дѣу гѣтѣн
 дѣтѣтѣоитѣ тѣлоу сѣднѣтѣ дѣтѣрѣоитнѣ:
 идрѣнѣ идрѣнѣ а дѣтѣнѣсѣиѣ: Мѣн
 прѣсѣсѣ дѣ а тѣтѣ дѣсѣтѣвѣтѣ дѣ тѣрѣ
 дѣоитнѣ дѣсѣтѣрѣ дѣтѣрѣоитнѣ:
 тѣоасѣ

але в о р о а в е п и н у к о т а д е п р а п р и в е д е н о р е , а р з т е р у б л у з о р е
 п и с е н о р л о в е т о i m a r a s n и к с е в р а ш n e t e , Д а р и с з д л а о б
 х о т р і т а г ш и р і н е з і н а t i , П р : Е н е р и о t i u a t e s t a =
 с т e , К а р і а л н о т б о у е Л а р і e t o r n e С а т a r і n , ш и р і т р а т о r =
 f i m e N e s t i n t i n л и н д e t p r i n e , ш и р і т р a p r o f a l e s н о о u d i l e :
 Д а р і t o r e p l i n i n p r e l y u n A t n i a л Н е р і t a t i С а t r o r e t i e .
 а : С с і r i e r t r o r P r o t a c i e A g i u s : р n a i t e L e n t e ш и
 r t r e t e d u t i t e z e r e , П р : L e t a z p r i n e b o s a g r e r a =
 m i t e z i n a t i n t i e l o x e , Д а с a r o r i n i t r o c a t a n a :
 С о u e t t e u i n z a a b e t i Д а r e С о u e t t i u e ш и d a t i e t e r e d n e .
 К : P r o c e d o n i s e r i e t t o n z i t a r i e t i t , П р : С i a z a t ,
 П i s t i n a , п л и н i s h e , p e s t o w e r e N e t e s a z n i t a t e s : M =
 e s e l a c i t i n i z a t e x e ш o t i n e : Н е r i t a t i A r o d e n e m l =
 n e r e K a p r a D a r e l o x e с e r i e t i n t i e .
 r : P r i n e o n i t i e t e l e l e t i d a r i ш и t e l e t i t r i a n e e s e
 l y e , П р : Z n e x e C o r a t a t e l e t e l e n e r : E n e t e a ,
 ш и t o c r a t i e s e r e , l o v n o r e d u m b e s p r i n t i e .
 а : P r a i n t e m e t a n d u e t t i n i t i , л n a n t e m e r a с z =
 t i e A g i u s , С а t r i o , ш и a n e t e a d t i n e , П р : P r o =
 u i t i d e s C o a m i t a d o n , A g i u s : h o r r i n e a t l a n e r e
 p r i r a t i e t e l e o n e b a a g r e o n ш и e a m i t r i o n i n z i =
 y a s a .
 П е r i e s . л : P r o s o r o i b a t e r e d o e s r i e t i t i s n e t a o u

Fig. 5

Originalul grecesc al *Retoricii* publicate de Ioan Molnar

1. Primul manual de retorică în limba română a apărut la Buda, în anul 1798, cu titlul *Retorică, adecă învățătura și întocmirea frumoasei cuvîntări. Acum întâi izvodită pe limba românească. Împodobită și întemeiată cu pildele vechilor filosofi și dascalii bisericești* (vezi fotocopia alăturată, fig. 1). Textul este anonim. Scurta prefață adresată “tuturor de aleasă vrednicie iubitori de știință” este semnată *autorul* și datată “scris în cetatea Sibiului, în 13 zile iulie 1797”. În *Cuvînt înainte* sau în altă parte a cărții nu se află nici o indicație privitoare la autor sau la eventualul traducător. Radu Tempea și Samuil Micu, prieteni și colaboratori apropiați ai lui Ioan Molnar, au afirmat că *Retorica* publicată în 1798 este opera acestuia. Ca atare, în istoria noastră literară s-a statornicit de multă vreme credința că această retorică a fost elaborată de cunoscutul medic și literat Ioan Molnar (1749-1815). Aurel Sasu a editat opera sub numele lui Ioan Molnar (Cluj-Napoca, 1976). Unele părți din *Retorica* de la 1798 au fost editate, tot sub numele lui Molnar, de Florea Fugariu, în antologia *Școala ardeleană*, vol. I, București, 1970, de Mihai Gherman, în antologia *Școala ardeleană (poezii, proză, tălmăciri)*, Cluj-Napoca, 1977, și de Mircea Frînculescu, în antologia *Retorică românească*, București, 1980.

În prefața la antologia citată, Mircea Frînculescu își exprimă îndoiala cu privire la paternitatea lui Molnar asupra acestei retorici, deoarece terminologia ei de specialitate este grecească, “fapt care ne trimite cu gîndul la un posibil model grecesc”, iar Molnar, după informațiile de care dispunem acum, nu știa grecește. Presupunerea lui Dumitru Belu din studiul *Cea dintîi omiletică în limba română. Retorica de la 1798* (“Mitropolia Ardealului”, VIII, 1963, nr. 9-10, p. 709-737),

potrivit cărora Molnar ar fi învățat grecește la Sibiu sau că ar fi fost ajutat de Samuil Micu să transpună în românește și să interpreteze o retorică grecească, i se par lui M. Frînculescu nefondate. De asemenea, M. Frînculescu consideră "destul de nefiresc" faptul că în *Retorică* apar puține neologisme de proveniență latină, pentru a putea conchide că opera aparține lui Molnar, care, după cum se știe, cunoștea foarte bine limba latină. Cu toate acestea, "deoarece nici împotriva atribuirii tradiționale nu pot fi aduse, deocamdată, probe decisive – încheie Frînculescu –, vom accepta ca autor al primei retorici românești pe Ioan Molnar-Piuaru" (p. XIV-XV). Recenzînd antologia lui M. Frînculescu ("Manuscriptum", XIII, 1982, nr. 1), Paul Cornea remarcă și subliniază faptul că "cercetătorul își pune întrebarea (după mine legitimă) dacă nu cumva Molnar e doar *editorul*, nu și *autorul* textului" (p. 178).

2. Retorica de la 1798 nu este opera lui Ioan Molnar, nici o traducere a sa.

Faptul că Ioan Molnar nu este autorul, ci numai editorul *Retoricii* publicate de el este indubitabil. Împotriva atribuirii lui Molnar a acestei retorici pot fi aduse probe hotărîtoare, în primul rînd de natură lingvistică.

După cum se știe, Molnar a publicat la Viena, în 1785, lucrarea intitulată *Economia stupilor*, iar în anul 1800, la Buda, traducerea volumului I din *Istoria universală* a lui Claude Fr. Millot. Ambele lucrări sînt semnate de el, în timp ce *Retorica* a apărut anonim, cu o scurtă prefață scrisă în mod sigur de Molnar, dar semnată, de circumstanță, *autorul*. Modul acesta enigmatic în care a apărut *Retorica* este un prim indiciu că opera nu-i aparține lui Molnar. Dacă era o lucrare originală sau o traducere a lui, Molnar ar fi semnat-o, așa cum a semnat *Economia stupilor*, care este probabil o traducere sau prelucrare, și traducerea *Istoriei universale*.

Proba indiscutabilă că *Retorica* nu este opera lui Molnar o constituie însă limba ei, care nu se identifică cu limba din *Economia stupilor* și din *Istoria universală*, cum ar fi fost firesc. Particularitățile de grai ardelenesc și alte particularități lingvistice care apar în cele două lucrări semnate de Molnar (în continuare, **ES**, respectiv **IU**) nu se întîlnesc și în *Retorică* (în continuare, **R**). Pe de altă parte, o serie de particularități ale limbii române literare vechi, prezente în *Retorică*, nu apar și în lucrările semnate de Molnar. Vom cita doar cîteva exemple mai semnificative.

1. Locuțiunea adjectivală *de lipsă* “de trebuință, necesar, indispensabil”, frecventă în scrisul lui Ioan Molnar (în **ES**: “este (ar fi) *de lipsă*”, p. 19, 55, 105, 133, 168, 176; “cel (cele) *de lipsă*”, p. 165, 135; în **IU**: “a fi (este, sînt, era, au fost, ar fi, fiind) *de lipsă*”, p. 6, 8, 20, 29, 32, 34, 35, 59, 60, 61, 62, 78, 85, 105, 128, 224, 225, 229, 251, 260, 282, 294, 312, 317, 318, 338, 344, 355, 358, 377, 391, 402, 424; “cel (cele) *de lipsă*”, p. 119, 140, 184, 259, 277; “un frîu *de lipsă*”, p. 336), nu apare deloc în cele 291 de pagini ale *Retoricii*. Ea se întîlnește, o singură dată, doar în scurta prefață a lui Molnar la această carte (“este *de lipsă*”). Pentru exprimarea sensului corespunzător, în *Retorică* se folosesc expresiile *este trebuință*, p. 17, 48, 114, 157, 168, 182, 183, și *este trebuincios*, p. 21, 110.

2. În scrierile lui Molnar apare des adverbul *aorea* “cîteodată, uneori” (în **ES**, p. 24, 34, 42, 65, 70, 71, 73, 74, 110, 113, 124, 137, 143, 145; în **IU**, p. 137, 183, 240, 241, 242, 252, 262, 338, 342, 344, 375, 433). Acest adverb nu se întîlnește niciodată în *Retorică*.

3. Verbul *deschilini* “a deosebi”; specific graiurilor ardelenesti și bănățene, apare de mai multe ori în scrierile lui Molnar (în **ES**, p. 69, 128; în **IU**, p. 118, 207, 275), dar niciodată în *Retorică*.

4. Pentru denumirea noțiunii de “proprietate, calitate”, în *Istoria universală* tradusă de Molnar întîlnim numai calculul *însă-*

șie ("însășiile lui cele iroicești", p. 165, 406; "însășiile lui cele alese", p. 342; cf. și p. 190, 263, 370), în timp ce în *Retorică* apare numai calculul *însușire* ("firea sufletului, căruia este *însușire* înființată a fi fără de materie", p. 24; "lungimea și scurtarea sînt *însușiri* ale cîtințai", p. 181; cf. și p. 163, 171, 174, 290).

5. În scrierile lui Molnar, pronumele de întărire nu sînt de regulă acordate în persoană, gen și număr cu substantivele pe care le determină. De exemplu, în **IU**: "pentru mine *însuș*, p. 425; *însuș* (marea, prepunerea, pilda, pizma, robia, vaza), p. 106, 127, 272, 289, 343, 395; *însuș* (asupritorii, ei, ele, femeile, jocurile), p. 209, 230, 319, 413, 416. În rare cazuri se întîlnește la Molnar acordul în gen al pronumelui de întărire: *însaș* (istoria, întocmirea, muma), în **IU**, p. 6, 7, 327. În *Retorică* însă acordul în gen al pronumelui de întărire este folosit în mod consecvent: *însăș* (aceasta, aceea, firea, inima, înțelepciunea, ritorica, stăpînirea, viața), p. 7, 87, 89, 125, 126, 130, 137, 184, 213, 214; *însaș* (bunătatea, cenușa, înțelepciunea), p. 35, 143, 191. Aceeași formă *însăș* (rezultată probabil prin velarizarea lui *e* din *înseși*) apare și pentru plural: *însăș* (chipurile, ochii, odoarăle, mîinile), p. 83, 94, 134, 145.

6. Articolul nehotărît *niște* apare în *Retorică* sub forma arhaică și populară *nește* (p. 29, 40, 47, 57, 61, 62, 69, 70, 89, 92, 97, 120, 140, 165, 169, 252, 256, 263, 275, 285), în timp ce în scrierile lui Molnar are numai forma *niște* (în **ES**, p. 20, 25, 55, 85, 136; în **IU**, p. 114, 115, 121, 145, 156, 159, 169, 170, 253, 267, 281, 284, 299, 312, 355, 362).

7. În scrierile lui Molnar, labiodentala *f* nu este palatalizată (în **ES**: *fire*, p. 21, 36; în **IU**: *fiară*, p. 52, 73, 180; *fier*, p. 429; *fire*, p. 263, 398). În *Retorică* însă constatăm un tratament diferit al acestei labiodentale: este conservată în *fier* (p. 32, 34, 149, 238) și *fire* (p. 10, 66, 68, 109, 115, 118, 122, 163, 171, 213, 246, 273), dar palatalizată în mod consecvent în *hiară* (p. 5, 29, 50, 73, 93, 102, 109, 133, 170, 171, 174, 185, 188, 195, 221, 223, 225, 243, 266, 270, 272, 273, 280, 287).

8. Locuțiunea verbală arhaică și populară *de-acia* “apoi, pe urmă, de acum”, frecventă în *Retică* (p. 71, 81, 141, 164, 182, 199, 221, 252, 263, 279), nu apare niciodată în scrierile lui Molnar.

9. În *Retică* apare sporadic condiționalul perfect construit cu auxiliarul *a vrea*, ca în limba veche (“de *vrei căuta* [...], ai fi găsit”, p. 86; “de *vrei pune* la început pre tesis [...], *vrei a face* un silogismos desăvârșit”, p. 145; “așa *vream face* eu, așa trebuie să faci și tu”, p. 282; cf. și p. 126, 270). Această formă veche a condiționalului perfect nu apare niciodată în scrierile lui Molnar.

10. În *Retică*, formele de imperfect ale anumitor verbe de conjugarea a IV-a sînt cele specifice limbii române literare vechi (*dormiiam*, p. 279, *găsiia*, p. 35, *hrăniia*, p. 35, *iubiia*, p. 134, *înfloriia*, p. 152, *îngroziia*, p. 43, 132, *însuflețiia*, p. 41, *poftiiam*, p. 125, 279, *pogoriia*, p. 256, *răniia*, p. 86, 165, *sloboziiia*, p. 165, *socotiiia*, p. 70, 136, 160 și altele), în timp ce în *Istoria universală* tradusă de Molnar apar formele specifice limbii române literare moderne (*dezvălea*, p. 275, *gîndea*, p. 245, *hrănea*, p. 295, 416, *însufletea*, p. 402, 416, *învinovătea*, p. 260, 262, *poftea*, p. 374, 419, *socotea*, p. 25, 260, 261, 287, 295, 306, 310, 318, 325, 373, *venea*, p. 250, și altele).

11. În *Retică* apare sporadic o construcție specifică limbii române literare vechi, în care este declinat la genitiv ațit adjectivul sau adjectivul pronomial antepus cît și substantivul feminin respectiv: “frumusețea [...] a *fericitei cetății* aceiia”, p. 83; “doftoria a *atîței ticăloșiei* sale”, p. 199; “semne ale *mulței puterii* sale”, p. 227; cf. și p. 27, 254, 286. Această construcție nu apare niciodată în scrierile lui Molnar.

O problemă mult discutată în literatura privitoare la *Retică* publicată de Molnar este aceea a modelului sau a izvoarelor folosite de autorul ei. D. Popovici, în *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945, p. 298, afirmă cel dintîi că Molnar a avut pentru retorică un model străin (cf. și D. Popo-

vici, *Studii literare*, I, Cluj-Napoca, 1972, p. 276-277). Aspectul grecesc al terminologiei de specialitate, ditirambii la adresa țării și a culturii grecești, precum și faptul că autorii citați sînt exclusiv orientali, îndeosebi greci, îl determină pe Dumitru Belu, primul cercetător care a consacrat un studiu mai amplu acestei retorici, să conchidă că “fără îndoială, la elaborarea retoricii Piuariu a avut în față «un model străin», și anume socotim că acest model a fost o retorică grecească”, dar “care să fi fost cartea grecească după care Molnar s-a ghidat la întocmirea retoricii este greu de precizat” (*loc. cit.*, p. 715-717). Aurel Sasu, în prefața ediției din 1976 a retoricii de care ne ocupăm, citată mai sus, discută pe larg și critic (p. 28-32) opiniile emise pînă atunci cu privire la modelul sau izvoarele retoricii. Încercînd să demonstreze că Molnar a elaborat o operă originală, pe baza unei bogate literaturi de specialitate (Aristotel, Cicero, Quintilian etc.), consultată direct, A. Sasu conchide că “sursele erau, credem, operele clasice ale disciplinei retorice. Repetăm, nu excludem posibilitatea existenței unei compilații pe care Molnar să fi luat-o ca punct de plecare. Dar asta, practic, nu mai are vreo importanță” (p. 32). Observațiile acestea ale lui A. Sasu au fost reluate întocmai în lucrarea sa intitulată *Retorica literară românească*, București, 1976, p. 138-149. O discuție similară privitoare la modelul sau sursele *Retoricii* de la 1798 face și Mircea Popa, în monografia *Ioan Molnar Piuariu*, Cluj-Napoca, 1976, p. 168-171. Considerînd că este posibil ca Molnar să fi avut drept model “o retorică grecească, neidentificată pînă acum” și că “este sigur că Molnar n-a făcut o simplă traducere a modelului în cauză, ci l-a prelucrat” (p. 168), M. Popa conchide: “ce retorică a folosit Molnar ca model nu putem ști”. Dintre retoricile grecești pe care le-ar fi putut consulta Molnar, M. Popa citează, după istoriile literare, pe cele ale lui Coridaleu, Alexandru Mavrocordat, Damodos, “precum și altele ale lui Aftorriu, Vlahos, Macarie și Scufos, ultima tratînd despre arta oratorică religioasă, cu exemple din cărțile sfinte, cum a procedat și

Piuaru” (p. 169). Opinia lui M. Frînculescu, ultimul cercetător care s-a referit la această problemă, am menționat-o mai sus.

Pornind de la premisa că un tratat de retorică destul de bine alcătuit, cum este cel de care ne ocupăm, nu putea fi o operă originală în cultura românească din secolul al XVIII-lea și considerînd juste observațiile lui Dumitru Belu, din 1963, citate mai sus, am conchis că retorica de la 1798 nu putea fi altceva decît reproducerea, mai mult sau mai puțin prelucrată, a unei retorici grecești, care trebuia căutată în mod sistematic și identificată. La sfîrșitul unei astfel de cercetări, am reușit să stabilim că *Retorica* publicată de Ioan Molnar în 1798 este tradusă după manualul de retorică intitulat *Téhni ritorikís* (Arta retoricii), a lui Francisc Scufos, apărut la Veneția, în anul 1681 (vezi foaia de titlu a cărții, în fotocopia alăturată, fig. 2. Două exemplare din această carte, astăzi rară, se găsesc și la Iași, unul în Biblioteca Centrală a Universității și altul în biblioteca Mitropoliei). Începînd cu *Cuvîntul înainte* și pînă la ultima pagină a cărții, textul românesc reproduce, capitol cu capitol și frază cu frază, originalul grecesc menționat (compară, de exemplu, în fotocopiile alăturate, fig. 3 și 4, textul unei pagini din *Retorica* de la 1798 cu textul corespunzător din retorica lui Scufos).

Pentru dificultatea traducerii sau pentru motive de ordin confesional, traducătorul român a renunțat însă, în numeroase capitole, la unele dintre exemplele cu care autorul grec își ilustrează definițiile sau recomandările. De exemplu, în cartea I, capitolul 8 (*Carea este numărarea cea pre rînd a părților?*) are în traducere 5 pag., iar în original 15 pag.; în cartea a III-a, cap. 12 (*Ce este iperváton?*) are în traducere zece rînduri, iar în original două pagini și jumătate; în cartea a IV-a, cap. 36 (*Pentru prosopopeie, adecă înfățișarea unui plăsmuit obraz*) are în traducere 5 pag., iar în original 17 pag., și altele (cf. îndeosebi capitolele cărții a IV-a). În numeroase cazuri, traducătorul renunță la exemplele cu versuri din *Iliada* și *Odiseea* sau create cu elemente din mitologia greacă (cf. cartea I, cap. 13; cartea a

II-a, cap. 8; cartea a III-a, cap. 4 și 12; cartea a IV-a, cap. 7, 10, 14, 16, 34, 35). Uneori sînt eliminate și exemple cu texte din literatura patristică sau create cu elemente din mitologia creștină (cf. cartea a IV-a, cap. 20).

Francisc Scufos, născut la 1644 în insula Creta, a copilărit și a studiat în Italia. După ce obține, în 1666, doctoratul în filozofie și teologie la Roma, funcționează un timp ca profesor la o școală a coloniei grecești din Veneția. În urma unor neînțelegeri cu conaționalii săi din colonia venețiană, trece la catolicism, în 1775, și pleacă în insula Corfu, ca vicar general al arhiepiscopiei catolice de acolo (vezi și C. Th. Dimaris, *Istoria literaturii neogrecești*, București, 1968, p. 133-135). Retorica publicată de Scufos în 1681 nu a mai fost reeditată.

Din cele arătate mai sus rezultă că *Retorica* publicată de Ioan Molnar în 1798 nu a fost nici alcătuită, nici tradusă de el. Molnar este doar *editorul* textului respectiv, care era o traducere mai veche a retoricii lui Francisc Scufos. După toate probabilitățile, Molnar nu a cunoscut însă și textul original. Cît de veche putea fi această traducere vom încerca să stabilim în partea a doua a prezentului studiu. În consecință, profilul de cărturar umanist și de literat făcut în ultimul timp lui Ioan Molnar, îndeosebi pe baza erudiției și a aptitudinilor literare dovedite în alcătuirea retoricii, trebuie substanțial revizuit, căci meritele și calitățile respective sînt de fapt ale lui Scufos.

Editînd textul fără a cunoaște originalul grecesc după care a fost tradus, Molnar nu a avut posibilitatea să corecteze o serie de evidente erori de copist aflate în manuscrisul editat, nici să stabilească punctuația potrivită în numeroase pasaje care au rămas astfel confuze. De exemplu, "cornul *Amatiei*" (p. 192, 275), în loc de *Amaltiei*; "Pentru *epinafora*" (p. 197), în loc de *epanafora*; "Ce este *omiopton*?" (p. 210), în loc de *omioptoton*; "Pentru *prosografia*, adecă zugrăvirea dinafară a lucrurilor" (p. 218), în loc de *prosopografia*; "pielea cea de aur a *argomatilor*" (p. 224), în loc de *argonavtilor*; "Pentru *ipervoli*, adecă

cînd ritorul face întrebare și singur răspunde” (p. 232), în loc de *ipovoli*, și altele. La p. 228, înaintea titlului general: *Pentru finerea aminte și închipuirea vorbei*, lipsește mențiunea cartea 5. La p. 290, alineatul 2, Molnar nu a putut ști că *Od. A.* înseamnă *Odiseea, I* (mențiune făcută marginal în original) și că prima frază a alineatului respectiv (cu punctuație defectuoasă), pînă la cuvintele: *la această pricină...*, reprezintă traducerea unui vers de la începutul *Odiseei*, în care cuvîntul *avut* este o greșeală de copist, în loc de *văzut*, și altele.

3. Retorica lui Francisc Scufos, sursă a Didahiilor lui Antim Ivireanul.

Constatănd cvasiidentitatea relatării faptei de caritate a sfîntului Nicolae în *Retorica* de la 1798 (p. 70-72) și într-o didahie a lui Antim Ivireanul (cf. ediția *Opere*, București, 1972, p. 51-52), Dumitru Belu se întrebă: “Să nu le fi luat oare și unul și celălalt, și Piuariu și Ivireanu, din unul și același izvor grecesc?”, după ce mai sus observase că nu este exclus ca modelul retoricii lui Molnar “să fi fost aceeași lucrare din care Antim Ivireanul își va fi extras unele exemple folosite în predicile sale” (*loc. cit.*, p. 717-718). Aurel Sasu semnalează și alte corespondențe textologice între *Retorica* publicată de Molnar și *Didahiile* lui Antim Ivireanul. De exemplu, un pasaj din *Retorică* (p. 69-70) este cvasiidentific cu un pasaj din didahia lui Antim la instalarea sa ca mitropolit (*ed. cit.*, p. 5-6), iar alt pasaj din *Retorică* (p. 216-217) este cvasiidentific cu un pasaj dintr-o predică a lui Antim la praznicul Adormirii Maicii Domnului (*ed. cit.*, p. 19). Noi am observat că și un alt pasaj din această predică (p. 19-20) este cvasiidentific cu un pasaj din *Retorică* (p. 54-55). Respingînd însă supoziția lui Dumitru Belu că Molnar ar fi putut să aibă pentru *Retorică* un model grecesc și că *Didahiile* lui Antim Ivireanul puteau să aibă ca izvor aceeași retorică, A. Sasu apără ideea originalității ambilor autori și conchi-

de că "la amîndoi exemplele sînt scoase nu din aceeași lucrare, ci din *aceleași* lucrări. Vrem să spunem că Piuariu-Molnar va fi cunoscut cu siguranță *Didahiile* lui Antim, dar a cunoscut și textele autorilor amintiți și altele" (*loc. cit.*, p. 25-26). Referindu-se la aceleași corespondențe textologice frapante între *Retorica* publicată de Molnar și *Didahiile* lui Antim Ivireanul, precum și la faptul că "D. Belu a opinat pentru un izvor grecesc comun atît pentru Ivireanu, cît și pentru Molnar", Mircea Popa conchide, ca și A. Sasu: "Noi credem că e vorba mai degrabă de folosirea acelorași izvoare, care constau în *Viețile sfinților*, în *Minee*, în *Vechiul și Noul Testament* etc., de unde și-a luat fiecare exemplele, ideile teologice și chiar tratarea subiectelor" (*op. cit.*, p. 186-187).

Stabilirea faptului că *Retorica* publicată de Molnar în anul 1798 este tradusă după retorica lui Francisc Scufos, apărută în anul 1681, și constatarea făcută mai sus că textul publicat de Molnar conține o serie de particularități ale limbii române literare vechi ne-au oferit posibilitatea să găsim adevărata explicație a corespondențelor textologice dintre *Didahiile* lui Antim Ivireanul și traducerea retoricii lui Scufos editată de Molnar, care confirmă în fond supoziția lui Dumitru Belu. Comparația celor patru pasaje menționate mai sus, cvasiidentice în *Retorică* și în *Didahii*, care însumează aproape două pagini și jumătate, și raportarea lor la textul original grecesc ne-au dus la concluzia că Antim Ivireanul reproduce pasajele respective din retorica lui Scufos, nu din alte izvoare, și că ele reprezintă, atît în *Didahii* cît și în *Retorică*, *aceleași traducere* a textului corespunzător grecesc.

Admișînd că Antim Ivireanul a tradus el însuși pasajele din retorica lui Scufos folosite în *Didahii*, am avea dovada că tot el este și traducătorul întregului text al retoricii, deoarece este greu de crezut că, traducînd același text grecesc, două persoane au putut să folosească, independent, fraze identice. Iată, de exemplu, trei fragmente din pasajele cvasiidentice menționate. În *Retori-*

că: “și fulgerînd, nu zic cu fulgerul ascuțitelor sabii, ci cu acelea ale unii vieți îmbunătățite, neumplînd pămîntul de oști, nu acoperind marea de corăbii” (p. 69); în *Didahii*: “și fulgerînd, nu zic cu fulgerile sabiilor celor ascuțite, ci numai cu strălucirile unei vieți bune, neumplînd pămîntul de oști, nici să acopere marea de corăbii” (*ed. cit.*, p. 6); în *Retică*: “atunci, ca cum ar fi fost nu ca făcător de bine, ci ca un fur, aleargă grabnic la săraca aceea casă și aruncînd în lăuntru, nu zic o dată, sau de doao ori, ci de trei ori mult aur, au gonit cu aceasta pre sărăcie” (p. 71); în *Didahii*: “atuncea, ca cînd ar fi fost nu făcător de bine, ci ca un hoț, aleargă cu mare grabă la acea săracă de casă și aruncînd în lăuntru, nu zic o dată, sau de două ori, ci de trei ori mulți galbeni, au gonit cu aceasta sărăcia” (*ed. cit.*, p. 52); în *Retică*: “dară zidire carea să covîrșască cu vrednicia pre Maica lui Dumnezeu niciodată nu poate, măcar de este și atotputernic, pentru că după cum nu este cu puțință, nu zic a socoti cineva, ci nici măcar să nălucească cu mintea o ființă mai aleasă...” (p. 217); în *Didahii*: “iară o zidire carea să covîrșască în vrednicie pre Maica lui Dumnezeu nu va putea să facă niciodată, măcar că este preaputernic. Pentru că precum nu este cu puțință, nu zic să socotească, ce nici cu mintea să gîndească neștine o ființă mai cuvioasă...” (*ed. cit.*, p. 19). Anumite particularități lingvistice ale *Didahiilor* lui Antim Ivireanul, care nu corespund celor ale *Reticii*, ne arată însă că, deși pasajele menționate sînt cvasiidentice, traducerea retoricii lui Scufos nu poate fi atribuită lui Antim. După toate probabilitățile, el nu a folosit retorica lui Scufos în original, ci prin intermediul unei traduceri românești, care, rămasă în manuscris, avea să fie editată de Ioan Molnar abia în anul 1798. În mod firesc, reproducînd pasajele respective din traducerea mai veche a retoricii lui Scufos, Antim a operat unele mici modificări, a înlocuit unele cuvîntे sau forme ori a adăugat sau a eliminat cîte ceva, după necesitățile folosirii lor în predici. Dacă Antim Ivireanul ar fi consultat direct retorica lui Scufos, pasajele extrase de aici și folosite de el în *Didahii* nu puteau să aibă, în

traducerea lui, fraze identice și unele particularități de limbă comune cu ale traducerii anonime publicate de Molnar. Apoi, probabil că Antim ar fi luat din retorica lui Scufos și vreunul dintre pasajele pe care, așa cum am arătat, traducătorul anonim al retoricii nu le-a reprodus. Or, noi nu am constatat acest lucru.

Firește, Antim nu datorează lui Scufos numai pasajele, mai mari sau mai mici, pe care oratorul le-a folosit în predicile sale. Manualul de retorică al lui Francisc Scufos este, probabil, cartea cu care s-a instruit Antim, din care a învățat el meșteșugul frumoaselor cuvântări. Sub acest aspect, al artei oratorice, pot fi de asemenea recunoscute în *Didahii* unele procedee recomandate și exemplificate de Scufos.

Nu știm deocamdată cine a făcut, în jurul anului 1700, traducerea românească a retoricii lui Francisc Scufos. Se pare că traducătorul era un cleric, care știa nu numai limba greacă, ci și latina. Textul publicat de Molnar conservă o serie de particularități lingvistice care ar putea servi la identificarea lui. Problema aceasta va constitui însă obiectul unei cercetări viitoare.

4. Retorica de la 1798 în învățământ.

Cercetările de pînă acum nu au putut depista urme sigure ale predării *Retoricii* publicate de Molnar în învățământul românesc. “Nu știm cum va fi fost primită retorica lui Piuaru de către preoții de atunci. Nu știm care va fi fost circulația acestei lucrări. Sînt indicii că ea a fost utilizată de Maior la întocmirea *Propovedaniilor* lui. Nu este exclus să fi fost folosită și la cursurile institutului teologic din Sibiu”, afirmă Dumitru Belu la sfîrșitul articolului citat (p. 737). Vreo informație privitoare la folosirea acestei retoricii în învățământ nu a înregistrat nici Aurel Sasu, în capitolul intitulat *Istoria retoricii românești. Retorica în învățământ*, din lucrarea sa *Retorica literară românească*, citată mai sus. Există totuși două mărturii documentare că, la numai cîțiva ani de la apariția ei, *Retorica* publicată de Mol-

nar a fost folosită în învățământ.

Prima școală românească de grad gimnazial în care cursurile erau predate în limba română a fost seminarul de la Socola, de lângă Iași, înființat de mitropolitul Veniamin Costache în anul 1803. Într-o bine alcătuită istorie a acestei școli, publicată la centenarul ei, în 1904, Gh. Adamescu citează o însemnare de pe o carte apărută la Iași, în 1805, în care sînt menționate materiile predate în recent înființata școală românească: “Și au zidit [Veniamin] și casele de învățătură, în care școală să paradosesște gramatica, loghica, ritorica, aritmetica, itica, de învățătorul Enache, întâiul al limbii noastre cei românești” (p. 52, nota 4). “Învățătorul Enache” este cunoscutul profesor Ioan Nicolau Alboteanu, care a predat la seminar diferite materii pînă în anul 1844. Informația citată este confirmată de o relatare, probabil a lui Alboteanu însuși, aflată în fragmentul unui curs de gramatică românească predat la seminarul de la Socola în anul 1836 (vezi ms. 3089 de la Biblioteca Academiei Române, f. 10^v-11^v).

Într-un studiu mai vechi (*Gramatica românească a lui Ioan Alboteanu*, în “Limba română”, XIII, 1964, nr. 1, p. 44-54), am stabilit, pe baza unor copii ale cursurilor predate la seminarul de la Socola prin anii 1804-1812, că Alboteanu își alcătuisese cursul de gramatică după gramaticile românești ale lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanul, Radu Tempea și Ienache Văcărescu, deci după principalele lucrări de specialitate existente la acea dată în românește. Fragmente din cursul de retorică predat de Alboteanu se păstrează într-un caiet de zece foi din manuscrisul 214 de la Arhivele Statului din Iași, datat și semnat: “1807, 23 iulie. Isaia. Socola”, și în manuscrisul 3051 de la Biblioteca Academiei Române, f. 12-18, datat 1810 și scris de Teofan Ioan de la Socola. Comparînd aceste fragmente de curs cu capitolele corespunzătoare din *Retorica* publicată de Molnar, am constatat că Alboteanu le reproduce aproape textual. Vezi și studiul *Seminarul de la Socola, prima școală de grad gimnazial în limba română*, în volumul de față.

1865

230

ΤΕΧΝΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ

ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ Γέρου τῷ ΣΚΟΥΤΩ

Κρητὸς τῷ ἐκ Κυθωνίας,

Φιλοσοφίας καὶ Γερᾶς Θεολογίας;

Διδασκάλου,

ΤΗΣ ΜΗΤΡΙ ΚΑΙ ΠΑΡΘΕΝΩ.

Γουπετῶς ἀφιερωθεῖσα.

ΑΡΤΕ

ARTE, DI RETORICA

Di Francesco Scuffi Dottor Teologo,

E di Monsig. Illustriss. e Rev. Marc' Antonio Barbarigo

Arcivescovo di Corsù

Vicario Generale.

ΕΝΕΤΓΗΣΙ, Παρὰ Μιχαὴλ Ἀγγέλου
τῷ Βαρβαρίω. ἀρχαί.

CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGIO

Р Е Т О Р И К Ъ

Д А Е К Ъ

Л В Ъ Ц Ъ Т Ъ Р А

Ш И

ЛТОКМІРЪ ФРЕМОЛОВИ КЪВЪНГЪРІЙ.

А К Д М

ЛТЪЮ ИЗВОДИТЪ ПЕ ЛІМБА РОМЪНІЙСКІА.
ЛПОДОВІТЪ ШИ ЛТЕМЕЛЪТЪ КЪ ПІЛДЕЛЕ КЪКІАОР
Философїи, шИ Даскалїи БИСЕРИЧЕЦІЙ.

Fig. 1

Л Б Ъ Д Л :

СаѢ типарїѣ ЛІВЪЦКА ТУПОГРАФІЕ ОРІЕНТАЛІЧКА,
Л УНІВЕРСИТАТЕІ МЪЦІЙ

1798.

Κ Α Π Θ.

ΚΑΤΕ ШИ КΑΡΕ ΣΑΝΤ Δ'ΔΕΚΡΗΜΛΕ?
 Δ'ΔΕΚΡΗΜΛΕ ΣΗΤ ШΑΙΕ, ΔΑΚΣ: ΟΥΛΟΓΙΣΜΟΣ,
 ΒΝΑΝΗΜΑ, ΟΥΡΗΤΗΣ, ΒΡΑΒΟΓΓ, ΠΗΛ-
 ΔΥ, ШИ ΔΗΛΗΜΑ. ΚΑΡΕ ΛΕ ΒΟΜ ΤΡΑΚΗ, ΠΗ-
 ΠΗΤΡΩ ΚΑΙ ΣΕ ΒΛΑΧ ЮЕНΓΟΡΜΑ ΔΕ ΔΒΑΙΤΕΡΩ,
 ΚΩΜ ΣΕ ΦΑΚ, ШИ Δ ЧЕ СЕ ΨΕΒΕΚ ΟΥΝΑ ΔΕ ΒΑΤΑ,
 ΔΝΧ ΠΗΤΡΕ ΗΠΗΧ ΚΒΗΝΗΟΛΑ ΣΚΡΤΑΡΕ Δ ΚΟΡ-
 ΚΗ, ШИ ΔΤΑΗ

ΠΕΤΡΩ ΟΥΛΟΓΙΣΜΟΣ.

Ουλογισμός, λέξη κώμ εις Φιλοσόφην, ἔρε-
 τῆν πέρην, κάρε λε ψέμικ шι Протанс, χέ
 ΔΗΤΑΗ ΣΕ ΖΗΤΕ ΜΑΡΕ, ΠΡΕΚΩΜ ΒΟΡΕΙΚ ΦΙΛΟ-
 ΦΗ, χέ ΔΑ ΔΟΛΩΔ ΜΗΚΣ, ШИ ЧЕ ΔΕ Δ ΤΡΕΩ ΣΗΛ-
 ΠΡΑΩΜΑ, ΔΑΚΣ: ΟΥΡΑΙΤΕΡΩ, ШИ ΕΤΩ ΠΗΛΑΧ!

ЧЕΔ, ЧЕ ΠΑΙΤΕ ΛΗ ΔΑΝΙΣΩ, ΠΡΕΚΕ ΣΕ ΙΣΚ-
 ΚΣ ШИ ΨΩΔΑ, ΦΥΩΔΑ ΠΕΤΕ ΠΑΖΩΤΣ ΛΗ ΔΗ-
 ΖΗΣ: ΤΡΕΒΕ ΔΑΡ ΣΕ Ψ ΚΩΚΙΣ ШИ ΨΩΔΑ.

ΔΑ ΔΗΤΩ ΟΥΛΟΓΙΣΜΟΣ ΠΥΡΓΕ ЧЕ ΔΗΤΑΗ ΣΕ
 ΖΗΤΕ ΜΑΡΕ ΣΩ Протанс, ἔρα ΣΕ ΖΗΤΕ ΜΑΡΕ, ΠΗ-
 ΤΡΩ ΚΑ ΠΕΤΕ ΜΑΗ ΚΒΗΡΗΖΑΤΕΡΩ, ШИ ΚΒΗΡΗΔΑ
 ΜΩΔΑ ШИ ΨΕΒΗΤΕ ΔΣΚΡΗ, ΔΑΚΣ: ΤΕΑΤΕ ΚΣΑ-
 ΤΩ

Fig. 3

ΚΕΦ'ΑΔΑΙΟΝ Ε'ΝΝΑΤΟΝ.

Πόσα, καὶ Ποῖα τὰ Ἐπιχειρήματα.

Τ Δ' Ἐπιχειρήματα εἶναι ἕξι. Συλλογί-
 σμός, Ἐνδύμια, Σωρέτης, Βρα-
 γωρη, Παράδειγμα, καὶ Δίλημμα. τὰ ὀ-
 ποῖα θάλασσαν ἐκφυση, διὰ τὰ ἴδια ὁ φιλο-
 μαθὴς, πῶς γίνονται, καὶ εἰς τί διαφέρει
 τὰ εἶσα ἀπὸ τῶ ἄλλο. φυλάσσοντας ὁμῶς κα-
 τὰ δύναμιν τὴν σωρέτηςαν βραχυλογίαν. Ἐ-
 τρώτεν.

Περὶ Συλλογισμῶ.

Ο Συλλογισμὸς κατὰ τὰς Φιλοσόφους
 ἔχει τρία μέρη, τὰ ὅποια Ἐ Προ-
 πασις οὐμιάσσει. ἡ α. λέγεται Μήζω: ὡς
 ὀμιάσειν οἱ ἴδιοι Φιλόσοφοι. ἡ β. Ἐλάτ-
 των. Ἐ ἡ γ. Συμπέρασμα. Νὰ τὰ παρὰ
 δύνα.

Ἐκείνο, ὅπε ἀρέσει τῶ Θεῷ, τυχεῖται καὶ
 γ' αὐτὰ Ἐ ἄνθρωπος.

N 2 Η παρ-

Fig. 4

Ioan Molnar, traducător al cărții populare
Viața lui Bertoldo

1. Prelucrînd, prin intermediul unei colecții germane, o serie de legende și anecdote cu rădăcini adînci în folclorul multor popoare din Europa și Asia, în care țărani isteți înfruntă pe împărați, pe regi și pe alți stăpîni ai lor cu răspunsuri înțelepte ori prin stratagemele ingenioase cu care se salvează în împrejurări dificile, scriitorul italian Giulio Cesare Croce della Lira a creat, în anul 1592, pitorescul personaj Bertoldo, în cartea populară intitulată *Le pottillissime astuzie di Bertoldo*. Spre sfîrșitul vieții sale, Croce della Lira își amplifică opera cu partea a doua, în care povestește întîmplări similare ale lui Bertoldino, feciorul lui Bertoldo, iar după moartea lui, un alt scriitor italian, Camillo Scaligeri della Fratta, îi adaugă a treia parte, cu întîmplările lui Cacassenno, feciorul lui Bertoldino.

Această carte populară a fost larg răspîndită în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, fiind tradusă în mai multe limbi. În limba română a avut două traduceri: prima, după versiunea neogreacă, a fost făcută în Moldova, probabil prin anii 1770-1774, și a circulat în copii manuscrise, iar a doua, după o versiune prescurtată, a fost făcută în Transilvania și s-a publicat la Sibiu, în anul 1799, sub titlul: *Viața lui Bertoldo și a lui Bertoldino, feciorul lui, dimpreună și a lui Cacasino, nepotul lui*. A fost reeditată de două ori, tot la Sibiu, în anul 1836. Autorii ambelor traduceri românești au rămas pînă în prezent necunoscuți.

Ca și celelalte cărți populare traduse în limba română, *Viața (sau Istoria) lui Bertoldo* a fost studiată de numeroși cercetători, între care M. Gaster, N. Iorga, N. Cartoian, I.C. Chițimia, Dan Simonescu, Cătălina Velculescu, Mihai Moraru și alții (vezi articolul *Bertoldo*, semnat de Algeria Simota, în *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, București, 1979, p. 99-100). În valoroasa teză de doctorat intitu-

lată *Ein Versuch zur literarischen Entwicklung und zum Werdgang eines Volksbuches. Das Volksbuch Bertoldo von Giulio Cesare Croce in Italien und Rumänien*, apărută la Salzburg, în anul 1979, cercetătoarea austriacă Irmgard Lackner a identificat versiunea germană prescurtată după care a fost făcută traducerea românească publicată la Sibiu; este textul aflat în colecția *Bibliotek der Romane* (Berlin, 1772-1778), editată de Max Reichard, volumul al VII-lea (apărut în 1778), secția a IV-a, *Romane der Ausländer*, p. 218-258, cu titlul: *Leben Bertoldo's, seines Sohnes Bertoldino, und seines Enkels Kakaseno* (reproducem în fotocopiile alăturate, fig. 1, prima pagină a traducerii românești și, fig. 2, pagina corespunzătoare din textul german). Capitolul *Die Geschichte des Bertoldo in Rumänien* al acestei importante lucrări de sinteză a fost republicat de Irmgard Lackner, sub titlul *Das Volksbuch Bertoldo in Rumänien*, în colecția *Studien zur rumänischen Sprache und Literatur*, Heft 4, Salzburg, 1981.

2. Cu ani în urmă, cercetînd limba scrierilor lui Ioan Molnar (1749-1815), cunoscutul medic oculist și literat român iluminist din Sibiu, pentru a vedea dacă *Retorica* apărută anonim la Buda, în anul 1798, care i-a fost atribuită lui, este într-adevăr o operă originală sau o traducere a sa (vezi studiul *Originalul grecesc al Retoricii publicate de Ioan Molnar*, în prezentul volum), am inclus în lista textelor contemporane comparate și traducerea anonimă a *Vieții lui Bertoldo*, apărută la Sibiu, în anul 1799. Am constatat astfel că limba acestei cărți este *identică* cu limba unor scrieri sigure ale lui Ioan Molnar: *Economia stupilor*, Viena, 1785, și traducerea *Istoriei universale* a lui Claude-François Xavier Millot, vol. I, Buda, 1800, că Molnar este deci traducătorul necunoscut al *Vieții lui Bertoldo*. Dintre particularitățile lingvistice care dovedesc acest fapt cităm doar câteva, mai semnificative.

1. În *Viața lui Bertoldo*, neologismul *roman* s.n. "specie literară în proză..." are forma neobișnuită *romant*. De exemplu:

“Istoria acestui *romant*”, “să desfătează cu dulceața cetirii acestui *romant* mic comicesc” (pref. I), “acestea ascultînd craiul, ca la un *romant* care este scris foarte bine...” (p. 10), “carii au cetit acest *romant*, vor vedea în aceste foi...” (p. 43). În toate locurile menționate textul german după care a fost făcută traducerea are forma *Roman*. Forma *romant* din *Viața lui Bertoldo* este prima atestare cunoscută pînă acum a neologismului *roman* în limba română. Avînd la dispoziție o evidență destul de amănunțită a formelor de diferite proveniențe pe care le-au avut neologismele limbii române la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea, am constatat că forma *romant* mai apare numai în *Istoria universală* tradusă de Ioan Molnar: “Țiropedia lui Xenofon, care au scris de pruncia lui Țirus, să vede chiar a fi mai mult o istorie filosoficească, sau mai mult să poate zice un *romant* moralicesc și politicesc” (p. 132). În textele corespunzătoare german și francez după care a fost făcută această traducere se află formele *Roman* (cf. C.-Fr.-X. Millot, *Universalhistorie*, Erster Band, Wien, 1794, p. 99), respectiv *roman* (cf. C.-Fr.-X. Millot, *Éléments d’histoire générale*, tome premier, Paris, 1787, p. 176). Forma *romant* reprezintă o grafie franceză mai veche a cuvîntului *roman*, pe care Molnar și-a însușit-o, probabil, de la vreun profesor al său, căci, după cum am văzut, în ambele texte după care a tradus el *Istoria universală* și în textul după care a fost tradusă *Viața lui Bertoldo* se află formele (grafiile) germ. *Roman*, respectiv fr. *roman*.

În alte texte românești din prima jumătate a secolului trecut apar formele *romanț* (frecventă), *romanța* și *romans*. Forma *roman* începe să fie frecventă abia după anul 1840 (vezi și *Dicționarul limbii române* al Academiei).

2. În *Viața lui Bertoldo* neologismul *geniu* are forma *jénie* s.f. și este dublat (glosat) în text de perifriza *agerimea minții*: “*agerimea minții* și *jenie* de părinții stăpînită nu să întinde totdeauna spre fii” (p. 42). Forma *jenie*, glosată prin aceeași peri-

frază *agerimea minții*, mai apare numai în *Istoria universală* tradusă de Ioan Molnar: “acele lațuri și pedece, care iau *jéniei* și *agerimei minții* toată libertatea” (p. 76), “*jénia* sau *agerimea minții*” (p. 246), “*jénia*, adecă *agerimea minții*” (p. 276), “în Atina să ivisă o *jénie* sau o *agerime a minții*” (p. 341); cf. și “*jénii* sau *minți agere*” (p. 193), “*jénii*, adecă *oameni ageri la minte*” (p. 222, 432).

Terminația *-ie* a formei *jénie* reprezintă adaptarea specifică epocii a sufixului lat. *-ius*, din cuvântul *genius*. În prefața traducerii *Istoriei universale* Molnar arată că “la așezarea acestei Istorii am împrumutat și cuvinte de la maica noastră limba latină, că în unele părți și ținuturi sînt lăcuiitorii deprinși cu ele, iară pre alte locuri nu sînt obicinuite; pentru aceea le-am tîlcuit cu cuvinte de obște înțelegătoare, ca să răspundă folosului și binelui preste tot mai cu spori” (p. V-VI). Într-adevăr, traducerea aceasta este deosebit de bogată în neologisme de proveniență latină, de regulă glosate în text.

Sunetul inițial *j-* al formei *jénie* reprezintă pronunțarea specifică unor graiuri românești din Transilvania a africateri *ğ*, care mai apare, sporadic, și în alte cuvinte, atît în *Istoria universală* (de exemplu: *jingaș*, p. 229; *jireadă*, p. 136, 183; *prejeta*, p. 3) cît și în *Viața lui Bertoldo* (*ameji*, p. 28).

3. Cuvintele de proveniență neogreacă: *elefterie* s.f. “libertate”, *marghiól* adj. “șiret, viclean” și *marghiolte* s.f. “șiretenie, viclenie”, mai rar întîlnite în texte ardelenesti. În *Viața lui Bertoldo*: “doi loți de *elefterie* fac mai mult decît o majă de aur” (p. 35); “craiu Alboni auzisă de această *marghiolă* priveliște și să pornisă a rîde” (p. 20); “mai pre urmă să descoperisă acea *marghiolie* a lui Bertoldo” (p. 31). În *Istoria universală*: “libertatea sau *elefteria*” (p. 127), “puternicia libertății sau a *elefteriiei*” (p. 193), “libertatea, adică *elefteria*” (p. 260); “cabalurile, *marghioliile* cele viclene, sugrumară mulțămirea” (p. 378).

4. Adjectivul *prostatac* “prostesc, nepriceput”. În *Viața lui Bertoldo*: “că celelalte [anecdote, n.n.] le-au aflat mai toate

prostatace și nevrednice de tipari” (p. 21). În *Istoria universală*: “să nu ne alunecăm după părerea cea *prostatacă*” (p. 58), “haracter foarte *prostatac*” (p. 77), “neștiință așa de *prostatacă*” (p. 189).

5. Adjectivul *trebnic* “trebuincios”. În *Viața lui Bertoldo*: “El să îndăletnicea cu lucruri *trebnice* ale curții” (p. 37). În *Istoria universală*: “și măcar de s-au învinovățit că ar fi fost prea lesne crezători, tot rămîne al istoriei *trebnic*” (p. 3), “și oare nu am putea aștepta de la aceștea niscari slujbe *trebnice*...?” (p. 34), “carele să-ș știe petrece vremea în îndeletniciri dinadins *trebnice*” (p. 235).

6. Verbul *a dezvoalbe* “a lămuri, a clarifica”, cu participiul (și adjectivul) *dezvolt*. În *Viața lui Bertoldo*: “nici craiul nu să putea *dezvoalbe* din cuvintele lor” (p. 13), “din aceste cuvinte *s-au dezvolt* craiul pentru ce să privesc ele” (p. 14), “un cuvînt nou, care însămnează mai *dezvolt* și mai chiar...” (p. 33). În *Istoria universală*: “și multe feliuri de figure, pentru ca să *dezvoalbă* lucrul cel complicat” (p. 68), “niscari raze repezitoare de pricepere *dezvoaltă*” (p. 115), “legile, care s-ar fi căzut să fie [...] *dezvoalte* spre înțelegere” (p. 255).

7. Verbul *a păciui* “a împăca, a liniști”. În *Viața lui Bertoldo*: “aurul numai pre oameni îi *păciuieste* și-i face să tacă” (p. 41). În *Istoria universală*: “pre Venus o ținea ei a fi o dumnezeire rea [...], și pentru aceea căuta să o *păciuiască*” (p. 100), “spre *a păciui* norodul” (p. 175), “să *păciuiască* și să împace neînvoirile” (p. 259), “patima de nimic nu să rușinează, ci mai vîrtos cearcă să-ș *păciuiască* pofta” (p. 397).

8. În sfîrșit, sonorizarea lui *ș*, în cuvintele *strașnic*, *strășnicie*. În *Viața lui Bertoldo*: “o pedeapsă *strajnică*” (p. 19). În *Istoria universală*: *strajnic* (p. 102, 131, 136, 142, 159, 163, 180, 185, 240, 241, 252, 281, 314), *strășnicie* (p. 160).

3. Considerăm că particularitățile lingvistice menționate mai sus, al căror număr ar putea fi mult sporit, de vreme ce limba acestor două texte comparate este identică, dovedesc pe

deplin paternitatea doctorului Ioan Molnar asupra traducerii *Vieții lui Bertoldo*, apărută anonim la Sibiu, în anul 1799.

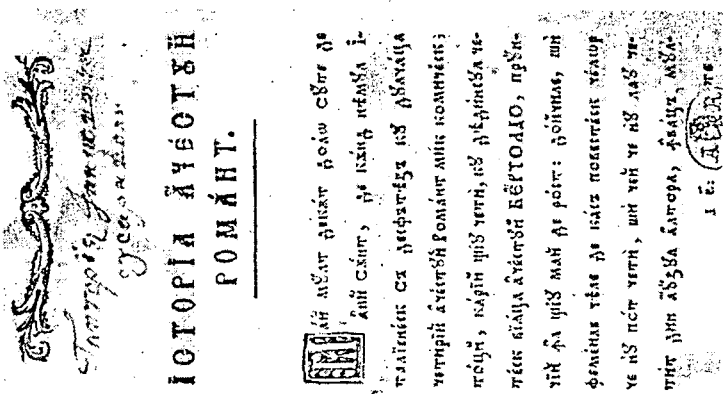

Fig. 1

218 IV. Romane.

2.

Leben Bertoldo's, seines Sohns Bertoldino, und seines Enkels Kafasemo.

Geschichte des Romane.

Schon länger als zweyhundert Jahre ist dieser kleine römische Roman eine Lieblingslektüre der italienischen Nation geblieben, was lesen kann, liebt Bertoldo's Leben; die Kinder wissen es auswendig; die Mütter und Hofmeisterinnen erzählen es denjenigen, welche noch nicht lesen können; auch wer's nicht gelesen hat, weiß eine Menge einzelner Anekdote aus demselben, die er häufig im Munde führt. Kurz, Bertoldo ist in Italien berühmter noch als der Wallfahrt oder ähuliche Romane in Frankreich. Auch verdient er höher als diese geschätzt zu werden, denn der Held der Geschichte ist eine Art von Hesop oder von Esop cho/Panica.

Fig. 2

Seminarul de la Socola, prima școală de grad gimnazial în limba română

1. Se împlinesc în curînd 200 de ani de cînd mitropolitul Veniamin Costache a înființat, în 1803, seminarul teologic de la mănăstirea Socola de lîngă Iași, eveniment deosebit de important în istoria învățămîntului românesc, prin faptul că acest seminar era *cea dintîi școală de grad gimnazial în limba română*. Pînă la acea dată limba română era folosită ca limbă de predare abia în școlile primare, mai numeroase, în ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea, în Transilvania, Banat și Bucovina, dar prea puține încă în Țara Românească și în Moldova. În procesul emancipării culturale și politice a poporului român care se desfășura în acea perioadă, crearea seminarului de la Socola constituie deci un act cultural de importanță națională, care trebuie, în sfîrșit, recunoscut ca atare, iar evenimentul situat la locul cuvenit în istoria învățămîntului românesc. Căci crearea acestui seminar precedă *cu mulți ani* înființarea altor școli de grad gimnazial (sau mai înalt) în limba română, cum sînt preparandia de la Arad (în 1813), clasa de inginerie hotarnică a lui Gh. Asachi de la academia grecească din Iași (în 1814) și școala lui Gh. Lazăr de la mănăstirea Sf. Sava din București (în 1818).

Nu este locul să facem aici un istoric al seminarului de la Iași, care, din anul 1840, a purtat cu cinste, timp de peste un secol, numele marelui său ctitor. Datele esențiale privitoare la înființarea, organizarea și dezvoltarea acestei școli sînt consemnate în cele două monografii care i s-au consacrat: prima, în anul 1885, de către Constantin Erbiceanu, iar a doua, în anul 1904, de către Gh. Adamescu, precum și în diferite studii mai noi. Ne vom opri doar la primii ani din viața seminarului ieșean, de la înființare pînă la anul 1821 (cînd școala este nevoită să-și întrerupă activitatea un timp mai îndelungat), pentru a

semnala o serie de informații necunoscute (sau mai puțin cunoscute) referitoare la funcționarea lui în acei ani grei ai începutului, la principalele cursuri predate atunci în seminar și la eforturile susținute ale mitropolitului Veniamin de a ridica nivelul învățământului în școala ctitorită de el. Menționăm faptul că, după un an de întrerupere, în 1808-1809, seminarul a continuat să funcționeze și în timpul păstoriei mitropolitului Gavriil Bănulescu, care l-a înlocuit în scaun pe mitropolitul Veniamin în anii 1808-1812.

2. Informații pe deplin edificatoare cu privire la materiile predate, la primii profesori ai școlii și la durata studiilor ne oferă o prețioasă însemnare contemporană, precum și atestatele eliberate atunci unor absolvenți ai seminarului. Iată ce spune autorul însemnării de pe o carte tipărită la mitropolia din Iași, în anul 1805: “La anul 1803, martie 9, la 7 ceasuri din noapte, mitropolitul Iacov s-au mutat către Domnul, iară la 17 zile ale lui martie, tot întru acest an, s-au înălțat în scaunul mitropoliei preosfinția sa mitropolitul Veniamin, carele tot dintru acest an au început a întemeia școala în sfânta mănăstire Socola, și au zidit și casele de învățătură, în care școală se paradosește gramatica, loghica, ritorica, aritmetica, itica, de învățătorul Enache, întâiul al limbii noastre cei românești, iară țilcul Scripturii vechi și acei nouă și bogoslóvia de părintele Ioan din sfânta mănăstire Neamțu” (apud Gh. Adamescu, *Istoria Seminarului “Veniamin” din Iași, 1803-1903*, București, 1904, p. 52; numele profesorului de teologie era însă *Ioil*, nu *Ioan*, cum a fost transcris printr-o eroare de lectură). Din atestatul eliberat absolventului Grigorie Popovici, în anul 1811, pe care îl publică C. Erbiceanu, în “Arhiva”, IV, 1893, nr. 7-8, p. 445-446, aflăm că tânărul respectiv, atunci în vîrstă de 22 de ani, “au întrat în școala clericilor de la Socola la anul 1805, unde, petrecînd pînă la anul 1811, august 10, au învățat la cetirea cea cu regulă bine, la scrisoare bine, la aritmetică bine, la nărvire [= etică, n.n.] bine, la gramatică bine, la logică bine, la retorică cu privirea

mintei d[e] m[ij]loc], la legile firei sau moralul lucrători bine, la simbolul pravoslavniciei credințe bine, la Cartea Facerii bine, la tâlcuirea psalmilor bine, la bogoslovie bine, la rînduiala bisericeii bine”. Un alt atestat, eliberat în anul 1818 absolventului Teodor Verescul, în vîrstă de 21 de ani, arată că acest tînăr “au întrat la școala clericilor de la Socola la anul 1813, mai 30, unde, petrecînd pînă la anul 1818, avgust 6, au învățat la cetirea regulată, la scrisoare, la aritmetică, la gramatica românească, la logică, la istoria de obște, la itichî sau legile firei, la simvolul pravoslavniciei credințe, la Cartea Facerii, la tâlcuirea psalmilor, la bogoslóvie, cartea întîi și a treia, la rînduiala besericii, tomul întîi a gramaticii limbei latinești” (Arhivele Statului Iași, Doc. 61/14).

Din documentele citate rezultă, așadar, că la început durată studiilor în seminarul de la Socola era de cinci ani, iar programa școlară, relativ bogată, asigura absolvenților lui o pregătire generală și de specialitate corespunzătoare, la nivel gimnazial.

3. După cum am văzut, principalii profesori pe care i-a avut acest seminar la înființarea lui au fost “învățătorul Enache” și “părintele Ioil” de la mănăstirea Neamț.

“Dascălul Enachi” este Ioan Nicolau, zis și Alboteanul, mort în anul 1844, la vîrstă înaintată. Din necrologul său publicat în “Albina românească” din 26 și 30 noiembrie 1844 reiese că era originar din Bucovina, nepot al episcopului Dositei Herescu. La 24 de ani, Ioan Alboteanu urmează școala preparandală din Cernăuți, înființată în anul 1783 și condusă de profesorul Anton de Marki, autorul compendiului de gramatică germano-română publicat în 1810, iar după doi ani este numit ajutor de învățător la o școală din Suceava. Peste puțin timp, probabil în anul 1797, Alboteanu vine la Iași, unde mitropolitul Iacob Stamati îl numește învățător la școala domnească de la biserica Sfîntul Nicolae, în postul ocupat pînă atunci de cunoscutul dascăl Gheorghe Evloghie. Aici, fostul elev al profesorului Anton de Marki introduce unele inovații în desfășurarea procesului de

învățămînt, potrivit recomandărilor didactice moderne care i-au fost predate și pe care le-a văzut aplicate în școala preparandală din Cernăuți. Transferat la seminar, neobositul profesor Enache Alboteanu, dascălul socolean ironizat cu ingraturitate de C. Negruzzi în povestirea *Cum am învățat românește*, predă elevilor săi un mare volum de cunoștințe din domeniul umanistic și, în același timp, le forma unele deprinderi didactice, pe care aceștia aveau să le folosească încă multă vreme în micile școli elementare românești organizate pe lângă biserici.

Despre "duhovnicescul părintele *Ioil*, ieromonah și dascăl de teologhicești învățători" se mai știe că, în anul 1803, a țilcuit Simbolul credinței ortodoxe, pentru studiu în seminarul de la Socola, text pe care l-a copiat în anul 1809 elevul Calistrat Popovici, în actualul ms. 4947 de la Biblioteca Academiei Române. El provenea din vestitul cerc de teologi și traducători de literatură patristică de la mănăstirea Neamț, creat de starețul Paisie.

4. Pentru a vedea *la ce nivel* erau predate disciplinele menționate în documentele citate mai sus, ne-am preocupat de mai multă vreme să descoperim în biblioteci și în arhive eventuale copii manuscrise după cursurile respective. Din fericire, am găsit asemenea copii (în majoritatea cazurilor, fragmentare), dintre anii 1804-1812, în ms. 539, 3051 și 4947 de la Biblioteca Academiei Române (BAR), în ms. III-67, 68 și 69 de la Biblioteca Centrală Universitară din Iași (BCU Iași) și în ms. 214 și 215 de la Arhivele Statului din Iași, iar pe baza lor am putut identifica și sursele folosite la alcătuirea principalelor cursuri predate atunci în seminar. Multe dintre fragmentele de cursuri aflate în manuscrisele citate sînt copiate de un monah *Isăia* și de un elev numit *Teofan Ioan*. Despre aceasta din urmă nu am reușit să aflăm nimic mai mult. Despre *Isăia* însă se știe că a fost un elev mai în vîrstă al seminarului și că a îndeplinit, după absolvire, funcția de egumen al mănăstirii Socola, care se identifica de fapt cu calitatea de director administrativ al semina-

rului. Arhimandritul Isaia (Giușcă), zis și Socoleanul, a murit în anul 1841, la vârsta de 60 de ani. A fost un iubitor de carte; la BCU Iași se află multe cărți care i-au aparținut.

Am identificat cursul întreg de gramatică a limbii române predat de Ioan Alboteanu în ms. 539 de la BAR, datat 1809, *avgust 25* (f. 21^r) și 1810, *dechemvrie 20* (f. 95^v). Fragmente din același curs se găsesc în ms. III-67 de la BCU Iași, datat 1805, *iulie 10* și semnat *Isáia*, și în ms. 3051 de la BAR, datat 1810 și semnat *Teofan*. Se știa mai demult că la seminarul de la Socola s-a predat, la început, gramatica românească a lui Radu Tempea, tipărită la Sibiu, în anul 1797. Într-adevăr, partea de morfologie din cursul menționat este alcătuită după gramatica lui Tempea. Pentru ortografie și ortoepie dascălul Enache a folosit însă și partea respectivă din gramatica lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanu, prima gramatică a limbii române, elaborată în 1757 și rămasă în manuscris (a fost editată de noi în anul 1969), iar pentru partea de sintaxă a folosit gramatica lui Ienăchiță Văcărescu, tipărită la Râmnic și la Viena, în 1787. Așadar, *cel dintîi curs de gramatica limbii române* din istoria culturii noastre, predat la cea dintîi școală de grad gimnazial în limba română, a fost elaborat după trei dintre primele gramatici românești (vezi și studiul nostru, *Gramatica românească a lui Ioan Alboteanu*, în "Limba română", XIII, 1964; nr. 1, p. 44-45).

Fragmente ale cursului de retorică se află în ms. 214 de la Arhivele Statului din Iași, datat 1807, *23 iulie* și scris de același *Isáia*, și în ms. 3051 de la BAR, copiat de *Teofan Ioan* în 1810. Aceste fragmente dovedesc că Enache Alboteanu și-a elaborat cursul după manualul tradus din grecește, după retorica din 1681 a lui Francisc Scufos, și publicat de Ioan Molnar la Buda, în 1798, cu titlul *Retorică adecă învățătura și întocmirea frumoasei cuvîntări*. (Compară, de exemplu, textul de pe f. 12-13 ale ms. 3051 cu textul corespunzător din retorica publicată de Molnar, p. 13-24). Pentru exerciții de stil, de compoziție, Alboteanu folosea și unele modele de scrisori, cereri etc. pe care le

avea de la școala preparandală din Cernăuți sau de la școala din Suceava, cum atestă un caiet aflat în ms. 214 de la Arhivele Statului din Iași, intitulat *Pentru dictand[o]*, datat 1804, mai 31 și semnat *Isăia, monah de la Socola*.

Din fragmentele cursului de logică aflate în ms. 3051 de la BAR am putut constata că Ioan Alboteanu s-a folosit de logica lui Fr. Chr. Baumeister, tradusă de Samuil Micu și publicată la Buda, în 1799. (Compară, de exemplu, paragraful intitulat *Osăbite feliuri de siloghismi*, din ms. 3051, f. 31-33, cu capitoul intitulat *De alte feliuri de cuvântări* din logica menționată, p. 109-122).

Este posibil ca pentru cursul de etică Alboteanu să fi folosit manualul aceluiași Fr. Chr. Baumeister, tradus tot de Samuil Micu și publicat la Sibiu, în anul 1800, cu titlul *Legile firei, etica și politica sau filosofia cea lucrătoare* (două volume). Un exemplar din vol. 2 al acestei cărți, aflat la BCU Iași (cota RV II-64), a aparținut, în anul 1805, dascălului Enache Nicolau, cum atestă următoarele însemnări autografe de pe foaia de titlu: "Din cărțile mele, sluger Enache Nicolau, profesor seminariei Socolii" și "Din cărțile dumnealui dascalu Enache Nicolau. 1805".

Fragmentul din cursul de istorie universală aflat în ms. 3051 de la BAR, datat 1812 și copiat de *Teofan Ioan*, arată că Alboteanu preda această disciplină după istoria universală a lui Claude François Millot, tradusă de Ioan Molnar și tipărită la Buda, în anul 1800. (Compară, de exemplu, textul de pe f. 238 a ms. 3051 cu începutul prefeței *Istoriei* tradusă de Molnar, sau capitolele privitoare la istoria egiptenilor din ms. 3051, f. 244-246, cu textul corespunzător din aceeași carte, p. 21-22, 37-38). Puțin mai târziu, dar tot înainte de anul 1821, un elev al seminarului de la Socola a copiat aici traducerea în românește a istoriei universale a lui J.B. Schütz, text anonim aflat în ms. 2791 de la BAR, al cărui original a fost identificat și prezentat de V. Cristian, în "Cercetări istorice", seria nouă, VIII, 1977, p. 314-

316. Nu se știe cine a tradus această istorie universală, nici dacă a fost predată în seminar.

Două fragmente din cursul de teologie predat probabil de ieromonahul Ioil se află în ms. III-68 și 69 de la BCU Iași, datate 1809, *dechemvrie 5*, respectiv 1810, *aprilie 25*, și copiate de *Isáia*. Sînt intitulate *Pentru dumnezeiasca cuvîntare* și conțin fragmente din părțile a doua și a treia ale cursului respectiv. Sursa acestui curs este manualul de dogmatică al sfîntului Ioan Damaschin, tradus din grecește de cunoscuții dascăli Gherontie și Grigorie de la mănăstirea Neamț și tipărit la Iași, în anul 1806, sub titlul *Descoperire cu amăruntul a pravoslavnicii credințe*. (Compară, de exemplu, textele capitolelor 1 din fragmentele celor două părți aflate în ms. III-68 și 69 cu textele corespunzătoare din cartea menționată, p. 71 și 187). Din prefețele traducătorilor rezultă că ei au făcut traducerea acestei cărți la cererea mitropolitului Veniamin, fiind necesară învățămîntului în seminarul de la Socola. Tot la Iași fusese tipărit, în anul 1715, și textul grecesc al acestei opere a sfîntului Ioan Damaschin.

Ms. 214 de la Arhivele Statului din Iași și ms. 3051 de la BAR conțin și fragmente din cursurile de exegeză a *Vechiului Testament*.

Firește, manualele sau tratatele identificate drept surse ale unor cursuri nu au fost (nu au putut fi) predate integral elevilor de atunci ai seminarului de la Socola. Profesorii au selectat din ele ceea ce era strict necesar și adecvat înțelegerii noțiunilor respective de către cursanții lor de nivel gimnazial. Fragmentele de cursuri păstrate și identificarea surselor lor atestă însă faptul important că învățămîntul în seminar era, încă din primii săi ani, substanțial și cu deschidere largă spre cultura generală.

5. După revenirea în scaunul mitropolitan (căci împrejurările războiului ruso-turc din anii 1806-1812 îl siliseră să se retragă, în 1808-1810, la mănăstirea Slatina, iar în 1811-1812 la mănăstirea Neamț), mitropolitul Veniamin s-a străduit, timp de aproape un deceniu, să dezvolte învățămîntul în seminarul de la

Socola, să-l ridice la nivel de colegiu sau, cum se spunea atunci în Moldova, de academie. În acest scop, el a invitat aici ca profesori pe unii dintre cunoscuții oameni de cultură români din Transilvania și din Banat. Acum trei decenii a fost descoperit în arhiva mitropoliei din Iași un prețios pachet de documente, în care se află scrisorile de răspuns ale unora dintre cei invitați, în anii 1817-1818, să vină profesori la seminarul de la Socola. Pachetul respectiv de documente se găsește acum la Arhivele Statului din Iași, sub cota Doc. 334. Scrisorile la care ne referim au fost publicate de Const. A. Stoide, în "Revista de istorie și teorie literară", XIX, 1970, nr. 1, p. 11-21.

În anul 1817 se găsea la Iași, în urma unor neînțelegeri cu consistoriul de la Sibiu, protopopul brașovean *Radu Tempea*, autorul gramaticii românești de la 1797. Dată fiind experiența sa ca fost director al școlilor românești neunite din Transilvania, între anii 1796-1808, mitropolitul Veniamin I-a antrenat în acțiunea de reorganizare și dezvoltare a învățământului în seminar. Ca atare, Radu Tempea invită pe ginerele său *Ioan Barac* de la Brașov să vină profesor la Iași. În pachetul de documente menționat mai sus se găsesc două interesante scrisori de răspuns ale lui Barac către Tempea, din 8 și 10 noiembrie 1817.

După cum se știe, mitropolitul Veniamin a invitat, în anul 1815, prin intermediul protopopului Lazăr Asachi, pe *Ion Budai-Deleanu* să vină profesor la seminarul de la Socola. Acesta nu a putut însă părăsi funcția sa de la Liov spre a veni la Iași, dar a acceptat rugămintea mitropolitului și a coepitropului școlilor, vornicul Mihail Sturza, de a căuta și recomanda profesori pentru seminar, cum dovedesc cele patru scrisori ale sale adresate acestora, în anul 1818, care se află de asemenea în pachetul de documente menționat. Ion Budai-Deleanu recomanda pe tânărul *Aron* de la Buda, despre care avea bune referințe de la Petru Maior, și pe tânărul *Pop Ilieș* de la Sibiu, pe care i-l lăudase foarte mult fratele său, Aron Budai. Tot el îl invitase la Iași și pe cunoscutul profesor *Constantin Diaconovici Loga* de

la pareparandia din Arad.

Fie prin intermediul lui Radu Tempa, fie tot de către Ion Budai-Deleanu, a fost invitat atunci profesor la seminarul de la Socola și juristul și poetul *Vasile Aaron* de la Sibiu, care scrie mitropolitului că ar dori să vină profesor la “universitașul” din Iași, să ocupe chiar postul de director al școlii.

Din diferite motive, profesorii invitați în anii 1817 și 1818 nu au putut veni la Iași. La seminarul de la Socola funcționau însă, în anii 1818 și 1819, câțiva profesori despre care nu știm bine de unde erau și ce materii predau. Atestatul de studii eliberat la 9 august 1818 fostului elev Teodor Verescul, menționat mai sus (vezi 2.), este semnat, alături de “Isaia arhimandrit” și de “Enache Nicolau, sulger și profesor”, de *Constantin* diacon și de *Vasile Popovici*. Acest diacon Constantin ar putea fi tânărul dascăl *Costache Ponici*, care la 13 iulie 1809, când seminarul a fost un an închis, îi adresează o scrisoare “preacinstiului învățători”, probabil lui Enache Nicolau, în care se interesa nerăbdător de redeschiderea școlii (vezi Doc. 334/14 de la Arhivele Statului din Iași). În lista de prenumerați de la sfârșitul ultimei părți a cărții *Adoleshia filotheos, adecă îndeletnicire iubitoare de Dumnezeu*, tradusă de mitropolitul Veniamin Costache (Iași, 1815-1819), sînt menționați următorii trei dascăli ai seminarului de la Socola: *Vasile Popovici*, *Ioan Graur* și *Ioan Suiuci*. Dascălul Vasile Popovici este, desigur, cel care semnează atestatul școlar din 1818 dat lui Teodor Verescul. Despre Ioan Graur și Ioan Suiuci nu știm nimic mai mult. Presupunem doar că ei sînt “cei doi profesori transilvani” la care se referă Gh. Asachi în articolul *Starea școalelor în Moldova la începutul secolului XIX*, apărut, fără semnătură, în *Adaos literar pentru dd. abonați la “Monitorul oficial a Moldovei”*, aprilie, Iași, 1861, p. 6-12. El relatează următoarea întâmplare petrecută cu prilejul analizei rezultatelor învățămîntului în seminar, pe care a făcut-o mitropolitul Veniamin în vara anului 1820: “Cercetarea după programul s-au încheiat cu examenul limbei latine, în care, în-

tre temele elaborate, se produse și o dizertație teologică. Mîngîierea venerabilului mitropolit despre rezultatul acestui examen fu a doua zi turburată de raportul ce Asachi i-au făcut că acea dizertație nu era alta decît descrierea lui Bahus și a faunilor din Metamorfozele lui Ovidius, pentru care drept mărturie s-a produsă și cartea tipărită din care acea dizertație s-au plageat. Încredințindu-se mitropolitul de o șarlatanerie atît de nerușinată în dauna seminariei (care din nefericire în zilele noastre s-au mai repetat în ramul învățăturilor), au alungat pe cei doi profesori transilvani și s-au decisat a proceda la reorganizarea seminarului” (Gh. Asachi, *Opere*, vol. II, București, 1981, p. 527-528). Credem că unul dintre acești doi profesori, care erau probabil bucovineni, nu “transilvani” (Asachi va fi uitat între timp acest amănunt!), a tradus istoria universală aflată în ms. 2791 de la BAR, al cărui original german a fost identificat de V. Cristian (vezi 4.), și manualul de mitologie greco-romană intitulat *Despre învățătura dumnezeilor sau punere înainte a mitologiceștilor izvodiri a elinilor și a romanilor*, aflat în ms. IV-2 de la Biblioteca Centrală Universitară din Iași (158 de foi în-cvarto; copie datată la sfîrșit: “1819, noiem. 14, în Socola prescrisă”), al cărui original, încă neidentificat, este probabil tot german (sintagma *învățătura dumnezeilor* din titlul traducerii este calc după termenul german *Götterlehre* “mitologie”). Traducerea istoriei universale din ms. 2791 de la BAR și cea a mitologiei greco-romane din ms. IV-2 de la BCU Iași au particularități lingvistice comune, fapt care arată că ele sînt făcute de una și aceeași persoană, deocamdată necunoscută.

În vara anului 1820, după incidentul relatat mai sus, mitropolitul Veniamin însărcinează pe Gheorghe Asachi cu reorganizarea învățămîntului în seminar. El este trimis într-o călătorie prin Transilvania, de unde se întoarce, în noiembrie 1820, însoțit de patru profesori, și anume: doctorul în medicină, litere și filozofie *Vasilie Popp*, profesor de filologie și filozofie, cărui i se încredințează și direcția de studii a seminarului, *Ioan*

Costea, profesor de retorică și poetică, *Ioan Manfi*, profesor de latină, și *Vasile Fabian-Bob*, profesor de teologie. Cu aceștia corpul profesoral al școlii se întărește, iar dorința mitropolitului Veniamin de a ridica învățămîntul în seminar la nivel de colegiu era pe cale de a se îndeplini. Evenimentele anului 1821 întrerup însă în mod dramatic cursul prosper al școlii. Trei dintre profesorii aduși de Asachi se întorc în Transilvania, elevii se risipesc, iar seminarul își încetează existența pînă în anul 1833, cînd se va reorganiza la nivel de colegiu, după vechea dorință a mitropolitului Veniamin, ca facultate de teologie în cadrul Academiei Mihăilene.

6. Faptul că unele cursuri predate la seminarul din Iași în primii săi ani de existență (1803-1821) erau alcătuite după cărți publicate de Samuil Micu, precum și contactul mitropolitului Veniamin cu Ion Budai-Deleanu, pentru a-l invita profesor la seminar sau pentru a-i recomanda profesori, deși acesta era unit, demonstrează modul superior în care concepea el relațiile culturale ale românilor ortodocși cu românii greco-catolici. Prin cărțile românești tipărite la Buda sau la Sibiu, pe care le aveau unii profesori ai seminarului și care se foloseau în elaborarea cursurilor, și prin profesorii bucovineni sau ardeleni aduși la seminar se difuzau în Moldova ideile politice de emancipare și unitate națională care se dezvoltau atunci în Transilvania. Putem deci conchide că activitatea culturală și ideologia politică a Școlii ardeleni au avut primul lor ecou mai însemnat, dincoace de munți, în tînărul seminar de la Socola.

Cinci manuale școlare publicate de Gheorghe Șincai în anul 1806

1. Cercetînd limba manualelor școlare și a diferitelor scrieri de popularizare a științei traduse în limba română la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, am remarcat faptul că următoarele cinci cărți destinate "școalelor românești celor din Țara Ungurească și din părțile ei împreunate" și apărute anonim "la Buda, în crăiasca tipografie a Universității ungurești", în anul 1806, au foi de titlu identice sub aspect tipografic: *Învățătură creștinească, sau Catehismul cel mare* (vezi fotocopiile alăturate, fig. 1), *Povățuire către economia de cîmp* (fig. 2), *Povățuire către aritmetică sau învățătura numerilor* (fig. 3), *Regulele școlasticești* (fig. 4) și *Datorințele supușilor către monarhul lor* (fig. 5). Ele constituie deci seria aproape completă a manualelor necesare școlilor primare, fiind destinate școlilor românești din districtul Bihorului, regiune care avea atunci statut administrativ de "parte împreună" Ungariei. Abecedarul pentru aceleași școli românești din Bihor fusese publicat prima dată la Viena, în anul 1781, cu titlul: *Bucvari pentru pruncii ceii rumânești carii să află în Crăia Ungurească și hotarele ei împreunate*.

Înainte de a prezenta argumentele filologice care ne-au dus la concluzia că toate cele cinci manuale menționate au fost traduse (sau adaptate) și publicate de Gh. Șincai, la acea dată corector al secției românești a tipografiei din Buda, este necesar să arătăm, pe scurt, ce se știe pînă acum și ce am mai constatat noi în legătură cu conținutul și originalele acestor cărți.

1. *Învățătura creștinească, sau Catehismul cel mare* reprezintă reeditarea, cu mici modificări lingvistice, a catehismului alcătuit de Gh. Șincai și publicat la Blaj, în anul 1783, cu titlul: *Catehismul cel mare cu întrebări și răspunsuri alcătuit și întocmit pentru folosul și procopsala tuturor școalelor normă-*

lești a neamului românesc de Gheorghe Gavril Șincai, directorul și catehetul școlii cei normălești din Blaj. Ediția a doua a acestui catehism a apărut în anul 1797, tot la Blaj, avînd înșă pe verso foii de titlu următoarele precizări și învoirea de tipărire a lui dată de episcopul Ioan Bob: "Această învățătură creștinească sau catehism mai înainte pentru școlile normalicești tipărit, iară acum prin protopopul nostru și directorul școlilor normalicești Vasilie Nemeș de nou așezat, și cu stihuri din Sfînta Scriptură adusă întărit, și răvidăluit, a să tipări s-au dat voie. Blaj, martie 5, 1797. Ioan Bob, vlădica Făgărașului". Citatele biblice adăugate de Vasile Nemeș sînt tipărite în subsolul paginilor. Alte ediții ale catehismului blăjean în forma revizuită și îmbogățită de Vasile Nemeș, succesorul lui Gh. Șincai în funcția de director școlar, au apărut în anii 1804, 1815 și 1828, toate avînd pe verso foii de titlu nota semnată de episcopul Ioan Bob citată mai sus. Faptul că ediția *Învățăturii creștinești* apărută la Buda, în 1806, reproduce textul publicat la Blaj în anul 1783, nu pe cel revizuit și îmbogățit de Vasile Nemeș, constituie un prim indiciu că această ediție a fost revăzută și publicată de Gh. Șincai.

2. Observînd că limba *Povățuirii cătră economia de cîmp* prezintă asemănări cu limba *Hronicii* lui Șincai și că la p. 94 și 109 ale cărții se fac referiri la experiența agricolă a autorului (sau a traducătorului) de pe domeniul contelui Wass de la Țaga, Sextil Pușcariu a atribuit această lucrare lui Gh. Șincai (vezi "Dacoromania", I, 1920-1921, p. 348). În același volum al "Dacoromaniei" (p. 558-559), Al. Borza semnalează și faptul că în manuscrisul *Istoriei naturei*, tradusă de Șincai, se află două trimiteri la o *Economie*, care – crede autorul – nu poate fi decît cea identificată de Pușcariu drept operă a lui Gh. Șincai. Astfel a fost introdusă în literatura privitoare la activitatea lui Șincai credința că el este *autorul* acestei cărți. Ca atare, în prestigioasa monografie *Gheorghe Șincai. Viața și opera*, București, 1965, p. 148-151, Mircea Tomuș îl consideră pe Șincai drept autor

incontestabil al *Povăţuirii cătră economia de câmp*, supralicitiindu-i, în funcţie de conţinutul acestei cărţi, cunoştinţele şi experienţa pe care le-ar fi avut el în economia agricolă.

Într-o scrisoare a tipografiei din Buda adresată doctorului Ioan Molnar, la 28 mai 1806, Iosif Pervain descoperă însă informaţia că *Povăţuirea cătră economia de câmp* a fost tradusă din limba maghiară şi că la data respectivă lucrarea era gata şi aştepta viza revizorului pentru a putea fi imprimată (vezi I. Pervain, *Studii de literatură română*, Cluj, 1971, p. 75).

Reeditînd integral *Povăţuirea*, în volumul *Începuturile literaturii economice româneşti, 1780-1810. (Studiu şi texte)*, Cluj-Napoca, 1978, p. 83-186, şi necunoscînd, probabil, informaţia comunicată de I. Pervain, Nicolae Edroiu preia şi chiar dezvoltă, în studiul introductiv, concluziile lui Mircea Tomuş privitoare la cunoştinţele agronomice şi meritele lui Gh. Şincai ca autor al acestei cărţi.

Faptul că lucrarea este doar o *traducere* a fost afirmat de însuşi Şincai, în următoarea frază de la p. 150: "cartea aceasta se *întoarce* în limba românească pentru folosul tuturor românilor". Verbul *întoarce*, cu sensul de "a traduce", era des folosit de intelectualii români ai vremii (vezi *Dicţionarul limbii române* al Academiei, s.v. *întoarce*, unde, la sensul "a traduce", este citată şi fraza menţionată din *Povăţuirea cătră economia de câmp*). Credem că identificarea originalului maghiar al acestei cărţi, care nu poate fi decît un manual oficial de economie agrară destinat şcolilor primare din Ungaria, în jurul anului 1800, ar fi o operaţie relativ simplă, într-o bibliotecă mai veche şi mai bogată din Budapesta, sau chiar din Transilvania.

3. În "Gazeta matematică", XLII, 1936-1937, p. 508-511, Victor Marian a demonstrat că *Povăţuirea cătră aritmetică* din 1806 reprezintă traducerea manualului oficial, în limba germană, apărut la Buda, în anul 1780, cu titlul similar celui din versiunea românească: *Anleitung zum Rechnen, zum Gebrauche der Nazional-Schulen in dem Königreiche Ungarn und den*

damit verbundenen Staaten. Deși constată că “terminologia e aproape identică cu cea a lui Șincai” din *Îndreptare cătră aritmetică*, Blaj, 1785, V. Marian crede că traducătorul *Povățuirii* din 1806 “ar putea fi Samoil Micu Klein”, care în 1772 a fost numit profesor de matematici la seminarul din Blaj, iar în lucrarea sa intitulată *Scurtă cunoștință a istoriei românilor* afirmă că a scris o aritmetică.

Avînd în vedere cvasiidentitatea terminologiei aritmetice în *Îndreptarea* lui Șincai din 1785 și în *Povățuirea* din 1806, precum și prezența în această carte a unor particularități lingvistice aflate în *Povățuire cătră economia de cîmp*, ca și în scrierile semnate de Șincai, noi am presupus, în lucrarea *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962, p. 94, că traducerea ei aparține tot lui Gh. Șincai.

4. *Regulele școlastești* reprezintă un mic manual de norme de bună purtare a elevilor în biserică, în școală și în afara școlii. Conținutul cărții este aproape identic cu cel al manualului sîrbesc intitulat *Skolskaia ucenicskaia pravila*, apărut la Viena, paralel cu textul german, probabil în anul 1793, pe care îl descrie Gheorghie Mihailovici, în *Srpska bibliografija XVIII veka*, Belgrad, 1964, p. 241-242.

5. *Datorințele supușilor cătră monarhul lor* reprezintă un mic manual de educație civică a elevilor și a adolescenților, cu norme de comportare corespunzătoare a cetățenilor față de stăpînire, atît în timp de pace cît și în vreme de război. Conținutul cărții este identic cu cel al manualului sîrbesc intitulat *Pridatak k rucinoi knighi za selskaia ucilišta. Doljnosti poddanikov k nihovu monarhu*, Viena, 1787, pe care îl descrie Gheorghie Mihailovici, în lucrarea citată, p. 192, și al traducerii românești a aceleiași cărți făcută de Grigorie Obradovici, pentru școlile românești din Banat, publicată tot la Buda, în anul 1805, cu titlul *Datoriile a subdașilor, adecă a suptpușilor, cătră monarhul lor*.

2. Limba ultimelor trei manuale menționate mai sus (*Povățuire cătră aritmetică*, *Regulele școlastești* și *Datorințele*

supușilor cătră monarhul lor) este identică cu limba primelor două (*Învățătură creștinească* și *Povățuire cătră economia de câmp*), care, după cum am văzut, sînt în mod sigur traduse de Gh. Șincai, precum și cu limba celorlalte scrieri cunoscute ale sale, tipărite sau rămase în manuscris. Vom cita, spre exemplu, doar cîteva particularități lingvistice și grafice comune acestor texte anonime și scrierilor cunoscute ale lui Șincai, care dovedesc că toate cele cinci manuale menționate au fost traduse de el. Folosim în demonstrație următoarele sigle: **DSM** = *Datorințele supușilor cătră monarhul lor*, Buda, 1806; **IC** = *Învățătură creștinească, sau Catehismul cel mare*, Buda, 1806; **PA** = *Povățuire cătră aritmetică*, Buda, 1806; **PEC** = *Povățuire cătră economia de câmp*, Buda, 1806; **RS** = *Regulele școlasticești*, Buda, 1806; **SC** = Gh. Șincai, *Catehismul cel mare*, Blaj, 1783; **SIA** = Gh. Șincai, *Îndreptare cătră aritmetică*, Blaj, 1785; **SIS** = Gh. Șincai, *Învățătură firească spre surparea superstiției norodului*, ediție de Dumitru Ghișe și Pompiliu Teodor, București, 1964; **SO (I-III)** = Gh. Șincai, *Opere*, ediție de Florea Fugariu, vol. I-III, București, 1967-1969.

1. O particularitate a limbii lui Șincai este afereza lui *h* în cuvintele *hotar*, *hotărî*. De exemplu, *otar* (**SIS**, p. 154; **SO I**, p. 13, 123, 126, 127, 162, **II**, p. 249, 364), *otărî* (**SIS**, p. 73, 83, 85, 93; **SO I**, p. 33, 55, **II**, p. 371, **III**, p. 19; **DSM**, p. 37; **PA**, p. 13, 36, 44, 45, 53, 58; **PEC**, p. 90, 93).

2. În **DSM** apare neologismul *nemic* "inamic" (< it. *nemico*): "*nemici* (vrăjmași)" (p. 12). Acest cuvînt se întîlnește des în *Hronica* lui Șincai (de exemplu, **SO I**, p. 75, 80, 95, 97, 100, 112, 122, **II**, p. 10, 1214, 30, 50, 137, 147, 152, 165, 188, 211, 362, **III**, p. 13, 125). Alte atestări ale cuvîntului *nemic* în limba română sînt mult mai tîrzii. În opera lui Șincai se găsesc și alte italianisme, ca *sbocatură* "confluență", *scaramuce* "încăierare" etc. (vezi Richard Walter, *Italianisme la Gh. Șincai*, în "Studii și cercetări științifice", Iași, seria filologie, XIV, 1963, fasc. 2, p. 283-288).

3. Tot în **DSM** apare și locuțiunea adverbială în *coantră* “împotrivă”: “fără nici o stare în *coantră*” (pref.). Și această locuțiune adverbială (cu particularitatea fonetică *ó > oa*) se întâlnește des în *Hronica* lui Șincai, mai ales sub forma în *coantra* (de exemplu, **SO I**, p. 6, 8, 16, 22, 23, 31, 32, 57, 63, 64, 65, 78, 81, 90, 92, 97, 99, 103, 112, 124, **III**, p. 235).

4. În câteva dintre manualele a căror traducere o atribuim lui Șincai apar unele glosări mai semnificative care se găsesc și în scrierile semnate de el. De exemplu, “măcelari (fléșeri, misarâși)”, **PA**, p. 89, “măcelari sau fleșéri (misarâși)”, **PEC**, p. 79; “hîrtie (păpír)”, **RS**, p. 17, “păpír sau hîrtie”, **SIA**, p. 46; “unimea sau uniņa”, **PA**, p. 3, **SIA**, p. 2; “veadră (féria)”, **PA**, p. 41, “veadra sau féria”, **SIA**, p. 45, “vedre sau férii”, **PEC**, p. 169-170.

5. În scrierile lui Șincai apare frecvent grafia etimologizată cu consoane geminate, atât în neologisme de proveniență latină sau italiană cât și în unele cuvinte vechi românești (vezi Florea Fugariu, studiul *Limba lui Șincai*, în **SO I**, p. CX-CXI). De exemplu, grafia cu *-pp-* a cuvintelor *suppune* (**SIA**, p. 28; **SO I**, p. 14, 23, 58, 66, 75, 80, 121, 127, **II**, p. 11; **DSM**, p. 14, 34, 52; **PEC**, p. 174; **RS**, p. 23, 32), *suppus* (**SO I**, p. 16, 88; **DSM**, p. 17, 18, 19, 24, 26, 32, 38; **PEC**, p. 101).

6. Frecventă în scrierile lui Șincai este și grafia etimologizantă și analogistă *-iă*, în loc de *-ie*, care a fost larg răspândită îndeosebi prin sistemele ortografice din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (vezi Florea Șuteu, *Influența ortografiei asupra pronunțării literare românești*, București, 1976, p. 182-186). De exemplu, **SO I**: *cassiă*, p. 185, *commediă*, p. 192, *copiă*, p. 496, *mandiă*, p. 371, *provinciă*, p. 57, *simoniă*, p. 372, *tribunițiă*, p. 23, 36, **II**: *audiențiă*, p. 176, *grațiă*, p. 24, 32, 54, 68, 116, 122, 195, *hronologiă*, p. 97, *tragediă*, p. 41, **III**: *conferențiă*, p. 235, *corabiă*, p. 15, *cuhniă*, p. 152, *disgrațiă*, p. 223, *domniă*, p. 28, 30152, *familiă*, p. 78, 12, *melancoliă*, p. 13, *predicațiă*, p. 17; **IC**: *apropiăm*, p. 110; **PA**: *nepropriă*, p. 84; **PEC**: *patriă*, p. 150; **RS**: *chiămăm*, p. 32, *patriă*, p. 13.

3. Patru dintre aceste cinci manuale școlare au pe foile de titlu menționat faptul că tipărirea lor s-a făcut cu cheltuiala tipografiei Universității din Buda, care avea obligația să asigure traducerea și publicarea manualelor școlare oficiale în limbile tuturor naționalităților din cuprinsul regatului Ungariei. Traducerea în limba română a manualelor, a foilor volante cu caracter administrativ și a altor publicații oficiale intra în obligațiile revizorilor și ale corectorilor secției românești a tipografiei, a cărei activitate era patronată de episcopia greco-catolică din Oradea. Ea recomanda numirea revizorilor și a corectorilor cărților românești. Aceeși episcopie patrona și învățământul românilor uniți din districtul Bihorului. În aceste condiții, Gh. Șincai, care, din primăvara anului 1804 pînă în vara anului 1808, a fost corector al secției românești a tipografiei din Buda (vezi Mircea Tomuș, *op. cit.*, p. 125-188), a putut primi de la prietenii săi din conducerea episcopiei de la Oradea (Ignatie Darabant, Samuil Vulcan, Ioan Corneli și alții), care i-au facilitat numirea și menținerea în postul de corector, rugămintea de a se îngriji de publicarea celor cinci manuale necesare școlilor românești din Bihor, îndatorire pe care el o va fi îndeplinit cu plăcere, căci îi amintea de timpul fericit cînd era director școlar la Blaj (1782-1794) și alcătuia unele manuale similare "pentru folosul și procopsala tuturor școalelor normălești a neamului românesc".

АКАДЕМІЯ НАУКЪ
 САНКТЪ
ПЕТЕРБУРГА
 И ИМПЕРАТОРСКОГО
 КОМПЬЮТЕРНАГО ШКОЛЫ
 ПЕТЕРБУРГА
 ШКОЛА НАУКЪ И ИМПЕРАТОРСКОГО
 КОМПЬЮТЕРНАГО ШКОЛЫ
 ПЕТЕРБУРГА
 И ИМПЕРАТОРСКОГО
 КОМПЬЮТЕРНАГО ШКОЛЫ
 ПЕТЕРБУРГА

BIBLIOTECA
ACADEMIEI
ROMANAE

№ 1000

АКАДЕМІЯ
 НАУКЪ И ИМПЕРАТОРСКОГО
 КОМПЬЮТЕРНАГО ШКОЛЫ
 ПЕТЕРБУРГА

Fig. 1

ПЕТЕРБУРГЪ
 КНИЖНИЦА
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ
 ПЕТЕРБУРГСКАЯ
ШКОЛА НАУКЪ И ИМПЕРАТОРСКОГО
 КОМПЬЮТЕРНАГО ШКОЛЫ
 ПЕТЕРБУРГА
 И ИМПЕРАТОРСКОГО
 КОМПЬЮТЕРНАГО ШКОЛЫ
 ПЕТЕРБУРГА

BIBLIOTECA
ACADEMIEI
ROMANAE

№ 1000

АКАДЕМІЯ
 НАУКЪ И ИМПЕРАТОРСКОГО
 КОМПЬЮТЕРНАГО ШКОЛЫ
 ПЕТЕРБУРГА

Fig. 2

ПЕТЕРБУРГЪ
 КНИЖНИЦА
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ
 ПЕТЕРБУРГСКАЯ
ШКОЛА НАУКЪ И ИМПЕРАТОРСКОГО
 КОМПЬЮТЕРНАГО ШКОЛЫ
 ПЕТЕРБУРГА
 И ИМПЕРАТОРСКОГО
 КОМПЬЮТЕРНАГО ШКОЛЫ
 ПЕТЕРБУРГА

BIBLIOTECA
ACADEMIEI
ROMANAE

№ 1000

АКАДЕМІЯ
 НАУКЪ И ИМПЕРАТОРСКОГО
 КОМПЬЮТЕРНАГО ШКОЛЫ
 ПЕТЕРБУРГА

Fig. 3

ПЕТЕРБУРГЪ
 КНИЖНИЦА
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ
 ПЕТЕРБУРГСКАЯ
ШКОЛА НАУКЪ И ИМПЕРАТОРСКОГО
 КОМПЬЮТЕРНАГО ШКОЛЫ
 ПЕТЕРБУРГА
 И ИМПЕРАТОРСКОГО
 КОМПЬЮТЕРНАГО ШКОЛЫ
 ПЕТЕРБУРГА

BIBLIOTECA
ACADEMIEI
ROMANAE

№ 1000

АКАДЕМІЯ
 НАУКЪ И ИМПЕРАТОРСКОГО
 КОМПЬЮТЕРНАГО ШКОЛЫ
 ПЕТЕРБУРГА

Fig. 4

ДАТОНІНЦОВА
СЪПЪШНАГО
КІТРА
МОНІАРХЪА ДГОР
пінтра фолбѣва
ШКОЛАВЛАГОР РОМЖИЩИ

ѲІАШ ДИИ
ЦѢРА ОУНГЕРСКОЪ,
ШІ ДИИ ПЕРЦІА СІИ ДРОБНАТ.

ВЪ МИЛОСТІВА ДРКАУЩІЦА А ДОКРЕЩІЦІИ,
КІАРИ-ВРІЩІИ, ШІ ДЛОГОСАМЦІИИ МІАРИИ.

МІАРАТЪ КЪ 10 КРЪ.

А Б В Д А
Тепаритъ КЪ КАУСЪЛА ВРІЩІИ ТЕРПОГРІИ
А ОУНВАРИЩІИ ОУНВРІЩІИ. 1806.

Fig. 5

*Ioan Nemișescu, autorul primei traduceri
românești a operei lui Dimitrie Cantemir,
Descriptio Moldaviae*

1. Această importantă lucrare a lui D. Cantemir, redactată în limba latină, a rămas în manuscris, ca și alte scrieri ale marelui învățat, printre care și cele în limba română, *Istoria ieroglică* și *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Prima ei traducere românească, făcută după o versiune germană, datează din anul 1806 și a fost tipărită în 1825, la mănăstirea Neamț, cu titlul *Scrisoarea Moldovei*¹. Efectuarea și publicarea acestei traduceri au o istorie interesantă, expusă de ieromonahul Gherontie, tipograful care a imprimat-o la Neamț, în următorul pasaj din prefața sa, intitulată *Cătră iubitorii de știință cititori*: "De această carte, carea acum era neștiută de patrioți, nu știu în ce chip s-au înștiințat înfocatul rîvnitori spre tot folosul de obște, iară mai ales spre înmulțirea cărților, nu numai ale celor canonsite bisericești, ci și ale celor politicești, care nu aduc vreo prihană pravoslaviei, preaosfințitul, zic, arhipăstoriul nostru, pre carea judecînd-o preaosfinția sa a fi nu numai vrednică, ci cu necuviință și cu prihană a nu o avea patrioții. Pentru aceea, la anul 1806, au iconomisit preaosfinția sa de s-au tălmăcit din cea nemțască, căci izvodul cel moldovenesc nu s-au aflat, și atuncea o ar fi și tipărit, deaca nu știutele întîmplări ale vremilor l-ar fi zăticnit. Deci după atîtea schimbări...², o și uitasă preaosfinția sa. Iară ea era păzindu-să de un înalt și preacinstit Ipochimén, carele, cînd au socotit vreme cuviincioasă, au împublicarisit-o. Și așa, preacinstitul Ipochimén (carele este preaosfințitul și sporitul întru bogoslovie mitropolitul Ungrovlahiei

¹ Vezi descrierea acestei cărți în *Bibliografia românească veche*, III, p. 454-458.

² Punctele de suspensie sînt ale lui Gherontie, semnatarul prefeței.

chirio chir Grigorie) au îndemnat spre tipărirea ei, preaosfințitul nostru arhiepăstori cu dragoste au blagoslovit, și precuviosul nostru stareț au binevoit, și noi cu bucurie am priimit”.

“Preacinstitul Ipochimien” Grigorie este ucenicul învățatului ieromonah Gherontie (mort în 1814), cu care acesta a colaborat, începînd din anul 1799, mai întîi la București, apoi la mănăstirea Neamț, la traducerea și tipărirea mai multor cărți³. În 1823 a fost ales mitropolit al Țării Românești, în care calitate s-a distins prin activitatea sa culturală și patriotică.

2. Principalele date bibliografice ale versiunii germane a *Descrierii Moldovei* după care a fost tradus textul românesc publicat în 1825 sînt prezentate astfel de D.M. Pippidi, în nota asupra ediției jubiliare din anul 1973 a acestei opere: “În 1744, după moartea la Paris a lui Antioh Cantemir, între timp devenit ambasador în capitala Franței, manuscrisul latin al *Descrierii* avea să treacă în stăpînirea comitelui Thomson, ginerele marelui medic batav Boerhaave, iar mai tîrziu, pe rînd, în mîinile lui A.R. Boerhaave, profesor la Petersburg, ale medicului-consilier Kruse și ale altui consilier imperial, G.F. Müller. Înțelegînd fără îndoială valoarea deosebită a lucrării, aceasta din urmă s-a străduit să-i înlesnească difuzarea, încredințînd-o geografului Anton Friedrich Büsching, prin grija căruia o traducere germană, operă a lui Johann Ludwig Redslob, s-a publicat în periodicul de specialitate *Magazin für die neue Historie und Geographie*, III-IV, 1769-1770, apoi în volumul de sine stătător: *Demetrii Kantemirs, ehemaligen Fürsten in der Moldau, historisch-geographisch - und politische Beschreibung der Moldau, nebst dem Leben des Verfassers und eine Landkarte*, Frankfurt und Leipzig, 1771”⁴. Informațiile citate sînt extrase din prefetele editorilor A.F. Büsch-

³ Vezi N.A. Ursu, *Școala de traducători români din obștea starețului Paisie de la mănăstirile Dragomirna, Secu și Neamț*, în “Teologie și viață” (seria nouă a revistei “Mitropolia Moldovei și Sucevei”), IV (LXX), 1994, nr. 11-12, p. 80-82, studiu reprodus în prezentul volum.

⁴ Vezi Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1973, p. 40.

ing și G.F. Müller aflate în ediția din 1771 a traducerii.

3. Autorul traducerii românești din anul 1806 nu este menționat nici în copia ei aflată în ms. 1227 de la Biblioteca Academiei Române, nici pe foaia de titlu sau în cuprinsul ediției de la 1825. Mihail Kogălniceanu, într-o notă care precedă ediția lucrării: “*Întîmplările Cantacuzineștilor și a Brancovenilor în Valahia*, de Dimitrie Cantemir, domnul Moldaviei, tălmăcite de pe grecească prin Vasili Vîrnăv, la anul 1811, iunie 19”, publicată în “Arhiva românească”, II, 1845, p. 279-322, face o schiță biografică a banului Vasile Vîrnăv, în care, după ce arată, printre altele, că “au tradus o mulțime de scrieri, din care numim câteva: Descrierea geografică a Moldovii de Cantemir, care pe urmă s-au tipărit la mănăstirea Neamțu, însă fără numele lui [...]”. Afirmarea aceasta a lui Kogălniceanu, care – după cum vom vedea – se dovedește a fi neîntemeiată, a fost preluată fără controlul necesar și statornicită de multă vreme în istoria noastră literară. În aproape toate edițiile traducerilor mai noi ale *Descrierii Moldovei*, făcute după textul original latin, este menționată și informația că prima traducere românească a acestei opere, publicată în 1825, a fost făcută de banul Vasile Vîrnăv.

Într-adevăr, banul Vasile Vîrnăv știa bine limbile greacă și franceză, din care a tradus, prin anii 1810-1827, numeroase scrieri (*Frumusețile a istoriei românești* a lui Rollin, *Filosofia moralicească* a lui Muratori, *Pentru greșele și pedepse* a lui Beccaria, *Loghica* lui Condillac, *Scurtarea obșteștii istorii* a lui Domairon, și altele). Traducerile menționate conțin numeroase neologisme de proveniență neogreacă și, mai ales, franceză. Vasile Vîrnăv cunoștea de asemenea, cum afirmă și M. Kogălniceanu, limbile latină și italiană. Într-un adaos la prefața traducerii *Loghicii* lui Condillac, din anul 1825, el își exprimă convingerea că “de s-ar lăsa scriitorii noștri de cuvintele grecești, sîrbești și turcești și de ar împrumuta neagiunsul de la latini și italieni, s-ar face și această a noastră limbă pre aleasă și pre frumoasă, după cum este și soră-sa, limba italienească” (ms. 425

de la BAR). Vasile Vîrnav nu știa însă și limba germană. Prin urmare, el nu poate fi traducătorul din limba germană al acestei opere a lui D. Cantemir. De altfel, chiar și o sumară comparație a limbii traducerii din 1806 a operei lui Cantemir cu limba traducerilor menționate ale lui Vîrnav arată că între ele există diferențe mari de vocabular și de stil.

4. Căutîndu-l deci pe adevăratul autor al primei traduceri românești a *Descrierii Moldovei* printre intelectualii cunoscători de limba germană din Moldova, de pe la 1806, care ar fi putut fi angajați de mitropolitul Veniamin Costache pentru efectuarea acestei lucrări, l-am identificat în persoana lui **Ioan Nemișescu**, funcționar în Iași, la Vistierie. El a tradus din limba germană, în anul 1808, *Istoria politicească a Dachiei și a neamului românilor*, extrasă din volumele 50, 56 și 57 ale sintezei lui Ludwig Albrecht Gebhardi, *Allgemeine Weltgeschichte*. Pentru viața și activitatea lui L.A. Gebhardi (1735-1802), fost profesor la liceul tinerilor nobili (Ritterakademie) din Lüneburg, unde studiasă și el, vezi *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. VIII, Leipzig, 1878, p. 483-484. Din opera sa citată mai sus, la Biblioteca Centrală Universitară din Iași există (sub cota CR I-1310) volumul al 57-lea, cu istoria Moldovei, editat la Brünn, în 1788, și (sub cota CR II-1100) câteva volume dintr-o ediție publicată la Leipzig, între care și volumul al XV-lea, diviziunea a IV-a, apărut în 1782, care conține toate cele trei texte traduse de Ioan Nemișescu: *Istoria Valahiei*, *Istoria Moldaviei* și *Istoria Bulgariei*.

Istoria politicească a Dachiei și a neamului românilor s-a păstrat în următoarele trei copii, integrale sau parțiale, aflate la Biblioteca Academiei Române (BAR) și la Biblioteca Centrală Universitară din Iași (BCU Iași):

1. În ms. 2866 și 2867 de la BAR⁵, ambele copiate de o

⁵ Vezi descrierea lor la G. Ștrempele, *Catalogul manuscriselor românești. B.A.R., 1601-3100*, București, 1983, p. 392-393.

singură persoană, încă neidentificată, se păstrează textul integral al traducerii. Foaia de titlu a ms. 2866 conține următoarele informații: “*Istorie politicească a Dachiei și a neamului românilor*, alcătuită de Ludovig Ghebhardii după planul lui Vilhelm Gutri, i a lui Ioan Grai, și a altor învățați englezi, culeasă de la cei mai buni istornici și cuprinsă în istoria lui ce de obște a toată lumea, în limba nemțască. Acum întâieși dată prefăcută în limba românilor dintru ace nemțască și hotărîta în trii tomuri, adică Valahia, Moldavia și Bulgaria, de Ioan Nemișescul ot Vister[ie]. Tomul întâi, pentru Valahia. Tălmăcită în orașul Iașii, la let 1808”, iar pe verso foii de titlu a manuscrisului se află următoarea dedicație a traducătorului: “Pre cinstului și de bună evghenie boieri, domnisale Iordachi Ilschii biv vel clucer, voitoriului și făcătoriului meu de bine, afierosăsc cu toată plecăciunea acest puțin spori al osîrdiei meli (la cari mai mult prin sîlința și înlesnirea dumisale am fost îndemnat), ca un mic sămn de jărtfă facirilor de bini cu cari m-au întâmpinat, și de aducere aminte a predatorniciei meli evlavicoasă supuneri și mulțămire cătră a sa încuviințată evghenie, cătră care pentru de apurare slăvindu-o, rămii cu ce desăvîrșită supunere și evlavie pre plecatul slugă I. Nemișescul ot Vist[erie], tălmăcitoriul”. La sfîrșitul manuscrisului, pe f. 190^v, se află însemnarea: “Această istorie s-au scris cu îndemnare și cu toată cheltuiala dumis[ale] clucer[ului] Iordachi Ilschii”.

Ms. 2867 conține, pe f. 1-141, istoria Moldovei, cu următoarea foaie de titlu: “*Istoria Moldaviei*, alcătuită de Ludovig Ghebhardi după planul lui Vilhelm Gutri, i a lui Ioan Grai, și a altor învățați englezi, culeasă de la cei mai buni istornici și cuprinsă [sic!] în istoria lui ce de obștii a toată lumea, în limba nemțască, în tomul al 57-lea. Acum întâieși dată prefăcută în limba românilor, împreună și cu istoria Valahiii și a Bulgariii, din limba nemțască, de Ioan Nemișescul ot Vist[erie], în orașul Iașii, la anul 1808. Tomul al 2-le. I îndemnat fiind spre această săvîrșire mai mult prin înlesnire dumisali cinst[itului] boieri Ior-

dachii Ilshii biv vel clucer, căruia s-au și afierosit”, iar pe f. 142-199 conține istoria Bulgariei, cu următoarea foaie de titlu: “Istoria Bulgariei, cuprinsă în tomul 50 al istoriei de obște pentru toată lumea ce este alcătuită în limba nemțască de Ludovig Ghebbardi. Iară acum în perflipsis tălmăcită în limba românilor de Ioan Nemișescu ot Vist[erie], în orașul Iașii, la anul 1808. Tomul al 3-le. Îndemnat fiind spre această săvârșire mai mult prin îndemnarea dumisale cinstitului boieri Iordachi Ilshii biv vel clucer, căruia s-au și afierosît”. Pe verso acestei foi de titlu și pe f. 143^r se află următoarea prefață a traducătorului: “*Cinstiților iubitori de știință cetitori!* Fiindcă întru ace de obște istorie a toată lumea, în cari am găsit și am tălmăcit tomul Valahiii și tomul Moldovii, se află și tomul Bulgarii pre larg alcătuit, cu nerăbdare dară vor bănui iubitorii de știință cetitori pentru că nu s-au tălmăcit pre larg și întreagă istoria și acestui pământ al Bulgarii, precum s-au tălmăcit istoria Valahiii și a Moldovii. Însă fiindcă scoposul și îndemnarea me n-au fost ca să tălmăcesc toată această istorie de obște a lumii pentru alte țări și neamuri streine, ce numai să trag dintr-înșă toate povestirile ce voi afla pentru neamul nostru al românilor. Deci aflându-să și întru acest tom de istorie al Bulgarii multe și gingașe pomeniri pentru neamul românilor, cum că au lăcuit întru acel pământ în multe osăbite polítii, după ce i-au strămutat chésariul Avrilian di aice din Dachia lui Traian și i-au trecut preste Dunăre în Mésia, adică în Bulgaria, ce s-au chemat după acea Dachia lui Avrilian, și că mai în urmă, după ce s-au rădicat Bulgaria crăie de sine și au stăpînit-o douî neamuri de despóți și de crai, și după ce de al douî oara au căzut tot pământul supt sila grecilor, l-au smult de supt stăpînirea grecilor însuși neamul românilor, adică valahii, cari acolo în Bulgaria, de cînd să afla trecuți de aice de chésariul Avrilian, lăcuia ca o osăbită polítie pe muntile Emul, cum și în Zagóra și la Alhiálo, și rădicînd aceștia Bulgaria iarăși în floarea ei ce mai dinainte, au stătut de rînd stăpînitori într-înșă patru-sprezeci crai români sau valahi atîta de puternici și de slăviți,

precum să va vede mai înainte. Drept aceea, ca să nu rămîie știrbă istoria românilor cu trecire cu vedere de acești slăviți crai, ci să-i fac cunoscuți împreună și pre dînșii iubitorilor de știință cetitori ai neamului nostru, dară să nu calc nice planul istoriîi, pentru aceea în perîlipsis am tîlmăcit și celilalte pricini de istorie a Bulgariii ce nu să ating de neamul nostru, pînă cînd m-au adus pe rînd la pricinile acele îndemnătoare a românilor și a crailor pomeniți, pe care le-am tîlmăcit pre larg, după cum s-au aflat în original. Apoi și de acolo înainte, după săvîrșirea acestor crai, am tîlmăcit iarăși în perîlipsis și celilalti următoare pricini de istorie a Bulgariii, până cînd au căzut în sfîrșit supt sila turcilor. Tîlmăcitoriul”.

La sfîrșitul *Istoriei Moldaviei*, f. 141^v, și la sfîrșitul *Istoriei Bulgariei*, f. 199^r, se află aceeași însemnare de la sfîrșitul istoriei Valahiei, din ms. 2866, f. 190^v, citată mai sus. Necunoscînd un text autograf al lui Ioan Nemișescu, pentru a compara grafia lui cu cea a ms. 2866 și 2867, nu putem ști dacă această copie, făcută “cu îndemnare și cu toată cheltuiala” clucerului Iordache IIschi, este autograful traducătorului, cum pare a fi.

2. A doua copie a traducerii, astăzi incompletă, se află în ms. IV-30 și III-18 de la BCU Iași, și în ms. 4702 de la BAR, toate trei copiate de o singură persoană, încă neidentificată, probabil în anul 1809.

Manuscrisului IV-30 i s-a pierdut foaia de titlu. Pe f. 1^r, la începutul textului, are titlul *Istorie Valahiei*. Îi lipsesc numeroase foi și caiete întregi, inclusiv sfîrșitul. Conține acum doar 98 de foi, paginate de bibliotecă, cu cifre arabe.

Manuscrisul III-18 cuprinde *Istorie Bulgariei*. Textul foi lui de titlu și al prefeței traducătorului, aflat pe verso foi de titlu și pe f. 2^r, este cel din ms. 2867 de la BAR, f. 142-143, reproduș mai sus (în ms. III-18 sînt însă omise două pasaje din prefața traducătorului). Îi lipsesc de asemenea numeroase foi și caiete întregi, inclusiv sfîrșitul. Conține acum doar 32 de foi, paginate de bibliotecă, cu cifre arabe.

Manuscrisul 4702 de la BAR, răzlețit cîndva de cele aflate la BCU Iași, este complet. Cuprinde *Tomul al doilea, pentru Moldavia*. A fost dăruit BAR de către Eudoxiu Hurmuzachi, în anul 1921⁶.

3. Volumul al doilea al acestei traduceri are și o copie independentă, intitulată *Istoria Moldovii*, în ms. 5702 de la BAR. Copia este nedată, copistul neidentificat, iar proveniența manuscrisului este necunoscută⁷.

5. Faptul că prima traducere în limba română a *Descrierii Moldovei* a lui D. Cantemir, publicată anonim în anul 1825, a fost făcută de Ioan Nemișescu, traducătorul cunoscut al *Istoriei politicești a Dachiei și a neamului românilor*, pe care l-am stabilit prin cercetarea limbii acestor două traduceri, a fost comunicat într-un mic articol apărut în anul 1979⁸. Împrejurările au făcut însă ca acest articol să rămînă aproape necunoscut. Autorii *Dicționarului literaturii române de la origini pînă la 1900* l-au avut în vedere numai în articolul consacrat banului Vasile Vîrnăv, nu și în cel consacrat lui D. Cantemir, iar editorii de după anul 1979 ai *Descrierii Moldovei* l-au ignorat, continuînd să afirme că prima traducere românească a acestei opere a fost făcută de banul Vasile Vîrnăv⁹.

Deoarece în articolul menționat nu am făcut demonstrația filologică de rigoare privind paternitatea lui Ioan Nemișescu asupra traducerii *Descrierii Moldovei*, iar între timp am constatat că el se dovedește a fi și traducătorul necunoscut al unui

⁶ Vezi descrierea lui la G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești. B.A.R., 4414-5920*, vol. IV, București, 1992, p. 94.

⁷ Vezi descrierea lui la G. Ștrempel, *ibidem*, p. 375-376.

⁸ Vezi N.A. Ursu, *Cine a făcut prima traducere românească a operei lui Dimitrie Cantemir, Descriptio Moldaviae?*, în "Cronica", XIV, 1979, nr. 5, p. 7.

⁹ Vezi D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, prefață și tabel cronologic de Leonida Maniu, București, 1981, p. XXXVIII, și D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, postfață și bibliografie de Magdalena Popescu, București, 1986, p. 203.

manual de istorie universală, tradus tot din limba germană, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, vom demonstra acum paternitatea lui Ioan Nemișescu asupra ambelor traduceri pe care i le atribuim. Cu acest prilej corectăm și următoarele două mici erori strecurate în acest articol: 1. Jeromonahul Gherontie, tipograful *Scrisorii Moldovei*, este altă persoană decît învățatul ieromonah Gherontie de la Neamț, mort în anul 1814 (vezi și 1.). 2. Numele imprimat în părțile laterale ale viietei de pe p. 23 a *Scrisorii Moldovei* este *Nicólae*, nu *Nicóla I.* Acest *Nicólae* (mai târziu va semna *Iancu Nicolae* și *Iancu Nicola*, sau *Buznea*) este unul dintre cei patru bursieri trimiși de mitropolitul Veniamin Costache, în anul 1825, la școala românească a lui I. Eliade Rădulescu și Eufrosin Poteca de la mănăstirea Sf. Sava din București, care, în timpul studiilor sale acolo, a făcut cîteva traduceri importante. Probabil prin acest Iancu Nicolae a ajuns manuscrisul traducerii operei lui Cantemir de la București la Iași, fapt care ar putea explica imprimarea discretă a numelui său pe părțile laterale ale viietei de la p. 23 a ediției din 1825 a *Scrisorii Moldovei*.

6. În ms. 1375 de la BAR, nedatat (scris probabil în jurul anului 1800) și fără semnătura copistului¹⁰, precum și în ms. IV-16 de la BCU Iași, copiat de trei persoane de asemenea necunoscute, între 24 noiembrie 1813 (f. 2^f) și 6 iunie 1814 (f. 323^f), se află traducerea anonimă a unui manual de istorie universală. În mod evident, textul este tradus din limba germană, de către un moldovean. Numele autorului german al lucrării nu este menționat în cele două copii ale traducerii. Paul Cernovodeanu a considerat această traducere “réalisée vraisemblablement d’après une édition abrégée d’une synthèse de Julius August Remer, intitulée *Handbuch der allgemeinen Geschichte*, volumes I-III, Vienne, 1785-1786, qui constitue en même

¹⁰ Vezi descrierea lui la G. Ștrempele, *Catalogul manuscriselor românești. B.A.R., 1-1600*, București, 1978, p. 309.

temps la première synthèse scientifique composée en langue roumaine dans un esprit rationaliste et qui expose l'histoire de l'humanité depuis les temps les plus anciens jusqu'en 1783". În nota 45 autorul adaugă: "La traduction roumaine présente d'évidentes similitudes avec la monographie de Remer, tant dans le contenu que dans le partage du matériel et des chapitres d'histoire de la science et de la culture, exposés en abrégé"¹¹. Pentru informații privitoare la J.A. Remer (1738-1803), fost profesor de istorie universală la Collegium Carolinum din Braunschweig, P. Cernovodeanu trimite la *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. XXVIII, Leipzig, 1889, p. 198-200.

Presupunerea că textul aflat în ms.1375 de la BAR și în ms. IV-16 de la BCU Iași ar putea fi o prescurtare a sintezei de istorie universală a lui J.A. Remer nu a fost încă verificată. Nu am găsit în bibliotecile ieșene manualul menționat al lui Remer, pentru a vedea în ce constau similitudinile observate de P. Cernovodeanu între conținutul și împărțirea materiei din manualul lui Remer și conținutul și structura textului din traducerea românească. Wilhelm Heinsius, în *Allgemeines Bücher-Lexikon*, vol. III, Leipzig, 1812, col. 359, înregistrează sub numele lui J.A. Remer și un *Lehrbuch der allgemeinen Geschichte*, apărut la Halle, în anul 1800, dar nici pe acesta nu l-am găsit. Lectura atentă a întregului text românesc arată însă că el este traducerea fidelă, capitol cu capitol și paragraf cu paragraf, a unui manual de istorie universală german, intitulat probabil *Allgemeine Weltgeschichte* (nu *Allgemeine Geschichte*, cum este intitulat manualul lui Remer), căci în traducerea românească lucrarea este numită "ce atot de obște istorie a lumii". Dar fie că este un compendiu al lucrării menționate a lui Remer, cum s-a presupus, fie un manual similar al altui autor, textul german tradus în românește trebuie să fi fost elaborat și publi-

¹¹ Vezi studiul *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVII-e et XVIII-e siècles* (III), în "Revue roumaine d'histoire", X, 1971, nr. 4, p. 719-720.

cat între anii 1784-1789, în timp ce împărat al Austriei era Iosif al II-lea, căci în textul românesc numele lui este menționat astfel: "chésariul Iosif al doile, care acum stăpînește" (ms. IV-16, f. 286^v, ms. 1375, f. 213^v; sublinierea noastră). După cum se știe, împăratul Iosif al II-lea a murit în februarie 1790. S-ar putea ca și traducerea românească să dateze din aceeași vreme, căci limba acestei traduceri pare puțin mai veche, este mai bogată în calcuri lexicale decît cea a traducerii lui Nemișescu din istoria lui Gebhardi. În această eventualitate, nu este exclusă nici posibilitatea ca precizarea "care acum stăpînește" să aparțină traducătorului român; chestiunea aceasta va putea fi însă elucidată numai prin identificarea textului original. Este de asemenea posibil ca traducerea să fi fost făcută după anul 1790, iar traducătorul să fi reprodus automat precizarea respectivă din original, așa cum tot automat a fost ea reprodusă în ambele copii de mai târziu ale traducerii.

Pentru a înlesni cercetătorului interesat identificarea sursei germane a acestei importante traduceri românești, prezentăm aici conținutul și structura lucrării, după copia aflată în ms. IV-16 de la BCU Iași. Cartea are trei părți. O introducere (f. 1-58), care conține următoarele diviziuni: *Pinax* "sumar" (f. 1-2); *Povățuire întru istorie sau întîmplările cele în scris* (f. 3-14; 28 de paragrafe, numerotate marginal, cu cifre arabe), în care sînt explicate unele noțiuni elementare de istorie; *Înțelegire ce mergi mai înainte al cei atot de opște istorii a lumii* (f. 14-40; 34 de paragrafe), în care sînt discutate unele probleme generale de istorie universală; *Istoriile ce să cuprind în fieșticari vîrstă de vreme*¹². [*Cap întăi*] *al cei atot de opște istorii a lumii. Istoriile din nainte nașterii lui Hristos* (f. 40^v-47^v), în care sînt prezentate succint perioadele: *Vîrsta vremii ce dinții*, de la Adam pînă la Noe, *Vîrsta vremii de al doile*, de la Noe pînă la Moise,

¹² Sintagma *vîrstă de vreme* (în alte locuri *vîrsta vremii*) este calc după germ. *Zeitalter* s.n. "perioadă".

Vîrsta vremii de al treile, de la Moise pînă la Romulus, *Vîrsta vremii de al patrule*, de la Romulus pînă la Pirus, *Vîrsta vremii de al cincile*, de la Pirus pînă la Alexandru Macedon, și *Vîrsta vremii de al șasăle*, de la Alexandru Macedon pînă la Hristos. *Cap al doile al istorii ce atot de opștie. Istorie de la Hristos* (f. 47^v-58^v), în care sînt prezentate succint alte șase perioade: *Vîrsta vremii dintăi*, de la Hristos pînă la Teodosie cel Mare, *Vîrsta vremii de al doile*, de la Teodosie cel Mare pînă la Mahomed, *Vîrsta vremii de al triile*, de la Mahomed pînă la Carol cel Mare, *Al patrăle vîrstă de vreme*, de la Carol cel Mare pînă la papa Grigore al VII-lea Hildebrand și Godefroy de Bouillon, *Vîrsta vremii de al cincile*, de la papa Grigore al VII-lea și Godefroy de Bouillon pînă la Columb și Luter, *Vîrsta vremii de al șasăle*, de la Columb și Luter pînă la Iosif al II-lea și Frederic cel Mare, în anul 1783. În diviziunea intitulată *Ce atot de opștie istorie a lumii. Partea dintăi. Istoria înainte nașterii lui Hristos* (f. 59^f-162^v) este discutată mai pe larg, sub aceleași titluri, istoria prezentată în cele șase perioade menționate în capitolul întîi din introducerea lucrării. Istoria fiecărei perioade este structurată în diferite paragrafe, numerotate marginal cu cifre arabe, care sînt însoțite de cîteva cuvinte ce rezumă conținutul aceluia paragraf. După tratarea materiei fiecărei perioade urmează cîte un capitol intitulat *Socoteli amestecate pentru întîmplările vîrstii vremii* (respectiv), structurat de asemenea în cîteva paragrafe numerotate marginal. În diviziunea intitulată *Ce atot de opștie istorie a lumii. Parte al doile. Istorie după naștere lui Hristos* (f. 163-323) este discutată mai pe larg, sub aceleași titluri, istoria prezentată în cele șase perioade menționate în capitolul al doilea din introducere, materia fiecărei perioade fiind structurată și aici ca în partea întîi a istoriei.

7. Traducerea *Descrierii Moldovei* publicată în anul 1825 și cea a manualului de istorie universală din manuscrisele menționate mai sus au numeroase particularități lingvistice comune cu *Istoria Dachiei și a neamului românilor*, tradusă de Ioan

Nemișescu în anul 1808, fapt care arată că aceste trei texte sînt traduse de una și aceeași persoană. Cele mai elocvente probe sînt îndeosebi cuvintele sau sintagmele identice prin care sînt traduși unii termeni germani. Cităm în continuare cîteva exemple mai semnificative, folosind în argumentare următoarele sigle ale textelor comparate: **CS** = D. Cantemir, *Scrisoarea Moldovei*, Mănăstirea Neamț, 1825; **GB** = *Istoria Bulgariei*, tradusă de I. Nemișescu, ms. III-18 de la BCU Iași; **GM** = *Istoria Moldaviei*, tradusă de I. Nemișescu, ms. 4702 de la BAR; **GV** = *Istoria Valahiei*, tradusă de I. Nemișescu, ms. IV-30 de la BCU Iași; **IU** = [*Istorie universală*], ms. IV-16 de la BCU Iași (în cazuri excepționale, cităm și copia din ms. 1375 de la BAR, cu cota respectivă).

7.1. Adj. *unehelich* “nelegitim” a fost tradus de Nemișescu prin locuțiunile adjectivale **afară de cununie și peste cununie**. De exemplu, în **GM**: “fecior *afară de cununie* lui Alexandru vodă” (f. 67^v), “Bogdan au mai avut un frate *afară de cununie*, anume Petru Aaron” (f. 68^r), “fiica sa ce *piste cununie*” (f. 38^v), “fecior *piste cununie* a lui Bogdan” (f. 69^v; cf. și f. 95^r, 103^r, 109^r, 134^v). Același adjectiv este tradus prin locuțiunea *afară de cununie* și în **CS**: “un fiu *afară de cununie* al lui Ștefan” (p. 111), “fiul său cel *afară de cununie*” (p. 112). Prin această locuțiune este tradus în **CS** și adj. *natürlich* “natural, nelegitim”: “[Rareș] fiul cel *afară de cununie* al lui Ștefan cel Mare” (p. 171).

7.2. În **GV**, s.n. *Äusserste*¹³ “extremitate, caz extrem” este tradus prin locuțiunea adjectivală **cea mai dinafară**: “și până la *cea mai dinafară* vîrtute a sa să apire Valahie” (f. 54^v). În **CS**, adj. *äusserst* “extrem” este tradus de asemenea prin locuțiunea adjectivală **cel (cea) mai dinafară**: “goniia pre amîndoi frații din *cea mai dinafară* vîrtute a sa” (p. 4), “făcînd oști din *cea*

¹³ Transcriem cuvintele germane din originalele textelor comparate în ortografia lor actuală.

mai dinafară virtute a sa” (p.9), “să privim înaintea ochilor apunerea cea mai dinafară” (p. 250). Locuțiunea adjectivală cel (cea) mai dinafară apare des și în IU: “biruiți cu strășnicia ce mai dinafară” (f. 121^v), “[China] să lăția cătră cele mai dinafară pământuri ale Asiei” (f. 131^f), “s-au apărat cu virtute ce mai dinafară” (f. 178^f), “să adusesse califatul la cădere ce mai dinafară” (f. 211^v; cf. și f. 291^v, 308^v, 320^f).

7.3. În GM, Nemișescu a tradus vb. *entvölkern* “a despopula” prin perifraza a dezbrăca de oameni: “să dezbracă Atelcuzu desăvârșit de oameni” (f. 10^v), iar vb. *entwaffnen* “a dezarma” prin perifraza a dezbrăca de arme: “i-au dezbrăcat de arme și i-au prins robi” (f. 47^f), “au hotărât ca să dezbrace de arme pre Laschi cu alt chip” (f. 123^v; cf. și f. 144^f). Verbul *dezbrăca* apare, în perifraze similare, și în IU: “au dezbrăcat împărăție sa de lăcuitori” (f. 295^f), “s-au slăbit ei pre sineși și s-au dezbrăcat ei la urmă de volnicie lor” (f. 25^v, cf. și 45^f), și altele (cf. f. 55^f, 295^v).

7.4. În GM, adj. *unbegrenzt* “nelimitat” este tradus prin locuțiunea adjectivală fără hotar: “putere sa ce fără hotar” (f. 106^v), iar adj. sinonim *uneingeschränkt* prin adj. nemărginit: “stăpînitoriul cel nemărginit al țării” (f. 117^f). În CS, prin adj. *nemărginit* este tradus, într-un context similar, adj. *absolut*: “are stăpînire nemărginită asupra supușilor săi” (p. 327). Tot aici, adj. și adv. *unumschränkt* “nelimitat, absolut” este tradus prin adj. nehotărît: “stăpînirea cea nehotărîtă” (p. 8) și prin locuțiunea adverbială fără hotărîre: “stăpînea fără hotărîre asupra supușilor săi” (p. 170). În IU este frecvent folosit, în aceleași contexte, adj. *nehotărît*: “o căpetenie mare cu putere nehotărîtă” (p. 128^v), “să stăpînea de domni cu o putere nehotărîtă” (f. 179^v; cf. și f. 217^v, 230^v, 307^f, 309^f, 316^f); mai rar, apare și locuțiunea adjectivală fără hotar: “stăpînitori fără hotară” (f. 276^v).

7.5. Nemișescu a tradus vb. *stossen* din diferite construcții prin vb. întruloca. De exemplu, în GM: “au adunat [...] pre toți

ceilalți moldoveni care sta gata și i-au *întrulocat* cu oaste ce...” (f. 124^v); în **GV**: “între aceste s-au *întrulocat* la Sibii oștile...” (f. 78^r). Tot prin *întruloca* a fost tradus în **GM** și vb. *kommen* (cu *zu*) “a veni în ajutor”: “făgăduind că va agiuta pre craiul [...] și să va *întruloca* cu dînsul îndată după ce va intra...” (f. 81^v). Prin același cuvînt este tradus în **CS** vb. *fügen* “a (se) uni”: “domnul întru aceeași vreme să-și *întruloace* oștile cu ale țariului” (p.8). Vb. *întruloca* apare des în **IU**: “norvegii și șvezii s-au *întrulocat* într-o crăii” (f. 55^v), “e *întruloacă* multe mulțimi de oameni” (f. 63^r), “au *întrulocat* întâi pe această țară cu Englitera” (f. 300^v; cf. și f. 35^r, 53^r, 57^v, 64^r, 110^v, 184^r, 204^v, 318^r); cf. și forma *întruloca* (f. 103^r, 109^v, 238^r, 240^v, 241^r, 242^v, 298^r, 302^r, 309^v), datorată probabil copiștilor.

7.6. Prin sintagma **orașul cel de căpetenie**, Nemișescu a calchiat atît s.f. *Hauptstadt* “capitală”: “au rîsipit *orașul cel de căpetenie* al ghetilor” (**GV**, f. 1^v) cît și sinonimul său s.m. *Hauptort*: “Dintre *orașile cele de căpetenii* a Valahiii este Tîrgoviște” (**GV**, f. 47^r). Sintagma aceasta apare și în **CS**, unde traduce tot s.f. *Hauptstadt*: “Soceava, ce au fost mai nainte *orașul de căpetenie* a toată Moldova” (p. 64); “Iași, care este scaunul și *orașul cel de căpetenie* al Moldaviei” (p. 150), sau sintagma *die vornehmste Stadt*: “*orașul* lui [al ținutului] *cel de căpetenie* este Cernăuțul” (p. 64).

7.7. În **GM**, Nemișescu a tradus s.m. pl. *Bedienten* “slujitorime” prin s.n. pl. **ragealuri** (sg. *rageal* < tc. *rical* “mare demnitar al Porții otomane”): “ca să cîștige bun razim la *ragealurile* Porții, au metaherisit toate averile sale” (f. 115^v), “dînd bune daruri pre la toate *ragealurile* Porții” (f. 116^v; cf. și f. 130^r), “întîmpinînd cu mită pre cei mai aleși din *ragealurile* turcești” (f. 166^v). Cuvîntul este folosit și în **CS**, sub forma de sg., dar cu sens colectiv: “marii demnitari ai Porții otomane”, traducînd același s.m. pl. *Bedienten*: “el era în mare socotință la tot *ragealul* Porții” (p. 4), “să dea [...] sultanului și *ragealului* turcesc darurile cele obicinuite” (p. 7), “i-au cerut viziriul ca

să-i trimită lui și celuilalt *rageal* banii ce să cuvin pentru luarea domniei” (p. 7).

7.8. Prin s.m. **răscolnic** Nemișescu a tradus în **GM** atât s.m. *Empörer* “răzvrătit, rebel”: “îmblînzind pre *răscolnicii*, le-au făgăduit că...” (f. 122^f) cât și sinonimul său *Auführer* s.m.: “au dat război *răscolnicilor* și i-au sfărîmat” (f. 171^v). Prin același cuvînt sînt traduși în **CS** termenii *Rebell* s.m.: “le vor fi la vedere vrăjmași și *răscolnici*” (p. 101) și *Partei* s.f. “partid”: “toată țara s-au răzvrătit și s-au umplut de *răscolnici*” (p. 113). Tot prin *răscolnic*, adj., sînt traduse în **CS** adj. *unruhig* “gălăgios”: “prin îndemnările unor capete *răscolnice*” (p. 280) și adj. *auführerisch* “răzvrățitor”: “mai mult sînt *răscolnici* și nestatornici” (p. 288).

7.9. S.m. *Irrtum* “eroare” a fost tradus de Nemișescu, în **GM**, prin s.f. **rătăcire**: “această scrisoare este plină de *rătăciri* hronologhicești” (f. 4^v), “este vederată *rătăcire* care s-au pricinuit...” (f. 134^v); cf. și locuțiunea adverbială *cu rătăcire*, prin care este tradus adj. și adv. *irrig* “eronat”: “Domnul Cantemir povestește *cu rătăcire* această întîmplare” (f. 102^v). Tot prin *rătăcire* este tradus s.m. *Irrtum* și în **CS**: “[informația] aceasta este o *rătăcire* vederată” (p. 27). Cuvîntul *rătăcire* “eroare” este folosit și în **IU**: “a să păzi pre sine de crezămîntul cu lesnire, dintru care să stîrnesc atîte greșale sau *rătăciri*” (ms. 1375, f. 1^v; în copia din ms. IV-16, f. 3^v, lipsește cuvîntul); cf și vb. *rătăci* “a greși”: “noi putem cu adevărat să *rătăcim* de multe ori la cercare dumnezeieștilor scoposuri” (f. 8^v; în ms. 1375, f. 5^v).

7.10. S.n. *Bruchstück* “fragment, rămășiță, ruină” a fost tradus de Nemișescu prin s.f. **risipă**. De exemplu, în **GV**: “*rîsipela* a unui turn [...] ce să vedi a fi făptură a romanilor” (f. 3^v), “aice întru acest Rumănați zac *rîsipele* podului lui Traian” (f. 12^f); în **GM**: “*rîsipele* orașului Bacău” (f. 48^v). Tot prin *risipă* sînt traduși în **CS** termenii *Spur* s.f. “urmă, semn”: “*rîsipile* unii cetăți foarte vechi” (p. 64) și *Ruine* s.f. “ruină”: “*rîsipile* de

zidiri vechi” (p. 69).

Prin același s.f. *risipă* Nemișescu traduce însă și cuvintele *Verheerung* s.f. “pustiire, devastare”: “au făcut mare *risipă* în Dachia” (GV, f. 14^v), *Verbrennung* s.f. “ardere, mistuire prin foc”: “pentru *risipa* Chiliei” (GM, f. 103^r).

Cuvântul *risipă*, în diferite accepțiuni, este folosit și în IU: “*risipa* norodului jidovesc” (f. 181^r), “*risipa* Vavilonului prin Chirr” (f. 132^v), “pentru *risipa* împărăției rîmlenești” (f. 207^v), “s-au prăpădit prin *risipa* domnilor” (f. 234^r).

7.11. Prin vb. *sădi* Nemișescu a tradus, în GV, atât vb. *versetzen* “a (se) strămuta, a schimba locul”: “au adunat [...] foarti mari mulțime de ostași și de orășani [...] și i-au *sădit* întru această țară” (f. 2^v), “neamul savirilor, care să *sădisi* acolo în anul...” (f. 15^r) cât și vb. *bevölkern* “a (se) popula”: “pămîntul [...] l-au *sădit* cu mulțime de romani aduși din Trachia” (f. 16^v), “cuțovlahi [...] care i-au *sădit* împărății grecești în Valahia ace din Trachia” (f. 18^v), “să *sădească* într-însa iarăși năroade” (f. 23^v), “să *sădească* Cumania [...] cu oameni streini” (f. 24^v).

În CS, vb. *fortpflanzen* “a (se) propaga, a (se) transmite” este tradus prin locuțiunea verbală *a sădi înainte*: “chipul cu care s-au *sădit înainte* și s-au ținut în Dachia vița romanească” (p. 258), iar vb. *versetzen* este tradus prin vb. *răsădi*: “noroadele acelea pre care le-au *răsădit* Traian în Dachia” (p. 257).

Vb. *răsădi* și locuțiunea verbală *a răsădi înainte* “a (se) propaga, a (se) transmite” apar și în IU: “cum s-au întimiet legea întru care ne mărturisim noi și o ținem, cum s-au *răsădit* ea și cum s-au păzit” (f. 9^r), “cei opt oameni ce mai rămăsese iarăși ș-au *răsădit înainte* neamul lor” (ms. 1375, f. 25^v; în ms. IV-16, f. 41^r: *rădicat înainte*, greșeală de copist sau o interpretare a calcului respectiv), “cu spusul din gură și ținere de minte s-au *răsădit* cele de începere al învățăturilor” (f. 74^r).

7.12. În GM, Nemișescu a tradus vb. *verschwören* “a se conjura, a conspira” prin vb. *sfătui*: “*sfătui*ndu-să cîțiva din

boieri asupra lui” (f. 106^v), iar substantivul corespunzător *Verschwörung* s.f. “conspirație” prin s.n. *sfat*: “că sînt și ei într-un *sfat* cu dușmanii lui” (f. 108^r). Tot prin *sfătui* este tradus vb. *verschwören* și în CS: “în scurtă vreme l-au ucis boierii carii să *sfătui*se asupra lui” (p. 117). S.m. *Verschworene(r)* “conspirator” este tradus în CS prin s.m. *sfătuit*: “nu are de a purta grijă că vor pune acei *sfătuiți* în lucrare socoteala lor” (p. 238). S.n. *sfat* “conspirație” apare și în IU: “i-au descoperit un *sfat* împotriva vieții sale” (f. 144^r).

7.13. Nemișescu a tradus termenul *Urheber* s.m. “creator, pricinuitor” prin s.m. *urzitor*. De exemplu, în GM: “*urzitoriul* aceștii răzvrătiri” (f. 39^v; cf. și f. 122^r), “un *urzitori* al acelor jacuri” (f. 161^v); în GV: “*urzitori* și pricinuitori războiului aceleia” (f. 34^r). Același cuvînt este tradus prin *urzitor* și în CS: “să poată supune supt ascultare pre *urzitorii* neodihniților” (p. 113), “uneltele și *urzitorii* beteșugului celui rău” (p. 324), “s-au făcut și *urzitoriul* cel dintîi al vîrvariei...” (p. 340).

7.14. În GM, Nemișescu a tradus prin adj. *vederat* “evident” adjectivele corespunzătoare *sichtbar*: “cu *viderată* bucurie au priimit tocmelile” (f. 98^r) și *offenbar*: “s-au stîrnit dintru aceste vrăjbi un *vederat* război” (f. 161^r). Tot prin *vederat* este tradus adj. *offenbar* și în CS: “[informația] aceasta este o rătăcire *vederată*” (p. 27), “este *vederat* că tot aceeași învățătură au fost” (p. 312). Adj. *vederat* apare frecvent și în IU: “o *viderată* tulburare” (f. 8^v), “sămne *viderate* că...” (f. 84^v), “nenorocire ce *viderată*” (f. 310^r; cf. și f. 18^v, 33^v, 191^v, 268^v, 322^v).

7.15. Vb. *gewinnen* “a cîștiga, a atrage de partea cuiva” este tradus de Nemișescu prin vb. *vîna*. De exemplu, în GV: “au *vînat* în parte lor și pe maștiha lui Ladislav” (f. 37^r), “voievodul Mihail, *vînînd* inimile moldovenilor...” (f. 68^v). Același cuvînt este tradus prin *vîna* și în CS: “pînă la atîta au *vînat* pre boieri și pe norod, încît [...] l-au priimit cu bucurie” (p. 115), “prin banii lui cei mulți știind cum să *vîneze* pre lacomul viziri” (p. 123). Tot prin *vîna* traduce Nemișescu și alte verbe sau lo-

cuțuni verbale sinonime cu vb. *gewinnen*, pe care nu le mai menționăm aici. De exemplu, în **GV**: “pe nimine n-au putut să *vîneză* în parte sa” (f. 49^f), “prin toate aceste au *vînat* inimile la mulți oameni” (f. 50^f), “au trimis sume mari de bani [...], de au cumpărat și de au *vînat* în parte lui pe favoriții sultanului” (f. 86^f; cf. și 73^f).

7.16. În **GV**, Nemișescu a tradus s.f. *Unterredung* “convorbire” prin s.f. **vorbă**: “[pe Mihail] aflîndu-l în *vorbă* cu Ludovig Racoți” (f. 75^f). Tot prin *vorbă* este tradus și termenul sinonim *Gespräch* s.n. “conversație”, în **CS**: “[cartea] *Lumea și sufletul*, ce să cuprindă în *vorbă*” (p. 21, 26). Cu același sens este folosit cuvîntul *vorbă* și în **IU**: “[învățătura] să lucra [...] într-o *vorbă* cu pildă” (f. 126^f).

7.17. S.f. *Tagereise* este tradus prin sintagmele **zi cale** și **cale de o zi** (bineînțeles, și în formele de plural corespunzătoare). De exemplu, în **GM**: “cinci *zile cale*” (f. 12^v), “4 *zile cale*” (f. 15^f), “*cale de 15 zile*”, “*cale de 12 zile*” (f. 28^v); în **GV**: “*trii zile cale*” (f. 11^v), “6 *zile cale*” (f. 47^f), “*cale de doauî zile*” (f. 12^f). Același cuvînt este tradus în **CS** numai prin sintagma *cale de o zi*: “*cale de trei zile de la...*” (p. 56), “*cale de doao sau trei zile depărtare*” (p. 298; cf. și p. 320). Tot aici apare și sintagma **ceas de cale**, prin care este tradus s.f. *Reisestunde*: “25 de *ceasuri de cale*” (p. 15), “100 de *ceasuri de cale*” (p. 36).

7.18. Vb. *reissen* “a (se) trage cu putere, a (se) zmulge” și compusele lui sinonime *abreissen*, *entreissen*, *losreissen* sînt traduse de Nemișescu prin vb. **zmulge**. De exemplu, în **GM**: “i-au *zmult* și i-au deșteptat dintru această prostie” (f. 3^v), “s-au *zmult* de supt stăpînire avarilor” (f. 6^f), “s-au *zmult* și de supt ace protecsie...” (f. 95^v; cf. și f. 28^v, 37^v); în **GV**: “s-au *zmult* de supt stăpînire acestui silnic al lumii” (f. 6^f), “*zmulgîndu-să* iarăși *Bulgarie de supt împresurare grecească*” (f. 19^v), “*voia să zmulgă de supt stăpînire Porții*” (f. 88^f; cf. și f. 11^v). Tot prin *zmulge* este tradus vb. *reissen* și în **CS**: “au *zmult* biruința de multe ori din mîinile protivnicilor” (p. 285). Vb. *zmulge*, în

contexte similare, apare des și în **IU**: “le-au *zmult* ei multe eparhii” (f. 176^v), “au *zmult* de la ingeleji locurile franțujilor” (f. 240^r), “au *zmult* de la protestanți o mulțime de bisărici” (f. 279^v), “[țările] care le *zmultsă* din mîna ei turcii și tătarîi” (f. 316^v).

7.19. Adv. *inzwischen* “în acest timp, în aceste împrejurări” a fost tradus de Nemișescu prin locuțiunea adverbială **între aceste**. De exemplu, în **GM**: “*Între aceste*, viind veste de la Țarigrad de ucidire lui...” (f. 105^v), “*Între aceste* protivnicii lui Despot au otrăvit și pre...” (f. 124^v), “Iară marile sultan *între aceste* au împărțit Moldova” (f. 150^v); în **GV**: “*Între aceste* au mers antii și s-au așezat la...” (f. 11^r), “*Între aceste* stricară boierii ardelenesti [...] toate orînduilele” (f. 72^v; cf. și f. 63^v, 64^v, 78^r). Aceeași locuțiune adverbială apare și în **IU**: “*Între aceste* au ridicat rîmlenii de la ei și stăpînirea...” (f. 45^r), “*Între aceste* au venit la peire împărăție asîrienească” (f. 88^r; cf. și f. 266^r).

7.20. În *Istoria Dachiei* Nemișescu a tradus numeroase cuvinte germane prin corespondentele lor grecești. De exemplu, în **GM** (f. 99^v, 114^r, 152^r) și în **GV** (f. 27^r, 76^v, 78^v, 87^v, 92^r) s.m. *Feldherr* “general, comandant” este tradus prin s.m. **arhistratig**, iar s.m. *Staat* “stat” este tradus prin s.f. **poliție**, în **GM** (f. 12^v, 40^r, 43^v, 45^r, 107^r) și în **GV** (f. 4^r, 9^r, 12^r, 19^v, 20^v, 21^r, 30^v, 52^v, 86^v). Prin aceleași cuvinte grecești sînt traduși termenii germani respectivi și în **CS**: **arhistratig** (p. 100), **poliție** (p. 29).

În mod similar, Nemișescu a tradus în *Istoria Dachiei* numeroase cuvinte germane prin corespondentele lor de proveniență latino-romanică, dintre care multe se găseau atunci (unele au rămas pînă astăzi) și în limba germană. De exemplu, în **GM**: **alianție** (f. 71^r, 178^v, 184^r, 185^r) – în original *Bündnis* s.n.; **aliat** (f. 178^v) – *Bundesgenosse* s.m.; **armistiție** (f. 72^v) – *Stillstand* s.m.; **audienție** (f. 113^v) – *Zutritt* s.m.; **bal** (f. 132^v) – *Gastmahl* s.n.; **comandă** (f. 127^v) – *Befehl* s.m.; **corespondenție** (f. 123^r, 162^r, 170^r) – *Briefwechsel* s.m.; **favorit** (f. 181^v) –

Günstling s.m.; **inscripție** (f. 106^v) – *Inschrift* s.f.; **palatin** (f. 114^r, 122^r) – *Staathalter* s.m.; **partezan** (f. 108^r, 136^v) – *Anhänger* s.m.; **poziție** (f. 178^r) – *Stellung* s.f.; **pretenție** (f. 74^v, 91^v, 161^r) – *Anspruch* s.m.; **protecție** (f. 67^r) – *Schutz* s.m., (f. 71^r, 186^r) – *Hoheit* s.f., (f. 89^r, 93^v) – *Lehn* s.n.; **protector** (f. 3^v) – *Oberkönig* s.m., (f. 56^r, 95^v, 105^v, 159^r) – *Oberherr* s.m., (f. 56^v) – *Herr* s.m., (f. 71^v) – *Schutzherr* s.m.; **rezidenție** (f. 15^r) – *Hauptort* s.m., (f. 110^v, 113^r) – *Hoflager* s.n., (f. 166^r) – *Hofhaltung* s.m.; **țircumstanție** (f. 121^r) – *Umstand* s.m., și altele. Traduceri asemănătoare se întâlnesc și în CS. De exemplu, **alianție** (p. 102) – *Bündnis* s.n.; **comscriptie** (p. 51) – *Schatzung* s.f.; **parolă** (p. 162) – *Wort* s.n.; **poet** (p. 49) – *Dichter* s.m.; **stemă** (p. 231) – *Wappen* s.n., și altele.

Numeroase neologisme de proveniență greacă sau latino-romană apar și în IU. De exemplu, **afierosi** “a consacra, a dedica” (f. 217^v), **disidemonie** “superstiție” (f. 170^r, 181^v, 189^r, 215^r, 219^r, 293^v), **eparhie** “provincie” (f. 186^v, 198^r, 202^v, 282^r, 287^r), **ipolipsis** “stimă, reputație” (f. 141^v), **metahirisi** “a face uz de, a folosi” (f. 129^v), **sinhronismos** (f. 6^r), sau **canal** (f. 89^r), **cavaler** (f. 244^r), **consul** (f. 45^r, 152^v), **dictator** (f. 128^v, 133^v, 151^r, 154^v), **figură** (f. 271^r), **formă** (f. 174^r, 255^r, 270^r), **fundament** (f. 101^r), **ministru** (f. 57^r, 166^v, 195^r), **modă** (f. 282^v), **poetic** “poet” (f. 25^r, 98^v, 104^r, 156^v, 275^r), **poezie** (f. 156^v, 253^r), **parlament** (f. 241^v, 274^r), **persoană** (f. 7^v, 128^v, 129^r, 153^r, 155^r), **procurator** (f. 177^v), **protestant** (f. 279^v, 280^r), **răpublică** (f. 55^v, 57^v, 134^r, 287^v, 298^r), **stat** (f. 31^v, 36^v, 52^v, 90^v, 129^r, 134^r, 141^r, 211^r) și altele.

8. Am văzut mai sus (4.) că Ioan Nemișescu era funcționar la Vistierie. Despre clucerul Iordache Ilschi, care l-a îndemnat și l-a ajutat pe Nemișescu să traducă *Istoria Dachiei și a neamului românilor*, știm că lucra tot la Vistierie. Informațiile privitoare la aceste două persoane sînt relativ sărace, dar ele ne oferă totuși cîteva repere din biografia lor, care ne permit să le integrăm preocupările în viața culturală a Moldovei din jurul

anului 1800.

8.1. La sfârșitul unei copii fragmentare a *Letopisețului de la zidirea lumii* al lui Nicolae Costin, din ms. 400 de la BAR, se află însemnarea: "Scrisu-s-au această carte di această di lut păcătoasă mîna a me, în zîlile pre luminatului și pre înălțatului domn Alexandru Mavrocordat vodă, în orașul Ieșii, în dipartamentul dum[isale] vistierului Iorgachi Balș, de mine nevrednicul, care supt a me iscălitură am făcut slobozire condeiului. 1784, mai 20. Iordachi Ilschi" (f. 134)¹⁴.

Manuscrisul miscelaneu 3094 de la BAR conține, pe f. 1-279, o copie a *Exaimerionului* sfîntului Vasile cel Mare, tradus și comentat de dascălul Ilarion, în anul 1775¹⁵. Copia a fost făcută în anul 1782, de monahul Teofan de la mănăstirea Secu, pentru stolnicul Dimitrache Vîrnav. Pe f. 3-16 ale manuscrisului se află următoarea însemnare: "Și această sfîntă carte, împreună cu altile, este a me, care o am cumpărat cu treizeci lei de la dumneaii stol[niceasa] Catrina a răposatului Dimitrachi Vîrnav stolnic [...] Și am iscălit, Iordachi Ilschi. 1791, aprilie 28"¹⁶. Manuscrisul a ajuns apoi în posesia lui Ilie Ilschi, fratele lui Iordache, care avea moșie la Crasna, în Bucovina, aproape de Straja, localitate numită de pe atunci Crasna-Ilschi¹⁷. Și acesta era un iubitor de carte românească. De exemplu, la sfîr-

¹⁴ Vezi descrierea acestui manuscris la G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor...*, citat la nota 10, p. 102-103.

¹⁵ Vezi N.A. Ursu, *Dascălul Ilarion, primul traducător și comentator român al Exaimerionului sfîntului Vasile cel Mare*, în "Teologie și viață" (seria nouă a revistei "Mitropolia Moldovei și Sucevei"), III (LXIX), 1993, nr. 11-12, p. 64-76.

¹⁶ Vezi descrierea acestui manuscris la G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor...*, citat la nota 5, p. 453-454.

¹⁷ O schiță genealogică a familiei Ilschi, din anul 1835, se află la Arhivele Statului din Suceava, Doc. XI/42. Vezi *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente, 1393-1849*, întocmit de Vasile Gh. Miron, Mihai Ștefan Ceaușu, Gavril Irimescu și Sevastița Irimescu, București, 1983, p. 600-601, fișa 1906.

șitul unei copii din 1804 a traducerii *Cugetărilor* lui Oxenstiern, aflată în ms. 5523 (fost ms. 5972) de la BAR, el a făcut însemnarea: "Această carte ce să numește Oxosteln [sic] este a dumisale Ilii Ilshii, care însuși cu mâna sa au scris aice și au iscălit, în Crasna, la 20 april, în anul 1809. Ilii Ilshii"¹⁸. În biblioteca mănăstirii Dragomirna se păstrează o copie a primului volum al traducerii *Întâmplărilor lui Telemah* și o copie a volumului al doilea al traducerii *Teatron politicon*-ului, ambele manuscrise provenite de la Ilie Ilshi din Crasna¹⁹.

Într-o scrisoare adresată lui M. Kogălniceanu, în anul 1841, referitoare la *Cuvîntul de îngropare vechiului Ștefan voievod*, pe care el îl publicase în "Arhiva românească", după un manuscris pus la dispoziția lui de C. Hurmuzachi, despre care acesta aflase că provenea de la mitropolia din Iași, spătarul Antohi Sion întărește informația dată de Hurmuzachi prin următoarea mărturie: "la anul 1806, fiind vel visternic răposatul Alecu Balș, m-au însărcinat de l-am prescris acasă la răposatul clucerul Iordachi Ilshi, supt a sa privighere, aflîndu-mă eu scriitor în Visterie, de pe o condică veche scrisă cu mâna vechiului logofăt a mitropoliei, Grigoraș"²⁰. Pe lângă *Cuvîntul de îngropare vechiului Ștefan voievod*, manuscrisul respectiv cuprindea

¹⁸ Vezi descrierea acestui manuscris la G. Ștrempelel, *Catalogul manuscriselor...*, citat la nota 6, p. 329.

¹⁹ Vezi Olimpia Mitric, *Manuscrise și cărți vechi în colecțiile bibliotecii mănăstirii Dragomirna*, în "Mitropolia Moldovei și Bucovinei", LXVI, 1990, nr. 5-6, p. 162. Însemnarea citată de autoare că aceste manuscrise provin "de la proprietarul mare Ilie Ilshi din Crasna, carile țin din cînd în cînd cîte un scriitori bine plătit prin mai multe luni spre a-i scrie cărți de acestea, măcar că sîngur nu știé neci scrie, neci ceti" conține în ultima parte o insinuare desigur răutăcioasă a cuiva. Din scrisoarea datată 27 august 1829, trimisă de comisul Ionică Tăutu unchiului său Ilie Ilshi din Bucovina (acesta era frate cu mama lui Ionică Tăutu), rezultă că Ilie Ilshi era un om cultivat, care purta cu nepotul său o interesantă corespondență (vezi Ionică Tăutul, *Scrieri social-politice*, București, 1974, p. 260-270).

²⁰ Vezi "Arhiva românească", 1, 1841, p. 135-137.

și alte scrieri literare cu conținut patriotic, între care și pamflețul *Cuvînt a unui țăran cătră boieri*²¹.

Așadar, în 1784 și 1806 Iordache IIschi este atestat funcționar la Vistierie, unde a lucrat, probabil, și înainte de anul 1784, precum și după anul 1806. Avînd rangul boieresc de clucer, presupunem că el a deținut în cancelaria Vistieriei o funcție mai înaltă, eventual șef de birou sau de secție, în care calitate l-a putut îndemna și ajuta pe subalternul său Ioan Nemișescu să traducă *Istoria Dachiei*, fapt menționat de traducător, după cum am văzut, în foaia de titlu a traducerii și în dedicația ei lui Iordache IIschi. Familia IIschi era originară din Bucovina, iar Iordache, căsătorit cu fata unui stolnic Neculce, s-a stabilit din tinerețe la Iași.

8.2. Identificarea lui Ioan Nemișescu și posibilitatea de a-i alcătui o sumară biografie ne-au fost înlesnite de faptul că Gheorghe G. Bezviconi, în lucrarea *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, vol. II, București, 1943, p. 56, înregistrează și familia *Nimișescu (Nemișescu)*²². Bezviconi menționează pe un "Ioan, medelnicer, supus la 1812, moșier la Vizdăuți (Hotin), nobil la 1818", și pe un *Dimitrie*, căsătorit cu Elena I. Cazmir și mort la Cernăuți. Pentru aceste informații autorul trimite la dosarul 443 de la Arhivele Statului din Chișinău, alcătuit în anul 1842 (87 de file), și la articolul lui Artur Gorovei, *Soții Nimișescu*, publicat în revista "Din trecutul nostru", VII, 1939, p. 43-46. După cum vom vedea, dosarul 443 a fost însă insuficient cercetat de Gh. Bezviconi.

²¹ Cu privire la paternitatea acestor scrieri, vezi N.A. Ursu, *Un scriitor român necunoscut din secolul al XVIII-lea*, în "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»", XXIII, 1986, partea 1, p. 239-254, studiu revăzut și reprodus în volumul nostru *Contribuții la istoria literaturii române. Studii și note filologice*, Iași, 1997, sub titlul *Ierodiaconul Gherasim Putneanu de la episcopia Romanului, un scriitor căutat timp de un secol și jumătate*, p. 285-319.

²² Această informație ne-a fost semnalată de colegul Ștefan S. Gorovei, căruia îi aducem și aici calde mulțumiri.

Presupunând că acel *Ioan Nemișescu* menționat de Bezviconi este fostul funcționar de la Vistieria din Iași, stabilit după anul 1812 la moșia lui din stînga Prutului, l-am rugat pe domnul Silviu Tabac, director adjunct al Arhivei Naționale a Republicii Moldova de la Chișinău, să revadă dosarul citat și să ne comunice eventualele informații noi privitoare la Ioan Nemișescu aflate în el. Cu deosebită amabilitate și cu interesul cuvenit pentru elucidarea acestei probleme, domnia sa a cercetat atent dosarul respectiv, descoperind astfel o serie de mărturii documentare care atestă că medelnicerul Ioan Nemișescu, stabilit după 1812 la moșia lui de la Hotin, este una și aceeași persoană cu Ioan Nemișescu de la Vistieria din Iași, traducătorul cunoscut al *Istoriei Dachiei și a neamului românilor*, după compilația lui L.A. Gebhardi, și că Dimitrie este fiul său. Contribuția domnului Silviu Tabac la stabilirea acestei identități și la cunoașterea altor date importante ale biografiei lui Ioan Nemișescu este deci esențială, fapt pentru care, prea îndatorați, îi adresăm alese mulțumiri. Prezentăm mai jos informațiile descoperite în diferite documente de domnia sa.

Ioan Nemișescu era originar din Transilvania, de prin părțile Bîrgăului, familia lui aparținînd, probabil, categoriei sociale a *nemeșilor*, adică a nobilimii mici și mijlocii. Nu i se cunoaște data nașterii. A venit în Moldova din copilărie, împreună cu tatăl său, Iliăș Nemișescu, ulterior călugărit sub numele de Ilarion, care a fost ieromonah și egumen al unei mănăstiri din Moldova. Au trăit la Iași. De copil și pînă în anul 1813, Ioan a funcționat la Vistierie, "în serviciile de adunare a veniturilor și în multe alte funcții administrative, demonstrînd o bună capacitate, sîrghuință, dreptate și cinste", merite pentru care domnitorul Scarlat Alexandru Calimah (care a domnit de trei ori: în august-octombrie 1806, în 1807-1810, sub ocupația rusească, și în 1812-1819) l-a înălțat la rangul boieresc de medelnicer. Observînd că anul 1806, dată la care Ioan Nemișescu ar fi obținut rangul de medelnicer, a fost introdus ulterior în do-

cumentul respectiv, domnul S. Tabac consideră, pe drept cuvânt, nesigură această dată. Vom vedea mai jos motivația rezervei domniei sale. Dintr-o mărturie a Divanului și dintr-un atestat de confirmare a rangului său boieresc, emis de același domnitor, în anul 1814, rezultă că "boierii pămînteni l-au recunoscut drept boier neaoș și moșier". În atestat este menționat și faptul că el "a adus patriei servicii lăudabile, prin cîteva traduceri de cărți din limba germană în cea moldovenească" (sublinierea noastră).

În anul 1814 Ioan Nemișescu se decide să rămînă în stînga Prutului, stabilindu-se la moșia sa Gvozdăuți²³, din ținutul Hotin. La 1817 exercita funcția de pîrcălab de Hotin. Din căsătoria sa cu Zamfira (numele de familie nu i-a putut fi stabilit), la 15 septembrie 1815 i se naște, la Cernăuți, fiul Dimitrie, botezat la Rjotna, ținutul Hotin, naș fiindu-i Dimitrie Leon. Ioan Nemișescu moare la Gvozdăuți, în 1819, iar văduva sa Zamfira se recăsătorește cu Sandulache Tomuleț, boier din același sat.

În anul 1842, Dimitrie, fiul lui Ioan Nemișescu, despre care și domnul S. Tabac crede că este soțul Elenei I. Cazimir, cum a relatat Artur Gorovei, înaintează actele pentru recunoașterea nobleții familiei sale în Basarabia. În același an, la 30 noiembrie, Adunarea Deputaților Nobilimii Basarabiei îl recunoaște ca nobil și îl include în partea I a Cărții genealogice, la județul Hotin. Această înnobilare nu a fost însă niciodată confirmată de Departamentul de Heraldică de la Sankt-Petersburg, care a explicat că sînt valabile numai rangurile obținute de boierii moldoveni pînă la anexarea Basarabiei, în anul 1812. Rezultă deci că domnitorul Scarlat Calimah i-a conferit lui Ioan Nemișescu rangul de medelnicer în cea de-a treia domnie a sa, probabil în 1813 sau 1814, iar introducerea în actul respectiv din dosarul de la Chișinău a anului 1806 reprezintă o încercare

²³ În *Dicționarul statistic al Basarabiei*, Chișinău, 1923, p. 350, această localitate este înregistrată sub forma *Gvăzdăuți*.

de mistificare a lui Dimitrie Nemișescu, pentru a putea obține recunoașterea în nobilării sale. Căci, după cum am văzut, dedicația lui Ioan Nemișescu către clucerul Iordache Ilschi la traducerea *Istoriei Dachiei*, făcută în anul 1808, este semnată de el fără mențiunea rangului boieresc de medelnicer, care nu apare după numele său nici pe foile de titlu ale copiilor acestei traduceri.

“În condițiile celor expuse mai sus – conchide domnul S. Tabac – mi se pare puțin probabilă relația Ioan Nemiș din Ocolina cu Ioan Nemișescu al nostru²⁴, dar cine știe?”

9. Traducerea de către Ioan Nemișescu a *Istoriei Dachiei* și a *neamului românilor* prezintă un deosebit interes, atât pentru istoriografia noastră, deoarece în sinteza lui L.A. Gebhardi sînt adunate, mai ales din izvoare externe, numeroase informații necunoscute chiar și cercetătorilor, cît și pentru istoria limbii române literare, cum s-a putut observa și în succintele comentarii asupra limbii și stilului lui Ioan Nemișescu făcute mai sus. Probabil din motive politice, Nemișescu nu a tradus și ultimele capitole ale istoriei Țării Românești și a Moldovei din sinteza lui Gebhardi, în care informația este adusă pînă la anul 1782. *Istoria Valahiei* este tradusă de el numai pînă la mazilirea lui Constantin Mavrocordat, în decembrie 1739, și venirea la domnie a lui Mihail Racoviță, iar *Istoria Moldovei* este tradusă numai pînă la începutul celei de-a doua domnii a lui Nicolae Mavrocordat și pacea Porții otomane cu Rusia, din 10 aprilie 1712. Mihai Bordeianu (†1985), fost director al Bibliotecii Centrale Universitare din Iași, a pregătit o ediție a întregului text al *Istoriei Dachiei* tradus de Nemișescu²⁵.

Semnalăm și faptul interesant că într-un comentariu al traducătorului privitor la familia Asăneștilor, Ioan Nemișescu presupune o legătură între această dinastie a imperiului româno-

²⁴ Presupusă de Gh. Bezviconi, în lucrarea citată.

²⁵ Manuscrisul acestei ediții se află în posesia familiei M. Bordeianu.

bulgar și familia voievodului Dragoș, întemeietorul Moldovei, citînd cu acest prilej *Descrierea Moldovei* a lui D. Cantemir, pe care o tradusese el cu doi ani mai înainte²⁶.

Identificarea lui Ioan Nemișescu și ca traducător al *Descrierii Moldovei* a lui D. Cantemir, la dorința mitropolitului Veniamin Costache, precum și al istoriei universale păstrată în cele două manuscrise discutate mai sus, pe care o va fi tradus din proprie inițiativă, căci avea preocupări istorice, îi asigură necunoscutului cărturar un loc însemnat în istoria culturii românești, el fiind unul dintre primii traducători români din limba germană. Știa și grecește, cum arată numeroasele grecisme folosite în traducerea sa, dar poate mai puțin latinește, căci în *Istoria Daciei* multe citate latinești mai întinse, aflate în notele textului original, nu au fost traduse.

²⁶ Vezi *Istoria Bulgariei*, ms. III-18 de la BCU Iași, f. 28^r, nota 19.

*Tragedia Oreste a lui Voltaire,
tradusă de poetul Costache Conachi*

1. În studiul intitulat *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, București, 1946, Ariadna Camariano a stabilit că tragedia *Oreste* este prima operă dramatică a lui Voltaire tradusă în românește. Tălmăcirea ei s-a făcut în jurul anului 1810, de către poetul moldovean Alexandru Beldiman. Prin grija lui Zaharia Carcalechi, această traducere a fost publicată la Buda, în anul 1820. În același studiu, Ariadna Camariano semnalează și o altă traducere a tragediei *Oreste*, în legătură cu care face numai următoarea observație: "Frumusețea tragediei voltairiene *Oreste* a atras și pe un alt iubitor de muze. Manuscrisul Acad. Rom. 3696 cuprinde o traducere în versuri care se deosebește mult de a lui Beldiman. Pe când Beldiman dă o traducere mai liberă și mai amplificată, anonimul traducător redă fidel textul pe care îl traduce" (p. 147). La această caracterizare laconică pe care autoarea o face aici ambelor traduceri adăugăm deocamdată precizarea că traducerea păstrată în ms. 3696 de la BAR are nu numai calitatea de a reda fidel textul original, ci și pe aceea că, sub raportul versificației, este superioară celei făcute de Beldiman. Pentru a ilustra, în măsura în care o putem face aici, atât afirmațiile Ariadnei Camariano cât și precizarea noastră, reproducem câteva versuri de la începutul tragediei, mai întâi din textul original, apoi din traducerea lui Beldiman și din cea păstrată în ms. 3696.

I

Acte premier

Scène I.

Iphise, Pammène

Iphise

Est-il vrai, cher Pammène, et ce lieu solitaire,
Ca palais exécrable ou languit ma misère,

Me verra-t-il gouter la funeste douceur
De mêler mes regrets aux larmes de ma soeur?
La malheureuse Electre, à mes douleurs si chère,
Vient-elle avec Egisthe au tombeau de mon père?
Egisthe ordonne-t-il qu'en ces solennités
Le sang d'Agamemnon paraisse à ses cotés?
Serons-nous les témoins de la pompe inhumaine
Qui célèbre le crime et que ce jour amène?

II

Facerea întîi.

Cortul I

Ifiza, Pamen

Ifiza

Ah, Pamen, ah, prea iubite, spune-mi est-adevărat
Că-n locul cest sînguratec, într-acest duios palat,
Izvor de durere mie, văpaie ce m-au topit,
Să cerc întru el năcazuri ce nu s-au mai pomenit,
Cu-a surorii mele lacrimi durerea mea să unesc,
Să privesc nenorocirea întru care viețuiesc?
Nenorocita Electra, sorioara ce-am iubit,
Oare cu Eghist nu vine la mormîntul cest scîrbit,
Într-ale căruia sînuri tatăl nostru s-au topit?
Vai mie, nelegiuitul nu cumva au poruncit
Al lui Agamemnon sînge să mai vaz-a se vărsa,
Să mai adape pămîntul, împlinind voința sa?
Și noi iarăș să fim marturi unui praznic otrăvit,
Praznic al nelegiuirei, tot într-o zi potrivit?

III

Fapta întăi.

Arătare întăi.

Ifiza, Pamen

Ifiza

Este adivăr, o, Pamen, ș-aceste locuri pustie,

Acest palat urît unde zaci-a me ticăloşie,
A gusta oare vide-m-or bucurii în nevoi grele
De-a uni a mele lacrimi cu plînsul surorii mele?
Mult ticăloasa Electra, la a mele scîrbi dorită,
Vide-va cu Ejist oare a tatii groapă cernită?
Şi Ejist dat-au poroncă ca-ntr-această adunare
Sîngele lui Agamemnon să fie la aratare?
Fi-om şi noi marturi pombii cei fără milostivire
Ce prăznuieşte păcatul şi zugrumă astăzi fire?¹

Din fragmentele reproduse mai sus constatăm că Beldiman amplifică textul original cu patru versuri, în care însă nu aduce nimic nou; dimpotrivă, prin banalitatea metaforelor pe care le adaugă, reduce din intensitatea dramei sufleteşti a fiicei lui Agamemnon. Ținîndu-se strîns de original, traducătorul anonim reuşeşte să realizeze o versiune mult mai bună. Remarcăm şi faptul, pe care-l vom invoca în cursul argumentării de mai jos, că versul lui Beldiman are 15 silabe, în timp ce al traducătorului anonim are 16 silabe.

2. Cînd a fost făcută această traducere anonimă a tragediei *Oreste* şi cine este autorul ei? Manuscrisul 3696, format in cvarto mic (caiet obişnuit), conţine 89 de foi. Aceste foi nu sînt însă din aceeaşi hîrtie. Pînă la foaia 42, hîrtia are în filigran indicat anul 1809; de aici înainte este de altă calitate şi nu are nimic în filigran. Foile 1-42 cuprind o copie a tragediei *Sapor* a lui Regnard, tradusă de Al. Beldiman în anul 1801. De la foaia 43 înainte urmează tragedia *Oreste*. Ambele texte sînt copiate de aceeaşi persoană, dar nu este însemnat nicăieri numele copistului. Pe prima foaie a manuscrisului se află următoarea notă: "Cartea această, cu tragodia a lui Sapor şi ale altora, este din cărţile mele. Ioan Dimitriu, 1823, fev. 1". De aceeaşi mîină este

¹ Punctuaţia, cu totul arbitrară în ambele traduceri, a fost restabilită, orientîndu-ne după textul original.

și însemnarea de pe foaia 43^v: "Tragodia aceasta este din cărțile mele. Ioan Dimitriu, psalt bisericii Ospeniei din Botoșani". Pe aceeași pagină, sub însemnarea precedentă, se află nota următoare, făcută de altă persoană: "Tragodia aceasta îmi este hărăzită de sf. părintele iconomu Ioan Dimitriu, protoiereu țint. Botoșani. 1837, oct. 29. Dimitrie diacon".

Din însemnările reproduse reținem faptul că traducerea anonimă a tragediei *Oreste* s-a făcut pînă în anul 1823 și că manuscrisul respectiv aparținea la această dată unui oarecare Ioan Dimitriu. Din compararea grafiei însemnărilor sale cu cea din textul tragediei rezultă că manuscrisul nu a fost copiat de Ioan Dimitriu.

Investigațiile făcute de noi spre a afla cine este autorul acestei traduceri anonime a tragediei *Oreste* ne-au condus către poetul Costache Conachi. Atribuim traducerea lui Conachi, bazîndu-ne pe următoarele argumente:

1. Anumite particularități lingvistice ale textului, evidente și în fragmentele citate, demonstrează că traducătorul era moldovean. Pînă în 1823, un alt poet moldovean care a tradus mult în versuri, în afară de Beldiman, este C. Conachi. Atît ca poet original cît și traducător, Conachi este cu mult superior lui Beldiman; faptul este confirmat și de traducerea de care ne ocupăm.

2. C. Conachi a cunoscut literatura franceză a secolului al XVIII-lea și a tradus din ea. Charles Drouhet citează o serie de poeți francezi minori după care a tradus sau a imitat Conachi unele din poeziile sale². Tragedia *Lentor*, al cărei autor nu a fost încă identificat, este desigur tot o traducere din limba franceză, făcută de Conachi, cum a stabilit Gh. Bogdan-Duică³. Manuscrisul 137 de la BAR, în care se păstrează poeziile lui

² Vezi studiul *Logofătului Conachi și poezia franceză a epocii*, în "Viața românească", XXII, 1930, nr. 1-3, p. 25-32.

³ Vezi *Costachi Conachi și tragedia lui Lentor*, în "Viața românească", I, 1906, nr. 9, p. 333-339.

Conachi, conține și unele fragmente traduse din tragediile lui Voltaire, *Zaire* (f. 61) și *Alzire* (f. 76). Prin urmare, avem temeii să credem că poetul Conachi, care traducea din Voltaire, a putut traduce și tragedia *Oreste*. Presupunem că a făcut această traducere în tinerețe, eventual înainte de a se difuza prin copii manuscrise traducerea lui Beldiman. Poate că a tradus-o în jurul anului 1805, când a tălmăcit și tragedia *Lentor*⁴ și când traducea sau adapta micul său tratat de versificație. Nu credem că ar fi tradus-o mult mai târziu, eventual ca un răspuns la traducerea lui Beldiman, care nu i-ar fi plăcut, deoarece între cei doi poeți moldoveni existau relații de prietenie și de rudenie; a doua soție a lui Beldiman, Elenco, era sora lui Conachi. Traducerea tragediei *Oreste*, cam în același timp, de către Beldiman și Conachi se explică, mai curînd, fie prin faptul că nu știau că tălmăcesc amîndoi aceeași operă, fie prin plăcerea pe care o avea fiecare dintre ei de a o traduce.

3. Am amintit mai sus că versurile acestei traduceri anonime a tragediei lui *Oreste* sînt de 16 silabe, în timp ce în versiunea lui Beldiman sînt de 15 silabe. Comparînd, sub acest aspect, traducerea aceasta cu unele traduceri despre care se știe în mod sigur că sînt ale lui Conachi, precum tragedia *Lentor*, fragmentele din *Zaire* și *Alzire*, *Prențipiile moralului sau cercare de voroavă asupra omului* etc., am constatat că în toate acestea versul este de 16 silabe, după cum în majoritatea traducerilor lui Beldiman întîlnim versul de 15 silabe. Considerăm că și acesta poate constitui un argument că traducerea de care ne ocupăm aparține lui Conachi.

4. După cum se vede și în fragmentele citate, pentru noțiunile de "act" și "scenă" în traducerea lui Beldiman sînt folosiți termenii *facere* și *cort*, ca și în alte traduceri ale sale, iar în traducerea din ms. 3696, *faptă* (f. 44^r, 53^r, 62^r, 72^r, 80^r) și *arătare*

⁴ Prima copie manuscrisă a traducerii tragediei *Lentor*, dintre cele cunoscute pînă acum, datează din anul 1805 (ms. 4746 de la BAR).

(f. 44^r, 45^r, 47^v, 50^v, 53^v, 57^r, 57^v și altele). În ambele cazuri, cuvintele respective sînt calcuri lingvistice după termenii corespunzători neogrecești sau latino-romanici. Despina Ursu a arătat că termenii *faptă* "act" și *arătare* "scenă" au fost folosiți în Moldova numai de Conachi⁵.

Ceilalți traducători sau autori moldoveni din primele decenii ale secolului al XIX-lea foloseau fie pe *facere* și *cort*, ca și Beldiman, fie alți termeni.

5. Un alt argument convingător, asupra căruia nu putem însă insista într-o notă ca aceasta, este asemănarea foarte mare de limbă și stil între traducerea anonimă a tragediei *Oreste* și scrierile cunoscute și recunoscute ale lui Conachi. Cităm doar cîteva exemple. În traducerea tragediei *Oreste* apare sintagma neobișnuită *este adevăr* "este adevărat", prin care a fost tradus literal textul *est-il vrai* din original: "*Esti adivăr, o, Pamen...*" (f. 44^r, cf. și 67^r). Aceeași sintagmă se găsește și în *Prențiipiile moralului sau cercare de voroavă asupra omului*, traducerea cunoscutei opere a lui Pope, *An Essay on Man*, făcută de Conachi după o versiune franceză și păstrată în ms. IV-26 de la Biblioteca Centrală Universitară din Iași, *autograful* său: "*este adevăr că toate mișcările noastre...*" (C. Conachi, *Scrieri alese*, București, 1963, p. 273; pentru trimiterile la opera lui Conachi, folosim numai această ediție). Aceste două traduceri au și alte particularități lingvistice comune: adj. și adv. *adîncat* "adînc": "în temniță *adîncată*" (*Oreste*, f. 78^v), "comorile *adîncate*" (*Prențiipiile*, p. 263), "patimile acele ce firea *adîncat* samănă în om" (*ibid.*, p. 277); adj. *plopînd* "plăpînd": "o fetișoară *plopîndă*" (*Oreste*, f. 62^v), "*plopînd* mieluşorul" (*Prențiipiile*, p. 261); vb. IV *dogori* "fig." a înroși; a păta: "fața me ce *dogorită*" (*Oreste*, f. 48^r), "Aceste păduri de capiști cu jărtfe de sîngerare/ Nu *dogorea* niciodată cinstita lor închinare" (*Prențiipiile*, p.

⁵ Vezi *Din istoria terminologiei românești privitoare la teatru*, în "Limba română", IX, 1960, nr. 2, p. 73-74.

290). Formele hibride de prezent *vroi*, *vror*, rezultate din contaminarea formelor verbului *a vrea* cu cele ale verbului *a voi*, care apar de câteva ori în traducerea tragediei *Oreste*, se întîlnesc și în versurile lui Conachi: “*vroi* să sîngerez [...], răsplătire *vroi* să fac” (*Oreste*, f. 70^v, cf. și 74^v, 83^r), “Cu cîtă plăcere dulce a noastre inimi vă *vror*” (Conachi, p. 191, cf. și 158).

3. Pentru interesul ei documentar, consemnăm aici următoarea informație. Copia traducerii tragediei *Lentor* din ms. 4746 de la BAR este făcută de *Ienacachi Dimitriu*, la Huși, în anul 1805. În același an, *Ienacachi Dimitriu* copie, tot la Huși, și comedia *Menegmii sau frații cei de gemine* a lui Regnard, tradusă de Al. Beldiman (ms. 3095 de la BAR). Probabil că acest *Ienacachi Dimitriu* este aceeași persoană cu *Ioan Dimitriu*, posesorul de la 1823 al manuscrisului 3696 de la BAR, în care se află copia traducerii anonime a tragediei *Oreste*. Dintr-o notă scrisă în versuri la sfîrșitul traducerii tragediei *Lentor* (ms. 4746, f. 59^v) reiese că *Ienacachi Dimitriu*, copistul manuscrisului și autorul notei, îl cunoștea bine pe Costache Conachi.

*O traducere românească necunoscută din
Marmontel, în biblioteca mănăstirii Putna:
romanul Incașii*

1. Cercetînd prețioasa colecție de cărți vechi și manuscrise de la mănăstirea Putna, am descoperit cu plăcută surprindere, sub cotele 1880/21a și 1881/21b, manuscrisul românesc în două volume, format caiet obișnuit, intitulat: *Incalile sau surpare împărăției lui Perú*. Textul ambelor volume este scris foarte îngrijit, de aceeași mîină, cu caractere chirilice, într-o grafie obișnuită prin jurul anului 1800. Primul volum are 352 de pagini, numerotate cu cifre arabe, și cuprinde primele 29 de capitole ale cărții, iar volumul al doilea are 298 de pagini, numerotate tot cu cifre arabe, și cuprinde capitolele 30-53 ale cărții. Fiecare volum are la sfîrșit cîte o *Scară* a cuprinsului volumului respectiv. Manuscrisul conține deci o veche traducere integrală în limba română a celebrului roman, în două volume, al scriitorului preromantic francez Jean-François Marmontel (1723-1799), *Les Incas ou la destruction de l'empire du Pérou*, apărut la Paris, în anul 1777. Numele lui Marmontel este menționat însă numai în prefața traducătorului, nu și pe foile de titlu ale celor două volume ale manuscrisului. Datorită acestui fapt, probabil, în inventarul bibliotecii manuscrisul a fost înregistrat cu titlul trunchiat și citit eronat: *Surparea împărăției lui Petru*. Mărturisesc că *acest titlu* m-a intrigat și m-a făcut curios să aflu ce poate să conțină un text intitulat astfel.

Deși operă de ficțiune, acest roman are în compoziția sa, fie și puțin idealizate, numeroase elemente reale de viață materială și spirituală a populației băștinașe americane, pe care autorul le-a putut afla în bogata literatură geografică și istorică privitoare la descoperirea și colonizarea de către europeni a Lumii Noi. Cum indică și titlul cărții, Marmontel a încercat să re-

constituie, în tablouri pline de dramatism, împrejurările distrugerii de către cuceritorii spanioli a puternicului imperiu al incașilor, relevînd, cu sentimentalismul specific literaturii preromantice, valorile morale ale acelei enigmatice lumi abia descoperite, căreia colonizatorii i-au deturnat atunci, în mod brutal, cursul firesc al evoluției sale.

Din studiul Ariadnei Camariano-Cioran, *Operele lui Marmontel în sud-estul european*, publicat în "Studii de literatură universală", X, 1967, p. 143-154, și din alte surse de informație privitoare la traducerile românești din opera lui Marmontel rezultă că această traducere a romanului *Les Incas* este necunoscută și unică în literatura română și că romanul nu a mai fost tradus nici în alte limbi din sud-estul european pe care le-a avut în vedere Ariadna Camariano-Cioran (greaca, turca, rusa, sîrba, bulgara și maghiara).

2. Manuscrisul nu este datat. Din următoarea prefață a traducătorului, intitulată *Cuvînt înainte către cetitori* și semnată cu inițialele C.A., rezultă însă că traducerea a fost făcută la începutul secolului al XIX-lea:

"Nici un lucru altul nu să face mai pofticios și dorit inimii cei înzăstrate de fire cu podoabile faptii bune, decît atunce cînd, nevoindu-să spre a cîștiga tot aceea ce vede fugind din mîinile sale, îl vede în sfîrșit înainte ochilor săi, după trecire de vreme, adus ca o jărtfă asupra oltariurilor, ca să afle limanul cel nepătruns a clevetirii voitorilor de rău.

Zăbava aceasta a *Incalelor*, ca un lucru rar și nedat la lumină încă, spre a puté îndestula periérghie obștiei, de să și vestiia de demult în limba franțuzească, izvorul știinților și lauda scriitorilor vechimii, dar ca un lucru neadus în limba moldovenească pînă acum, pînă și titlul acel slăvit a lui Marmontel, făcătoriu al aceștii zăbăvi, era aproape ca să să ștargă de istov dintru pomenire vecului acestuia, cu toată osîrdie și dorința rîvnitorilor săi.

Dar iată în sfîrșit și această rîvnă a lor împlinindu-să, să aduce și această istorie în limba moldovenească, ca ce mai întăi jărtvă a chinurilor mele, rugîndu-mă ca să fii primită supt adăpostul cel încredințat a domniilor voastri și ca să vă zăboviți cu ea ca cu un tovarăș a sîngurătății, fără a învinovăți greșalile scriitorului ei, avînd în știință că numai un

Dumnezeu este negreșit. Și nădărduiesc că prin această facire de bini mă veți îndemna cu îndrăznire a scoate și altele la ivală, care vor adaoge lauda și faptele cele bune a domniilor voastre, când să vor prici ele cu oglinda bărbaților celor vechi. Și trăind, pitreceți întru fericire! C.A.”

După cum se vede, traducătorul este un moldovean, iar manuscrisul un *autograf*. Cu toate că inițialele C.A. cu care este semnată prefața constituie un reper prețios pentru aflarea traducătorului, identificarea lui s-a dovedit destul de dificilă. Consultând indicii numelor de traducători și copiiști ai cataloagelor de manuscrise și pe cei ai colecțiilor și cataloagelor de documente moldovenești din jurul anului 1800, ne-am oprit asupra lui *Constantin Andrieș*, care copiază în anul 1806 romanul *Numa Pompilius* al lui Florian, tradus de Alecu Beldiman prin anii 1793-1794. Comparația grafiei acestui manuscris copiat de *Constantin Andrieș* (ms. rom. 3621 de la Biblioteca Academiei Române) cu grafia manuscrisului de la Putna, a cărui prefață este semnată cu inițialele C.A., demonstrează faptul că cele două texte sînt scrise de una și aceeași persoană (vezi fotocopiile alăturate, fig. 1-2 și 3-4). Elocvente sînt mai ales caracterele majuscule, ușor stilizate, aflate pe paginile reproduse din cele două manuscrise. Așadar, traducătorul romanului lui Marмонтel aflat în manuscrisul de la mănăstirea Putna se numea *Constantin Andrieș*. În semnătura lui din anul 1806 (vezi fotocopia alăturată, fig. 3) nu-și menționează vreun titlu de boierie, nici instituția la care, eventual, funcționa.

3. Constantin Sion, în *Arhondologia Moldovei*, Iași, 1892, p. 12, afirmă următoarele despre familia *Andrieș*: “Moldoveni, vechi răzăși rădicați la boierie de vro sută de ani, dar în Moldova s-au stîns acest neam în spatarul Vasile Andrieș de la Putna, ce era ginere banului Toma Stamatîn și cumnat cu mine; nu știu dacă în Basarabia vor mai fi rămas, că era și acolo *Andrieșăști*”. Informațiile lui C. Sion privitoare la familia *Andrieș* sînt substanțial îmbogățite prin cele oferite de pomelnicul ctitoricesc al schitului Doljești, de lîngă Roman, alcătuit de ctitorul

acestui schit, ieromonahul Dionisie Hudici, în anul 1759 (ms. V-23 de la Biblioteca Centrală Universitară din Iași). Pe f. 83 a acestui manuscris se află pomelnicul lui *Constantin Andrieș* *ot Vist[ierie]*, cu soția sa *Maria*. Sînt apoi menționați în el părinții săi: *Andrieș*, vel căpitan, și *Ana*, "crescătorii" lui: *Aristarh Hri-soscoleo*, vel *vist[ier]*, cu soția sa *Bălașa*, precum și fratele lui *Constantin Andrieș*, *Ioan*, vel căpitan. Bineînțeles, unele dintre numele menționate, ca și altele, care nu interesează aici, au fost trecute în pomelnic mai tîrziu, nu în anul 1759. Acest *Constantin Andrieș* este, probabil, aceeași persoană cu "logofătul *Constantin Andrieș*", căruia cuscrul său *N. Gherghel* îi trimite, la 9 februarie 1773, o scrisoare în pricina unor moșii (vezi Gh. Ghi-bănescu, *Surete și izvoade*, vol. XXV, Iași, 1932, p. 65). Cre-dem că el *nu poate fi* traducătorul acestui roman al lui *Marmontel*.

Un *Costache Andrieș* am găsit în copia unei cărți de judecată din 9 august 1804, aflată la Arhivele Statului din Iași, fond Doc. 742/36. Pod-polcovnicul *Costache Andrieș*, fiul jîtnicerului *Ioan (Ioniță) Andrieș*, mort înainte de 16 august 1784, cheamă în judecată pe unchiul lui, paharnicul *Ioan Cîrste*, fratele mamei sale, *Safta*, pentru a obține dreptul de răscumpărare a unei părți din moșia *Codrenii*, ținutul *Dorohoiului*, pe care *Ioan Cîrste* o cumpărase în anul 1790 de la sora lui (menționăm că *Safta* este trecută în pomelnicul lui *Constantin Andrieș*, la sfîrșitul unui grup de persoane numite "cumnați ctitorului"). Pol-covnicul *Costache Andrieș* era reprezentat la judecată prin vechilul *Renschi*, dragomanul rusesc, iar de față erau cumnații lui, paharnicul *Toma Cara*, probabil cunoscutul jurist, și sulgerul *Iftimi Stamati*.

Coroborînd datele din pomelnicul schitului *Doljești* cu cele din cartea de judecată de la 1804, prezentată mai sus, conchidem că acest *pod-polcovnic Costache Andrieș*, fiul lui *Ioan (Ioniță) Andrieș* și al *Saftei*, sora lui *Ioan Cîrste*, poate fi traducătorul romanului *Incașii* al lui *Marmontel*, păstrat în biblioteca

mănăstirii Putna. Înrolat în armata rusă, probabil în timpul războiului ruso-turc din anii 1769-1774, el a îmbrățișat cariera militară, ajungând până la gradul de locotenent-colonel, și a învățat acolo limba franceză. După pensionarea lui din armată, Constantin Andrieș se va fi întors în Moldova, în primii ani ai secolului al XIX-lea, sau va fi rămas după 1812 în Basarabia.

4. Este posibil ca acest necunoscut Constantin Andrieș să fi făcut și alte traduceri. Numai studiul adecvat al numeroaselor texte literare anonime traduse din limba franceză în primele decenii ale secolului trecut ar putea dovedi acest lucru. Oricum, identificarea lui ca traducător al acestui roman al lui Marmontel îi înscrie numele între primii traducători români de literatură franceză, alături de ierodiaconul Gherasim de la episcopia Romanului, Alecu Beldiman, arhimandritul Gherasim de la mitropolia din Iași, Ioan Cantacuzino, Costache Conachi și alții, încă neidentificați.

И К Р А М М А Е

210
1811

С К Д

070
1811

С С П О П Е : П П П П П П П П

А К К

М М М П П П П

Fig. 1

И К Р А М М А Е

К А М = Д

Историческое описание...
всего, что было в Москве...
в царствование Петра Великого...
и в настоящее время...
и в будущем...
и в настоящее время...
и в будущем...
и в настоящее время...
и в будущем...

Fig. 2

Мина Понна

à son mari à Paris.

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or document. The text is dense and difficult to decipher due to the handwriting and image quality. It appears to be a personal communication, possibly related to the recipient mentioned in the header.

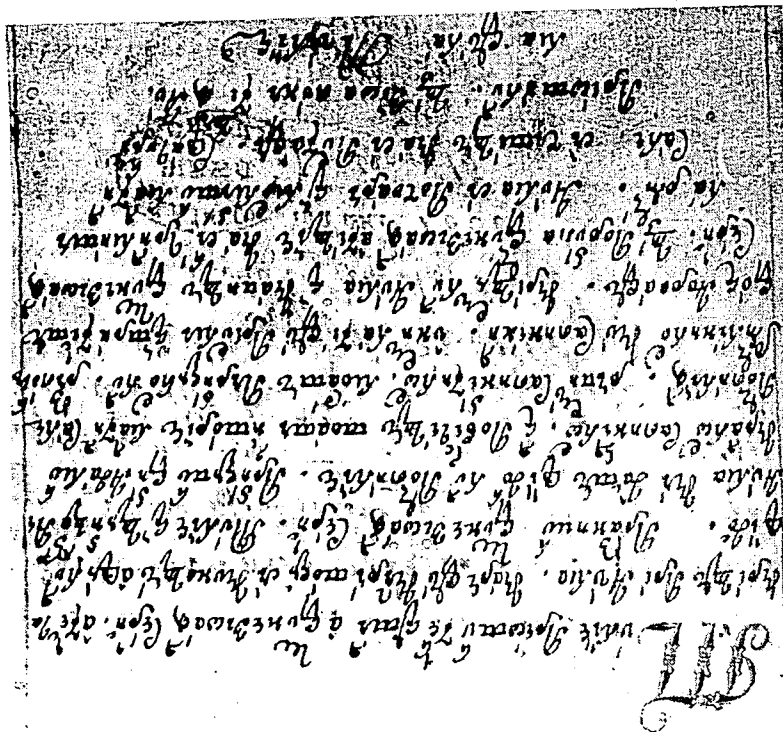

1806

Handwritten notes or signatures at the bottom of the page, including the number "15" and other illegible markings.

Fig. 3

Fig. 4

W R P P P

C I F A U U U S C

S T P P P P P P P

U M P P P P

Poetul Gheorghe Peșacov, traducător al romanului popular **Filerot și Antusa**

1. Începînd cu M. Gaster (*Literatura populară română*, București, 1883, p. 129-131), numeroși istorici literari au cercetat acest captivant roman cavaleresc, larg răspîndit la noi prin copii manuscrise, în deceniile 2-4 ale secolului al XIX-lea, și prin cele două prelucrări ale lui, publicate în anii 1857 și 1878. În mod evident, romanul este o imitație a cunoscutei poeme cretane *Erôtocrit* a lui Vincenzo Kornaros, compusă între anii 1630-1650 și editată de numeroase ori, dar nu a fost identificat încă textul acestei imitații, probabil tot grecesc, și nici traducătorul lui în limba română. Căci cele 144 de versuri ale *Predosloviei* acestui roman și alte elemente ale conținutului său arată că el nu poate fi creația literară a unui român, cum a presupus Dan Simonescu, care a crezut totodată că textul din ms. 1374 de la Biblioteca Academiei Române (BAR), considerat a fi copia cea mai veche a romanului, datează de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea¹.

2. Ediția critică a textului din ms. 1374 și traducerea lui în limba italiană, însoțite de un studiu consacrat acestui roman, au constituit obiectul unei laborioase teze de doctorat, susținută la Roma, în anul 1989, de Angela Tarantino. Sub titlul *I versi del Filerot: ipotesi per un'attribuzione*, Angela Tarantino a publicat, în "Revista de istorie și teorie literară", XXXIX, 1991, nr. 3-4, p. 381-402, partea din teza d-sale în care a încercat, prin analiza celor peste 1700 de versuri aflate în corpul romanului

¹ Vezi Ion C. Chițimia și Dan Simonescu, *Cărțile populare în literatura română*, vol. II, București, 1963, p. 88. Pentru prezentarea operei și bibliografia problemei, vezi articolul *Filerot și Antusa*, semnat de Rodica Șuiu, în *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, București, 1979, p. 351.

Filerot și Antusa și prin raportarea lor la versurile cunoscute ale lui Alecu Văcărescu și la cele aflate în traducerea munteană anonimă a romanului *Erotocrit și Aretusa* (pe care Eugenia Dima a atribuit-o, în anul 1984, lui Alecu Văcărescu) să susțină ipoteza că *tot el* ar fi *autorul* romanului *Filerot și Antusa*. Deși aparent verosimilă, ipoteza emisă de Angela Tarantino are la bază premisele false formulate de Dan Simonescu, potrivit căroră *Filerot și Antusa* ar fi creația (prelucrarea după *Erotocrit* a) unui român, iar copia din ms. 1374 datează din secolul al XVIII-lea. Or, după cum vom vedea, acest roman reprezintă o *traducere din limba greacă*, făcută *cel mai devreme în anul 1812*, de când ar putea data și copia din ms. 1374, iar unele asemănări ale versurilor aflate în cuprinsul lui cu versurile lui Alecu Văcărescu (mort în anul 1799) au altă explicație (vezi 6.).

3. Am studiat și noi romanul *Filerot și Antusa*, ne-am convins că este o traducere din limba greacă și, în mod firesc, ne-am întrebat cine ar putea fi traducătorul său anonim. Copia din ms. 1374, nedată, este semnată în acrostihul celor 12 versuri ale epilogului copistului: *Nicolaus Grid* (f. 200^v). A fost deci făcută la Brașov. *Nicolae Grid* este fiul preotului Dimitrie Grid de la biserica Sf. Nicolae din Șchei. Născut la 10 martie 1784, el a fost, din anul 1804, învățător și cîntăreț la biserica de pe Tocile (suburbie a Brașovului), care era atunci filială a bisericii Sf. Nicolae din Șchei; din iunie 1812 a fost diacon, iar din iulie 1813 preot al bisericii din Șchei; a murit la 26 iunie 1815². *Nicolae Grid* a mai copiat, în anul 1805, un cronograf (ms. 4802 de la BAR), în 1814, *Tîlcuirea la Apocalipsis* a lui Andrei, arhiepiscopul Chesareii, tradusă de Damaschin, episcopul Buzăului (ms. 5291 de la BAR, pe care a făcut și unele însemnări de cronică³), iar în anul 1815, *Înfruntarea jidovilor*, după textul

² Vezi Candid C. Mușlea, *Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, vol. II (1743-1837), Brașov, 1946, p. 218-219, 296, 315.

³ Publicate de I. Mușlea, "Însemnările" popii *Nicolae Grid* despre Șcheii de altădată și biserica lor, în "Țara Bîrsei", III, 1931, p. 342-352.

tipărit la Iași, în 1803 (ms. 1707 de la BAR). A îndreptat traducerea *Paraclisului Sfântului Haralambie*, tipărită la Brașov, în anul 1815.

Tot la Brașov, eventual după actualul ms. 1374, a fost făcută, în anul 1813, și copia parțială (o selecție din versurile romanului) aflată în ms. 1843 de la BAR, pe care o semnează Nicolae Hagi Gavriil Ciurcul. Cum se poate explica efectuarea la Brașov a acestor prime copii cunoscute ale romanului, vom vedea mai jos.

4. Deși copistul brașovean Nicolae Grid a putut opera unele modificări de ordin fonetic, morfologic sau lexical în textul pe care îl copia (ms. 1374 conține și numeroase greșeli de copist), particularitățile lingvistice ale traducerii arată, și în această copie, că traducătorul necunoscut al romanului *Filerot și Antusa* era originar din Oltenia ori din partea de vest a Munteniei. Căutându-l deci printre scriitorii vremii originari de acolo, l-am identificat în persoana poetului minor *Gheorghe Peșacov* (1785-1854), fiu al unei românce (probabil din Oltenia) căsătorită cu un bulgar sau sârb ("tocmai acumă mă căiesc că nu m-am născut curat roman, ci slaveanoroman, care lucru au fost în stăpînirea maicii mele", va afirma el în anul 1829). S-a născut și a crescut la Vidin, iar în anul 1812 s-a stabilit la Craiova⁴. Presu-

⁴ Cu privire la viața și activitatea lui, vezi studiul lui Constantin N. Velichi, *Un poète "slavo-roumain": Georges Peșacov*, în "Romanoslavica", XVI, 1968, p. 353-394, și articolul *Peșacov, Gheorghe (Gheorghian)*, semnat de Stănuța Crețu, în *Dicționarul literaturii române...*, citat la nota 1, p. 672-673. Pentru unele date biografice mai puțin cunoscute ale lui Gh. Peșacov, vezi și relatarea sa privitoare la avaturile moștenirii părintești redactată în Tîrgu Jiu, la 12 decembrie 1829, care conține și unele prevederi testamentare privind moștenirea averii sale de către soție și copil, în eventualitatea că el ar cădea jertvă epidemiei de ciumă care bîntuia atunci Țara Românească. Acest document, necercetat pînă acum, se află la Arhivele Statului din București, fond Doc. ist. LXXVI/55. El îmbogățește și clarifică informațiile referitoare la familia lui Gh. Peșacov din relatarea lui similară intitulată *Socoteala mea către casa părintească, pentru toți moștenitorii răpo-*

punerea că traducătorul anonim al romanului *Filerot și Antusa* este poetul Gheorghe Peșacov ne-a fost sugerată de prețioasele relatări privitoare la activitatea sa literară din anii 1812-1815 aflate în scrisoarea adresată de el, în anul 1829, lui Zaharia Carcalechi, cunoscutul editor și negustor de cărți al tipografiei din Buda (ms. 1277 de la BAR, f. 117-121)⁵. Între altele, Peșacov îi comunica lui Carcalechi următoarele: "De la 1812, s-au zămislit în mine această rîvnă de a fi servul muzelor, a tălmăci

satului tatălui nostru Hagi Toma Penciu, de la anul 1808 pînă la anul 1811, în diastimă de trei ani de zile, redactată la Craiova, în anul 1825, care se află în ms. 1277 de la BAR, f. 115-116.

Este discutabilă afirmația lui Mihail M. Fănescu, din articolul *Gheorghian Peșacov. Contribuții la cunoașterea vieții și activității sale*, publicat în volumul *Arhivele Statului. 125 ani de activitate, 1831-1956*, București, 1957, p. 287-301, că tatăl lui Gh. Peșacov ar fi fost aromân originar din Vlaho-Clisura, ca și alți aromâni numiți Peșacov, stabiliți în Craiova, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și mai tîrziu (vezi p. 288, nota 3). Această afirmație a fost preluată de Constantin N. Velichi, în articolul citat, și de autoarea articolului din *Dicționarul literaturii române*. După cum am văzut însă, pe tatăl lui Gh. Peșacov îl chema Toma Penciu, probabil doar poreclit Peșacov, iar înrudirile prin alianță ale copiilor săi erau în medii bulgărești sau sîrbești. Suspectîndu-i pe naționaliștii români că îl evită pentru că nu este "curat roman", poetul Gh. Peșacov regretă că s-a născut "slaveanoroman". Or, dacă s-ar fi născut din tată aromân și mamă dacoromână, el nu ar mai fi avut complexul că este *slaveanoroman*, ci s-ar fi mîndrit cu originea sa "curat romană", așa cum face autorul *Memoriilor mele* din ms. 1571 de la Arhivele Statului din București (probabil August Pessiakov, omul politic și publicistul oltean din a doua jumătate a secolului trecut): "Sunt născut la anul 1836. Părinții mei sunt din Macedonia, de viță romană. Tristele evenimente din 1821 pînă la 1828 nu-i iertă a mai locui un pămînt ingrat și o țară turburoasă, și la 1825 trecură în Țara Românească și se așezară în orașul Craiova, capitală a României Mici" (f. 1'). Căci negustorii aromâni se mîndreau că sînt "armâni" și, pe la anul 1800, nu se mai confundau cu grecii, albanezii, bulgarii sau sîrbii. Pe de altă parte, știm că Gh. Peșacov semna uneori și *Pedestrășescul* sau *Pedestrescul*, traducîndu-și astfel numele *Peșacov* (< bg. пeшàк "pedestraș, infanterist").

⁵ Această scrisoare a fost editată de Al. Ciorănescu, în "Revista istorică", XX, 1934, nr. 10-12, p. 368-381.

cărți frumoase și morale, a scriptura și a stihurghisi [...] Dorite amice, fiindcă zici, prin Bibliotecă [= "Biblioteca românească", revista lui Carcalechi, n.n.], că toți iubitorii de luminarea neamului românesc a-ți face arătare ce cărți are tălmăcite, scoase și traduse în limba românească, iată, după dătorie-mi, că-ți fac cunoscut și eu ce cărți am gătită, cu dorire de a se scoate la lumină prin tipărirea lor: 1. 1 istorie de amor moral și cinstit între un tânăr țăran și între o tânără cetățeană, carii la cea mai de pre urmă s-au și cununat, după diferite întâmplări împotrivitoare, împodobită și cu vreo câteva versuri morale. 2. Detto [= de asemenea, la fel, n.n.] și tainic între un tânăr ucenic neguțătoresc și între fiica stăpînului său, printr-a cărui voință s-au și ațîțat, carii iarăși asemenea s-au și luat prin cununie. 3. Detto a tînărului Pigmalion, iarăși ajungînd la căsătorie, după diferite jălnice întâmplări. 4. Detto, depărtare de slavă din pricina amoriului între doi tineri, carii iarăși s-au căsătorit cinstit. 5. Amoriul cel dintîi, adecă din cea mai fragedă copilărie, între un nepot de arhieriu și între o fiică de domn, iarăși ajungînd la dorită căsătorie. 6. Detto, din pricina al cărui amor s-au întîmplat moarte jalnică la amîndoi iubiții. *Aceste toate sînt în formă întrebătoare și răspunzătoare, în unele fiind și stihuri frumoase, după întâmplările și patimile sufletelor lor. Acestea le-am prentors din limba grecească, pã la 1812, 13, 14 și 15, după vremuri și atunci cînd, ca tot tînărul cinstit, simțeam dulceața amoriului moral mai cu agerie și mai învãpãiat*" (ms. 1277, f. 118^v; sublierile noastre).

Dintre cele șase "istorii de amor moral" despre care Peșacov afirmă că le-a tradus din grecește, prin anii 1812-1815, "în unele fiind și stihuri frumoase", cea menționată la nr. 2 ("istorie de amor moral și tainic între un tânăr ucenic neguțătoresc și între fiica stăpînului său") ni s-a părut a fi tocmai romanul *Filerot și Antusa*. După aproximativ 16 ani de cînd tradusese acest roman, Peșacov nu-și mai aminteța, probabil, întreaga lui acțiune, pe care de altfel era și imposibil să o rezume într-o

singură frază. Ca atare, el prezintă "istoria" doar potrivit celor relatate de Filerot în deznodămîntul acțiunii, cînd acesta, necunoscut, datorită faptului că printr-o împlinire miraculoasă i se înnegrise pielea, dar care o dobîndise totuși de soție pe Antusa, fiica împăratului, drept răsplată pentru victoria obținută de el, în fruntea armatei, împotriva dușmanilor țării, îi dă împăratului următorul răspuns privitor la neamul și patria sa, cu transparente aluzii la adevăratele lui întîmplări mai vechi de la acea curte imperială: "Preaputernice împărate și al meu stăpîn, eu sînt de la o țară depărtată. Tatăl meu era neguțitor, dar, fiind sărac, nu făcea neguțitorie cu banii lui, ci cu a altuia neguțitor, vestit întru acea cetate, cu carele să făcuse tovarăș, însă neguțitorul cu banii, și tatăl meu cu osteneala. Dar fiindcă tatăl meu umbla foarte cu rînduială bună la treaba neguțitorii, îl iubea prea mult acel neguțitor mare. S-au neguțitorit amîndoi multă vreme, pînă au murit tatăl meu, fiind și bătrîn. După moartea tătîni-mieu, aflîndu-mă eu la școală, au trimis acel neguțitor de m-au luat de la învățătură și, pentru dragostea tătîni-mieu, m-au încărcat pă mine cu acea slujbă a neguțitorii, însă nu tovarăși, ci slugă deocamdată, pînă mă voi deprinde. Și încet, încet metahirisindu-mă la neguțitorie, atîta mă deprinsesem și slujem bine, cu credință, încît stăpînul meu în cea de pă urmă mai mult ca pă tatăl meu mă iubea și mă avea întocma ca pă un fiu al lui, pentru că de multe ori s-au întîmplat să mă primejduiesc, cînd pă apă, cînd pă uscat, din pricina tîlharilor, cu care numai eu singur mă luptam și-i înfrîngeam. Și pentru unele ca acestea, mă iubea foarte mult stăpînul meu. Dar poate ori pentru păcatele mele am îndrăznit cu cugetarea la cele ce n-au fost de potrivă mea, sau că norocul așa mi-au fost, nu știu, pentru că de unde eram cel mai iubit, am ajuns cel mai urît stăpînului meu, și pricina este aceasta. Acest neguțitor avea numai o față, și o iubea foarte mult pentru frumusețea și înțelepciunea ei. Să întîmplă dar într-o zi să o văz și eu, și din ceasul ce o am văzut, nu știu, din îndemnarea diavolului, sau din nestatornicia minții

mele, atîta am îndrăgit-o, încît gîndul de la dînsa nu-l puteam lua zioa și noaptea, ca cînd o aveam pururea zugrăvită în inima mea. Cu toate că și eu vedeam că nu fac bine, dar dragostea să încuibasă foarte tare în inima mea” (ms. 1374, f. 175^v-176^v).

5. Ipoteza traducerii de către Gh. Peșacov a romanului *Filerot și Antusa*, sugerată de corespondențele documentare prezentate mai sus, se confirmă prin concordanțele textologice, stilistice și, mai ales, lingvistice între această traducere anonimă și cunoscutele sale scrieri literare sau alte texte autografe aflate în următoarele manuscrise de la BAR: 1276 (poemul *Teodor Vlădimirescul*⁶), 1277 (scrisoarea din 1829 adresată lui Zaharia Carcalechi⁷), 1278 (traducerea comediei *Muierea rea*), 1279 (poemul *Dezmierdare poeticească*⁸); precum și testamentul său din anul 1829, aflat la Arhivele Statului din București, fond Doc. ist. LXXVI/55⁹. Prezentăm mai jos o serie de concordanțe stilistice și lingvistice mai semnificative care probează faptul că acest roman este tradus de poetul Gh. Peșacov. Reproducem citatele din scrierile sale după textele autografe menționate mai sus, iar citatele din traducerea romanului *Filerot și Antusa* după copia din ms. 1374 de la BAR.

5.1. Într-o meditație a lui Filerot asupra norocului se află următoarele versuri: “*Bravo, noroace viteze,/ Dumnezeu să te înzileze,/ Că mult poți și mult te întinezi,/ Și pă toate le coprinzi*” (ms. 1374, f. 110^r). Primele două versuri citate se găsesc (cu numai un cuvînt schimbat) și în poemul lui Gh. Peșacov, *Teodor Vlădimirescul*, datat 5 februarie 1821: “*Bravo, Tudore viteze,/ Dumnezeu să te-nzileze,/ Carele te-a însuflat/ A te arăta în faptă/ Cu ajutorință dreaptă,/ Patriot adevărat*” (ms. 1276, f. 4^r). Este greu de crezut că prezența aceluiași versuri în

⁶ Editat de Emil Vîrtosu, în “Revista Arhivelor”, III, 1939, nr. 8, p. 3-11.

⁷ Editată de Al. Ciorănescu; vezi nota 5.

⁸ Editată de Paul Cornea, Andrei Nestorescu și Petre Costinescu, în volumul *Scrieri literare inedite (1820-1845)*, București, 1981, p. 229-258.

⁹ La care ne-am referit mai pe larg în nota 4.

traducerea romanului și în poemul *Teodor Vlădimirescul* se poate datora unei eventuale reminescente de lectură a romanului *Filerot și Antusa* de către Peșacov. Probabil că ele sînt creația lui și că poetul a apelat în poemul din 1821 la un distih din inventarul stilistic propriu. În această eventualitate, versurile citate constituie dovada de netăgăduit că Peșacov este traducătorul necunoscut al romanului *Filerot și Antusa*.

În scrierile menționate ale lui Gh. Peșacov se întîlnesc numeroase cazuri de reluare a unor versuri de la un text la altul sau chiar în cuprinsul aceluiași text. De exemplu, prefața dedicatorie în proză a poemului său *Dezmierdare poeticească*, datat 31 octombrie 1828, se încheie cu versurile: "*Toate trec, toate se duc,/ Toate pier ca-ntr-un minut,/ Numai cugetul cel bun/ Spre folosul de comun/ Rămîne în veci ivit/ Ș-apururea proslăvit*" (ms. 1279, f. 99^v; sublinierile noastre). Primele două versuri de aici sînt reluate de Peșacov în scrisoarea sa către Carcalechi, din anul 1829: "Ah, vreme, ah, zile, ah, tinerețe fericită de atunci! *Toate trec, toate se duc,/ Toate pier ca-ntr-un minut*" (ms. 1277, f. 119^v), iar versurile 3 și 4 sînt reluate într-o poezie de prin anul 1830, în care el îl elogiază pe Dinicu Golescu: "Nu e lucru pre pămînt/ A fi obștii bun și sfînt,/ *Decît cugetul cel bun/ Spre folosul de comun*"¹⁰. Versul cu care se încheie acest elogiu adus lui Dinicu Golescu: "Și am trăi veseli toți,/ *Părinți, și fii, și nepoți*" fusese folosit de Peșacov în partea a doua a poemului *Teodor Vlădimirescul*, intitulată *Jălirea necuviincioasei morți a heroului românilor* și datată 25 octombrie 1821: "Toți cufundați în mîndrie,/ *Îmbrăcați în fățarie,/ Părinți, și fii, și nepoți*" (ms. 1276, f. 6^v). Alte două versuri din poemul *Teodor Vlădimirescul*: "*Pîna cînd mila cerească,/ Pro-*

¹⁰ Această poezie se află pe o foaie de hîrtie lipită de Peșacov la sfîrșitul unui exemplar din cartea lui Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, Buda, 1826, care i-a aparținut și care se află acum în biblioteca Arhivelor Statului din București, cota III-4417. A fost editată de Emil Virtosu, în "Arhivele Olteniei", XVI, 1937, nr. 89-91, p. 180.

vidența cea zeiască,/ A răbda nemaiputînd...” (ms. 1276, f. 2^v) sînt reluate întocmai în poemul *Dezmierdare poeticească*: “*Pî-nă cînd mila cerească/ De sus bine va voi,/ Providența cea zeiască,/ Fiiînța a-mi prenoi*” (ms. 1279, f. 120^r). În același poem *Teodor Vlădimirescul*, următoarele două versuri din strofa a 2-a: “*Că Tudor Vlădimirescul,/ Viteazul bun, românescul...*” sînt reluate, cu doar un cuvînt schimbat, în strofa a 25-a (ms. 1276, f. 5^v și 7^r).

Asemenea reluări de versuri sau de fragmente de vers se întîlnesc și în traducerea romanului *Filerot și Antusa*. De exemplu: “*Ah, frații miei cei iubiți,/ Plîngeți toți și mă jeliți*” (ms. 1374, f. 27^v), “*Drept aceea, cîți mă știți,/ Plîngeți toți și mă jeliți*” (f. 151^v), cf. și: “*Nu știu, să mă veselesc,/ Sau să plîng, să mă jelesc*” (f. 113^r), “*Să mă plîngeți toți cu jale*” (f. 156^v); “*Ah, Filerote sărace,/ Vezi vremea cum să preface*” (f. 160^v), “*Ah, ah, Filerote frate,/ Unde ești...*” (f. 169^r); “*Nu mai socotești nici frica,/ Nici rușinea într-o nimica*” (f. 117^v), “*Lăsați rușinea și frica,/ Le socotii drept nimica*” (f. 151^r); “*Atunci n-ai altcum să faci,/ Decît să rabzi și să taci*” (f. 11^v), “*Rabdă dar acum și taci,/ Că altfeli n-ai cum să faci*” (f. 45^v), “*Că n-are altfeli cum face*” (f. 45^v), “*Atuncea ce poți să faci?! Numai așa mă rog să taci*” (f. 53^r); “*Nu știu de ce căpătîl Să mă apuc mai întîi*” (f. 16^r), “*Neștiind ce căpătîl Să apuc acum întîi*” (f. 16^r), “*Să socotești mai întîl De orișice căpătîl*” (f. 117^v) și altele.

5.2. În *Filerot și Antusa* apare de cîteva ori s.n. *crezămînt* “credit, încredințare”: “*a-i da crezămînt*” (f. 56^v, cf. și 107^v), “*să-mi dai crezămînt*” (f. 83^r), “*Și dîndu-și și crezămînt/ Că adevărate sînt [...], Nu trebuia așa curînd/ Să le fi dat crezămînt*” (f. 97^r). Cuvîntul este folosit și în poemul *Teodor Vlădimirescul*: “*Și fie spre crezămînt*” (ms. 1276, f. 7^v).

5.3. S.n. pl. *feluri* “soiuri, varietăți; variante”. În *Diezmierdare poeticească*: “*Acilea vezi feliuri fluturi,/ Felurit popestrițați*” (ms. 1279, f. 104^r), “*Cu păduri de braji, făgeturi/ Ș-alte feliuri încărcăți*” (f. 105^r), “*Mai vîrtos cînd vezi prin maluri/*

Multe caturi de pământ,/ *Feliuri, feliuri* osebite” (f. 105^v), “Sa-
duri *feliuri* altuite,/ Încărcate tot cu rod” (f. 108^r). În *Filerot și*
Antusa: “făcu ospăț mare cu *feliuri* de muzice” (ms. 1374, f.
94^v, cf. și 112^r), “își învălui mintea în *feliuri* de gânduri” (f. 97^v,
cf. și 146^v), “să ivi alt alai, viind cu *feliuri* de zicături” (f. 181^r),
“arătînd *feliuri* de pricini” (f. 198^v).

5.4. În scrierile lui Peșacov sînt des folosite substantivul
dor și adjectivul *dorit*. De exemplu, în *Dezmierdare poeticeas-*
că: “Și cum suferi de te roade/ Prin *dor* neînconținut” (ms.
1279, f. 100^v), “Flori frumos mirositoare/ Caută cu mare *dor*”
(f. 104^r), “Ce-l pohtesc cu mare *dor*” (f. 110^r), “Alergînd cu
mare *dor*/ De la viță pîn’ la viță” (f. 114^v), “Spr-a omului hrană
dulcel/ Și a lui *dorit* ogod” (f. 108^r), “*Dorișilor* miei amici” (f.
118^v), “Ci ori vrea-va cea *dorită*/ Vreodată a vedea/ Bucuria...”
(f. 118^v); în scrisoarea către Carcalechi: “*dorite* amice” (ms.
1277, f. 117^r, 118^v, 121^r), “pînă a ieși în *dorita* țară română” (f.
117^r), “la *doritul* scop al mieu”, “au priimit slujbă politicească
în *dorita* patrie”, “ajungînd la *dorita* căsătorie” (f. 118^v), “*do-*
rite frate și amice” (f. 119^v), “Cum sosește cu mărire/ La *dori-*
tul său apus” (f. 120^v), “îmi voi afla mîntuirea cea *dorită*” (f.
121^r). Aceste cuvinte apar des și în traducerea romanului *File-*
rot și Antusa: “Ah, Cupido fără *dor*” (ms. 1374, f. 42^r), “Ca pă
una să căznească, de alta să-i fie *dor*” (f. 46^r), “Acum cu adevă-
rat tot *dorul* ți-l cunoscui” (f. 135^v), “Unii zicea pentru *dor*,/
Cei mai mulți pentru amor” (f. 150^v), “Din cei ce au *dor*,/
Să-
mi dea ajutori” (f. 154^v), “Cît de mult s-o vezi cu *dor*/ Și cu rîv-
nă spre amor” (f. 161^r), “Am vrut să scap de amor,/ Dar gîn-
desc la el cu *dor*” (f. 178^r), “N-au putut cîștiga pă a sa *dorită*”
(f. 3^v), “Trecînd de multe ori la *dorita* casă” (f. 4^r), “Ah, *dorișii*
miei părinți” (f. 28^v).

5.5. Frecvența adjectivului *ciudat* “curios; extraordinar,
minunat”. La Peșacov, în poemul *Teodor Vlădimirescul*: “Ce
te-ai arătat îndată,/ Cu mijlocire *ciudată*...” (ms. 1276, f. 4^v),
“Ce teátru prea *ciudat*” (f. 5^r), “Cu-o dreptate prea *ciudată*” (f.

5^v), “Cu îndrăzneală *ciudată*” (f. 6^r); în poemul *Dezmierdare poeticească*: “Atunci luptă vezi *ciudată*/ Între miei și-ntre cio-bani” (ms. 1279, f. 108^v); în comedia *Muierea rea*: “lîngă tine sînt o pocită, lîngă tine sînt *ciudată*” (ms. 1278, f. 16^v). În *Filerot și Antusa*: “vedeți dragoste *ciudată* între dînșii” (ms. 1374, f. 22^r), “Ce cap și ce minte *ciudată*” (f. 28^r), “Cu toate că-i păru cam *ciudată* cererea lui...” (f. 77^v), “nepricepîndu-să cum mai întîi să apuce treaba [...], îi veni *ciudat*” (f. 96^r), “mă vedeam întrat în vreo întîmplare *ciudată*” (f. 114^v), “cam *ciudat* să potrivește” (f. 156^v), “hrănind întru sine o dragoste *ciudată*” (f. 186^v).

5.6. Adjectivele demonstrative *ăst*, *astă*. La Peșacov, în *Teodor Vlădimirescul*: “*Ast* pahar, vai, el să-l soarbă” (ms. 1276, f. 5^r); în *Dezmierdare poeticească*: “*Ast*-a lumii starea rea” (ms. 1279, f. 119^v); în *Muierea rea*: “în *astă* casă” (ms. 1278, f. 11^v), “de mi-o trece *ast* necaz” (f. 17^r). În *Filerot și Antusa*: “să faci *astă* așteptare” (ms. 1374, f. 87^r), “omului *astor* veacuri” (f. 117^v), “*astă* chinuire” (f. 151^r), “Să-mi facă *ast* bine” (f. 154^v), “*astă* țară” (f. 168^v), cf. și “*astă* dată” (f. 28^r, 44^v, 156^v).

5.7. Pronumele nehotărît *unul*, *una*, în corelație cu pronumele nehotărît *altul*, *alta*, în construcții similare. De exemplu, în scrisoarea lui Peșacov către Carcalechi: “să viu pă la domnia ta, *ună* ca să văz și locurile cele vrednice de văzut, și *altă* de a mă înțelege cu domnia ta” (f. 117^r), “vi le-aș fi însemnat și pre ele aici, ci *ună* că n-am acum vreme, și *altă* neștiind de știi domnia ta bine grecește” (f. 120^v), și în *Filerot și Antusa*: “Tămăduind două boale deodată,/ *Una* pă Antusa cea amoretată/ Și la pat căzută,/ *Altă* întristată/ Fața lui Filerot...” (ms. 1374, f. 3^v), “Să facem din unul doi,/ *Unul* cel ce au murit,/ *Altul* cel închipuit” (f. 13^r), “Doao gînduri înfocate/ Mi-au cuprins mințile toate [...]/ Să fac *unuia* pă voie,/ *Altul* mă dă de nevoie” (f. 37^v).

5.8. Forma *îndeși* a verbului *îndesi*. La Peșacov, în *Dezmierdare poeticească*: “Braji apururea-nverziți/ Firește crescuți

pîn ele,/ Unde rari, unde-ndeșiți” (ms. 1279, f. 103^r). În *Filerot și Antusa*: “Începu a îndeși mergerea la palat” (ms. 1374, f. 34^v).

5.9. Adverbul *măcar* “chiar, și”, în sintagma *fie măcar*. La Peșacov, în *Teodor Vlădimirescul*: “*Măcar fie totdaună/ Valuri multe și furtună [...]/ Nu pot face stricăciune*” (ms. 1276, f. 7^v); în scrisoarea către Carcalechi: “se poate măsura de la un vas de o ocă pînă la un vas de 1000 de vedre, *fie macar acoave, fie buți lungi...*” (ms. 1277, f. 119^r). În *Filerot și Antusa*: “Dragostea nu este numai în față, ci *fie măcar* cale de un an, cînd este dragostea întărită” (ms. 1374, f. 134^v), “Că toată dragostea mea o s-o cerce cel iubit,/ Iar cătră el numai semne, *fie măcar* poleit” (f. 160^r), “Că un om fără noroc/ Mai bine să arză în foc,/ *Fie măcar* împărat,/ Cu toate încoronat” (f. 177^r).

5.10. Locuțiunea adverbială *în faptă*. La Peșacov, în *Teodor Vlădimirescul*: “Înșiși hoți fiind *în faptă*,/ Hoți pă cei dreți îi arată”, “A te arăta *în faptă*/ Cu ajutorință dreaptă,/ Patriot adevărat” (ms. 1276, f. 4^r). În *Filerot și Antusa*: “Prin spini trandafiri zgîriat *în faptă*” (ms. 1374, f. 3^v), “gata sînt să-mi pui meșteșugul și *în faptă*” (f. 75^r), “începe a-ș lua săvîrșire și să isprăvește *în faptă*” (f. 112^v), “nu ț-au mai rămas altă tăgăduire, că să văzu lucru *în faptă*” (f. 123^v), “Și *în faptă* urficiunea o văzui” (f. 135^v).

5. 11. Locuțiunea adverbială *pînă la moarte* “extrem”. În *Teodor Vlădimirescul*: “Să îngrijurează foarte,/ Cu o spaimă *pîn' la moarte*” (ms. 1276, f. 3^r). În *Filerot și Antusa*: “Iar după acele toate,/ Și boală *pînă la moarte*” (ms. 1374, f. 86^v), “Dar m-am întristat prea foarte,/ Scriindu-mi că *pîn' la moarte*/ Din pricină-mi ai ajuns” (f. 88^r), “că, în credință, sînt întristat *pînă la moarte*” (f. 166^v).

5.12. Prepoziția *drept* “pentru, ca (și)”. La Peșacov, în *Dezmierdare poeticească*: “Ce o ține într-adins/ *Drept* odor de biruință” (ms. 1279, f. 113^r), “Să-l închine *drept* odor,/ *Drept* prezent de mărturie...” (f. 114^v); în scrisoarea către Carcalechi:

“drept slavă, cinste și mărire a nației române de azi” (ms. 1277, f. 119^v), “a să face cunoscută lumii, *drept* sufleteștii mele în-destulări” (*ibidem*), “însemnez aici și domniiii tale vro dou sti-huri, *drept* suvenir”, “prea osfințitului [...], *drept* servicească a mea prea umilită plecăciune”, “adaos în trei versuri, *drept* dovedirea desăvârșitului al Treiței număr” (f. 120^r); în testamentul din anul 1829: “să-mi slujească dînsa și *drept* testament, adecă diată” (Arhiv. Stat. București, fond Doc. ist., LXXVI/55, f. 1^v); în *Muierea rea*: “Ea [...] mă ține *drept* stăpîna sa” (ms. 1278, f. 18^v). În *Filerot și Antusa*: “La lucruri ce docamdată/ *Drept* bagateluri le ai” (ms. 1374, f. 100^r), “Și socoteam *drept* batjocuri...” (f. 150^v), “Lăsaî rușinea și frica,/ Le socotii *drept* nimica” (f. 151^r), “o socotea *drept* părere” (f. 179^v), “unul pă care îl ținea *drept* nimica” (f. 180^r), “avîndu-o *drept* mare necinste și rușine a să birui” (f. 189^r).

5.13. În *Filerot și Antusa* apare des locuțiunea conjuncțională *ca doar*(ă), prin care sînt introduse în frazele respective propoziții finale ipotetice. De exemplu: “ochii de la dînsul nu-și lua, *ca doară* să va uita și asupra ei” (ms. 1374, f. 35^r), “începu a vorbi cu dînsa, *ca doară* să va deștepta” (f. 48^v), “să uita, *ca doară* va vedea vreun semn de bucurie” (f. 61^v), “să pogorî la vale, *ca doară* va nimeri vreun oraș pă aproape” (f. 63^r, cf. și 64^r), “uitîndu-să *ca doară* va zări și pă Antusa” (f. 69^r), “cu o mijlocire umbla, *ca doară* va scăpa pă Filerot dintr-această primejdie” (f. 101^v). Aceeași locuțiune conjuncțională se întîlnește, în construcții similare, și în scrierile lui Peșacov. De exemplu, în scrisoarea către Carcalechi: “cu acel gînd am mers pînă la Temeșoară, *că doar* de voi găsi prilej a merge mai ieftin” (ms. 1277, f. 121^v); în *Muierea rea*: “dormi mai bine, *că doar* de-ți va ieși puțin afumătura vinului din cap” (ms. 1278, f. 31^v).

6. Micile asemănări stilistice constatate de Angela Tarantino între versurile aflate în romanul *Filerot și Antusa* și versurile lui Alecu Văcărescu (inclusiv cele din traducerea munteană a

Erotocritului, atribuită lui de Eugenia Dima) nu probează faptul că Alecu Văcărescu este autorul acestui roman, cum a presupus d-sa. Unele dintre particularitățile stilistice respective se întâlnesc frecvent în poezia grecească și românească a vremii, iar altele se explică desigur prin influența directă a lui Alecu Văcărescu asupra lui Peșacov, care, după cum am văzut, se dovedește a fi traducătorul romanului *Filerot și Antusa*. Căci Gh. Peșacov era un mare admirator și un imitator declarat al poetului Alecu Văcărescu, ale cărui versuri intenționa să le și editeze. Referindu-se la faptul că poetul Barbu Paris Mumuleanu, căruia cineva i-a prezentat câteva versuri "greco-romane", adică alternative, grecești și românești, de-ale lui Peșacov, ca să le "critiziluiască", ar fi spus că "nu e nici un meștersug de a amesteca cinevaș grecește cu romanește", el îl suspectează pe Mumuleanu de invidie și declară, în scrisoarea către Zaharia Carcalechi: "*Înfrișatul poet*, acum întru vecinică pomenire, *Aleco Văcărescu*, la ale cărui urme nu poate călca Pariz, de ar mai trăi pre cât au trăit, și *pre carele am avut și am de al meu povățuitor, silindu-mă în oarecarele chip a-l imita*, doară n-au avut atîta gust la sine pre cât are domnialui Pariz, ca să nu alcătuiască versuri amestecate cu felurimi de limbi carii le știa? Cu grecește, cu franțuzește și cu altele, pre carii le-am văzut în diferite locuri de persoane mari cetindu-se, cinstindu-se și ținându-se ca niște monumenturi foarte scumpe și rarnice, din carii păstrez și eu vreo cîteva, cu mare reșpect" (ms. 1277, f. 118^r, cf. și 119^v; sublinierile noastre).

7. Efectuarea la Brașov, în anii 1812-1813, a primelor copii ale romanului *Filerot și Antusa* se poate datora faptului că Gh. Peșacov avea legături mai vechi cu tineretul din Șchei. Prin anii 1802-1804, afirmă el în scrisoarea către Carcalechi, Peșacov se afla la Brașov, unde se pare că a urmat și cursurile unei școli¹¹. Atunci l-a cunoscut pe Carcalechi, probabil și pe Nico-

¹¹ Vezi C.N. Velichi, *art. cit.* la nota 4, p. 358.

lae Grid, care erau doar cu un an mai în vîrstă decît el. Legăturile cu cunoscuții și prietenii săi brașoveni au putut dura și după anul 1812, cînd Peșacov s-a stabilit la Craiova și a început să desfășoare bogata activitate literară despre care îl informează, în anul 1829, pe Zaharia Carcalechi.

8. Este probabil ca cercetări viitoare să identifice în manuscrisele vremii și alte traduceri din tinerețea lui Gh. Peșacov menționate de el în scrisoarea către Carcalechi, care au rămas de asemenea în anonimat. Unele dintre versurile anonime aflate în diverse manuscrise, alături de cele ale lui Alecu Văcărescu, Iancu Văcărescu, Barbu Paris Mumuleanu și ale altora, sînt probabil ale sale. Versuri din traducerea romanului *Filerot și Antusa* se găsesc copiate, de exemplu, în următoarele manuscrise de la BAR: 3452 (f. 56-62), 4768 (f. 34-37) și 4833 (f. 38-39).

Paternitatea abecedarului atribuit lui Gheorghe Lazăr

1. În anul 1826 a apărut la tipografia din Buda abecedarul intitulat *Povăfuitoriul tinerimei cătră adevărata și dreapta cetire. Întru acest chip acum înfîia oară lucrat de d. Lazar, fostul profesor a înaltelor școale românești din București, și acum înfîiaș dată tipărit cu toată cheltuiala preacinstiului, preavrednicului și de mărit neam născutului dd. Grigorie de Băleanu, marele dvornic al prințipatului Valahiei*. O nouă ediție a acestui abecedar a apărut, tot la Buda, în 1833.

Ediția din 1826 are la început o scrisoare dedicatorie către Grigore Băleanu, semnată "Zaharia Carcalechi, ferlegherul C. Tipografii din Buda", și o *Procurvîntare. Iubiților și fraților miei romani!*, datată și semnată astfel: "Scrisu-s-au în București, 1820, de Lazar, dascalul școalelor românești din București". Avînd asemenea indicații bibliografice, lucrarea a fost în mod firesc înregistrată în lista scrierilor lui Gh. Lazăr. Primul studiu consacrat acestei cărți a fost publicat de Andrei Vizanti, sub titlul *Abecedarul lui G. Lazăr*, în "Revista pentru istorie, arheologie și filologie", I, 1883, p. 461-469. Tot ca operă a lui Gh. Lazăr este considerat și comentat acest abecedar de către N. Iorga, în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. II, București, 1901, p. 526-530, și de către alți istorici literari.

2. În anul 1916, Onisifor Ghibu, în prețiosul său studiu intitulat *Din istoria literaturii didactice românești*, apărut în "Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii literare", seria II, tom. XXXVIII, 1915-1916 (reeditat în volum aparte, la București, în 1975), a dovedit că abecedarul respectiv nu aparține de fapt lui Gh. Lazăr, ci reprezintă o mistificare a editorului Zaharia Carcalechi, care a folosit numele lui Lazăr în scopuri comerciale. Demonstrația lui O. Ghibu este întru totul con-

vingătoare și a reușit să corecteze în istoria culturii noastre eroarea de a atribui lui Lazăr alcătuirea unei cărți școlare care nu-i aparține și idei pedagogice pe care nu el le-a exprimat. Istoricii literari și alte categorii de cercetători avizați nu au mai considerat, după anul 1916, abecedarul publicat în 1826 drept operă a lui Lazăr. De exemplu, G. Bogdan-Duică și G. Popa-Lisseanu, în *Viața și opera lui Gheorghe Lazăr*, București, 1924, p. 351, acceptînd concluzia lui O. Ghibu, consideră că "*Povățuitorul tinereții* [...] nu este al lui Lazăr". Opinia aceasta este împărtășită și de George Macovescu, în monografia *Gheorghe Lazăr*, București, 1973, p. 138, precum și de Algeria Simota, în articolul *Gheorghe Lazăr*, din *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, București, 1979, p. 488-491.

În ultimul timp însă, ignorînd sau interpretînd eronat concluziile judicioase ale lui O. Ghibu privitoare la paternitatea abecedarului respectiv, autorii unor lucrări despre viața și activitatea lui Gheorghe Lazăr consideră din nou *Povățuitorul tinereții* drept operă a acestuia. Gheorghe Pîrnuță, în monografia *Gheorghe Lazăr. Contribuția sa la dezvoltarea învățămîntului*, București, 1973, p. 126-131, eludînd demonstrația lui O. Ghibu și bazîndu-se pe cele afirmate în foaia de titlu și în prefața abecedarului, precum și pe unele studii de pînă la 1916, consideră că "nimeni n-a putut să susțină cu probe evidente că lucrarea nu aparține lui Lazăr" (p. 130). Ca și în alte studii și articole ale sale, Gh. Pîrnuță discută concepția pedagogică a lui Lazăr în lumina ideilor aflate în prefață și în unele paragrafe ale *Povățuitorului*, care – după cum vom vedea – aparțin de fapt lui Zaharia Carcalechi și lui Constantin Diaconovici Loga.

În bibliografia *Gheorghe Lazăr*, București, 1979, elaborată în cadrul serviciului bibliografic al Bibliotecii Centrale Universitare București, *Povățuitorul tinereții* este menționat între scrierile *originale* ale lui Lazăr (p. LXII și 8), așa cum îl considera și Andrei Vizanti, în studiul citat. Emilia Șt. Milicescu afirmă de asemenea, în studiul introductiv al acestei bibliogra-

fii, că abecedarul respectiv aparține lui Gh. Lazăr. Ocolind, ca și Gh. Pîmuță, demonstrația lui O. Ghibu, Emilia Șt. Milicescu crede că "inițiativa lui Zaharia Carcalechi de a publica *Povățuitorul* [...] trebuie socotită ca un nobil act de cultură românească, demn de recunoștința posterității, iar nu înfierat ca un fals comis de un negustor cupid. Căci ce profit material putea sconta editorul tipărind la Buda, în românește, o cărticică școlară elementară, sub numele lui Gheorghe Lazăr, care nu tipărise decît în 1808 un poem omagial, iar cititorii de carte românească erau atît de puțini în imperiul habsburgic?!". Vom vedea mai jos cît de greșită este această opinie a Emiliei Șt. Milicescu și, în același timp, cum trebuie apreciat actul de cultură al lui Carcalechi.

Reluînd afirmațiile lui N. Iorga din cartea citată, revista "România literară", în editorialul ei la nr. 51, din 18 decembrie 1980, intitulat *Cititorii de învățătură*, consideră de asemenea *Povățuitorul tinereții* drept operă a lui Gh. Lazăr și-i acordă o deosebită importanță în activitatea sa didactică și politică.

Ne găsim astfel, după aproape un secol de la stabilirea adevărului cu privire la paternitatea acestui abecedar, în fața unor afirmații derutante, bazate pe o informație depășită prin cercetarea lui O. Ghibu din 1916, fără ca aceasta să fi fost în prealabil respinsă printr-o analiză riguroasă a argumentelor invocate de autor. Concluziile lui Ghibu, întemeiate pe documente care nu pot fi ignorate sau interpretate denaturat, au fost trecute cu vederea de Gh. Pîmuță și Emilia Șt. Milicescu. În această situație, pentru a restabili adevărul și a risipi astfel confuzia întreținută de lucrările menționate cu privire la paternitatea *Povățuitorului* și, implicit, a ideilor pedagogice aflate în el, considerăm necesar să readucem în atenția celor interesați argumentele invocate de Onisifor Ghibu. Afirmațiile sale vor fi susținute, în cîteva cazuri, cu observații noi ale subsemnatului.

3. După ce își formase convingerea, printr-o cercetare minuțioasă a *Povățuitorului*, că acesta "nu poate fi nicidecum

opera lui Gheorghe Lazăr” (p. 89; cităm după ediția din 1975 a studiului), O. Ghibu află de o scrisoare din 1865 a lui I. Eliade Rădulescu către Gh. Bariț (publicată în “Familia” din Pesta, 1865, p. 122), în care fostul elev și colaborator al lui Lazăr afirmă următoarele: “Abecedarul ce se atribuie lui Lazăr nu este al lui; a fost o speculație a lui Zaharia Carcalechi. După moartea repausatului, venind cu călindare la București, a venit și cu acest abecedar fabricat de dînsul sau de alții și l-a atribuit repausatului spre a-l putea vinde. Răposatul avea alte ocupațiuni, ca să se poată ocupa de abecedare de felul acela atît de bucheros” (p. 90). Mărturia aceasta a lui Eliade nu poate fi pusă la îndoială, pentru că el era cel mai în măsură să știe cum s-au petrecut lucrurile și nu avea nici un motiv să conteste paternitatea lui Lazăr asupra *Povățuitorului*, dacă într-adevăr ar fi fost al lui. După cum se știe, Eliade a întreținut toată viața un adevărat cult pentru memoria lui Lazăr.

Analizînd apoi, cu toată atenția, prefața abecedarului, O. Ghibu constată că multe afirmații aflate în ea nu pot fi puse pe seama lui Lazăr. Dimpotrivă, ele se dovedesc a fi identice sau similare cu altele din scrierile sigure ale lui Carcalechi. Aceeași similitudine o constată Ghibu și între stilul bombastic și lingușitor al prefeței abecedarului și stilul unor texte ale lui Carcalechi din *Biblioteca românească* de la 1821, publicată de el.

Cercetarea structurii abecedarului propriu-zis, în comparație cu al altor bucoavne românești publicate pînă la 1820 îi oferă lui O. Ghibu prilejul să constate că o bună parte din *Povățuitorul tinereții* este un plagiat după cartea lui Constantin Diaconovici Loga, *Ortografia sau dreapta scrisoare, pentru îndreptarea scriitorilor limbii românești*, apărută la Buda, în 1818. Astfel, textele din partea intitulată la Diaconovici Loga *Exemple sau pilde la regulele gramaticii și ale ortografiei* (p. 49-66), ale cărei paragrafe (1-11) au titluri ca: “*Exemple la nume înființătoare, Exemple la nume însușitoare, Exemple la comparații, Exemple la numeri*, etc., au fost transcrise în *Po-*

văzuitor (p. 51-65), cu mici modificări și fără titlurile respective, dar păstrînd aceeași numerotare a paragrafelor. În continuare, paragraful al 12-lea din cartea lui Loga, intitulat *Învățături despre creștere, despre darurile naturii și despre îndreptarea tînărului* (p. 66-77), este reprodus în *Povăzuitor* (p. 65-75), cu neînsemnate modificări, sub titlul *Învățatură despre creștere, despre darurile naturei (firei) și despre îndreptarea moralului*. Acest paragraf, reprodus din cartea lui Loga, este principalul text în care Gh. Pîrnuță și alții au descoperit o seamă de idei pedagogice ale lui... Lazăr.

Tot după cartea lui Diaconovici Loga (p. 22-33) este re-dactat în *Povăzuitor* paragraful intitulat *Semnele care se întrebuițează spre ajutoriul dreptei cetiri* (p. 35). Atragem atenția îndeosebi asupra denumirii cu totul particulare pe care o are la Loga "apostroful", *semnul lînsării*, definit astfel: "arată a fi o litără sunătoare afară lăsată [...], cînd după cuvîntul ce se săvîrșește în sunătoare următorul cuvînt iar cu sunătoare începe: atuncea sunătoarea cuvîntului înainte mergători se lînge prin sunătoarea următorului" (p. 29). Această denumire a apostrofului, oarecum curioasă, probabil un calc, folosită de Loga și în *Gramatica românească*, Buda, 1822 (p. 12 și 26), a fost preluată întocmai și de autorul *Povăzuitoriului*. În alte abecedare sau gramatici românești nu mai apare. Este deci greu de presupus că Lazăr, independent de Loga, ar fi putut crea același termen pentru denumirea apostrofului.

După cum a stabilit O. Ghibu, în *Povăzuitor* mai sunt re-produse, tot cu neînsemnate modificări, șase texte de lectură din bucoavna apărută anonim la Sibiu, în 1788, și șapte fabule din cartea lui D. Țichindeal, *Filosoficești și politicești prin fabule moralnice învățături*, apărută la Buda, în 1814.

Așadar, *Povăzuitoriul tinerimei* este o compilație, un plagiatură, care, așa cum conchide O. Ghibu, nu poate fi atribuit lui Gh. Lazăr, mai ales cînd avem și mărturia lui I. Eliade Rădulescu, cel mai apropiat elev și colaborator al lui Lazăr, că lucra-

rea "a fost o speculație a lui Zaharia Carcalechi". Cei care, în cunoștință de cauză, vor totuși să atribuie lui Lazăr un asemenea plagiat comit de fapt un act de impietate față de memoria marelui dascăl.

4. Să vedem cât de grea este vina editorului Zaharia Carcalechi, care s-a folosit de numele lui Lazăr pentru a alcătui un asemenea abecedar și a-l difuza, cu profit material, în Țara Românească, deoarece el nu a tipărit *Povățuitoriul* pentru a-l difuza în școlile românești din imperiul habsburgic, cum crede Emilia Șt. Milicescu. În aceste școli se foloseau numai abecedarele oficiale, alcătuite și imprimate prin grija directorilor învățământului din fiecare provincie sau district școlar.

Prin 1812-1813, Zaharia Carcalechi, fiu al unei familii de negustori aromâni stabiliți în Brașov, obține funcția de *ferlegher*, adică de editor și difuzor comisionar al secției românești a tipografiei din Buda. Interesat deci să câștige cât mai mult, el a fost mereu preocupat să antreneze în acțiunea de editare și difuzare a cărții românești și pe românii de dincoace de Carpați, care aveau atunci prea puține și slabe tipografii, în care se tipăreau mai ales cărți bisericești. Ca atare, Carcalechi publică la Buda mai multe cărți ale lui Eufrosin Poteca, Alecu Beldiman, Barbu Paris Mumuleanu și Dinicu Golescu, iar ca urmare a inițiativelor sale au fost difuzate în Țara Românească și Moldova sute de exemplare din numeroase cărți românești apărute în tipografia din Buda. De exemplu, din totalul de 1553 de exemplare menționate în lista prenumeranților la traducerea cărții lui I. Rumpf, *Arătarea stăpînirii și a caracterului lui Alexandru I, împăratul a toată Rosia*, Buda, 1815, 946 de exemplare sînt pentru "națiunea românească" din Moldova și Țara Românească. Din lista prenumeranților la *Pedagoghia și metodică* tradusă de Naum Petrovici, Buda, 1818, aflăm că Zaharia Carcalechi "au primit pentru nația românească din prințipatul Moldaviei 200 de exemplare". În lista similară la *Antropologia sau scurta cunoștință despre om* a lui Pavel Vasici, Buda, 1830, Carcalechi

este menționat cu 300 de exemplare, "pentru iubitorii de literatură românească din prințipatul Țării Românești și al Moldaviei". Această activitate a lui Carcalechi, deși comercială în fond, era pusă în slujba aceleiași mișcări patriotice de renaștere și unitate națională, pe care o promovau reprezentanții Școlii ardelenene. Efectele ei, îndeosebi în privința dezvoltării și unificării limbii române literare, sînt foarte importante.

Privită în acest context, vina lui Carcalechi de a fi compilat un abecedar și de a-l fi publicat sub numele lui Gh. Lazăr, ca să-l poată vinde mai bine în Țara Românească, într-o vreme cînd noțiunea de proprietate literară nu era prea clară, ne apare astăzi, mai ales după ce cunoaștem adevărul, un act aproape nevinovat, căruia nu putem să nu-i relevăm buna intenție culturală și patriotică.

O cronică politică a Europei din anul 1825, tradusă și adnotată de comisul Ionică Tăutu

1. Textul intitulat *Privire politică a Evropei din anul 1825*, aflat în ms. 423 de la Biblioteca Academiei Române, alături de alte texte găsite între manuscrisele rămase de la C. Negruzzi, fusese semnalat încă din anul 1913, în volumul al doilea al *Catalogului manuscriptelor românești* de la Biblioteca Academiei, dar el a atras atenția cercetătorilor abia după anul 1947, când Biblioteca Academiei intră în posesia unui manuscris cu conținut aproape identic și intitulat la fel, care este *autograful* marelui boier cărturar și poet Costache Conachi (actualul ms. 5887). Deși în ambele manuscrise nu este menționat numele autorului, s-a putut lesne observa că această interesantă lucrare este opera unui om politic francez de orientare liberală, ostil Sfintei Alianțe, și că traducerea românească s-a făcut din limba franceză. Numele traducătorului român și al persoanei care a copiat textul din ms. 423 au rămas de asemenea necunoscute.

Spre deosebire de textul aflat în ms. 423, autograful lui C. Conachi din ms. 5887 conține un număr mult mai mare (169) de note în subsolul paginilor, care aparțin în mod evident traducătorului român. Aceste note conțin succinte comentarii pe marginea unor afirmații sau aluzii politice ale autorului, la care traducătorul român aderă întru totul, și câteva referințe critice la starea socială, economică și politică a Moldovei de atunci. Raportînd conținutul politic liberal al notelor respective la preocupările culturale și politice iluministe ale lui C. Conachi și avînd în vedere faptul că ms. 5887 este *autograful* său, unii cercetători au conchis că atît traducerea textului cît și adnotările lui îi aparțin lui Costache Conachi.

Primul istoric literar care a atribuit lui Conachi traducerea și comentarea acestui text anonim este Perpessicius, care inten-

ționa, prin anii 1960-1961, să editeze ms. 5887 sub numele poetului moldovean. Opinia lui Perpessicius a fost împărțită de Paul Cornea¹, de Alexandru Teodorescu² și de C. Bușe³, care explică astfel deosebirile dintre cele două manuscrise cunoscute ale *Privirii politicești*: “ar fi de remarcat că deosebirea ce există din punct de vedere al conținutului din manuscrisul 5887 și cel al manuscrisului 423 consistă în faptul că adnotările lui Conachi la textul tradus sînt mai puțin numeroase și mai sărace în cazul celui de-al doilea, ceea ce ne îndreptățește să afirmăm că cel înregistrat la numărul 5887 este prima formă pe care i-a dat-o poetul. În același timp, existența, deocamdată, a două variante ale aceleiași traduceri ne duc la concluzia că intervenția unor factori ostili tipăririi unei asemenea scrieri a determinat pe Costache Conachi să multiplice și să răspîndească lucrarea în manuscris” (p. 223, nota 22).

În anul 1972, referindu-se mai pe larg la acest “tratată”, Paul Cornea îl consideră “foarte interesant” și crede că el “ar putea fi o traducere a lui Costache Conachi dintr-un autor neidentificat. Dacă supoziția e întemeiată, ms. 5887 ar fi în acest caz o copie destinată tiparului, după cum face cunoscut o însemnare de pe pagina de titlu, care anunță imprimarea, menționînd că, «nu ne esti iertat a numi pe acela ce l-au alcătuit». Tratatul pledează în favoarea monarhiei constituționale și a guvernului reprezentativ, cu note strecurate în subsolul paginilor, ca în traducerea lui Pope, de un caracter net antiaristocratic [...] După cît se vede, în termeni care ocolesc precaut aluzia directă, autorul face în fond apologia mișcării de emancipare declanșată de Revoluția Franceză, întîmpinînd, în acest sens, deplina aproba-

¹ Vezi Paul Cornea, *Studii de literatură română modernă*, București, 1962, p. 86, nota 2.

² În prefața la ediția C. Conachi, *Scrieri alese*, București, 1963, p. XI.

³ Vezi C. Bușe, *Pe marginea unui manuscris al lui Costache Conachi*, în “Revista Arhivelor”, X, 1967, nr. 2, p. 219-226.

re a traducătorului”⁴.

În anul 1975, cu ocazia unor cercetări efectuate la Biblioteca Națională din Paris, Paul Cornea a identificat originalul francez al scrierii de care ne ocupăm: *Revue politique de l'Europe en 1825*, o broșură anonimă editată de mai multe ori la Paris, în anul 1825, și pe autorul ei necunoscut: Pierre François Xavier Bourguignon d'Herbigny, căruia îi face cunoscută biografia. Aceste prețioase identificări îi oferă lui Paul Cornea prilejul să compare mai atent vederile ideologice și politice ale autorului francez cu cele ale traducătorului român, considerat a fi C. Conachi⁵. După această dată, opinia că traducerea și adnotările scrierii menționate a lui Pierre d'Herbigny îi aparțin lui C. Conachi pare pe deplin dovedită. Ca atare, în articolul consacrat lui Conachi din *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, 1979, p. 203-204, redactat de Al. Teodorescu, *Privire politică asupra Evropii toată, din anu 1825* este considerată o traducere sigură a sa.

Intenția lui Perpessicius din anii 1960-1961 de a edita sub numele lui C. Conachi textul *Privirii politicești* aflat în ms. 5887 s-a împlinit în anul 1981, în volumul *Scrieri literare inedite (1820-1845)*, “alese, publicate, adnotate și comentate” de Paul Cornea, Andrei Nestorescu, Petre Costinescu, p. 133-173. Din comentariul istorico-literar care prefătează ediția textului (p. 133-137), redactat de Paul Cornea, reținem aici următoarele afirmații: “O chestiune interesantă, dar spinoasă, pe care o ridică versiunea românească a broșurii lui d'Herbigny e dacă ea reflectă o «opțiune» politică a traducătorului, în speță a lui Conachi, sau dacă nu reprezintă mai degrabă «discuția zăbavă» a unui spirit deprins să-și consume timpul cu exerciții intelectu-

⁴ Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*, București, 1972, p. 238-239.

⁵ Vezi Paul Cornea, *Lumières roumaines et libéralisme français: entre C. Conachi et Pierre d'Herbigny*, în “Cahiers roumaines d'études littéraires”, 1976, nr. 1, p. 12-18.

ale [...] În ce-l privește pe Conachi e însă de netăgăduit că avem a face cu un act deliberat de adeziune. Dovada o constituie abundentele note marginale care însoțesc versiunea românească (în număr de 185!), foarte edificatoare prin atitudinea lor simpatetică. Pe lângă rolul de a limpezi aluziile textului și de a preciza detalii ignorate de cititorul român, ele îl au evident și pe acela de a exprima deplina aprobare a traducătorului față de autorul francez. Conachi aderă la filozofia politică a lui d'Herbigny, care preconizează concesiile din partea celor mari și puternici, spre a evita explozia nemulțumirii populare, și insistă asupra ineluctabilității transformării constituționale a regimurilor absolutiste, în pofida opoziției înverșunate a Sfintei Alianțe. Notele condamnă în termeni severi aristocrația de naștere (29, 31, 43, 60, 78 etc.), recomandă ridicarea în slujbe a oamenilor de extracție plebee, dar nu « prin hatîruri și bani, ca la noi», ci «prin fapte bune și vrednicie» (112, 113, 122), laudă binefacerile guvernelor constituționale (80, 164, 165), semnalează caracterul brutal al «burzuluiilor de norod», deși înclină să le recunoască legitimitatea (28), denunță militarismul (140) etc. Aceeași concordanță de opinii se manifestă și pe terenul propriu-zis politic [...] Similitudinea de poziție ideologică și atitudine politică între autorul francez și traducătorul român este așadar frapantă [...] Nu e deci surprinzător că, descoperind textul lui d'Herbigny, Conachi s-a hotărît să-l traducă și să-l publice neîntârziat, socotind – cum avea s-o spună în notița explicativă din fruntea ms. 5887 – «...de mare trebuință a nu prelungi propovăduirea unui capăt atîta de înșămănător ca acesta»”.

În recenzia volumului *Scieri literare inedite* menționat mai sus⁶, am făcut următoarele observații, pe care le cităm întocmai, deoarece ele reprezintă, după cîte știm, singura reacție critică de pînă acum față de atribuirea lui Conachi a traducerii adnotate a cronicii politice a lui d'Herbigny: “În legătură cu

⁶ Publicată în “Cronica”, XVII, 1982, nr. 5, p. 5.

textul intitulat *Privire politică a Evropii toată, din anu 1825*, tradus, cum a stabilit Paul Cornea, după o broșură publicată anonim de către Pierre d'Herbigny, se pune mai întâi întrebarea dacă traducerea aparține într-adevăr lui Conachi, așa cum se crede, pe baza faptului că textul aflat în ms. 5887 de la BAR, după care a fost editat, este autograful său. Din cele peste 170 de adnotări ale traducătorului rezultă că acesta era un om cu vederi liberal-democrate, un adept al monarhiei constituționale, un susținător al drepturilor omului și ale cetățeanului, împotriva privilegiilor aristocrației, un militant pentru eliberarea popoarelor. Este însă greu de crezut că iluminismul latifundiarului Conachi putea merge pînă la împărtășirea acestor idei politice de «cărvunar». Adnotările respective arată totodată că traducătorul anonim era un om inițiat în politica internațională europeană din acel moment, ceea ce de asemenea nu pare să fi fost cazul lui Conachi. Avînd în vedere și limba traducerii, inclusiv a adnotărilor respective, în care se întîlnesc o serie de particularități care nu sînt ale limbii lui Conachi (acest aspect esențial al problemei nu a fost luat în considerație cînd i s-a atribuit traducerea), conchidem că, fără îndoială, traducătorul *Privirii politicești asupra Evropii* nu este marele boier moldovean. În ms. 5887 textul este numai copiat de Conachi. Acest lucru se poate vedea în mod limpede abia acum, cînd textul respectiv este publicat în întregime și se poate studia cu ușurință sub toate aspectele. Asupra problemei paternității acestei traduceri vom reveni însă într-un studiu special. A doua întrebare este dacă traducătorul român, presupus de editori a fi Conachi, a intenționat să și publice acest text, cum se afirmă de mai multe ori în cuprinsul volumului, pe baza însemnării aflate pe f. 3^v a ms. 5887. Noi credem că notița respectivă nu aparține traducătorului român, ci se află în original.

«Tipăritorii» care anunță pe cititori că broșura publicată este un capitol din prima parte a unei noi scrieri politice și care se scuză că «nu le este iertat» (= îngăduit, permis) a face cu-

noscut numele autorului sînt *editorii francezi* ai textului respectiv, poate chiar autorul însuși. Traducătorul român nu avea în față decît broșura *anonimă* apărută în Franța. El nu știa nimic despre autor, după cum nu-l bănuiau atunci nici majoritatea cititorilor francezi. Ca atare, traducătorul nu putea face afirmația că «nu-i este iertat» (= îngăduit) să-l numească pe autor, pentru că nu-l știa. De asemenea, traducătorul nu avea de unde ști că broșura pe care o traducea reprezenta un capitol ce «să ținea de jumătatea întâi a unii nouă politicești cărțularnice priviri ce avea a să ivi cătră luna lui ghenar», a cărei apariție a fost amînată. O asemenea precizare o puteau face numai editorii francezi și autorul broșurii”.

Înceind istoricul chestiunii, considerăm necesar să dezvăluim faptul că într-o convorbire particulară cu profesorul Paul Cornea, avută acum vreo 15 ani, domnia sa ne-a mărturisit că a început să aibă îndoieli în legătură cu paternitatea lui C. Conachi asupra traducerii *Privirii politicești*.

2. Nu am dispus pînă în prezent de timpul necesar elaborării studiului promis în anul 1982 privitor la paternitatea acestei traducerii, cu toate că pe adevăratul traducător și comentator al *Privirii politicești* îl identificasem încă de atunci și indicasem oarecum, prin cuvîntul *cărvunar* strecurat în observațiile citate mai sus, cercul intelectualilor moldoveni căruia îi aparținea. Este vorba de cunoscutul gînditor politic iluminist *Ionică Tăutu* (1795-1830).

Despre gîndirea politică, economică și socială avansată a comisului *Ionică Tăutu* și despre activitatea sa literară s-a scris destul de mult, încă din anul 1838, cînd M. Kogălniceanu, în numărul din 1 septembrie al “Alăutei românești”, îi publică poezia *Epitaf*, însoțită de o succintă notă referitoare la preocupările lui literare. Unele dintre scrierile sale, aflate acum la Arhivele Statului din Iași și în alte arhive și biblioteci din țară, au fost editate și comentate între timp de diverse publicații. În anul 1974, Emil Vîrtosu a publicat o bine venită ediție a scrierilor

sale social-politice. La sfârșitul articolului consacrat lui Ionică Tăutu în *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, elaborat de Dan Mănuță, este înregistrată aproape toată bibliografia privitoare la viața și activitatea acestui "prim român modern".

O prezentare judicioasă a ideilor politice, economice și sociale ale lui Ionică Tăutu, "figura cea mai reprezentativă a luminismului din deceniul al treilea", a făcut Paul Cornea, în *Originile romantismului românesc*, București, 1972, p. 240-243. Este semnificativ faptul că unele dintre aprecierile lui Paul Cornea referitoare la gândirea și atitudinea politică a lui Ionică Tăutu coincid cu cele făcute de domnia sa gândirii și atitudinii politice a traducătorului *Privirii politicești*, citate mai sus. "Se întrezărește încă de pe acum – afirmă Paul Cornea – că cercetarea întregii sale moșteniri va putea confirma aprecierea făcută încă de mult de Alecu Russo, pe care noi o suspectăm cîndva de exagerare: «Ionică Tăutu e românia reînviată, mișcată de toate patimile patriotice și giucînd tot același rol prin condei și stăruinți în politică, care îl giucă Vladimireascu cu pușca plăieșască». Tînărul învățat moldovean se dovedește a fi fost, în adevăr, o minte excepțional înzestrată și de un larg orizont intelectual. Dacă cineva merită supranumele de «primul român modern», el e mai îndreptățit să-l poarte decît Dinicu Golescu, mare român, dar nu modern, «mare» tocmai fiindcă *n-a fost «modern», ci a voit să fie*, luptîndu-se din răsputeri cu propria-i umbră. Tăutu, în schimb, născut la 1795, cînd Dinicu Golescu învăța carte grecească la Academia din București, cu Lambru Fotiade, nu are dificultăți de adaptare. El se află mereu în pas cu epoca [...] Tăutu crede în existența unor principii «firești» ale politicii, neclintite, ca și regulile matematice. Dar în aplicare trebuie să se țină seama de situația concretă, de acordul între scop și mijloace [...] El crede în virtuțile monarhiei constituționale temperate și ale unei legislaturi edictate pe baza cunoașterii temeinice a nevoilor și moravurilor [...] Remarcabilă este

atenția cu care Tăutu scrutează vechile instituții ale Moldovei, în ideea că trecutul prepară în mod organic prezentul [...] Ca teoretician politic, el se afirmă foarte perspicace, deși prudent, poate ar fi mai exact să zicem prudent, fiind perspicace. Tăutu rămîne omul proiectului de constituție de la 1822, adversar înverșunat al monopolului politic al marii boierimi, dar partizan al unei liberalizări controlate și reticente, care evită să abordeze chestiunea țărănească, deși nu-i ignoră gravitatea”.

În studiul introductiv al ediției din 1974 a scrierilor lui Ionică Tăutu, Emil Vîrtosu îi definește astfel locul în istoria gândirii social-politice românești: “Minte politică îndrăzneată, hrănită din cugetarea lui Platon și Aristotel, dar mai ales din cugetarea franceză a «secolului luminilor», Tăutul deschide, pentru Moldova, secolul emancipării sale politice, sociale și spirituale. Scrisul său, ca să folosim cuvîntul propriu al lui Alecu Russo, este un «rechizitoriu», necruțător și organizat, împotriva spiritului retrograd, în toate manifestările și formele lui: împotriva privilegiilor excesive și nemeritate, împotriva abuzurilor, nevredniciilor și nedreptăților [...] Spirit deschis și pregătit pentru reforme, însuflețit de o pasiune lucidă, altoită pe o stare de înaltă tensiune spirituală, aceasta îl face să scoată la vederea lumii «înalte» moldovenești adevăruri aspre pentru această lume; dar aceasta numai pentru că, în paralel, este convins totodată că întrevede ca apropiată, necesarmente apropiată, vindecarea sigură a tuturor relelor denunțate. Tăutul nu este, deci, numai un mic boier însuflețit de idei generoase, înaintate, iar ideile sale economice, politice și sociale nu se mărginesc numai la cercetarea stărilor de fapt și, subsecvent, la criticarea abuzurilor și viciilor constatate în organizarea societății moldovenești, în scopul înlăturării lor. De asemenea, el nu poate fi considerat nici drept un simplu exponent întîmplător al micii boierimi, interesată direct să promoveze la domnie pe unul din membrii săi. El este un gânditor autentic, cu preocupări și orizonturi care caută să depășească apartenența și interesele limitate de clasă.

Este, în același timp, un adînc cercetător al realităților politice, sociale și economice ale Moldovei și, neîndoios, și-ar fi pus, cu toată pasiunea și sinceritatea, forțele sale ca să ridice Moldova. Privit ca o forță crescută din pămîntul Moldovei, Tăutul întru-chipează, și în viață și în gîndire, spiritul ardent, combativ și luminat al «novatorilor», al «cărvunarilor», nume dat de contemporani tuturor aceluia care, în al treilea deceniu al secolului al XIX-lea, situați pe poziții patriotice înaintate, își întemeiază ideile lor pe cercetarea critică a realităților economice, sociale și culturale ale Moldovei și merg în pas cu ideile înaintate ale timpului lor, luptînd plini de pasiune și devotament pentru răs-pîndirea și înfăptuirea acestor idei” (p. 73-74).

3. În adnotările traducătorului anonim al *Privirii politicești*, care mărturisesc adeziunea sa la ideologia liberală a autorului francez, se recunosc ideile politice, sociale și economice ale lui Ionică Tăutu, exprimate uneori în formulări similare. Cităm, spre exemplu, doar cîteva dintre aceste adnotări, după textul editat în *Scrieri literare inedite*: “Prigonirea ce sufăr noroadile nu vini numai de la stăpînitori, ci de la toată sistima boirească, care sistimă nu vini decît din pricina greșitelor păreri” (p. 139, nota 14), “Partea boirească strigă cum că lumea să prăpădești, dacă oamenii își vor cîștiga dreptățîli” (p. 142, nota 21), “Aristocratia este toată sistima acea scutită și înalțată pres-te norod. Aristocratia strașnică este la noi, căci până la mazîl este mădular dobînditor de folosuri ce nu are obștea norodului” (p. 145, nota 29), “În două să împart stările oamenilor obștești: o parte care dobîndești folosuri, carile este partea scutită, adică partea aristocratească, și o parte cari nu dobîndești nici unul din folosurile adunării, adică proștii lăcuitori, care hojma dau, dar nu iau” (p. 148, nota 43), “Sistima aristocratească sînt vrăjmașii cinstii noroadelor” (p. 150, nota 60), “Partea consti-tualnică este aceea ce își ceri dreptățîli, adică partea norodului” (p. 150, nota 58), “În rînduiala consti-tualnică fieșticari parti ari dreptățî deopotrivă, dar și îngrădiri nepășite” (p. 158, nota

104), "Acea ce norodul ș-au pus în minte este de a câștiga dreptății prin legături de constituții, unde stăpînitorii să nu poată face nimic peste legiuiri" (p. 171, nota 164), "Prentipion al aristocrației, adică începutul bunăoară a evgheniii, au fost pentru faptele bune a unor strămoși ai noștri. Apoi dar acum, dacă noi nu vom fi cu asămîne fapte, pentru ce să dobîndim folosurile evghenicești?" (p. 159, nota 109), "Adică destoinicia și vrednicia să dea rangurili și cinstirili în persoană, iar nu după neam" (p. 159, nota 112), "Pentru că s-au numit evghenis [= nobil], nimeni nu trebui să dobîndească și să răpască dreptății vrednicii" (p. 159, nota 114), "Este adevărat că aristocrația trage toate folosurile omenești, și obștea norodului nimic nu ia, măcar oricît de vrednic" (p. 159, nota 115), "Căci dacă s-ar putea înălța și din proști, atuncea stăpînitorii ar avea mai multi agiutoriuri. Nu trebui însă să înțelegim înălțarea proștilor pre hatîruri și bani, ca la noi, ci, cu totul de împotrivă, pre sîngura fapta bună și vrednicie" (p. 161, nota 122), "Esti o nedreptate mari pentru noroadе de a nu fi volnici să-și facă ceririle lor, și o asupri și mai mari din partea stăpînitorilor de a-și da ei însuși împuterniciri de a întra în casnicile trebuinți a noroadelor" (p. 153, nota 78), "Adică nu mai pot fi amăgite noroadeli acum cu pospăituri pe dinafară, cer adevărate așăzămînturi pe dreptul omului" (p. 171, nota 165), "Sămnile care arată sînt aceste ce să văd, că adică cererea noroadelor fiind întemeietă pe dreptate, trebui să fie în sfîrșit biruitoari" (p. 172, nota 166).

Iată și cîteva comentarii similare din diferite scrieri ale lui Ionică Tăutu. În pamfletul intitulat *Strigare norodului Moldavii către boierii pribegiși și către Mitropolitul*, el face marilor boieri următorul rechizitoriu: "Iată stat dezbrăcat de toată buna rînduală, supt cari norodul Moldavii de atîta vremi au stătut nădușit di către boierii săi [...] Națiilor cari pe globul acesta vă sfădiți cu armile în mîini pentru pricini pușin atingătoare de adevăratul folos [...], luați pildă de răbdari de la norodul Moldavii! Negreșit, în staturile voastre nu s-au văzut nicăiure atîte

dări fără pricină, atâte răli întrebuițări [= abuzuri] în ivală, cumpărări de slujbile patriei, vânzări de cinuri, răli potriviri în rînduiei, prunci giudecători celor bătrîni, prădăciuni de cătră însuși păzitorii nației, lipsa de istov a pravililor, giudecăți strîmbi, hatîr, părtiniri și mită, piedici a științii și a învățaturii, și cîte altile! Vedeți pre toati aceste în pămîntul Moldaviii aduse numai de boierii săi și priviți pe lăcuitori puindu-și vîrtute ce mai di pre urmă întru a le suferi, numai pentru ca să nu-și închidă glasul dreptății lor, nădăjduind cu încredințare că, negreșit, cînd Ceriul va agiuta ca acest glas duios să poată răzbatî pănă la înaltul tron din Constandinopol, atunce îndată va veni de acolo îndreptare lucrurilor și răsplătire lucrătorilor de atîte răutăți! Aceste sînt, boierilor, rălile cu cari de mulți ani ați ticăloșit norodul Moldaviii, aceste v-au făcut pe dumnevoastră de rîs în ochii neamurilor învecinate, aceste au fost piedica învățaturii acestui norod și stavila fericirii sali, și aceste fac pe neamurile Evropii a ne număra între noroadile celi varvare! [...] Lăcuitorii Bucovinii și Basarabiei au fost fericți de n-au avut între dînșii boieri mari, căci ei singuri și cu cei mai de stare al doile, țintindu-și îngrijire la enteresul obștesc, au procitit socotințele celi spre acel folos, cătră care adăogîndu-să chibzuirile înaltelor stăpîniri, au alcătuit închipuirile de niște staturi regulate. Din împotrivă, trei sau patru boieri din boierii dumnevoastră ar fi fost de agiuns să împiedici aceli socotinți [...] Boierilor ai Moldaviii, cari nu căutați decît evghenie, de ați pierdut-o, iată-o! Dați-vă averile în laturi, pentru ca scriitorii și acii ce vă sprijînesc minte, povățuindu-vă ca de mîna, să nu aibă trebuință a vi să curteni, și rămășița va fi aceea ce căutați! Iată-vă puțința! Întrați în slujbe regulați și vedeți cîți din banii lefilor vă vor rămîne neîntrați în ștrafuri [= amenzi], și cîți încă veți rămîne în pușînî vremi nepublicarisiti că v-au scos din slujbă pentru toată viața! [...] Aceste sînt, boierilor, pasuri cu cari prin răutăți ați răsplătit acestui pămînt, pentru că v-au născut, v-au crescut în sînul său, v-au hrănit din sudorile lui, și din ticăloșiile lui v-au

alcătuit stare și răsfățul! Iată epohi în cari, în loc de laudă și nemuriri neamului, v-ați tras asupra-vă ocară, hula și difăimare, care va mergi din gură în gură la viețile viitoare! Iată epohi în cari turma acestui pământ au agiuns să-și povățuiască pre păstorii săi!”⁷.

Vanitatea și abuzurile “evgheniei”, deosebit de dăunătoare intereselor țării, sînt dezvăluite și aspru criticate de Ionică Tăutu și în scrisoarea-pamflet adresată marilor boieri moldoveni refugiați la Cernăuți: “«Să-mi răpun evghenia?», va zice, poate, caprițiosul, care nu va fi conținut a să bizui în dinastie. « Căci dacă pravilile vor lua o puternică stăpînire asupra tuturor», va zice, poate, el, «voi fi datori să mă judec după dînsile și eu, carele pînă acum le-am călcat; dacă să va așăza o orînduială, să va căuta mai mult vrednicia altuia decît părinteștile mele drituri». Și, în sfîrșit, va adăugi, poate, el a zice că «cu statornicia pravililor și a unor rînduiele nepărtinitoare să taie scoposul de a să învecinici înălțarea și stăpînirea evgheniei!»⁸.

Pamfletul *Strigare norodului Moldavii cătră boierii pribegiți* conține și următoarea apreciere a codului civil al domnitorului Scarlat Calimah: “apoi, în anii trecuți s-au așăzat codicul domnului Calimah, bun, drept, cuprinzător, dar înzăstrat cu două greșăli. Ce dintăi, neînsămnare obiceiurilor vechi, nici în ființă, nici în număr, din cari rămîni slobozănie giudecătorilor a li alege după voința lor; și al doile, pentru că esti într-o limbă necunoscută de ce mai mari parte a norodului”⁹. O apreciere similară a legiurii lui Calimah face Ionică Tăutu și în textul intitulat *Politicești luări aminte asupra Moldaviei*: “La 1817, domnul Calimah au mai făcut un codic de pravile, însă numai politicești, lăsînd pre a creminalului, prin care codic, pe lîngă alte lipsuri sau greșale, după ce dă protimisis la obiceiurile locului, ca să să urmeză mai mult după dînsile decît după

⁷ Ionică Tăutul, *Scrieri social-politice*, București, 1974, p. 85-87, 90, 91.

⁸ *Ibidem*, p. 134.

⁹ *Ibidem*, p. 83-84.

pravilile sale, apoi le lasă neînsămnate. După domnul Calimah, și însuș în vreme sa, giudecătorii au avut în slobodă alegire lor, la orișice pricină, totodată și pravilile lui, și a lui Arminopolul, și a împăraților, și obiceiul locului”¹⁰. Observațiile sale critice din textele citate concordă cu referințele la politica domnitorului Calimah și la pravilele lui aflate în următoarele adnotări ale traducerii *Privirii politicești*: “Calimah vodă au fost un om bun, dar bunătatea lui făcut-au vreun bini țării decît începutul a tuturor catahrisurilor [= abuzurilor] și a oborîrii rînduielilor pămîntului? Și bunătatea lui opritu-l-au de a mânca zahe-reaua și cheresteaua țării?” (p. 152, nota 64), “Obiceiurile sînt mult mai tari decît pravilili, căci pe pravili lesne le prifaci, iar obiceiurili cu greu. Așadar, pravilili făcute în zilile lui Calimah trebuia întemeiete pe obiceiurile firii prinse din hotărîrile vechi a cărților de giudecată, iar nu din cabinetul domniței Marghioalii” (p. 157-158, notele 98-99).

O altă concordanță semnificativă între scrierile lui Ionică Tăutu și adnotările traducerii *Privirii politicești* aflăm în următoarele comentarii:

– la Tăutu, într-o scrisoare a sa din anul 1826 către marele postelnic Teodor Balș, privitoare la principiile politicii: “căci, măcar că în temeii nu sã numără decît trei feliiuri de ocîrmuiri: *republica, aristocrație și monarhie*, însă în ființă sînt atîtea feliiuri cîte diosăbite stăpîniri sînt asupra globului” (p. 154; menționăm în note cotele actuale ale documentelor lui Ionică Tăutu de la Arhivele Statului din Iași, căci cele indicate în ediția lui Emil Vîrtosu nu mai corespund¹¹), și în ciorna scrisorii din 27 august 1829 către unchiul său Ilie Ilschi din Bucovina: “Politicii împart ocîrmuirile în *monarhie, aristocrație, dimocrație*” (p. 270¹²);

¹⁰ *Ibidem*, p. 206.

¹¹ Doc. CXXVI/309, p. 2.

¹² Doc. CXXVI/345, p. 2.

– într-o adnotare a traducerii *Privirii politicești*: “[Franța] în curgere de câțiva ani a trecut prin trustreli formeli, adică *republică, aristocrație și monarhie*” (p. 157, nota 97; sublinierea noastră).

Paralela acesta, care poate fi făcută între comentariile cu caracter politic și social aflate în adnotările traducătorului anonim al *Privirii politicești* și comentariile similare ale lui Ionică Tăutu din diferite scrieri ale sale, nu se poate face în cazul lui C. Conachi. Pe plan politic și social, gândirea iluministă a acestui mare boier nu putea depăși prea mult limitele pe care i le impunea apartenența lui la “sistima aristocratică”, definită de adnotatorul scrierii lui d’Herbigny drept “vrăjmașii cinstii noroadelor” și supusă de Ionică Tăutu, după cum am văzut, unui aspru rechizitoriu. Făcându-i lui C. Conachi portretul de “cărvunar” prezentat mai sus, Paul Cornea l-a văzut astfel *numai în lumina comentariilor aflate în adnotările traducătorului anonim* al scrierii lui d’Herbigny. În scrierile cunoscute și *sigure* ale lui Conachi nu se găsesc însă comentarii politice identice sau similare celor din adnotările *Privirii politicești*, așa cum am văzut că se află în scrierile lui Ionică Tăutu.

4. Faptul că textul *Privirii politicești* din ms. 5887 este autograful lui C. Conachi nu poate constitui dovada suficientă că traducerea și adnotările acestei îndrăznețe scrieri politice îi aparțin marelui boier. Ms. 5887 trebuia deci supus unei atente cercetări filologice, spre a vedea dacă el reprezintă într-adevăr *originalul* traducerii respective, așa cum pare la prima vedere, sau numai o *copie* făcută de Conachi după textul tradus și adnotat de altcineva.

4.1. Editorii *Privirii politicești* nu au acordat importanța cuvenită faptului că din subsolul mai multor pagini ale ms. 5887 (f. 4^v, 7^f, 8^v, 10^f, 11^v, 12^f, 15^v, 17^f, 17^v, 20^v, 24^v, 25^v, 31^f, 36^f, și 38^v) lipsește textul a 17 note ale traducătorului. În câteva locuri, spațiul în care ar fi trebuit să fie scrise notele respective este lăsat gol; în cele mai multe cazuri însă nu este rezervat

spațiul necesar scrierii lor, paginile respective avînd ultimele note scrise îngrămădit, una după alta, nu fiecare de la capătul rîndului, cum se obișnuiește.

Comparînd modul acesta suspect în care sînt scrise notele de la subsolul manuscrisului 5887 cu modul în care a scris C. Conachi notele sale la traducerea în versuri a operei lui Al. Pope, *Prentîpiile moralului sau cercarea de voroavă asupra omului*, aflată în manuscrisul autograf IV-26 de la Biblioteca Centrală Universitară din Iași, am constatat că și aici lipsesc unele note, dar locul lor este lăsat gol în subsolul paginilor respective (f. 21^r, 23^v, 24^r, 24^v, 25^v, 37^v), iar *toate cele 69 de note existente* (numerotate pînă la f. 16^v, cu cifre arabe, iar în continuare însemnate cu asteriscuri, începînd de la 1 pe fiecare pagină) *sînt scrise fiecare de la capătul rîndului*.

Am constatat apoi că și manuscrisele autografe ale lui Ionică Tăutu, aflate la Arhivele Statului din Iași, au spații rezervate, marginal sau la subsol, pentru notele însemnate în text, dar nescrise, iar notele existente (însemnate cu asteriscuri sau cu cifre arabe, începînd de la 1 pe fiecare pagină) *sînt scrise fiecare de la capătul rîndului*¹³.

Prin urmare, faptul că în subsolul mai multor pagini ale ms. 5887 nu este rezervat spațiului necesar scrierii unor note însemnate în text, iar multe dintre notele existente sînt scrise îngrămădit, una după alta, nu fiecare de la capătul rîndului, lasă loc presupunerii că în acest manuscris *Conachi nu a transcris*, după ciorne, *o lucrare a sa*, așa cum a făcut în manuscrisul IV-26 de la BCU Iași, care conține opera menționată a lui Al. Pope, tradusă și adnotată de el. Pe de altă parte, am constatat că multe dintre notele lui Conachi din ms. IV-26 au diverse co-

¹³ Vezi de exemplu, textele intitulate *Politicești luări aminte asupra Moldaviei* (Doc. CXXVI/218), *Zidire politicii întemeiată pe firea omului* (Doc. CXXVI/274) și *Cercare împotriva deiștilor* (Doc. CXXVI/286). Cf. și ediția citată a scrierilor social-politice ale lui Ionică Tăutu, p. 179-196, 203-224 și 229-250.

recturi sau întregiri de fraze (vezi f. 8^r, 10^v, 12^r, 15^r, 29^v, 30^r, 31^r, 33^v, 34^r), în timp ce *nici una* dintre cele 169 de note aflate în ms. 5887 nu are vreo corectură sau întregire similară. Poate fi deci și aceasta un indiciu că în ms. 5887 Conachi a copiat un text redactat de altcineva.

Remarcăm și faptul semnificativ că explicația cuvîntului *principiu* dată de Conachi în următoarea notă din ms. IV-26: "*Prenșpion* este acel lucru den care să începe sau să încheagă tot lucru, precum lemnele, dobitoacele, apa, metaluri i proci" (f. 26^v) diferă ca formulare de explicația dată aceluiași cuvînt într-o notă din ms. 5887: "*Prenșpii* sînt la toate lucrurile adevăratili începuturi din cari să pornești oricari pricină" (p. 138, nota 4), cf. și: "*prenșpiile* fiind începuturili și temeiturili cele adevărate a lucrurilor..." (p. 141, nota 20), "puterea lucrurilor esti *prenșpion*, adică temeiul adevărului și a dreptății" (p. 147, nota 41).

4.2. O altă dovadă că textul aflat în ms. 5887 este o copie, nu o traducere elaborată de C. Conachi, ne oferă comparația acestui text cu cel aflat în ms. 423. În mai multe locuri din manuscrisul său Conachi a tăiat multe cuvinte, scriind deasupra lor altele. În mod surprinzător, cuvintele tăiate de Conachi se găsesc în frazele corespunzătoare din ms. 423. Aceste fraze nu puteau fi însă reproduse după manuscrisul lui Conachi, căci tăietura cuvintelor respective este aici groasă, bine înegrită, recunoșterea lor fiind astfel posibilă numai prin intermediul textului corespunzător din ms. 423. De exemplu, ms. 423, f. 170^r: "vrăjmașii împărtășirilor *lumești* a neamului omenesc" / ms. 5887, f. 5^r: "vrăjmași împărtășirilor *omenești* [tăiat *lumești*] din lume"; ms. 423, f. 170^v: "și noi nu începem decît numai de la începutul *căderii* vechilor stăpîniri" / ms. 5887, f. 6^r: "[tăiat și înce] noi nu vorovim [tăiat începem] decît [tăiat numai] de la pornirea spre *stricăciuni* [tăiat *cădere*] a vechilor stăpîniri"; ms. 423, f. 177^v: "această războire a dreptății cu strîmbătate, a dreptului obștesc cu *covîrșirea* particularnică" / ms. 5887, f. 14^v: "această luptă a dreptății cu strîmbătate, a dreptului obștesc cu *scutire*

[tăiat *covârșire*] particularnică”; ms. 423, f. 180^v: “încît singura fața numai de o stăpîniri cu dragoste cătră norod faci să răsuni *dragoste lor*, încît mulțămiriile...” / ms. 5887, f. 17^v: “încît sîngura păreri numai de o stăpîniri mai cu dragoste cătră norod face să răsuni *de bucurii* [tăiat *dragoste lor*], și mulțămiriile...”; ms. 423, f. 185^v: “Dar chiar de *începuse* duhul republicănesc a se asemăna atunce...” / ms. 5887, f. 24^f: “Dar chiar de *vom socoti că* [tăiat și *începuse*] duhul republicănesc începuse a să răvărsa atuncea...”; ms. 423, f. 186^v: “aristocrazia neamurilor esti fără de îndoială ace mai stingătoare faptelor bune, deșchiderii duhului și a *măririi* noroadelor” / ms. 5887, f. 25^v: “...deschiderrii duhului și a *sporirii* [tăiat *măririi*] noroadelor”.

În frazele comparate mai sus se observă preocuparea lui Conachi de a îmbunătăți sub aspect stilistic textul pe care îl copia. Probabil și alte diferențe lingvistice între copiile *Privirii politicești* aflate în ms. 423 și 5887 se datoresc intervenției lui Conachi în textul scris de mîna lui, dar acestea nu mai interesează discuția de față. Manuscrisul 5887 nu poate fi însă o copie a lui Conachi după ms. 423, căci din acest manuscris lipsesc adnotările cu caracter politic și social aflate în textul scris de el, iar unele dintre puținele note aflate în ms. 423 au altă redacție decît cea a notelor corespunzătoare din ms. 5887. Anumite cuvinte și sintagme comune arată însă că atît redacția lor din ms. 423 cît și cea corespunzătoare din ms. 5887 au la bază același text. De exemplu, ms. 423, f. 169^f, nota 2: “*Prințip* esti *începutul din cari curge* ființa unui lucru” / ms. 5887, f. 4^f, nota 4: “*Prentipii* sînt la toate lucrurile adevăratile *începuturi din cari să pornești* oricari pricină”; ms. 423, f. 169^v, nota 1: “*Politisirea* nu esti numai împodobirea obiceiurilor, ce orișice aduce deșchiderea și *iscusința minții cătră adevăr și dreptate*” / ms. 5887, f. 4^f, nota 2: “*Politefsîre* esti *iscusînța* la care au agiuns omul nu numai întru învățaturi, ci *întru cunoștința adevărului* în oricare lucru”.

Prin urmare, este posibil ca atît Conachi cît și persoana necunoscută care a scris textul aflat în ms. 423 să fi copiat tex-

tele respective, independent, după alte copii ale acestei traduceri, astăzi necunoscute, operînd fiecare modificări mai mari sau mai mici în textele pe care le copiau. Conachi a copiat însă un text care reproducea cu mai mare fidelitate originalul (sau poate a avut la dispoziție chiar textul original?!), "îndrăznind" să mențină în copia sa și prețioasele adnotări cu conținut politic aproape iacobin ale traducătorului.

5. Paternitatea lui Ionică Tăutu asupra traducerii *Privirii politicești* se dezvăluie și prin comparația limbii acestui text anonim cu limba scrierilor cunoscute ale Comisului. Lectura paralelă a textelor respective arată că limba lor este în fond aceeași, cu toate că atît Conachi cît și alți copişti ai traducerii au putut modifica în oarecare măsură limba originalului.

Deși abundă în cuvinte vechi și regionale moldovenești, în termeni de proveniență neogreacă și turcă, alături de neașteptate neologisme de proveniență franceză și neobișnuite calcuri, atît lexicale cît și sintactice, limba scrierilor lui Ionică Tăutu are o sintaxă modernă, vădit influențată de sintaxa limbii franceze. Stilul său este suplu, vioi, energetic. În dezbaterea problemelor filozofice, politice și sociale de care se ocupă, mai ales în pamfletele sale, el folosește cu măiestrie, în manieră modernă, procedeele retorice adecvate.

5.1. Dintre particularitățile lingvistice și stilistice comune scrierilor lui Ionică Tăutu și traducerii anonime a *Privirii politicești*, semnificativă ni se pare în primul rînd folosirea unor cuvinte cu sensuri sau cu nuanțe semantice mai puțin obișnuite ori cu aspect fonetic sau morfologic aparte. Le cităm în ordinea importanței lor ca dovezi ale faptului că traducerea *Privirii politicești* a fost făcută de Ionică Tăutu. De exemplu:

– verbul *a înjuga* "a combina". La Tăutu¹⁴: "Dar cîte luări

¹⁴ Trimitem la textele publicate de Emil Vîrtosu în ediția citată. În cazurile în care a trebuit să ne referim la accentul sau la forma unui cuvînt din original, corectăm tacit lecțiunea din ediție, menționînd însă în notă și cota textului respectiv de la Arhivele Statului din Iași.

aminte trebuiesc *îngiugate* pentru a ținti alegire și a să hotări pentru deplinătate acestui scopos!” (p. 288), “toate aceste, *îngiugate* între dînsîle, fac, ca să zic așa, soarta lui întru aceasta...” (p. 288), “după milioane de *îngiugări* (combinaisons, σύνζευξεις) a lucrurilor firii, aceste isprăvi să fac pravile la rîndul lor” (p. 184), “din feliori de *îngiugări* a elementurilor ce noi am luat sama că sînt înlăuntru omului să nasc într-însul feliori de plecări, santimenturi și patimi” (p. 190), “din *îngiugarea* iubirii de sine cu sîmțirile (vestitori a binelui și răului fizicesc) să naște aceea ce de opște să cheamă iubirea și ura” (p. 191), “să vii întată aice, mulțămindu-te cu aceea ce *îngiugare* a atîte pricini și întîmplări te iartă a ști” (p. 290). În *Priv. pol.*¹⁵, adj. *înjugat*: “noroadili acum știu că oblăduitorii cu oblăduiții au *îngiugate* dreptăți unii cătră alții” (p. 146);

– substantivul *capital* “capitală”, încadrat astfel în categoria neutrelor după aspectul său fonetic din limba franceză (< *capitale*, s.f.). La Tăutu: “orașul de *capital* face mai tot dricul grijilor ocîrmuirii” (p. 179), “moșinașii [...] ș-au vîndut cu anul moșiile [...] și au alergat la *capitalul* țării” (p. 216, nota 352), “în Constantinopol [...], într-acest *capital* a Împărăției Otomane” (p. 272). În *Priv. pol.*: “strălucirea stăpînitorilor Evropii esti oarecum nebăgată în samă și ștearsă în *capitalul* sultanilor” (p. 171). Aceeași încadrare în categoria substantivelor neutre românești o are în limba lui Ionică Tăutu și fr. *metropole*, s.f.: “noi, colonie romană, dar nesprijinită mai mult de *mitropol*, pribegită în Misia din pricina pohoaielor de noroade ce vărsa Nordul” (p. 285), “luînd sama că *metropolul* nostru, mai de pe atunce clătit din temelile lui, nu era mai mult în stare a ocroti provinciile lăturașă” (p. 286);

– substantivul *epohi* “epocă” (< ngr. εποχή). La Tăutu: “Iată *epohi* în cari [...] v-ați tras asupră-vă ocară [...] Iată *epohi* în

¹⁵ Trimitem la textul editat în volumul citat. Cînd lecțiunea unor cuvinte sau forme din textul editat este greșită, o corectăm tacit după manuscris.

cari turma acestui pământ au agiuns să-și povățuiască pre păstorii săi!” (p. 92), “au făcut din zioa aceasta o *epohi* a nașterii de a doua” (p. 96), “de la o *epohi* până la alta” (p. 251¹⁶). În *Priv. pol.*: “și nici nu cunoaște *epohi* întru cari să nu fi fost” (p. 140), “de la *epohi* când împăratul Teodor au sfărmat aristocrazia evgheniii” (p. 160);

– substantivul *hímeră* (< ngr. χίμαρα). La Tăutu: “noi am intrat în niște idei nouă, pre care de bună samă mulți le vor lua de *hímere*, de paradoxuri” (p. 238¹⁷), “țălul a tot omul este fericirea. Fericirea este o nălucă, *hímeră*” (p. 291¹⁸). În *Priv. pol.*: “acea *hímeră* a vechii politici, cumpăneala oarecum a puterilor den Evropa, s-au șters den ființă acum” (p. 169);

– substantivul *prubă* “probă”. La Tăutu: “au putut da *prubă* de așămينة teatru” (p. 218), “prin pildă de la dînsul ieu *pruba* de rînduială” (p. 223; cf. și p. 119, 120, 184, 336). În *Priv. pol.*: “pe *pruba* iertașilor din Roma, ce voia a stăpîni ca și împărașii” (p. 150), “să alcătuiască o stăpîniri pe *pruba* stăpînirii orientalicești” (p. 156; cf. și p. 172);

– titlul cunoscutei cărți a lui Volney, *Les Ruines*, a fost tradus de Ionică Tăutu prin s.f. pl. *Sfărmările*¹⁹. Cu același sens este folosit substantivul *sfărmare* și în traducerea *Privirii politicești*: “Grechia, rădicîndu-să din *sfărmările* Turchiiei și dintru ale salii...” (p. 172), “*Sfărmarea* Turchiiei ari să vie din rădicarea grecilor” (p. 172, nota 177);

– substantivul *jariște* “loc pustiit de un incendiu”, în forma de pl. *jăriști*. La Tăutu: “veacurile au presărat globul cu *jăriști* de împărății” (p. 180), “înapoia lui nu lasă decît cenușă, *jăriști* și niște rane...” (p. 270), “deopotrivă au ticăloșit pământul, deo-

¹⁶ Doc. CXXVI/231, p. 2.

¹⁷ Doc. CXXVI/286, f. 6^v.

¹⁸ Doc. CXXVI/303, f. 1^r.

¹⁹ Vezi Dan Mănuță, *Ionică Tăutu – traducătorul “Ruinelor” lui Volney*, în “Anuar de lingvistică și istorie literară”, XXII, 1972, articol reprodus de autor în volumul *Argumente de istorie literară*, Iași, 1978, p. 37-51.

potrivă au presărat pe fața lui *jăriști* și mormînturi” (p. 270). În *Priv. pol.*: “și cîteva scînteie zărite pe *jăriștili* Atinii și a Romii” (p. 140);

– forma neprefixată a verbului *a înjosi*. La Tăutu: “cu o zădarnică nădejde că nu sã vor *giosi* niciodatã” (p. 134), “cînd [...] *giosãsc* omenirea supt giugul teocrației” (p. 257). În *Priv. pol.*: “o parte cu asuprã de mãsura mai înãlțatã [...], cealaltã cu mult mai *giosîtã*” (p. 148), “[Franța] ținutã în *giosîri* de cãtrã niști oameni cu totul de rînd” (p. 150), “Politica Engliterii [...] esti de a lãsa pre celelalti noroadi în stari *giosîtã*” (p. 152), “s-ar fi putut sã între iarãși în duhul oarbii supunire și *giosîre*” (p. 156);

– substantivele *împerecheat* “asociat, partizan” și *împerechere* “asociație, partid”. La Tăutu: “în treptele oamenilor nu sînt decît niște legãturi întîmplãtoare, precum: un interesat are tovarãși; un politic, *împãrecheți*; un boier, mãgulitori; un prințip, curtizani [...] Și istorii ne spune cã Tetegus era *împãrechet* lui Catilina, Mesena era curtezan a lui Octavie...” (p. 148), “cînd intrigile au sãmãnat între familiile boierești o vrãjmășie neîmpãcatã, domnii au agiutat dijghinare *împãrãcherilor* prin niște privilegii date la unii și alții în parte” (p. 217), “dupã toate dezbaturile ce ne vor clãtina, tot sã va afla pãnã la urmã o *împãrechere*, ori mai numãroasã, ori mai isteățã decît celelalte, care sã poatã arãta...” (p. 282; cf. și p. 218). În *Priv. pol.*: “o rãdicari a norodului, precum a Franței și a Ispaniii, nu esti *împãrecheri* înrãutãțitã...” (p. 142), “Acest plan mari de o *împãrechere* într-armatã a stãpînitorilor celor puternici...” (p. 145), “Ispania rãmîni îndatoritã cãtrã acei din nou *împãrecheți* din Franța pentru toate nãcazurile cîte au tras” (p. 166), “în vremi ce Filip al 2-le ș-au pornit oștili cãtrã Paris spre agiutoriu *împãrecheșilor* «La Ligue»” (p. 166; pe aceeași paginã, în nota 145: “O *împãrechere* au stãtut în Franța cu Henri al 4-le, ce s-au numit *ligã*”);

– substantivul *taraf* “partid”. La Tăutu: “pentru cã ace familie a casei [...] era prinsã de dumneata și de *taraful* dumitale”

(p. 113), “sînt unul din bunii lăcuitoari, mai vîrtos de cînd am ieșit din *taraful dumnevoastră*” (p. 115), “afară din *tarafuri* totdeauna au rămas multe persoane” (p. 218, nota 357), “hotărîrile nu să dau după mulțime glasurilor, ci de cătră *taraful preșidentului*” (p. 221). În *Priv. pol.*: “ce folosesc sau ce ating pe Roșia gîlcevili casnici a Franței, și *tăraful* acel fără de minti și fără de giudecată pe cari ea apără și sprijînești?” (p. 155; pe aceeași pagină, în nota 88: “Acel *tăraf* este partea aristocrațiească”);

– substantivele *început* și *temei*, cu sensul de “principiu, bază”. La Tăutu: “El [Dumnezeu] este *începutul* dreptății, o iubește și între toate zidirile sale au tipărit urmile ei” (p. 105), “Iată greșitul *temei* asupra căruia vă statorniciți toate socotințele” (p. 112), “măcar că în *temei* nu să numără decît trei feliiuri de ocîrmuiri [...], în ființă sînt atîtea feliiuri cîte...” (p. 154), “deci cercetarea acestor *temeiuri* este materia științei politicești” (p. 155), “[politica] n-au fost mai norocită decît altile, întru a fi așezată dintru-ntăi pi *temeiurile* unii sănătoasă teorii” (p. 180), “unde catahrisul [= abuzul] are *începuturi* legiuite” (p. 218). În *Priv. pol.*: “prențipii sînt, la toate lucrurile, adevăratele *începuturi* din cari să pornești oricari pricină” (p. 138, nota 4), “prențiipiile fiind *începuturile* și *temeiurile* cele adevărate a lucrurilor” (p. 141, nota 20), “noroadilli cer acum alta [aristocrație], carile să fii cu dreptate și mai proaspătă, pentru ca să fie mai lămurită și pentru ca să i să vadă și să i să priceapă *temeiurili*” (p. 159; pe aceeași pagină, în nota 109, referitoare la acest text: “prențiption al aristocrației, adică *începutul* bunăoară a evgheniii, au fost pentru faptele bune a unor strămoși ai noștri”);

– adjectivul *tăcut* “tainic, ascuns”. La Tăutu: “am pus în gînd încă să priscru și să aduc în regulă niște cugetări ce din vreme în vreme am înșămnate pe cîteva hîrtii *tăcute* și amestecate” (p. 225), “aceasta au fost plecarea, alegire și hotărîre me. Și orișicît de *tăcută* de ar fi fost lucrare ei, eu cred că [...] orișicine ar fi lăudat-o” (p. 310). În *Priv. Pol.*: “Această naști [...] să află

în împoncișari cu ocîrmuirea sa, și au întrat și ea în opștească tăcută luptă” (p. 165). *Dicționarul limbii române* al Academiei înregistrează acest sens al adj. *tăcut* cu mențiunea “rar”;

– adjectivul *neted* “clar, limpede; deschis, direct”. La Tăutu: “din lumea cea treptoasă a soțietății ai făcut un pas vîrtos în lumea ce *netedă* a firii, care sîngură povățuiește inima omului filozof” (p. 148), “o *netedă* întîlnire a prințipurilor celor firești a politicii cu niște obiceiuri întîmplătoare n-ar fi pentru publiciști o provlimă...” (p. 157), “pute-va oare cineva, într-atîtea smintele a analoghiei, să găsească un punct *neted* de întîlnire a lucrului de cuviință cu a celui putincios?” (p. 161), “pre cît măsura bunilor deprinderi va fi mai multă, pre atîta pitrecerea va fi mai *netedă*, mai liniștită, mai bună, mai fericită” (p. 194). În *Priv. pol.*: “esti a deșchidi cineva un cîmp *neted* de tot felii de cugetări, numai făcînd asămăluri în curgirea de treizăci ani a Franței de acum cu aceea ce au fost” (p. 151);

– verbul *a dezveli* “a dezvălui; a desfășura”. La Tăutu: “pentru că în loc de înștiințări să întrebuițăm *dizvălire* socotinților” (p. 150), “pentru a face o *dizvălire* a isprăvilor ce neînvoire socotinților noastre gătește urmașilor...” (p. 151), “am dat pildă de îndrăzneală și *am dizvălit* cîteva socotinți asupra lucrurilor noastre” (p. 226), “Scumpul meu unchiule, *s-o dizvălesc* curat. Nici un moldovean nu este mai distoinic...” (p. 261), “sînt ei oare descurcați de patimi și de prolipsuri, pentru ca să-i facă niște *dizvăliri* adivărate și întocma precum...” (p. 264). În *Priv. pol.*: “stăpînitorii [...] *dizvălesc* și țin mai multi puteri împotriva unii ființă metafizicești decît au avut împotriva puterilor biruitoari” (p. 145), “Rosia să află în prilejurile celi mai puternici mării sali, căci nu numai că *dizvălirea* nenumăratelor sali înarmati puteri nu pricinuiеști umbriri...” (p. 155), “stăpînitorii să tem de înaințarea noroadelor, în pizma duhului de slobozării ce trebuiești neapărat spre *dizvălirea* și deșchiderea sîmțîrilor omenești” (p. 161), “și tocma într-acest prilej politica stăpînitorilor den Evropa *s-au dizvălit* cu totul” (p. 167);

– substantivul *ispravă* “efect”. La Tăutu: “însă aceasta au fost politica gingășiei noastre, și măcar că-i videm *isprava*, ne întrecim a o urma” (p. 150), “pentru a face o dizvălire a *isprăvilor* ce neînvoire socotințelor noastre gătește urmașilor...” (p. 151), “noi am luat sama că creștere sadului este o *ispravă* (*effet*, *ὁποτέλεσμα*) a pravililor ce noi am lămurit mai sus [...] Apa trage a căde de sus în gios, deci această tragire a apii este o *ispravă* a greutației” (p. 184), “am tăcut, ca să împlinesc, dar *isprava* au fost din împrotivă” (p. 310). În *Priv. pol.*: “*Isprăvili* însă izbînditoari dezghioacă și dizbracă pe fapta bună...” (p. 144), “sîlnica puteri nu aduci dovadă de dreptate, dar nu mai puțin întemeiază *isprava*, și *isprava* esti toată loghica a sîlnicii puteri” (p. 148);

– substantivul *prilej* “circumstanță, împrejurare”. La Tăutu: “un domn patriot, supt *prilejul* milostivirii unui împărat blînd, vre să ne facă o hrană...” (p. 150), “din pricina multului catahrisis ce au iertat *prilejurile*, toate aceste dregătorii au luat mari prifaceri” (p. 214), “în *prilejul* acestor cinci putinți sufletești zărim a doua osăbire între om și între dobitoc” (p. 232), “și să va mulțami de la mine cu o îndatorire a a-i răsplăti cu slujba me, cînd vrodată *prilejurile* mă vor agiuta” (p. 254). În *Priv. pol.*: “noroadili [...] ceva tocmeli priincioasă ce ș-au putut căpăta au fost pururea în *prilejurili* sîlnici și poncișate pentru stăpînitori” (p. 144), “acest fel *prilejul* de nenorociri și de primejdie au alcătuit pe Sfînta Aleanță” (p. 144), “Rosia să află în *prilejurili* celi mai prielnici mării sali” (p. 155), “și tocma într-acest *prilej* politica stăpînitorilor den Evropa s-au dizvălit cu totul” (p. 167);

– substantivul *icoană* “image”. La Tăutu: “un stăpînitori de norod este pre pămînt *icoana* stăpînului ceresc” (p. 105). În *Priv. pol.*: “pentru că despotismosul și legili [= religiile] au șters până și *icoana* de om” (p. 140), “purtarea sa cătră Grechia esti o adevărată *icoană* a haractirului ce poartă” (p. 163).

5.2. O altă particularitate a limbii scrierilor lui Ionică Tău-

tu este frecvența locuțiunilor adverbiale *acest fel* “astfel”, *cu toate acestea*, *cu totul*, *dintru-ntăi* “dintăi, de la început”, *în sfârșit*. Aceste locuțiuni apar frecvent, uneori în construcții similare, și în traducerea *Privirii politicești*. De exemplu:

– *acest fel*. La Tăutu: “*acest fel* dar, vreme este giudeață, și pricina cu afița mai gingașă...” (p. 145), “*acest fel* sînt aducirile pre dinafară, și această ramură face...” (p. 179), “și *acest fel* este o pravilă a firii că soarele să lumineze fața globului” (p. 185), “*acest fel*, pravilile firii sînt pretutundine aceleași și neprifăcute” (p. 188), “și *acest fel* poate lua oricine sama...” (p. 191), “*acest fel* sînt pravilile Moldovii, ori *acest fel* să leagănă Moldova între pravile” (p. 206); cf. și p. 141, 210, 218, 250, 251, 257, 261, 262, 266, 268, 290. În *Priv. pol.*: “*acest fel* este filozoficeasca istorie a noroadelor vechi” (p. 140), “Evropa, *acest fel* acoperită de o nenumărată sumă de noroade luminate...” (p. 141), “*acest fel* să naști o împărăție mari dentr-o sîngură cugetari înaltă” (p. 160), “*acest fel* esti starea Evropii la începutul anului 825” (p. 173); cf. și p. 143, 144, 146, 154, 166, 171;

– *cu toate acestea*. La Tăutu: “Și, *cu toate acestea*, și acum poftoresc a cere...” (p. 153), “*Cu toate aceste*, eu nu poci...” (p. 157), “*Cu toate aceste*, supt acest cuvînt să înțalegi...” (p. 179), “și, *cu toate aceste*, toate trupurile au...” (p. 186), “*Cu toate aceste*, ne rămîne a ne sluji...” (p. 198), “Și, *cu toate aceste*, voința opștească...” (p. 259); cf. și p. 118, 119, 120, 124, 126, 127, 129, 181, 183, 195, 222, 226, 234, 242, 244, 251, 264, 266, 286, 291, 292. În *Priv. pol.*: “Am văzut, *cu toate aceste*, în zilili noastre...” (p. 144), “*Cu toate aceste*, oricîtă încredințari ar putea găsi...” (p. 150), “și, *cu toate aceste*, în curînd defăimarea...” (p. 150), “*Cu toate aceste*, și pilduirea aceasta...” (p. 152), “*Cu toate aceste*, până a nu să ivi sfîrșitul...” (p. 157), “*Cu toate aceste*, stăpînitoriul acest vrednic...” (p. 165);

– *cu totul*. La Tăutu: “au iertat și au șters *cu totul* din obicinuiții bani...” (p. 121), “această sînguratică pricină [...] lipsăște *cu totul*” (p. 197), “ori o întărește [...], ori o strică *cu totul*”

(p. 210), "lumea minții este *cu totul* osăbită de întrarea în..." (p. 239); cf. și p. 123, 184, 204, 220, 226, 272, 279. În *Priv. pol.*: "o știință foarte adâncă [...], *cu totul* mai presus de..." (p. 143), "dipărtați *cu totul* de ale lor dintăi gânduri..." (p. 144), "politica stăpînitorilor den Evropa s-au dizvălit *cu totul*" (p. 168); cf. și p. 154, 156, 158, 161, 162, 164, 165, 171, 172;

– *dintru-ntăi* (și cu funcție adjectivală). La Tăutu: "întru a fi aşazată *dintru-ntăi* pe temeurile teoriei ei" (p. 155), "acele întâmplări care, *dintru-ntăi*, ne-au făcut norod mic" (p. 160), "întru a fi aşazată *dintru-ntăi* pi temeurile unii sănătoasă teorii" (p. 180), "aceste colonii n-au fost aşazate *dintru-ntăi* decît ca..." (p. 198); cf. și p. 182, 204. În *Priv. pol.*: "faptili bune într-armate a celor *dintru-ntăi* romani..." (p. 140), "ale lor *dentru-ntăi* gânduri și cugetări au stătut..." (p. 144), "această călcare de legiuri este nărav în stăpînire, iar nu dreptate și prentîpi-on pomăzuit *dintru-ntăi*" (p. 162, nota 128);

– *în sfîrșit*. La Tăutu: "să cuprindă [...] și, *în sfîrșit*, cuvîntul opștiei" (p. 101), "și, *în sfîrșit*, va adăugi poate el a zice că..." (p. 134), "și, *în sfîrșit*, cu aceasta noi sînguri vom strica un..." (p. 135), "am vide, *în sfîrșit*, tot ce au slujit a ne micșura" (p. 159), "și, *în sfîrșit*, să să silească să cîșlige..." (p. 162); cf. și p. 144, 160, 182, 205, 214, 217, 221, 259, 264, 268, 292. În *Priv. pol.*: "și, *în sfîrșit*, cari Roma, ea fîni asupra tuturor..." (p. 155), "*în sfîrșit*, stăpînitorii nu au a să îndeletnici cu..." (p. 156), "dar, *în sfîrșit*, ce s-au putut isprăvi cu..." (p. 166), "și, *în sfîrșit*, precum vechea Romă, asămine și aceasta..." (p. 169); cf. și p. 161, 170, 172.

5.3. Semnificativ este și faptul că atît în scrierile lui Ionică Tăutu cît și în traducerea *Privirii politicești* apare des, alături de forma simplă, și forma compusă a mai mult ca perfectului, alcătuită din perfectul compus al verbului *a fi* + participiul verbului de conjugat. De exemplu, la Tăutu: *au fost conținut* (p. 102), *au fost adus* (p. 146), *au fost găsit* (p. 161), *au fost însuflat* (p. 197), *au fost pus* (p. 225). În *Priv. pol.*: *au fost pierdut*

(p. 140), *au fost păzit* (p. 158), *au fost amăgit* (p. 164), *au fost chemat* (p. 168), *au fost alcătuit* (p. 168).

5.4. În sfârșit, semnalăm două propoziții și o sintagmă care sînt construite identic în textele pe care le comparăm. La Tăutu: "*Nu este de tăcut* însă că, de pricinile sudităști sîlit adeseori a ști..." (p. 223), "*Nu este de tăgăduit*, sînt pricini care [...] s-au curmat în sfârșit" (p. 221, nota 382), "fiiștecine va alerga a-ș căuta *trebuințele cele casnice*, plugărie și negustorie..." (p. 140). În *Prov. pol.*: "*Nu esti de tăcut*, măcar fie oricît de amar acest adivăr, că frica..." (p. 144), "*Nu esti de tăgăduit* adevărul, ci de mărturisit..." (p. 158), "și o asupriri și mai mari din partea stăpînitorilor de a-și da ei însuși împuterniciri de a intra în *casnicili trebuinți* a noroadelor" (p. 153, nota 78), "de a să împuternici pre sîneși ca să între în *casnicili trebuinți* a tuturor noroadelor" (p. 153, nota 77).

5.5. Firește, lista particularităților lingvistice comune scrierilor lui Ionică Tăutu și traducerii anonime a *Privirii politicești* ar putea fi continuată. Considerăm însă că exemplele citate au demonstrat faptul că limba acestor scrieri este identică. Chiar dacă unele dintre cuvintele, sintagmele și construcțiile citate se întîlnesc și la alți scriitori români din acea perioadă, dovida hotărîtoare a identității limbii textelor comparate o constituie prezența *tuturor* celor menționate mai sus atît în scrierile cunoscute ale lui Ionică Tăutu cît și în traducerea anonimă pe care i-o atribuim. Căci este imposibil ca doi sau mai mulți scriitori să aibă aceleași particularități lingvistice și stilistice, să folosească aceeași serie de cuvinte sau sintagme, cu aceleași sensuri ori nuanțe semantice, în construcții identice sau similare.

6. Cînd au fost aduse manuscrisele lui Ionică Tăutu în Moldova și în ce împrejurări a putut cunoaște C. Conachi textul *Privirii politicești*? Multă vreme s-a crezut că manuscrisele lui Tăutu ar fi fost aduse în țară abia în iunie 1838, odată cu hîrțile rămase de la prințul Nicolae Sturza, așa cum afirmă și Emil Vîrtosu, în cuvîntul înainte la ediția citată a scrierilor lui Ionică

Tăutu (p. 4). Un document descoperit acum aproape trei decenii în Arhivele Statului din Iași²⁰ a dezvăluit însă adevărul. Este vorba de jaloaba căminarului Gheorghe Alcaz, din 9 iunie 1830, prin care acesta cere să i se achite din averea comisului Ionică Tăutu, mort la Țarigrad, banii pe care i-i împrumutase. În această jaloabă, Gh. Alcaz afirmă: "Pe lângă care asemenea să binevoiiți a hotărî ca niște hîrtii a răposatului ce sînt trimisă din Țarigrad supt pecetea luminării sale beizadea Neculai Sturza și să află aicea la dumnealui aga Neculai Bosie, spre a le teslimarisi clironomilor sau epitropilor mortului, fiindcă din acestea s-ar putea lămuri averea datornicului săvîrșit, să nu să dei lor mai înainte de a se cerceta prin Divan, în ființa creditorilor, ca nu cumva acești clironomi sau epitropi, spre păgubire celor ce au a lua, uneltind viclene chipuri, să poată tăinui din averea rămasă a mortului". Comentînd afirmațiile citate, editorii documentului fac următoarele precizări: "Documentul ne dă prețioasa știre cum au ajuns hîrțiile comisului Ionică Tăutu, mort la Constantinopole în 1830, la Iași [...]. După moartea comisului Ionică Tăutu, beizadea Neculai Sturza, fiul domnitorului Ioan Sandu Sturza, care fusese trimis la Poartă capuchehaie, însoțit de Ionică Tăutu, gramaticul domnului, ca să-i slujească în aceeași calitate, îi strînge hîrțiile într-un pachet, sigilate «cu pecetea lui», le trimite la Iași, unde, la cererea creditorilor, sînt predate Divanului judecătoresc. Aici au rămas de-a lungul anilor, printre hîrțiile răvășite depuse de unii și de alții în diferite procese. La desființarea divanului judecătoresc au fost preluate toate aceste documente de Tribunalul Iași, de unde, prin 1929, au fost aduse la Arhivele Statului din Iași, unde le-au văzut diferiți cercetători".

Așadar, C. Conachi a putut cunoaște manuscrisele lui Ionică Tăutu încă din anul 1830. După cum se știe, în anul 1829 (probabil și în 1830) el era membru al Divanului judecătoresc

²⁰ Și editat de Gh. Ungureanu, D. Ivănescu și Virginia Isac, în volumul *Documente*, București, 1973, p. 111-112.

al Moldovei, iar prin anii 1831-1833 a îndeplinit interimar funcția de mare logofăt al dreptății (ministru de justiție). Este deci posibil ca, în calitatea sa oficială, C. Conachi să fi fost informat imediat despre sosirea de la Constantinopol a pachetului cu hîrțile rămase de la Ionică Tăutu și despre conținutul acestor hîrtii, iar acele texte care l-au putut interesa în mod deosebit să fi fost cercetate și de el. Datorită caracterului politic incendiar al traducerii *Privirii politicești*, aflată desigur în ciome printre hîrțile lui Tăutu, Conachi s-a hotărît să o copieze personal, cu discreția necesară și cu preocuparea de a îmbunătăți textul sub aspect stilistic, așa cum am văzut mai sus (4.2.). Acest fapt nu presupune însă, în mod neapărat, azeziunea sa la ideile politice exprimate de autorul scrierii și de traducătorul și comentatorul ei, ci se explică mai curînd prin curiozitatea lui Conachi de a cunoaște mai bine incitantul text, care îi oferea o bogată informație asupra problemelor politice majore ale Europei de atunci, și prin dorința lui de a-l avea în bibliotecă. Nu este exclus ca el să-l fi cunoscut personal și să-l fi apreciat pe tînărul învățat Ionică Tăutu.

7. Traducerea de către Ionică Tăutu a acestei interesante scrieri a lui Pierre d'Herbigny, la ale cărei idei politice și sociale liberale el subscrie cu toată convingerea în numeroasele adnotări pe care i le face, nu constituie un fapt surprinzător. Toate celelalte scrieri ale sale cu conținut politic și social sînt străbătute de aceleași idei liberale, iluministe, însușite – după propria-i mărturisire – din operele unor scriitori și gînditori politici ai secolului al XVIII-lea, ca Montesquieu, Jean-Jacques Rousseau, Voltaire, Volney, Mirabeau, Gaetano Filangieri, Sabatier de Castres și alții.

Apărut în mai multe ediții în cursul anului 1825, broșura publicată anonim de Pierre d'Herbigny va fi produs, desigur, mare senzație în cercurile diplomatice de la Constantinopol, unde "secretarul de ambasadă" Ionică Tăutu a putut să o cunoască, fie și pe sub cumpăt, mai lesne decît oricare compatriot

al său din țară. Căci ochiul foarte vigilent al cenzurii făcea atunci aproape imposibilă pătrunderea în Moldova a unei atare scrieri.

Tradusă probabil nu prea târziu după apariția ei, poate chiar în anul 1825, *Privirea politică* a lui d'Herbigny, amănunțit și pasionat adnotată de traducător, va fi contribuit și ea la cristalizarea unor idei politice și sociale ale Comisului, fapt pentru care îl putem menționa și pe acest publicist francez alături de scriitorii și gânditorii politici apuseni cărora Ionică Tăutu le datorește ideologia sa liberală, iluministă.

Un curs necunoscut de logică al lui Anton Velini?

1. Cercetînd, cu mulți ani în urmă, o serie de manuscrise aflate la Biblioteca Academiei Române, ne-a reținut atenția ms. rom. 3493, intitulat astfel: *Caiet de logică, început în anul 1842, martie 31. Prescrisă și învățată de mine, jos iscă[litul], și paradosită de d.d. Ioan Mandașevschi. Neculai Gheorghiescul. Siminariaea Moldoviei gheenerală*. Pe foaia 70^v este datat: 1842, iunie 5. Cursul se întrerupe pe f. 84^v a manuscrisului, cu paragraful 172 din *Secția II. Despre terapeutica loghicească* a părții a doua a logicii, *Loghica aplicată*. Textul prezintă un deosebit interes, atît prin faptul că este unul dintre primele cursuri de logică predate în limba română cît și sub aspectul contribuției autorului său la formarea terminologiei filozofice românești. Era deci necesar să aflăm cine este auitorul acestui interesant curs de logică (acel Ioan Mandașevschi, care l-a predat în anul 1842, sau altcineva?) și care sînt (sau ar putea fi) isvoarele lui.

Între timp manuscrisul a fost văzut, cu totul superficial însă, și de Ioan Oprea, care, în teza sa de doctorat intitulată *Terminologia filosofică românească modernă*, Iași, 1983 (text dactilografiat; Biblioteca Centrală Universitară din Iași, cota IV-57.497), afirmă: «Început în anul 1842» în «Siminariaea Moldoviei», cursul de logică conținut de ms. 3493 de la B.A.R.S. România (semnat de cursantul Neculai Gheorghiescul) se înscrie în tradiția exegezelor aristotelice din învățămîntul din Principate. Termenii filosofici întrebuițați atestă de obicei prin formă obîrșia latină iar conținutul trimite la lucrările (scrise în latinește) de logică ale lui Sigismund Storchenau; persistă însă alături de neologisme și unele calcuri» (p. 80). În forma tipărită (sub același titlu) a tezei citate, București, 1996, I. Oprea își modifică astfel observațiile privitoare la presupusele surse ale cursului de logică din ms. 3493: «...se înscrie în tradiția grecească a exegezelor

aristotelice din învățămîntul din Principate. Dar, prin conținut și prin terminologie, acest curs dovedește o aducere la zi, avînd în vedere orientarea generală a învățămîntului filozofic din acea perioadă. Termenii filozofici atestă de obicei prin formă obîrșia latină, deși persistă, în unele cazuri, vechile calcuri” (p. 148). După cum vom vedea, aceste aprecieri ambigue sînt total eronate, pentru că I. Oprea a “cercetat” textul respectiv ca un diletant.

O însemnare marginală aflată chiar pe prima pagină a manuscrisului indică adevărata sursă a cursului de care ne ocupăm: “Loghica aceasta este după metoda lui Kizeveter făcută”¹. Așadar, cursul din ms. 3493 este alcătuit după un tratat *kantian*, ca și cursurile similare predate în acea perioadă la Academia Mihăileană din Iași și la Colegiul Sf. Sava din București. Căci Johann-Gotfried-Karl-Christian *Kiesewetter* (1766-1819), cunoscutul profesor de filozofie al Colegiului de medicină și chirurgie din Berlin, a fost unul dintre cei mai devotați discipoli și apărători ai filozofiei lui Kant. În anul 1791 el a publicat lucrarea *Grundriss der reinen allgemeinen Logik, nach Kant'schen Grundsätzen*, iar în 1797 manualul *Logik zum Gebrauch für Schulen*, care se găsește și la Biblioteca Centrală Universitară din Iași (CR II-1658). Comparînd textul din ms. 3493 cu manual școlar de logică al lui *Kiesewetter*, am constatat că ele au aceeași structură și alte asemănări, chiar și unele fraze identice, dar, cu toate acestea, manualul lui *Kiesewetter* nu este unica sursă a cursului din ms. 3493. Am căutat deci printre manualele kantiene de logică ale vremii și alte posibile surse ale acestui curs. La Biblioteca Centrală Universitară din Iași (cota I-8274) am găsit tratatul în cinci volume al lui *Josephus Calasantius Likawetz*, intitulat *Elementa Philosophiae, in usum auditorum Philosophiae adumbrata*, Gratz, 1820-1821. Autorul acestui tratat era profesor de filozofie la un liceu din Gratz. Tomul al II-lea al tratatu-

¹ Vezi și G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, B.A.R. 3101-4413, vol. 3, București, 1987, p. 147.

lui este intitulat *Prolegomena Philosophiae, et Logicam complectens*. Logica de aici are în structură, în definiții și în expunerea materiei numeroase concordanțe cu logica lui Kiesewetter, pe care autorul îl menționează, alături de alți logicieni kantieni, în paragraful intitulat *Philosophi nostrae aetatis de studio Logices bene meriti* (p. 37), precum și în bibliografia intitulată *Auctores Logicae*, de la sfârșitul volumului (p. 414-418).

Raportarea cursului din ms. 3493 la tratatul de logică al lui Likawetz scoate în evidență unele elemente comune acestor texte, care par să indice faptul că autorul cursului predat la Iași a folosit și tratatul profesorului de la Gratz. Multe diviziuni sau subdiviziuni ale celor două texte sînt intitulate la fel. Semnificativă este și următoarea particularitate: o serie de paragrafe din tratatul lui Likawetz (de exemplu, cele numerotate 60, 80, 98, 134, 143, 150, 152, 162, 175, 176, 181 și altele, în total 28), în care autorul continuă expunerea din paragrafele precedente, sînt intitulate *Continuatio*. La fel (*Continuație*) sînt intitulate și paragrafele numerotate 2, 11, 38, 106, 130 și 156 din cursul aflat în ms. 3493. Unele fraze din ms. 3493 par a fi traduse după textul lui Likawetz. De exemplu, ms. 3493, f. 11^r: "Secția II. Despre județuri. A judeca să numești a hotărî în unitatea conștiinții raportul a două sau mai multe reprezenta[ții]" / Likawetz, p. 93: "Titulus II. De judiciis [...] Judicare est repraesentationum ad unitatem in conscientia relationem determinare"; ms. 3493, f. 65^v-66^r: "Dupre varietatea temeiurilor a adevărului, pe carea să razimă încredințarea, deosăbim 3 feluri a încredințării, adevă: *părerea* (opiniea), *crederea* și *știrea*" / Likawetz, p. 291: "Pro diversitate rationum veritatis diversi quoque dantur assentiendi modi; videlicet *opinio*, *fides* et *scientia*"; cf. și ms. 3493, f. 13^v-14^v / Likawetz, p. 102. Cu toate acestea, nu putem conchide că logica lui Likawetz este sursa directă a cursului din ms. 3493. În structura acestui curs există și numeroase probleme care sînt tratate diferit (sau nu se găsesc) în logica din 1820 a lui Likawetz și care presupun folosirea de către autorul român și a altei

logici alcătuite "după metoda lui Kizeveter". Likawetz însuși a elaborat ulterior manualul intitulat *Grundriss der Denklehre oder Logik*, Gratz, 1829, menționat în *Catalogul cărților de ce-tit în biblioteca Academiei Mihăilene*, Iași, 1841, p. 18.

2. Ni s-a părut puțin probabil ca Ioan Mandășevschi, profesorul care a predat acest curs seminaristilor de la Socola în anul 1842, să fie și autorul lui. I. Mandășevschi este atestat, în anul 1841, profesor de *teologie* în seminar, fiind adus aici din Bucovina de către arhimandritul Vladimir Suhopan, tot bucovinean, care a fost director al seminarului în anii 1839-1842. La fel de puțin probabilă este și alcătuirea acestui curs de către Vladimir Suhopan, care figurează în unele acte și ca profesor de logică în seminar².

Cursul de logică aflat în ms. 3493 este alcătuit, în mod evident, de o persoană cu studii speciale și temeinice de filozofie. Ca atare, am presupus că autorul lui ar putea fi profesorul *Anton Velini* (1812-1873), care, după ce urmase, în anii 1826-1831, cursurile școlii de la Sf. Sava din București și ale "Ghimnaziei Vasiliene" din Iași, a fost trimis, în anul 1834, pentru studii superioare la Viena. Acolo a studiat filozofia și alte științe, întorcându-se în țară, în anul 1839, cu diplomă de doctor în filozofie. Numit imediat profesor de filozofie și alte discipline științifice la seminarul de la Socola, care avea atunci statut de facultate a Academiei Mihăilene, A. Velini a funcționat aici până în anul 1854, apoi a fost profesor și director al școlii de învățatori din Iași, inspector școlar la Covurlui și altele, contribuind în mod exemplar, prin bogata sa activitate didactică și pedagogică, la dezvoltarea învățământului național în Moldova³. A publicat la Iași, în anul 1860, un foarte bun *Manual de metodă și pedagogie pentru profesorii școlilor primare*.

² Vezi Gh. Adamescu, *Istoria Seminarului "Veniamin" din Iași. 1803-1903*, București, 1904, p. 62, 63, 140, 142, 145.

³ Vezi N. C. Enescu, *Gheorghe Săulescu, Dimitrie Pop, Anton Velini*, București, 1970, p. 136-181.

Dintre cursurile de filozofie predate de Anton Velini la seminarul de la Socola sînt cunoscute astăzi cel de logică și cel de metafizică, păstrate în copiile unor elevi de prin anii 1844-1847. Copii ale cursului de logică se află în ms. 3043 și 689 (f. 2-105) de la Biblioteca Academiei Române, precum și, parțial, în ms. III-233 de la Biblioteca Centrală Universitară din Iași, iar cel de metafizică în ms. II-7 de la BCU Iași. Cursul de logică din ms. 3493 are însă altă structură decît cel din copiile după cursul lui A. Velini predat prin anii 1844-1847, în care materia este organizată și expusă mai simplu.

3. Cursul de logică din ms. 3493 și cursurile cunoscute de logică și metafizică ale lui Anton Velini, precum și manualul său de metodică și pedagogie, menționate mai sus, au o serie de particularități lingvistice comune, care pot constitui probe că textul din acest manuscris a fost redactat tot de el. Se găsesc și aici aceiași termeni filozofici neologici de proveniență latină sau germană, unele traduceri sau glosări identice, precum și cîteva tipuri de frază construite la fel. De exemplu:

– în ms. 3493 apar formele neobișnuite, de proveniență latină, *adfirma* (f. 19^r, 73^v) și *adfirmitiv* (f. 13^v, 14^r, 19^r, 19^v, 25^v); forma *adfirmitiv* se găsește și în ms. 3043 (f. 28^v, 29^r), alături de formele obișnuite *afirma* (f. 41^v) și *afirmitiv* (f. 35^r, 36^v). Este semnificativ faptul că, în paragrafele privind împărțirea judecăților după criteriul calității, în ambele manuscrise categoriile respective sînt denumite cu aceiași termeni, primul avînd forma *adfirmitiv*: “în privința aceasta sînt județurile ori *adfirmitive* sau *negative*, ori *limitative*” (ms. 3493, f. 13^v); “după feliurime deosăb[este] Kant giudeț[ele] în *adfirmitive*, *negative* și *limitative*” (ms. 3043, f. 28^v);

– în ms. 3493: “*afine* (sau *asămine*)” (f. 8^r, cf. 8^v), “*afinitate* (înrudiri)” (f. 27^r, cf. și 8^v); ms. 3043: “se *afinesc* între dînsele” (f. 6^v), “rudinismul (*afinitate*)” (f. 79^v);

– *asemăna* “a compara”. Ms. 3493: “dacă *asămănam* noi gîndurile noastre laolaltă, apoi vedem...” (f. 4^r), “dacă *asămă-*

nez pe trandafir cu conțeptul despre ceva frumos, apoi văd că...” (f. 11^r); ms. 3043: “de să vor *asemăna* mai multe conțep-te între dînsele, să va vedea că...” (f. 17^r);

– ms. 3493: “*contradictorice* reprez[entații]” (f. 5^r), “opu-nera *contradictorică*” (f. 19^r), “disputile cele *contradictorice*” (f. 20^r), cf. și f. 19^v, 24^v, 26^r, 37^r; ms. 3043: “împrotivire *contra-dictorică*” (f. 23^r, 23^v65^r), “conțep-te *contradictorice*” (f. 23^v), “opoziție *contradictorică*” (f. 31^v), cf. și f. 33^v, 35^r, 41^r, 51^v; ms. II-7: “*contradictorică* împrotivire” (p. 141); *Metodică*: “opuse-ciune *contradictorică*” (p. 30). I. Oprea explică astfel etimolo-gia termenului *contradictoric* din logica lui A. Velini (ms. 3043): “Velini folosește sufixul *-ic* în redarea lat. *contradicto-rius*: *opoziție contradictorică* VeL, 31^v (cf. și varianta *încontra-dictoric* VeL, 41^r)” (vezi *op. cit.*, textul dactilografiat, p. 76, tex-tul tipărit, p. 142). În fraza citată autorul comite însă două erori; “varianta” *încontradictoric* nu există în copia respectivă a logi-cii lui Velini, ea fiind rezultatul neînțelegerii sau a lecturii nea-tente a textului următor: “terminii unui județ diziunctiv să înfăți-șază sau în împrotivire contreră, sau în *contradictorică*” (f. 41^r), iar termenul *contradictoric* nu reprezintă “redarea” cu suf. *-ic* a lat. *contradictorius*, ci a adj. germ. *kontradiktorisch*, adaptare obișnuită în limba română literară modernă a adjectivelor ger-mane cu suf. *-isch*, corespunzător suf. lat. *-icus*. La fel a adaptat Velini, în cursul de logică (f. 32^r, 40^v, 64^r) și în cel de me-tafizică (p. 69, 71, 118, 155, 163), adj. *moralisch* în forma *mo-ralic*, iar în *Metodică* adj. *pedantisch* în forma *pedantic* (p. 78), la fel sînt adaptate în logica din ms. 3493, alcătuită după ma-nualul citat al lui Kisesewetter și alte surse, adj. *fragmentarisch* în forma *fragmentaric* (f. 54^r), *sanguinisch* în forma *sangvinic* (f. 76^r). Adj. *kontradiktorisch* apare frecvent în manualul lui Kie-sewetter (p. 29, 31, 49, 50, 57). De asemenea, aspectul fonetic al adj. *contrer*, *subcontrer* și al s.f.pl. *relațioane* din cursul de logică al lui Velini: “împrotivire *contreră*” (f. 23^r, 41^r, 65^r), “giudețe *contreră*” (f. 32^r), “opoziție *contreră*” (f. 32^r), “giudețe

[...] *subcontreră*” (f. 32^v), “în modi și *relațioane*” (f. 15^r) atestă nu numai “influența franceză”, cum crede I. Oprea (vezi *op. cit.*, text. dact., p. 75b, text. tip., p. 142), ci, mai ales în cazul lui A. Velini, și influența germană. Cuvintele *konträr*, *subkonträr*, *Relation* apar frecvent în literatura filozofică germană a epocii, studiată și folosită de Velini în elaborarea cursurilor sale. De exemplu, în același manual de logică al lui Kiesewetter: *konträr* (p. 29, 31, 57), *subkonträr* (p. 50, 57), *Relation* (p. 21, 36, 38, 43, 49);

– în ms. 3493, ca și în ms. 3043, vb. *exista* este încadrat la conj. a IV-a, desigur și sub influența germ. *existieren*. De exemplu, în ms. 3493: “să *eczistească*” (f. 73^r), cf. și: “de sine estitor (*eczistitor*)” (f. 8^r); în ms. 3043: *egzistesc* (f. 6^r, corectat din *eczistesc*), *ecsistesc* (f. 75^v), cf. și: “lucru ființiv (*ecsistitori*)” (f. 77^r);

– forma *harmonie* “armonie”, după germ. *Harmonie*. Ms. 3493 (f. 54^v); ms. 3043 (f. 1^r, 5^v, 19^v, 80^v, 82^v); ms. II-7 (p. 10, 25, 35, 43, 45, 49, 100, 128);

– în ms. 3493, f. 21^v: “converzia (*întoarcirea*) jud[ete]lor”]; în ms. 3043, f. 36^r: “*întoarcire* (converzio)”, “*întoarcirea* simplă (converzio simplex)”];

– adj. *lat* “extins”. Ms. 3493: “o explicație în sensul *lat*” (f. 54^v), cf. și: “*lățirea* cunoștințelor noastre” (f. 84^v); ms. 3043: “fiece conțept este cu atîta mai *lat* cu cît este mai abstract” (f. 14^r), “argumentarea seau deducerea nu trebuie să fie nici pre *lată*, nici prea îngustă” (f. 69^v), cf. și: “*lățirea* unui conțept prin...” (f. 14^r);

– în ms. 3493: “spre a le hărăzi lor claritate (*lămuriri*) și temeii” (p. 54^r); în ms. 3043: “*lămurirea* (claritatea) unui conțept” (f. 63^r);

– *rătăcire* “eroare”. Ms. 3493: “spre a hotărî dreptul și a să apăra de *rătăciri*” (f. 3^r), “*rătăcirea* să cuprinde în ținerea unii cunoștinți de adevărată, care în sine este falză” (f. 72^v), cf. și f. 73^r; ms. 3043: “cădere [...] în doveditele *rătăciri* de mai înain-

te” (f. 4^v), “*rătăcirii* sau amăgiri formale” (f. 10^f);

– adj. *singuratic* “individual”. Ms. 3493: “*județuri singuratic* (individuale)” (f. 13^r; *individuale* scris cu litere latine), “*singuratic*e intuiții” (f. 6^f, 11^f), “*singuratic*e note” (f. 10^v), cf. și f. 3^v, 7^f, 27^v, 54^f; ms. 3043: “*înfătoșare mijlocită singuratică*” (f. 8^v); ms. II-7: “*în lume domnește o legătură între ființele singuratic*e” (p. 143);

– adj. *strîns* “strict”. Ms. 3493: “*în sãnzul cel mai strîns*” (f. 13^r), “*în senzul strîns*” (f. 56^f); ms. II-7: “*în ce mai strînsă însemnare*” (p. 87);

– s.f. *șemă* “schemă”, după germ. *Schema*. Ms. 3493: “*în-tăia șemă a figurii*” (f. 49^f), “*șemă loghicească*” (f. 62^v); ms. 3043: “*șema permutațiilor loghicești a judeților*” (f. 36^v);

– adj. *vederat* “evident”. Ms. 3493: “*este vederat că...*” (f. 5^f, 57^f); ms. II-7: “*un vederat neadevăr*” (p. 108);

– prepoziția *sub* “prin”, corelată cu verbul *a înțelege*, în fraze construite la fel. Ms. 3493: “*sub loghica naturală să înțeleg* cea din fire căpătată” (f. 2^v), “*sup* catigoria modalitate *se înțeleg...*” (f. 16^f, 65^v), “*supt* soarta ce externă a omului *să înțăleg* acele...” (f. 80^v); ms. 3043: “*filosofia naturei [...], să înțălege supt* aceasta fizica speculativă” (f. 3^v), “*dacă supt* zicerea metod nu este *a să înțeleg*e orice fel de cugetare [...], apoi...” (f. 73^f); ms. II-7: “*supt* zicerea filosofiei s-au obicinuit *a să înțăleg*e știința...” (p. 5), “*obicinuit să înțăleg*e *supt* metafizică numai un ram a filosofiei...” (p. 6), cf. și p. 11, 25, 69, 140, 158; *Metodica*: “*sub* zicerea metodică *să înțeleg*e învățătura...” (p. 12), “*subt* numirea de [...] *înțălegem* acel mod...” (p. 196);

– adverbul *apoi* “atunci, în acest caz”, după o propoziție condițională construită cu conjuncția *dacă* (și cu sintagma *deci dacă*). Ms. 3493: “*dacă* privim mai de-amăruntul la materie și formă, *apoi* aflăm cum...” (f. 7^f), “*deci dacă* aflăm că [...], *apoi* supunem...” (f. 11^f), “*dacă* privim pre județuri după categoria cvantității, *apoi* aflăm...” (f. 12^v), “*deci dacă* temeiul să rădică [...], *apoi* urma ar fi...” (f. 35^v), cf. și f. 4^f, 18^v, 32^f, 40^f, 44^v,

49^v, 59^v, 63^v; ms. 3043: “dacă va întreba [...], apoi răspunsul va fi...” (f. 5^r), “dacă se pune dar conțetul, apoi trebuie a se pune și notele lui...” (f. 22^v), cf. și f. 20^v, 21^r, 22^v, 29^v, 33^r, 34^v, 49^v, 53^v, 69^r, 73^r, 80^r; ms. II-7: “dacă s-ar lua în cuprinsul filosofic o știință formală, apoi ușor...” (p. 9); *Metodica*: “dacă binele și răul unui stat întreg atîrnă de la [...], apoi statul...” (p. 2-3), “*deci dacă* de la această împărțire ies 8, *apoi* problema este rezolvită” (p. 215), cf. și p. 250, 256, 266, 302;

– vb. *a se răzămă* “a se întemeia”. Ms. 3493: “forma unui siloghizm categoric *să razimă* pe următoarea cunoscută axiomă” (f. 31^v), “împărțirea aceasta *să razimă* pe subiective și obiective temeuri” (f. 66^r), cf. și f. 51^r, 68^v; ms. 3043: “pe aceste raporturi dintre conțete *să razimă* următoarele legi...” (f. 19^r), “inducția *să razimă* pre prințipiul următori” (f. 78^r), “adevărul părților *să razimă* pe harmonia lor” (f. 80^v), cf. și f. 21^v, 22^r, 30^r, 46^r; 50^r, 78^v; *Metodica*: “a principiilor pedagogice *pre cari se razimă* adevărata educațiune” (p. 303).

4. În sfîrșit se impune următoarea întrebare: dacă Anton Velini era atunci profesor de filozofie la seminarul de la Socola, de ce cursul de logică din ms. 3493, pe care i-l atribuim, a fost predat aici, în perioada martie-iunie 1842, de către colegul său Ioan Mandășevschi? Răspunsul ni-l oferă prețioasa informație aflată în partea a doua a ms. rom. 1814 de la Biblioteca Academiei Române, care conține cursul de geometrie teoretică alcătuit și predat de Anton Velini la facultatea de filozofie a Academiei Mihăilene, în perioada 2 martie 1841 – 20 iunie 1842. Acest curs este copiat de același elev Neculai Gheorghiescu, care în epilogul manuscrisului spune că era atunci “ascultător anului I de filozofie” și că materia respectivă i-a fost “paradosită de către d. Velinie Anton, doctor în filozofie și alt.”, în perioada menționată⁴.

⁴ Vezi Florica Cîmpan, *Cursuri de matematici ținute la Academia Mihăilleană*, în “Analele științifice ale Universității «Al. I. Cuza» din Iași”, seria nouă, secțiunea I. Matematică, fizică, chimie, tomul II, 1956, fasc. 1-2, p. 325-331.

Este posibil deci ca Anton Velini, care a primit însărcinarea să predea, în anii 1841 și 1842, un curs de geometrie teoretică la Academia Mihăileană, să fi lăsat lui Ioan Mandășevschi, care îl suplinea la seminarul de la Socola, primul său curs de logică, pe care îl va fi elaborat acolo în anul școlar 1839-1840.

Stabilind faptul că sursa cursului de geometrie predat de Anton Velini este manualul lui Friedrich Kries, *Lehrbuch der reinem Mathematik*, Jena, 1831 (ediția a V-a), Fl. Cîmpan constată că, deși Velini “nu se depărtează prea mult de el (unele propozițiuni din manuscris sînt chiar o traducere exactă a celor din text), aspectul general al manuscrisului dovedește activitatea proprie. Cea mai mare parte a cursului arată o sinteză logică a diferitelor propozițiuni din cartea lui Kries, o prelucrare a lor și nicidecum o traducere” (p. 328); unele fragmente “sînt prezentate cu totul altfel, mai simplificat și, în același timp, mai clar decît în original” (p. 329).

Probabil că la fel a procedat Anton Velini și la elaborarea cursurilor sale de logică și metafizică. Folosind manualele lui Kiesewetter și Likawetz, eventual și alte surse, el a simplificat și aici materia expusă în anumite capitole sau paragrafe, a explicat mai pe larg unele noțiuni sau probleme, a imprimat sintezelor făcute un pronunțat caracter original.

5. Contribuția lui Anton Velini la dezvoltarea învățămîntului filozofic și științific în Moldova, alături de cea a profesoriilor Eftimie Murgu și P. M. Cîmpeanu de la Academia Mihăileană, este considerabilă și ar merita o mai mare atenție din partea specialiștilor. Identificarea primului său curs de logică și a izvoarelor lui constituie doar un modest început și un îndemn.

*Cursul de logică predat de Nicolae (Nifon)
Bălășescu la Seminarul Central din București,
în anii 1838-1841.*

1. Dintre cursurile de filozofie predate în unele școli românești de grad gimnazial sau liceal din prima jumătate a secolului al XIX-lea, o importanță deosebită, mai ales prin caracterul modern al terminologiei folosite, prezintă și cel aflat în următoarele manuscrise de la Biblioteca Academiei Române: 775, f. 2-59 (copie din anul 1838, făcută de Ioan Belciugățeanu), 1579, 76 de foi (copie datată decembrie 1841, făcută de Costache Costandinescu; într-o însemnare a copistului de pe f. 1^r, numele *Costandinescu* este scris, de aceeași mână, deasupra altui nume, probabil *Ploieștean*, tăiat insistent cu cerneală) și 4186, 78 de foi (copie datată ianuarie 1838, făcută de Ioan Iacoveanu). Cursul conține un compendiu de logică elementară, precedat de succinte noțiuni de istorie a filozofiei și a logicii. În nici una dintre copii nu este menționată școala în care a fost predat acest curs, nici numele profesorului respectiv.

În teza sa de doctorat intitulată *Terminologia filosofică românească modernă*, Iași, 1983 (text dactilografiat; Biblioteca Centrală Universitară Iași, cota IV-57. 497), Ioan Oprea face următoarele observații privitoare la cursul de logică aflat în manuscrisele menționate: "Trei manuscrise de la B.A.R.S. România (ms. rom. 775, 1579 și 4186) conțin un curs de logică modernă, a cărui parte istorică ajunge pînă la perioada postkantiană. Cel aparținînd lui I. Belciugățeanu (ms. 775, f. 2-59) este datat 1837-1841, cel al lui Costache Ploieștean are indicat anul 1841 (ms. 1579, v.f. 1^v), iar cel al lui Ioan Iacoveanu, anul 1838 (ms. 4186, v. f. 2^r). Este greu de presupus unde a fost predat acest curs de logică, care cuprinde scurte istorii ale filosofiei și logicii (ca și în manualul lui Iohannem Imre, tradus E. Murgu)

și de logica elementară (despre concept, judecată și raționament). Terminologia este modernă (pe baze latiniste), asemănătoare cu cea promovată la Iași și la București, fără particularitățile specifice cursurilor de la Blaj” (p. 80; sublinierea noastră). În continuare autorul citează din cele trei copii câțiva termeni filozofici folosiți în acest curs. Cu unele mici modificări de ordin redacțional, textul citat se află și în versiunea tipărită (sub același titlu) a acestei lucrări a lui I. Oprea, București, 1996, p. 148. Puteau fi însă lesne identificate atât școala în care a fost predat cursul cât și numele profesorului respectiv, dacă cercetarea manuscrisului 775 ar fi fost făcută cu pricepere și cu atenția cuvenită, în relație cu manuscrisele 776 și 777, toate trei constituind o donație făcută Academiei Române de către D.A. Sturdza, la 4 martie 1898. Căci, după cum vom vedea, în ele se găsesc datele esențiale pentru elucidarea acestor probleme.

2. În *Catalogul manuscrisurilor românești* [de la BAR], tomul III, Craiova, 1931, Ioan Bianu și G. Nicolaiasa încep descrierea manuscriselor 775-777 cu următoarea precizare: “Msse miscelane, cuprinzând *diferite tratate cu caracter didactic, dintre care unele ale lui Nifon Bălășescu, transcrise de I. Belciugățeanu*” (p. 51; sublinierea autorilor), iar în descrierea ms. 776 este reprodusă însemnarea de pe foaia 150^v a acestui manuscris: “Sfârșitul părții a II-a a Moralului hristianesc, în 16 martie 1840, sîmbătă, la 11 ceasuri nemțești, lucrată prin Nicolae Bălășescu, profesorul seminarului sfintei mitropolii din București. Ioan Belciugățeanu”. Așadar, școala în care a fost predat cursul de logică copiat de același Ioan Belciugățeanu la începutul ms. 775 este Seminarul Central din București, înființat în anul 1835, al cărui principal profesor și primul lui director a fost Nicolae (apoi Nifon) Bălășescu, cunoscutul autor al *Gramaticii române pentru seminarii și clase mai înalte* (Sibiu, 1848) și al altor manuale școlare, o personalitate în istoria învățămîntului românesc (pentru activitatea sa filologică, vezi Jana Balacci și Rodica Chiriacescu, *Dicționar de lingviști și filo-*

logi români, București, 1978, p. 64-65).

În *Istoria Seminarului Central din București*, Iași, 1903, p. 55-89, Șt. Călinescu și D.G. Boroianu au publicat în întregime conținutul a două prețioase broșuri apărute în anii 1839 și 1841, care cuprind programele analitice ale cursurilor predate atunci în această școală. Prima broșură este intitulată *Propozițiile științelor teologhicești cari s-au predat în anul școlastic 1838-39 în Central Seminar al Sf. Mitropolii din București. Cu blagoslovenie. București, Tipografia pitarului C. Pencovici, 1839*. Din această broșură probabil nu se mai păstrează nici un exemplar. În *Bibliografia românească modernă (1831-1918)*, vol. III (L-Q), București, 1989, p. 1078, este înregistrată (se află la BAR) numai broșura a doua, cu titlul similar (pentru anul școlar 1840-1841), apărută în aceeași tipografie. Pe verso foilor de titlu ale ambelor broșuri sînt menționați astfel profesorii școlii și materiile predate de ei: "Din prelecțiile d.d. *Nicolae Bălășescu*, profesor moralului, al istoriei bisericești și al loghicei, *Zaharia Boierescu*, profesor teologhiei dogmatice, păstorale și al limbei latinești, *Dobre Tîntăveanu* [în broșura a doua, *Ion Chiosea*, n.n.], profesor de musichie bisericească". La începutul primei broșuri se află două liste, cu numele elevilor din anii al III-lea și al IV-lea, iar la începutul broșurii a doua numai lista elevilor din anul al IV-lea al seminarului. În aceste liste figurează și numele elevilor *Ioan Belciugățeanu*, *Constantin Constandinescu* și *Ioan Iacoveanu*, copiiștii cursurilor de logică și ai altor cursuri aflate în ms. 775, 776, 777, 1579 și 4186, precum și în alte manuscrise de la BAR, cum sînt, de exemplu, ms. 3323, în care *Costache Costandinescu* a copiat, în anul școlar 1839-1840, cursul de morală creștină predat de Nicolae Bălășescu, și ms. 4003, în care *Ioan Iacoveanu* a copiat, în anul 1840, cursul de istorie bisericească a *Noului Testament* predat de același profesor (vezi Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*. B.A.R. 3101-4413, vol. 3, București, 1987, p. 86 și 297).

3. Programă analitică a cursului de logică este publicată în prima broșură menționată mai sus, sub titlul *Propozițiile din logica pură predată de d. prof. Nicolae Bălășescu* (vezi *Istoria Seminarului Central din București*, citată mai sus, p. 67-72). Această programă rezumă conținutul cursului de logică aflat în ms. 775, 1579 și 4186. Cităm spre exemplu, din capitolul de istorie a filozofiei, împărțirea acesteia în patru perioade, delimitate și intitulate la fel în manuscrise și în programă. În ms. 1579: "Noi această istorie a filozofiei o vom împărți în patru părți, adică perioade: *Periodul I-iu* va cuprinde tot timpul înainte de Hristos. *Periodul II-lea* va fi de la Hristos pînă la sfîrșitul veacului al 15-lea. *Periodul III-lea*, de la începutul veacului al 16-lea pînă ce vestitul Kant au reformat cu totul metoda filozofiei. *Periodul IIII-lea*, de la Kant pînă pe vremile noastre" (f. 11^v-12^r, cf. și f. 17^r, 20^v, 21^v). În programă: "Istoria filozofiei. *Period. I.* Starea filozofiei înainte de Iisus Hristos [...] *Period. II.* Starea filozofiei de la Hristos pînă la sfîrșitul veacului al 15-lea [...] *Period. III.* De la începutul veacului al 16-lea pînă la Kant [...] *Period. IV.* De la Kant pînă la vremile noastre".

4. Sursa cursului de logică predat de N. Bălășescu este manualul de filozofie al profesorului János Imre de la Universitatea din Pesta, pe care însă Bălășescu nu l-a folosit direct, ci prin intermediul altui curs, necunoscut, elaborat pe baza celui al lui Imre. Sînt în cursul predat de Bălășescu o serie de comentarii și exemple care nu se găsesc în manualul lui Imre, fiind puțin probabil ca acestea să aparțină profesorului din București. După cum se știe, manualul de filozofie a lui János Imre fusese tradus de Eftimie Murgu și predat de el la Academia Mihăileană din Iași, în anii 1834-1836, iar de alții și la seminarul de la Socola din Iași, pînă la anul 1839 (vezi ediția acestui curs al lui E. Murgu, îngrijită de Victor Țircovnicu, Timișoara, 1986). În teza citată, I Oprea a constatat că logica din ms. 775, 1579 și 4186 este precedată de noțiuni de istorie a filozofiei și a logicii, ca și în manualul lui Imre tradus de E. Murgu. Comparația

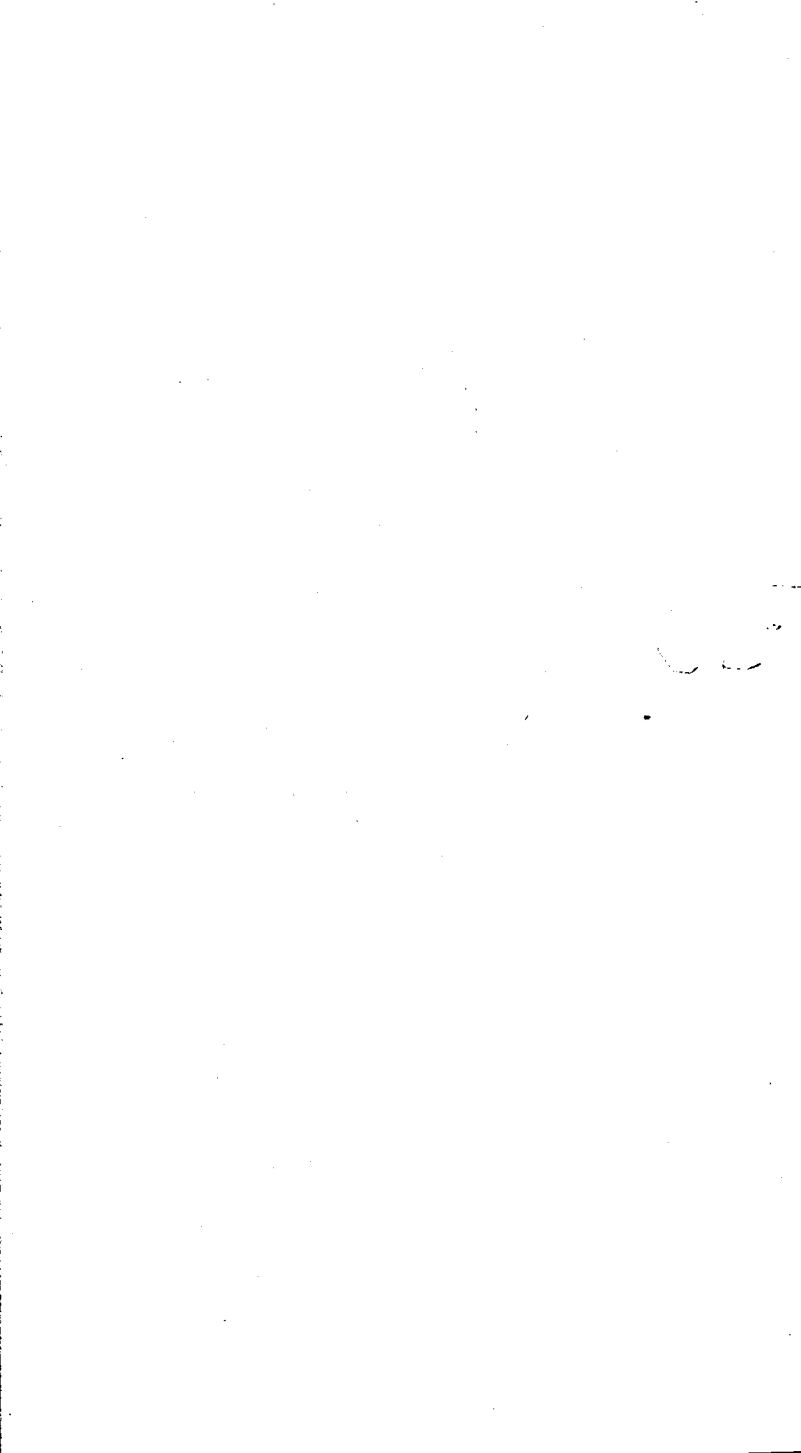
atență a textelor arată însă că manualul lui Imre este chiar izvorul cursului predat de Bălășescu.

În studiul intitulat *Nicolae Bălășescu, primul director al Seminarului Central din București* (apărut în "Studii teologice", seria II, XV, 1963, nr. 7-8, p. 391-414), T. G. Bulat arată, între altele, că N. Bălășescu, născut în anul 1806 în satul Hașag din părțile Sibiului, a absolvit institutul teologic din Arad la 30 august 1834, avînd atunci vîrsta de 28 de ani. În certificatul său de absolvire sînt menționate și următoarele informații: "absolvit scientias philosophicas et juridicas partim in Varadini, partim vero in Transilvania, loquitur propter maternam valachicam, germanicam, hungaricam et latinam perfecte" (p. 391). Este posibil deci ca Nicolae Bălășescu să fi avut, între copiile sau notele după unele cursuri de filozofie și drept audiate de el la Oradea și la Cluj, un compendiu de istoria filozofiei și de logică elaborat după manualul lui János Imre și alte surse, pe care mai tîrziu l-a tradus și l-a predat în Seminarul Central din București.

Cuprins

<i>Cuvînt înainte</i>	
Nicolae Costin, traducător al geografiei universale a lui Giovanni Botero	
Note la bibliografia lui Dimitrie Cantemir	
1. Adnotări ale lui D. Cantemir pe un exemplar al <i>Bibliei</i> de la 1688?	
2. Cu privire la adnotările lui D. Cantemir de pe o copie a operei lui M. Costin, <i>De neamul moldovenilor</i>	
Un traducător puțin cunoscut: ieromonahul Cozma Vlahul de la mitropolia din Iași	
Informații noi privitoare la viața și activitatea arhimandritului Vartolomei Mazereanu	
1. Gramata de numire a sa în funcția de arhimandrit al mănăstirii Putna	
2. Primele traduceri ale lui Vartolomei Mazereanu	
3. Două documente false privitoare la "academia" lui Vartolomei Mazereanu de la mănăstirea Putna	
4. Versiunea românească a cărții <i>Îndreptarea păcătosului cu duhul blîndețelor</i> (Iași, 1765), remaniată într-o copie a lui Vartolomei Mazereanu	
5. Ce reprezintă fragmentul de geografie a Moldovei tradus din rusește prin anii 1770-1771, a cărui traducere a fost atribuită arhimandritului Vartolomei Mazereanu?	
Prima traducere românească a versiunii comprimate a romanului <i>Varlaam și Ioasaf</i> din <i>Viețile sfinților</i>	
Școala de traducători români din obștea starețului Paisie de la mănăstirile Dragomirna, Secu și Neamț	
Traducerile logofătului Toma Dimitriu de la mitropolia din Iași.	

Ierodiaconul Gherasim Putneanul, de la episcopia Romanului (†1797), primul traducător român din limba franceză	211
Un fragment de logică tradus de poetul Ienăchiță Văcărescu	238
Traduceri necunoscute din tinerețea lui Alecu Beldiman	243
Traducerile arhidiaconului (apoi arhimandritului) Gherasim de la mitropolia din Iași	262
Traduceri necunoscute ale lui Ion Budai-Deleanu	303
O bucoavnă sîrbească tradusă de Dimitrie Eustatievici Brașoveanul.....	324
Originalul grecesc al <i>Retoricii</i> publicate de Ioan Molnar	332
Ioan Molnar, traducător al cărții populare <i>Viața lui Bertoldo</i>	347
Seminarul de la Socola, prima școală de grad gimnazial în limba română.....	353
Cinci manuale școlare publicate de Gheorghe Șincai în anul 1806.....	364
Ioan Nemișescu, autorul primei traduceri românești a operei lui Dimitrie Cantemir, <i>Descriptio Moldaviae</i>	373
Tragedia <i>Oreste</i> a lui Voltaire, tradusă de poetul Costache Conachi	401
O traducere românească necunoscută din Marmontel, în biblioteca mănăstirii Putna: romanul <i>Incașii</i>	408
Poetul Gheorghe Peșacov, traducător al romanului popular <i>Filerot și Antusa</i>	416
Paternitatea abecedarului atribuit lui Gheorghe Lazăr	431
O cronică politică a Europei din anul 1825, tradusă și adnotată de comisul Ionică Tăutu.....	438
Un curs necunoscut de logică al lui Anton Velini?.....	468
Cursul de logică predat de Nicolae (Nifon) Bălășescu la Seminarul Central din București, în anii 1838-1841.....	478

Redactor de carte: Valeriu STANCU

Corectura: Mariana STANCU

Tehnoredactare: Cezar BACIU

Tipărit la SC "SL&F IMPEX" SRL Iași